

Рк 63.3 (4Укр)

LES ÉTUDES D'HISTOIRE D'UKRAINE
PUBLIÉS PAR LA CHAIRE DES ÉTUDES HISTORIQUES à KIEV
sous la rédaction de M. HRUSHEVSKY, vol. III.

Sommaire voir p. 233.

Н 34

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В КИЇВІ.

ТОМ ТРЕТІЙ

1930

БІБЛІОТЕКА
ЦЕНТРАЛЬНОГО
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ
№ 92510
к. Хмель

КОШТОМ УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ УКРАЇНИ

Рк 88.3 (1930)
1137

LES ÉTUDES D'HISTOIRE D'UKRAINE
PUBLIÉS PAR LA CHAIRE DES ÉTUDES HISTORIQUES à KIEV
sous la rédaction de M. HRUSHEVSKY, vol. III.

Sommaire voir p. 233.

9/47-70

1137

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В КИЇВІ

ТОМ ТРЕТІЙ

9786

*В закритий фонд
18.10.47. ФФВ*

Б. О. Р. С.
КЕРСОНСЬКИЙ
ЦЕНТРАЛЬНА
ДЕРЖАВНА БІБЛІОТЕКА

978
1930
Ч. 92510
К. Харків

311

КОШТОМ УПРАВЛІННЯ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ УКРАЇНИ

1930

Бібліографічний серіс цього видання
власно в „Літосісу Учасного
Дочу“ Мартіошчу реєструє
та відка помічниця Української
Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. О. Корчак-Чепурківський.

97865

Херсонська обласна
універсальна наукова
бібліотека ім. Одеса Гончара

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Київ, Сінний майдан, 14.
№ 2676—15¹/₄ арк.— 2000.

ЗВІДОМЛЕННЯ

НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

за рік 1928/9.

Науково-Дослідча Катедра Історії України заснована в березні 1924 р., вступила весною 1928 р. в п'ятий рік свого існування і відзначила сю дату ухвалою (21 лютого 1928 р.) про поділ на два відділи: а) Історії України і б) Примітивної Культури і Народної Творчости. Рік 1928 був таким чином роком організації в Катедрі сих двох відділів: вони перевели між собою поділ аспірантів і в в-осени приймали нових кандидатів вже кожен окремо, за спеціальними кандидатськими працями і спеціальними програмами колькоквіумів¹⁾. Доповнили свій склад новими дійсними членами і науковими співробітниками і виробили зимою 1928/9 рр. окремі науково-операційні плани.

Відділ Історії України зіставсь у попередній організації, в складі попередніх трьох секцій: а) методології і соціологічного обґрунтування історії, б) історії соціальної і політичної, в) історії культури, що поділяється на підсекції матеріальної й інтелектуальної культури; при сій підсекції інтелектуальної культури від р. 1925 існував Кабінет Примітивної Культури, він відійшов тепер до відділу Приміт. Культури і Нар. Творчости.

Персональний склад Відділу збільшився таким способом: дійсними членами затверджено Герасимчука Василя Івановича, Крипякевича Івана Петровича і Марковського Михайла Миколаєвича; науковими співробітниками: Гаєвського Степана Юхимовича і Степанишину Оксану Михайлівну; аспірантами: Діхтяря Панаса Андрієвича, Костащука Василя Миколаєвича, Миловидова Льва Вікторовича.

Операційний план науково-дослідчої праці на р. 1928/9 і 1929/30 в останній редакції прийнятий 5 березня 1929 р.:

1. Теми праць для вступних колькоквіумів Науково-Дослідчої Катедри Історії України в 1928 р. були такі:

Для Історичного Відділу:

1. Розвій українського розселення. 2. Головні моменти в розвою продукції на Україні. 3. Економічні фактори українського життя. 4. Південна торгівля в історії України. 5. Головні моменти в історії селянської людности. 6. Розвій міст і міської людности. 7. Організація ремісників на Україні.

Для відділу Примітивної Культури і Народної Творчости:

1. Пережитки примітивної обрядовости в українськїм побуті. 2. Поколінні організації та їх останки. 3. Головні моменти в історії дослідження української народної творчости. В р. 1929: а) Спільні для обох відділів:

1. Схід і Захід в історії України. 2. Потяг до моря в українській історії. 3. Еволюція хліборобства взагалі і спеціально на Україні.

б) В Історичнім Відділі:

4. Розвій міста на Україні. 5. Еволюція керуючої верстви. 6. Впливи експорту на зміни економічних і соціальних відносин України. 7 Розвій і знесення кріпацтва. 8. Західне пограниччя українського розселення.

в) В Відділі Примітивної Культури і Народної Творчости:

9. Поколінні організації та їх пережитки на Україні. 10. Еволюція родини. 11. Економічні підстави річного обрядового кругу. 12. Дослідження народної пісенности на Україні.

РР. 1928/9 і 1929/30 Історичний Відділ ставить собі такі *загальні завдання*:

дослідження соціально-економічного розвитку України в останніх трьох століттях 1625—1925;

хронологічне поглиблення сього досліду в напрямі попередньої литовсько-польської доби та її зв'язків з старшою добою, ків'ю-галицькою;

висвітлення культурних і політичних процесів, що розвивалися на сій соціально-економічній основі;—

з спеціальним оглядом на зріст політичної і національної свідомости і підготовку великої революції.

Спеціальні завдання Відділ при тім ставить собі в сих справах такі:

Систематичне обслідування невиданого матеріялу для історії України—соціально-економічної і політичної в другій половині XVII в.

Обслідування соціальних і політичних течій сеї доби, взаємовідносини українського і московського уряду, формації державного устрою України, змін в колонізації.

Дослідження української історіографії XVII—XVIII в.—як воно видбывало в собі соціальні, політичні і національні течії.

Розроблення актового матеріялу для пізнання соціально-економічної історії Лівобічної України (ревізії, генеральне слідство о маєностях, акти монастирського господарства, Рум'янцевська опись).

Досліди над економікою і соціальними відносинами Правобережжя в XVIII в. і в першій половині XIX в.

Вивчення економіки і соціальної будови українського міста XVIII—XIX вв.

Зокрема—студії над економічними і соціальними відносинами Західної України, головно Галичини, в XIX і першій чверті XX в.

Студії над історією української історіографії XVIII—XIX вв. на тлі соціально-економічних і політичних течій сих часів.

Колективно вестимуться заняття:

Над вибіркою і обробленням невиданого матеріялу для другої половини XVII віку;

над статистикою Лівобережжя в середині і в другій половині XVIII в.;

над аграрними відносинами і селянськими рухами XIX віку;

над українською історіографією XVII і XIX віку.

Індивідуальні заняття членів Відділу будуть такі:

Акад. М. С. Грушевський: Політичні і культурні течії XVII в., Хмельниччина і Виговщина. Громадські течії й історіографія XIX в.

Проф. Ол. С. Грушевський: Економічне життя XVII—XVIII вв.

Проф. О. Ю. Гермайзе: Соціально-економічні відносини Гетьманщини. Гайдамаччина.

Чл.-коресп. Академії В. І. Щербина: Історія Київа і Правобережжя в XVII—XVIII вв.

Проф. М. М. Марковський: Культурні і літературні течії XVII—XVIII вв.

Проф. В. І. Герасимчук: Політичні течії другої половини XVII в.

Проф. І. П. Крип'якевич: Державний устрій України XVII в.

Проф. П. В. Клименко: Історично-статистичний метод в історіографії. Міста й цехи на Україні в XVI—XIX вв. з економічного й культурного погляду. Розвиток цукрової промисловости на Україні.

Співр. О. І. Баранович: Магнатська верства та її господарства на Волині в XVII і XVIII стол. (докінчення).

Співр. С. Ю. Гаєвський: Київське літописання XI віку.

Співр. С. В. Глушко: Соціальні відносини другої пол. XVII в. Селянські рухи кінця XIX і поч. XX стол.

Співр. М. Н. Петровський: Українська історіографія XVII—XVIII вв.
Співр. О. М. Степанишина: Панські маєтки на правобережжі в другій половині XVIII і в XIX в.в.

Співр. М. М. Ткаченко: Селянство на Лівобережжі в XVII—XVIII вв.

Співр. П. К. Федоренко: Манастирське господарство Гетьманщини.

Співр. С. В. Шамрай: Історія Київського полку. Південна Україна в XVIII ст.

Асп. В. Д. Юркевич: Історія кольтонізації Слобожанщини в XVII ст.

Асп. В. С. Євфимовський: Діяльність московських воєвод на Україні в XVII ст.

Асп. Д. О. Кравцов: Історія Запоріжжя в XVII в.

Асп. П. І. Нечипоренко: Низове Посем'я XVIII ст.

Асп. О. Я. Павлик: Соціально-політичні відносини в Галичині в XIX в.

Асп. В. М. Костащук: Громадське і політичне життя в Галичині в другій половині XIX ст.

Асп. Л. В. Миловидов: Історія освіти на Чернігівщині в кінці XVIII і на початку XIX ст.

Асп. П. А. Діхтяр: Селянські розрухи на Правобережжі на початку XX ст.

Пленарних засідань Відділу відбуто в р. 1927/8 17, на них зачитано і обговорено такі доповіді:

I. 7/X—1928 р.—О. М. Степанишина,—Реформа 1861 року в маєтках гр. Браницьких та їх господарство.

II. 23/X—1928 р.—В. Д. Юркевич,—Заселення Слобожанщини в добу Хмельниччини.

III. 16/XI—1928 р.—Л. О. Окиншевич,—Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.

IV. 20/XI—1928 р.—П. К. Федоренко,—З спірних питань економіки України.

V. 4/XII—1928 р.—О. І. Баранович,—Ставове господарство на півдні Волини у XVIII стол.

VI. 18/XII—1928 р.—І. Д. Мандзюк,—Лаврські гуті.

VII. 15/I—1929 р.—В. С. Євфимовський,—Московські городові воєводи на Україні за часів Б. Хмельницького в 1654—1657 рр., I і II розділи праці.

VIII. 29/I—1929 р.—В. С. Євфимовський,—Московські городові воєводи на Україні за часів Б. Хмельницького в 1654—1657 рр., розділ III-й: Питання про московських воєвод на Україні в дипломатичних зносинах Б. Хмельницького з московським урядом.

IX. 12/II—1929 р.—М. Н. Петровський,—Тиміш Цицюра.

X. 26/II—1929 р.—І. І. Кравченко,—Великопанське господарство на південно-східньому Поділлі наприкінці XVIII та на поч. XIX ст.

XI. 19/III—1929 р.—С. Ю. Гаєвський,—Початкове українське літописання в світлі найновіших даних.

XII. 16/IV—1929 р.—В. О. Отамановський,—Вінницька міщанська громада від XV до початку XIX стол.

XIII. 30/IV—1929 р.—М. М. Марковський,—До початків нового українського письменства.

XIV. 14/V—1929 р.—І. І. Кравченко,—Великопанське господарство на південно-східньому Поділлі наприкінці XVIII та на поч. XIX ст. (розділ III-й: Організація панської економії).

XV. 28/V—1929 р.—В. Я. Камінський,—Розвій державної фабрично-заводської промисловости України кінця XVIII і першої половини XIX ст.—Організація і умови праці.

XVI. 11/VI—1929 р. — Л. В. Миловидов, — Проекти університетів на Чернігівщині (1760—1803 рр.).

XVII. 18/VI—1929 р. — В. Д. Юркевич, — Заселення Слобідської України в часи Хмельниччини (Перші міста на Слобожанщині).

Прилюдних промоційних засідань було 2: промоція О. М. Степанишиної і промоція Л. О. Окиншевича; обидві особи признані були гідними звання наукового співробітника і були затверджені в нім Укрнаукою — О. М. Степанишина в складі сеї ж Катедри, а Л. О. Окиншевич — з перечисленням до Секції історії українського права в харківській Катедрі історії української культури.

Курси для аспірантів читались: з методики історії (проф. П. Клименко), з суспільної економії (проф. О. Поповим) і в слов'янських мов (проф. А. Степовичем). Перевірку переведено над науковою літературою старої доби історії України (кінчаючи XVI віком) — для вияснення головніших питань і їх засвоєння аспірантами.

Видавнича робота Відділу виявилася в тім, що ним випущено II том „Студій з історії України“, присвячений „на пошану ак. М. С. Грушевського, з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності“. Зміст його такий: Науково-Дослідча Катедра Історії України в Києві: Звідомлення про діяльність Катедри в 1927-8 році. Огляди досягнень Української науки за десятиліття: 1917—1927: Осип Гермайзе, — Українська історична наука за останнє десятиліття. Кость Копержинський, — Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття. Микола Ткаченко, — Археологічне вивчення Києва та Київщини за останнє десятиліття. Сильвестр Глушко, — Селянське питання в українській науковій літературі за останнє десятиліття. Розвідки та матеріали: Павло Федоренко, — Завдання вивчення монастирського господарства (робочий плян і огляд архівного матеріалу). Сергій Шамрай, — Путні бояре в маєтках Києво-Печерської Лаври XVIII ст. Прокіп Нечипоренко, — „Національні строєнія“ 1748—65 р. на Посем'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського. Іван Кравченко, — Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття. Михайло Карачківський, — Опис Поділля з 1819 року В. Рудицького (до історії Поділля поч. XIX в.). Оксана Степанишина, — Сторінка з історії реформи 1861 року в Шевченківських селах.

З серії „Промоційних праць Катедри“ вийшли цього року: випуски третій: С. Шамрай: Київська Козаччина 1855 р. (до історії селянських рухів Київщини (ст. 125) і випуск шестий: Л. О. Окиншевич: Центральні установи України — Гетьманщини XVII — XVIII вв. ч. 1: Генеральна Рада (ст. 177).

Відділ Примітивної Культури і Народньої Творчости в операційнім пляні науково-дослідчої роботи (затвердженім 21 березня 1929 р.), поставив собі такі загальні завдання:

Розроблення методики збиранства.

Методологія комплексного обслідування України.

Пережитки примітивної культури на Україні.

Порівняна слов'янська етнологія.

Порівняний дослід народньої української творчости. (Слов'янський ритуал і річний святочний круг).

Висвітлення соціологічних підстав народньої творчости.

Історія української етнографії.

Спеціальні завдання для років 1929—1930:

Комплексне обслідування Припетського і Десненського Полісся і

Дніпрельстану.

Примітивний поділ праці і його пережитки на Україні.

Пережитки прелогізму і магії.

Висвітлення форм народнього господарства як підоснов побуту і творчости.

Досліди над слов'янським ритуалом і річним святочним кругом.

Порівняний дослід народньої тоніки.

Колективно вестимуться заняття:

над пережитками магії господарської і обрядової,

над організацією поколінних верств,

над відбиттям форм господарства в народній творчості,

над весільним і похоронним обрядом,

над формами народньої тоніки.

Індивідуальні заняття членів відділу будуть такі:

М. С. Грушевський: Книжна і народня творчість на Україні XVII—XVIII.

К. М. Грушевська: Обмін в примітивнім господарстві. Українські народні думи.

Ф. Я. Савченко: Соціяльне посвоячення. Історичні пісні XVIII віку.

К. О. Копержинський: Новорічний обрядовий цикл.

Ф. М. Колесса: Старші й новіші верстви української народньої мелодики.

П. С. Глядківський: Соціологічне вивчення казки. Історія казки.

В. С. Денисенко: Соціяльні елементи похоронного обряду.

Курси для аспірантів і допущених до занять осіб в р. 1928/9 читались такі:

К. М. Грушевська: Методологія комплексного обслідування, з семінарем.

М. П. Вашетко: Соматична антропология, з практичними заняттями.

К. О. Копержинський: Початки культури слов'янських племен.

Ф. Я. Савченко: Історія етнографії загальної і української.

А. О. Степович: Курс сербської і чеської мови з практичними вправами.

Колективна дискусія над науковою літературою була переведена двічі на теми: головні стадії в розвою господарства на Україні в старій добі; річний обрядовий круг на Україні, в зв'язку з господарськими сезонами; магичне мишлення і обрядовість.

Екскурсій членами і співробітниками Відділу і Кабінету Примітивної Культури відбуто 6. Стаціонарна робота провадилася в кількох пунктах в різних зонах української території¹⁾.

Пленарних засідань всього відбуто 20 спільно з Культурно-Історичною Комісією, Комісією Історичної Пісенности і Кабінетом Примітивної Культури:

8/VIII. 1928 р. К. В. Квітка,—Максимович і Аляб'єв в історії збирання українських народніх мелодій.

Ф. Я. Савченко,—Кумування на Україні та відбиття його в піснях про Саву Чалого.

6/IX. Є. Г. Кагаров,—Форми та елементи народньої обрядовости. Польш Ріве,—Антропология.

12/IX. Є. Г. Кагаров,—Новий переклад книги Фрезера „Золотая ветвь“, вип. I.

К. М. Грушевська,—Замітки з приводу брошури М. Mauss: Parentés à plaisanterie.

19/IX. К. О. Копержинський,—Уваги з приводу № 3 і 4 „Етнографічного Вісника“ ВУАН.

¹⁾ Див. дещо в звідомленню—Україна, 1929, кн. 36.

- К. М. Грушевська,—Нове видання Crawley: The mystic rose.
- К. Т. Штепа,—„Вѣтхозавѣтныя библейскія сказанія в карпато-русской церковно-учительской обработкѣ конца XVII в. „Ю. Яворського.
- 10/X. В. С. Денисенко,—Екскурсіі до с. Жукина і с. Шепеличі.
- 18/X. Ф. Я. Савченко,—Недрукована розвідка Ол. Котляревського про відьмарські процеси.
- Він же,—З приводу статті: Wallon, La mentalité primitive et celle de l'enfant.
- К. Т. Штепа,—Переслідування відьом у старій Україні.
- 13/XI. О. О. Тулуб,—Плян збірника на тему „Київ та його давнина в творах народніх“.
- К. Т. Штепа,—Уваги до статті: Ernst Arbmman, Zur primitiven Seelenvorstellung, і рецензія на Halliday: The pagan background of early Christianity.
- 25/XI. А. Шлюбський,—Етнографічна праця на Білорусі.
- 28/XI. К. М. Грушевська,—Два центри етнологічної науки.
- Вона ж: До взаємин між загальним і спеціальним народознавством.
- К. О. Копержинський,—Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропология, народознавство, етнографія і фольклор.
- 5/XII. К. В. Квітка,—Досліди над волинськими лірниками.
- В. Прус,—Матеріяли до вивчення побуту лірників Чуднівського району.
- 18/XII. К. Т. Штепа,—Уваги з приводу нового видання книги К. Beth'a, Religion und Magie.
- В. Чернишов,—Оголення при чаклуванні.
- 15/I. 1929 р. П. Лещенко,—Побут і археологічні знахідки Північно-західнього Кавказу.
- 25/I. Є. Смолинська,—З приводу праці Шумахера Bei den Kivurigmäen.
- Ак. Ф. М. Колесса,—Празький етнографічний з'їзд.
- К. М. Грушевська,—The unconscious in relation to anthropology Зелімана.
- К. О. Копержинський,—Рецензія на К. Сосенка—Різдо.
- 6/II. В. С. Денисенко,—Праці А. Шлюбського про фольклор Вітебщини.
- А. О. Степович,—Македонські пісні Л. Куби.
- І. Д. Сікало,—Останнє видання Українського Етнографічного Т-ва.
- К. М. Грушевська,—„Karpathenland“, німецький краєзнавчий часопис.
- 14/II. К. М. Грушевська,—Виставка народнього мистецтва в Брюселі.
- П. С. Глядківський,—Казки про вдячного мерця.
- 21/II. Т. М. Гавриленко,—Третій том праці Бушана присвячений європейській етнографії.
- Л. П. Шевченко,—Замітки до Eisenstädter'a „Im Schweisse deines Angesichts“.
- Ії-ж—Коростенська шляхта з приводу студії Червяка.
- 26/III. К. М. Грушевська,—На бічних стежках кобзарського епосу.
- 4/IV. К. В. Квітка,—Амфібрахій.
- 16/IV. Т. М. Гавриленко,—Україна в працях німецьких етнографів.
- К. М. Грушевська,—Статеві громади в первісному суспільстві.
- Акад. М. С. Возняк,—Пісня про Сироїжку в польським співанику.
- 15/V. К. О. Копержинський,—Яфетична теорія та її значіння для етнології.
- 21/V. П. С. Глядківський,—Казка про вдячного мерця (продовження).
- 15/VI. К. М. Грушевська,—Нові матеріяли до кобзарства.
- Ол. Малинка,—Репертуар трьох кобзарів і лірника.
- Б. Луговський,—Біографія лірника Шолоха.
- О. Сластьон,—Сорочинська дума.
- Л. П. Шевченко,—Автобіографія кобзаря Кулика.

27 VI. Б. Коросташ,—Записи на Брусилівщині: 1) „Гулянка на вбитки“ (на Великдень); 2) Про запалювання вогнищ вночі під Великдень; 2) Про Петрівчані пісні.

Акад. Ф. М. Колесса,—1) Найновіші видання словацьких народніх пісень, 2) Проф. Горак „В справі збирання і видання народніх пісень“, 3) Добри Христов „Техничне строєне на болгарска нар. пѣсня“.

Л. П. Шевченко,—R. Maunier: La construction collective de la maison en Kabylie.

К. М. Грушевська, К. О. Копержинський, Ф. Я. Савченко, — Підсумки праці Відділу.

Видавнича робота Відділу виявлялася в виданню (спільно з тими ж установами) „Первісного Громадянства“—випущено три випуски (в двох книгах) за рік 1928, і приступлено до друку I випуску за рік 1929. Зміст випущених книг такий: 1928, вип. I, ст. 184. Розвідки й замітки: Поль Ріве (Dr. Paul Rivet): Вивчення людини (Антропологія). Євген Кагаров: Форми та елементи народньої обрядовости. Кость Копержинський: Господарчі сезони у Слов'ян (з історії новорічного циклу обрядовости). Валерія Козловська: Сторінка з обсягу культур. Свячений дуб Слов'ян-поган. Катерина Грушевська: До нових матеріалів про первісний монотеїзм (P. Schebesta, Bei den Urwaldzwerger von Malaya, 1927). Климент Квітка: Максимович і Аляб'єв в історії збирання українських малодій. Михайло Возняк: З діяльності Ів. Франка як етнографа (в 10 річницю смерті). Критика й бібліографія. Протоколи засідань.

1928, вип. 2—3, ст. 215: Розвідки й замітки. Кость Копержинський: До системи поняттів часу у Слов'ян (з історії новорічного циклу обрядовости). Костянтин Штепа: Про характер переслідування відьом в старій Україні. Катерина Грушевська: Два центри етнологічної науки. (З подорожніх вражень). До питань систематики і термінології в народознавстві: Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропологія, народознавство, етнографія і фольклор, подав Кость Копержинський. До взаємин між загальним і спеціальним народознавством, подала Катерина Грушевська. Климент Квітка: До вивчення побуту лірників. Василь Прус: Матеріали до вивчення побуту лірників Чуднівського району. Василь Денисенко: „Шлюбний ритуал та обряди на Україні“ Хв. Вовка у першій—болгарській і другій—французькій редакції. Іван Брик: Міжнародній з'їзд в справі народнього мистецтва у Празі. Критика й бібліографія. Протоколи засідань.

ПАВЛО ФЕДОРЕНКО.

ГРАБІЖ У ПОБУТІ І ПРАВІ ГЕТЬМАНЩИНИ.

I.

Ой пили-ж в неї три крамарчки.
Ой пили, пили та не платили,
А она-ж бо ся помірковала,
Три крамарчки заграбувала.

Потебня, Колядки, 496.

Явище, яке я досліджую, відноситься до глибокої старовини. В вигляді культурного пережитку в галузі звичаєвого права воно дожило до XX століття.

Доля цих культурних уламків надзвичайно цікава. Історія будь якого кам'яного уламка, що його занесло з далеких гірських височин у широкі степи України, дає можливість з одного боку визначити, частину яких нашарувань являє собою даний уламок, тобто визначити його родовище, з другого боку змалювати картину грандіозних геологічних переворотів, що одірвали його від первісного осередку й кинули його в зовсім інше оточення. Обидва ці осередки є для геолога об'єкти наукового дослідження. Теж саме і з вивченням культурних пережитків. Вивчення їх дає можливість по-перше визначити й характеризувати той первісний осередок, в якому виникло це явище, характерні риси якого воно переховало й пронесло через темряву віків. Чим ближче до початку історії людства наближається культурний уламок, тим він цікавіший для науки, бо дає можливість підійти до розв'язання багатьох проблем, що лежать підвалиною в історії людства. Це відноситься, по аналогії з кам'яним уламком, до вивчення первісного оточення. Але нас цікавить не родовище кам'яного уламку і не проблеми, що зв'язані з первісним оточенням. Нас цікавить кам'яний уламок в його новому оточенню. Проте аналогія зможе встановити тільки подібність явищ, але ні в якій мірі їхню тотожність. Коли взаємодіяння кам'яного уламку та його нового оточення можна підвести кінець кінцем до механічних процесів вивітрювання, розмивання й взагалі руйнування уламку, то взаємодіяння культурних пережитків й того оточення, в якому вони консервуються, далеко складніше. Їх ні в якій мірі не можна підвести під механічний процес руйнування. З культурними пережитками буває інколи зовсім навпаки: вони не руйнуються, а попадаючи в сприятливе оточення, відроджуються, розцвітають, поширюються, охоплюючи все більш та більш ширші соціальні шари. Звичайно, дуже цікавий факт консервування на протязі віків будь якого звичаю в зовсім інших економічних обставинах, ніж ті, що викликали його до життя. Відмінилися підвалини й зруйнували надбудову, але уламки її через консервативність свідомости продовжують жити. Визначення цього факту й вивчення причин, що викликали його,

є робота дуже цікава для соціолога. Але-ж чи не більш цікаве є вивчення моменту відродження й зростання старого пережитку. На перший погляд таке явище здається парадоксальним: продукт певних економічних обставин, який захує вже тисячолітню давнину, зразу відроджується в зовсім інших умовах. Але це тільки на перший погляд. Придивляючись ближче до тієї соціально-економічної оболонки, в яку знова відродилося до життя старе переживання, ми бачимо, що вона безумовно має в собі сприятливі для цього умови, тоб-то вона не так уже різниться від попередньої оболонки, якій проминула тисячолітня давнина. Подібні умови не тільки породжують, але й відроджують подібні явища. Звідси, як висновок, обов'язкове методологічне правило: кожний пережиток необхідно вивчати не ізольовано, а в зв'язку з тією соціально-економічною оболонкою, в яку воно вміщено. Це особливо стосується до пережитків у царині права, завдяки тому, яку воно відіграє ролі в соціальному житті. Вживання цього методологічного правила обов'язково й для історика і для юриста. Для історика кінцевий інтерес вивчення явищ права полягає в аналізі соціальних відношень. Чим грубіша соціальна оболонка, в яку вміщено правове явище, чим глибше воно її проймає, тоб-то чим більш ширші соціальні шари воно захоплює, тим у ньому більш цікавого й значного. Для юриста вивчення даного явища, що має конкретну соціальну оболонку, цікаве тим, що сама оболонка надає різноманітність форм виучуваного явища. Виникши в певній сфері, воно, переломлюючись у тому чи іншому соціальному осередкові, розгалужується у своїх складових частинах, як соняшний промінь, що проходить крізь призму, відмінюється, модифікується в залежності від сполучення тих чи інших соціально-економічних умов, не втрачаючи разом з тим основних початкових рис. Поруч з модифікаціями може виникнути в житті ціла низка явищ рівнобіжних як явищу початковому, так і його модифікаціям. Охопити цю різноманітність відмін, дати кожній з них виразну формулювання, з'ясувати причини цих відмін, з'ясувати причини відродження й зросту даного явища в певну епоху — задача цікава і для історика і для юриста, і для соціолога. Але її зовсім неможливо розв'язати, коли явище вивчати ізольовано, а не в зв'язку з тією соціально-економічною оболонкою, в яку воно вміщено. Це потрібно мати на увазі при аналізуванні грабіжу.

Документи, на підставі яких я вивчаю грабіж, відносяться здебільшого до XVIII століття. Територіально вони охоплюють Гетьманщину. Це — межі соціальної оболонки грабіжу хронологічні й територіальні. Після вивчення величезного матеріалу, що стосується до даного питання, можна з певністю сказати, що нема ані жодного значного архівного фонду даної епохи, у якому-б більш-менш не відбілося виучуване явище. Архів мало-російської колегії, генеральної канцелярії, генерального суду, сенатський архів, архіви полкових, земських та сотенних судів, монастирські та фамільні архіви зберегли безліч матеріалів, які свідчать, що грабіж був характерне явище епохи, що ми вивчаємо. Чи випадково у писаних пам'ятках даної епохи й території заціліла така безліч матеріалів, що стосується до грабіжу? Гадаю, що ні.

Епоху Гетьманщини в історії України, а саме кінець XVII і початок XVIII століття необхідно відзначити, як час інтенсивного переходу до грошового господарства. Після вибухів революції 1648—1654 років й наступного за цим періоду деякої ізольованості українського господарства почався інтенсивний розвиток української торгівлі, особливо з закордоном. Перехід до грошового господарства, зважаючи на деякі причини, проходив на Україні з труднощами, викликаючи цілу низку характерних явищ в економіці того часу взагалі й зокрема в ділянці грошового обігу.

Одним із таких характерних явищ була недостача грошей. Недостача грошей потягла за собою цілий ряд явищ побічних: гроші „стали товаром, їх старано ховали й закопували в землю, і значить підносили їх вартість“¹⁾. Брак грошей приводив до позик. Звичайно позика, як певна угода, існує в тій чи іншій формі у всі часи, але в епохи, що подібні до тої, яку ми розглядаємо, позика відограє велику соціально-економічну роль, міцно переплітаючись з важливими соціально-економічними процесами епохи. Так, наприклад, свою фатальну роль позика відограла у процесі боротьби за землю між дрібним власником і бурхливо зростаючим великим господарством. Але процес „мобілізації земель“ — лише один із великих процесів епохи, що ми вивчаємо. Гроші скупчуються в руках представників командуючої класи — монастирів, козацької старшини, цехів, магістратів, купців. Із козацької старшини виростає українське шляхетство, що закріпачує вільний люд. Це — складний процес експропріації населення. Разом з тим організація влади не встигає за економічним зростанням країни й наслідуючими цьому зростанню глибокими соціальними відмінностями. Через це саме в процесах „мобілізації земель і експропріації населення“ влада займала суперечливу позицію, часто даючи санкцію на те, що руйнувало її ж основу й авторитет.

Тут я тільки схематично намітив характерні риси тієї соціальної оболонки, в яку вміщено грабіж. Він найближче зв'язаний з позикою, що відограла в дану епоху велику соціально-економічну роль. Він відбився в галузі поживлення торгових відношень. Він своєрідно переплутався з процесами „мобілізації земель і експропріації населення“. Його вживають не тільки великі землевласники (монастирі, старшина), але й міста. Самий процес експропріації влади сприяв розвитку такого явища, як грабіж. Я гадаю, що саме епоха Гетьманщини на Україні являє найбільш сприятливе сполучення умов економічних, соціальних і політичних для розвитку грабіжу.

Проте це не значить, що йдучи за фактами, ми територіально й хронологічно не відходимо за намічені межі. Велика кількість справ про грабіж збереглася в актових книгах архіва стародавніх актів у Києві²⁾. Документи ці ведуть на територію Правобережжя й Польщі. В галузі торгових відношень справи про грабіж торкаються й території Польщі. Таким чином територіальні межі можуть бути поширені на Правобережну Україну та Польщу, а хронологічні і на XVII століття. Але, вивчаючи конкретну соціальну оболонку грабіжу, що дає свій відбиток на вивчуване явище, ми будемо мати на увазі, головним чином, Гетьманщину в XVIII столітті.

II.

У відомості Глухівського Петропавлівського монастиря, що відноситься до 1775 року³⁾, „скільки при всех монастырских дворцах лошадиного, рогатого и овечого скота“, між іншим показано:

„В дворцѣ Черневском лошадей — 1. Грабленныхъ лошадей — 2. Там же в дворцѣ Черневском: бык — 1, коров — 2, корова грабежная — 1“.

Таким чином у рахунок худоби, що належить монастирю, деяка його частина відзначена як „грабленая, грабежная“. Ці терміни в офіційній відомості звучать також просто і зрозуміло для того часу, як „корова ялівка“, „надвірня свиня“ і т. інш. Очевидно мова йде про саме звичайне явище. Так само, як мова відомості, епічна й мова „нижайшого

¹⁾ Слабченко М., — Організ. хоз. Укр., т. I, с. 108.

²⁾ Напр. Кн. 3, с. 8, №№ 20, 21. С. 33, №№ 35, 36.—Кн. 5, с. 12, №№ 3, 7. С. 53, № 50. С. 59, № 89.—Кн. 8, с. 33, № 14.

³⁾ Архів Петропавл. м-ря, № 1005.

доношения“ еродиякона Олександра ігумену П.-П. м-ря з 6 квітня року 1771, із якого ми узаємо, де взявся „граблений“ скот на монастирських оборах.

„Высоко преподобнѣйшій господинь. По повелѣнію вашего высокопреподобія ѳзидл я нижайшій въ село Холопковъ для dopravки на Есипихи денегъ 9 рублей, то она объявила, что я де девяти рублей уплатить невсостояніи, да и заграбить за тѣ деньги у оной Есипихи нѣ чего, а приказаль оной явится въ монастырь для справедливой справки, о чемъ вашему высокопреподобию въ покорности моей представляю“¹⁾.

Коли-б у Йосипихи була корова або коняка, то еродиякон Олександр забрав би їх до монастиря і вписав би у скотарську монастирську відомість під назвою „граблених“, або „грабежных“, про що покірно-б писав ігумену. Але Йосиписі, так мовити, пощастило: монастир нічого у неї не „заграбував“, тільки через те, що у неї нічого не було.

Не так пощастило Ликері Самощенковій. У реєстрі „что принято денегъ по обликамъ покойного іеромонаха Луки, в какомъ селѣ и деревнѣ у кого именно и сколько и еще что осталось выноватыхъ“²⁾ під № 10 зазначено: „от удовы Лукерьи Петровой Самощенковой Івана жены по облыку половинную часть шесть рублей принято, а за шесть рублей пограблено двѣ кобылы и лошаць, которые в Черневѣ кобыла и лошаць утрачены, а другая у дворцѣ Холопковскомъ содержится“.

Де кілька нових рисок для характеристики виучуваного явища дає ось таке слізне прохання до ігумена П.-П. м-ря:

„Сего 1769 году в декабре мѣце... за повинность умершаго во ономъ Сто Петропавловскомъ Глуховскомъ мнѣстре намѣсника Луки денегъ девять рублей токмо по смѣрти его по нѣне не уплачено, тому уже прошедшій третій год, за что, какъ выше упомянуто, сего года посланнымъ от оногo мнѣстра определено для взыскания техъ ево Лукиныхъ где бы не были по листамъ възискать и в монастырь отдать. В чемъ и въ доме моемъ за неіменіемъ мужа моего Фомы Келина и дѣтей моихъ заграблена лошадь ежалая кобыла вороная, коя с того декабра мѣца в грабеже находится во всякой монастырской работѣ и без всякой монастырской оценки, а мнѣ нижайши во взятіи того долгу зачету, в чем мнѣ нижайши пришло разорится за недостаткомъ в конецъ и скудость. А той моей лошадки цѣна семь рублѣвъ, а нѣне оная тоя лошадь находится в монастыре и вся окоросливила в нуже и зотемъ недостаткомъ почти згинетъ, а на мнѣ и на мужу моемъ тех же денегъ паки без оценки и взятія той лошади тех же денегъ требовать сполна будетъ, к тому-жъ в тот же долг по смерти его Луки с поля взята у нас жита в монастырь дванатцать копъ и то в томъ долге во ономъ мнѣстрѣ нѣ имѣется никакого зачету.“..

На підставі всього вищезазначеного прохачка, монастирська підданка, Марія Келіна прохає повернути її коняку й визначити кількі грошей вона винна монастирю. На проханні резолюція архім. Давида: „для бѣдности ея старухи и для слезного прошения ея отдать ей ту лошадку для крестьянской работы, а денегъ требовать послѣ собранія хлѣба с поля и сіе доношение держать у себя о. Порфирію (эконому)“³⁾.

Суть грабіжу („заграблення“), на підставі цитованих документів, можна визначити так: грабіж є затримання чужої речі кредитором, щоб забезпечити виплату боргу. Наведені приклади грабіжу елементарні. Кредитор, не дочекавшись завчасного й добровільного повернення боргу, захоплює

1) Архів Петропавл. м-ря, № 833. 2) Архів Петропавл. м-ря, № 526, с. 223.

3) Архів Петропавл. м-ря, № 526.

безпосередньо у винуватця ту річ (у наведених прикладах коня), захоплення якої, на його думку, може примусити винуватця швидко заплатити борг, а на випадок невиплати, зможе компенсувати борг. Ця елементарна форма дуже часто ускладнялася, як це можна бачити, наприклад, із випадка, що переказаний во „всенижайшем доношении“ до ігумена Петропавлівського м-ря. монастирського підданця мешканця с. Хвзовки Дороша Гарнаги з 25/ІІ 1773 року ¹⁾.

„Лѣтъ тому будетъ болѣе трохъ, какъ племянникъ мой Леско Гарнага у жителя села Бобріка, подданного Кліма Сафонова Полевиченка, взялъ лошадь на боргъ, за которую они между собою цѣну положили 5 руб. 20 коп. Яжъ нижайшій, когда за хлѣбомъ въ Терни поехавъ, то оной Климъ Полевиченко за вишзначашійся племянника моего долгъ, увѣдѣвшись со мною в Тернахъ, заграбылъ у мене лошадь, цѣною въ семь рублей, со всею упряжью и возомъ московскимъ: на коемъ возу было мѣшковъ порожнихъ новихъ 4, свита приношенная, веровка конопляная въ 10 сажень, мазница с дегтемъ, боклагъ, шапка лѣтняя новая цѣною въ двадцать копѣекъ; которую заграбленною лошадью и прописанными вещами какъ оной Полевиченко владѣеть, слѣдуетъ тому другой годъ; сверхъ той мнѣ чрезъ племянника послѣдовавшей обидѣ, тогожъ зрѣмья съ направи реченного Полевиченка за виездомъ моимъ съ Терновъ въ полѣ, такъ мене невѣдомо какіе люде прибили, что я пролежалъ было недѣль до 6 и такъ я за вирученіемъ своей лошадѣ и вещей до онаго Полевиченка пойтить опасуюсь; того ради Вашего ясне в богу преосвященства всенижайше прошу, дабы я бѣдной чрезъ долгъ племяннической въ заграбленію лошадѣ и прописанныхъ вещей, не могла в крайней обидѣ и разореніи остатца, повелѣть племяннику моему Леску изъ села Бобріка отъ Кліма Полевиченка заграбленную лошадь с вещами виискать или денежно мене за все удоволствовать“.

В тільки що наведеному прикладі суть грабіжу залишається тією-ж. Кредитор силоміць захоплює чужу річ, щоб забезпечити виплату боргу. Нове тут тільки те, що річ грабується не безпосередньо у винуватця, а в його родича: за борг племінника „грабують“ його дядька. При цьому кредитор виходить не з спільности й одности господарства, бо дядько його живе в с. Холопкові, а племінник у с. Бобріку. Тут відповідальність за борг перекладається за винуватця на ширше коло людей—родину. Відмічаючи це нове в грабіжі, розглянемо випадки ще більш складні. Один із таких випадків викладається в листі ігумена П.-П. м-ря до управителя державної фабрики, що в селі Глушківій, з 15 березня 1771 року ²⁾.

„Высокоблагородный господинъ правитель. Глуховского Петро-Павловского монастыря подданные люди, жители села Холопкова Иванъ Мальченко, Кондратъ Ткаченко да Тишко Друботупенко подаными мнѣ сего марта 14 дня доношеніемъ представили, что подданный вашего высокоблагородія человекъ, житель села Дяковки, Данило Дишканенко, заграбилъ у нихъ марта 12 дня трое лошадей съ санями и упряжью, гречи мѣрокъ шестьдесятъ, овса мѣрокъ сѣмь, лантуховъ порожнихъ три и мѣшковъ порожнихъ девять, веревокъ три и вожжей трое, а причину де къ тому онъ Дишканенко нашель такову, что козакъ сотни Глуховской, села Холопкова, Иванъ Боженко, забралъ у него Дишканенка двое лошадей съ санями за нѣкоторой отъ него Дишканенка долгъ. Какъ сіи три монастырскіе подданные Иванъ Мальченко, Кондратъ Ткаченко и Тишко

¹⁾ Архив Петропавл. м-ря, № 939. ²⁾ Архив Петропавл. м-ря, № 836.

Друботупенко никакого участія не имѣли и не имѣють в томъ дѣлѣ, которое подданный ваш. высокоблагородія Дишканенко и козакъ Холопковскій Боженко между себя имѣють или имѣли: такъ они монастырскіе подданные отъ подданного вашего Данилы Дишканенка напрасно ограблены и обидѣны, что и сами в. в. здраво и благо разсудить изволите. Того ради в. в-я покорно прошу велѣть оному подданному своему Данилѣ Дишканенку все у прописанныхъ монастырскихъ подданныхъ заграбленное въ цѣлости и въ скорости возвратить, а ихъ за обиду удовольствоваться, какъ того справедливость требуетъ“.

Аналізуючи цей складний випадок, ми знаходимо тут два грабіжа. Грабіж перший: козакъ з с. Холопкова Боженко заграбував у жителя с. Дяковки Дишканенка, за якийсь борг, двох коней з санями. Це типовий елементарний випадок грабіжу, подібний до тих, що розглянуті вище. Грабіж другий: Дишканенко, може з тих міркувань, що заграблене значно перевищує борг, грабує за двох коней трьох коней в запряжці і з речами. Цю відміну грабіжу ми назвемо „грабіж за грабіж“. Різниця між основним видом і цим полягає в тому, що тут розуміння боргу перекладається на заграбоване майно: заграбоване в свою чергу стає боргом і може стати ланкою у цілому ланцюгу взаємозаграбувань. З цього погляду в цій відміні грабіжу нема нічого нового. Нове в цьому випадкові тільки те, що Дишканенко заграбував речі не в козака Боженка, якого він вважав за свого винуватця, і не в родичів його, а в перших трьох селян, що трапилися з того села, де жив Боженко. Таким чином відповідальність тут перекладається на ще ширше коло людей, ніж у попередньому випадкові: тут за борг відповідає вже не родина, а саме село, односельці. Та очевидно, що й самий грабіж коней у трьох селян можна було зробити лише при умові, що в цьому брали участь декілька односельців. Ця співучасть, таким чином, ще збільшує протиставлення двох колективних сторін. Таким чином елементарний випадок грабіжу, в якому на ґрунті боргових зобов'язань зачеплені інтереси двох осіб, перетворюється в складне явище по двох лініях: по лінії ускладнення самого факту (грабіж за грабіж) і по лінії втягнення в цю справу все більшого кола осіб.

Інколи відповідальність за невплату боргу перекладається на ще ширше коло осіб. Року 1732 мешканець с. Опшні, Гадяцького полку, Богаєвський повертався з Криму, де він торгував, і на Запоріжжі його затримав отаман Шишацький. На допиті у кошового запитали Богаєвського, чи знає він жителя містечка Зінькова Погорілова, який винен Шишацькому 200 талярів. І хоча Богаєвський заперечував своє знайомство з Погоріловим, його все ж кинули до в'язниці, вимагаючи від нього гроші. Щоб звільнитися, Богаєвський мусив був дати позичковий лист, у якому зобов'язувався знайти Погорілова й справити з нього гроші¹⁾. Тут з точки зору Запоріжжя опішнянець відповідає за зіньковця, тобто протиставляються один одному Гадяцький полк і Запоріжжя.

Особливо широко практикувався грабіж третіх осіб у торгових справах. Тут протиставлення, маючи на увазі широчінь торгових зв'язків і відношень, набувало ще ширшого розмаху: протиставилися держави і купецької держави ставав відповідальним за вчинки купця іншої держави. От один із таких плутаних випадків, у якому примхливим вузлом зав'язалися відношення Польщі, України й Москви.

„У Іова Івановича і Михайла Дейнеки, жителів і купців стародубовських, пань Поцей, воевода витепський, сто чтири червоних золотих, триста і двадцят талярей битих, килкадесят рублей копѣйками, коней

¹⁾ Труды XII арх. с'езда, т. II, с. 285.

чотири і інші рѣчи забрал по нѣякойсь до бывшего полковника Чернѣговского Полуботка „змишленной претенсіи“... Ця „змишленная претенсія“ з листа Потія до гетьмана Скоропадського полягала в тому, що полковник чернігівський Полуботок у товаристві з агентом Юрія Сапеги шляхтичем Цибульським набрав у орендаря Поція Єврея Кадзинського краму на 40000 золотих і ані грошей за цей крам не заплатив, ані обідяного збіжжя не приставив. За це Кадзинський і „заграбував“ у вищезгаданих стародубських купців гроші й речі. При цьому сказав їм одверто, що грабує їх за борг чернігівського полковника Полуботка з тим, щоб справа ця хутчій була розв'язана по їх чоломбитні. Стародубці подали чоломбитню гетьману з проханням наказати Полуботку їх „удовольствовать“, бо вони скривджені з-за нього. Через те, що разом з цим до гетьмана поступила скарга на Полуботка від витебського підстолюя Лукаржевського, то гетьман з приводу цієї справи нарядив суд. Як по цій справі, так і по новій, що порушив Цибульський, суд виправдав Полуботка й звільнив його від усяких претенсій. Але ця постанова українського суду не розв'язала справи про грабіж: воєвода витебський Потій, або певніш його орендар Кадзинський заграбованих грошей та речей стародубським купцям не повернув і купці вдалися із скаргою на Полуботка до Малоросійської Колегії. На їхнє домагання було переведено року 1729 ревізію всього процесу. Разом з цим провадили окремо процес з синами небіжчика Полуботка Цибульський з Сапегою, які довели справу до московського уряду, що звелів року 1731 гетьману й Шаховському розглянути цю справу. Ще року 1737 вона не була закінчена¹⁾. Ця цікава справа, в якій низкою проходять польські магнати, їхні фактори Євреї, діловики з української старшини, в якій заплутані й гетьман, і Малоросійська Колегія, і московський уряд, і російський посол у Варшаві—ця справа має дуже просту підставу. В основі її знаходиться виучуване нами явище—грабіж. Полуботок увійшов у торгіву згоду з Кадзинським, але не платив свого боргу. Кадзинський, щоб прискорити виплату, вжив грабіжу. Для цього він грабує, як і в трьох останніх розглянутих випадках, не самого винуватця, а зовсім не причетних до цієї справи третіх осіб. Оригінальність цього випадку, з точки зору аналізу вивчаемого нами явища, полягає тільки в тому, що за борг купця-чернігівця грабуються стародубовські купці. З погляду польського купця Україна (Чернігів, Стародуб) протиставиться Польщі й відповідальність за борг чернігівця Полуботка перекладається на першого стрічного купця з України. Частіше ж українські обивателі й влада затримували приїзджих купців того міста, в якому були в них винуватці²⁾.

Із наведених вище документів, що вивчаються нами в певному порядку зростаючої складності, можна зробити такий висновок. Є дві відміни грабіжу: 1) грабіж винуватця і 2) грабіж третіх осіб. Найбільш складні й плутані справи другої категорії. Але як би не був заплутаний той або інший випадок грабіжу, суть його залишається дуже простою—грабіж, як визначено вище, є затримання чужої речі кредитором, щоб забезпечити виплату боргу.

Цю формулу необхідно удосконалити. В ній непевним, а значить суперечливим, може бути вираз „чужої речі“. Цей непевний вираз по суті виучуваного явища хотілось би замінити виразом: речі винуватця або речі його родичів. Але з наведених випадків бачимо, що кредитор не тільки заволодіває річчю винуватця, його родичів або патронів, тоб-то

¹⁾ Записки Наук. Товар. імени Шевч. В. С. I., сс. 75—76.

²⁾ Труды XII археолог. с'езда, т. II, с. 285.

осіб, які фактично мають до нього те чи інше відношення, але й річчю особи, яка перша трапилася, коли на думку кредитора це може забезпечити виплату боргу. Ця перша натраплена особа може не мати ані якого відношення до винуватця, може не знати ані його, ані кредитора. Через те краще зберегти в формулі грабіжу вираз „чужої речі“, підкреслюючи цим ту думку, що для кредитора важливим тут є не фактична близькість заграбованого до винуватця, а тільки переконання в тому, що грабіж власне у цієї особи зможе забезпечити йому виплату боргу.

Найважливішою частиною формули грабіжа є вираз „щоби забезпечити виплату боргу“. В ньому знаходиться мотив даного діяння і цей мотив відрізняє грабіж от подібних юридичних явищ: від крадіжки (таємне захоплення чужої речі) і грабунку (гвалтовне відібрання у будь кого належного йому майна, привселюдне захоплення будь якого майна)¹⁾.

Канцелярист генеральної артилерії Кучеровський заграбував у мешканця с. Баници Лесенка, підданця П.-П. м-ря, коня за те, що останній уорався в його межу. На скаргу м-ря канцелярія генеральної артилерії запропонувала Кучеровському грабованого коня повернути, але той не послуухався й коня не повернув. Тоді староста баницький Косатий укупі з Лесенком забрали з череди двох коней, що належали козаку Визелю, дядьку Кучеровського. Визель обвинуватив їх перед сотенною Глухівською канцелярією в крадіжці. На допиті Косатий свідчив, що коней він не крав, а забрав із череди „в день при пастуху селскому Андрею Коваленку за взяту ю лошадей (у Лесенка)“, при чому забраних коней вони з Лесенком одвели у монастир²⁾. Ознаки, по яким, на думку Косатого, вчинений ним грабіж відмінний от крадіжки, такі: 1) він забрав коня явно при свідках удень, 2) забрав коней за коня. Оця друга ознака і є саме головне. Це є мотив виправдуючий забрання чужої речі й остільки перетворюючий грабіж в явище правомірне, що з ним не ховаються, що це можна робити удень, явно, при свідках. Цей же мотив покладає відміну між грабіжом і грабунком. Цю відміну можна бачити із справи Гучка з Івасенками, що розбиралася у генеральному суді³⁾. Мешканець м. Конотопу Іван Гучок між іншим скаржився: „А сего 1747 году марта 11 дня когда два парубки мои ѣхали з дровами, в лѣсѣ брата моего порубанных, то оного Ивасенка син его Федоръ Ивасенко з многолюдством налавши въ полѣ гвалтомъ на оних моихъ парубковъ, билъ ихъ немилостиво и поздиралъ з ихъ байбораки два.. и двоих лошадей моихъ з хомутами и со всею упражу и двое саней з дровами да двѣ сокири гвалтовне заграбил..“. Таким чином Гучок обвинувачує Івасенка в грабіжництві. Відповідач Федір Івасенко засвідчив, що він „двоихъ лошадей истцевихъ з хомутами и со всею упряжу и двое саней з дровами да двѣ сокири заграбилъ, толко не гвалтовне, но за тое, что истецъ въ вышепоказанномъ лѣсѣ, заставленномъ отвѣтчиковому отцу Гр. Ивасенку и оного не выкупивши, показанихъ дров на четверо саней нарубалъ“.

Таким чином грабіж відмінний від грабунку, тоб-то просто від „гвалтовного захоплення чужої речі“ тільки мотивом: річ грабується не просто з метою присвоєння, а забирається за що-небудь, здебільшого в забезпечення виплати боргу. У цій останній частині формули „грабіжу“ необхідно звернути увагу ще на один бік справи. Коли річ захоплюють в забезпечення виплати боргу, то як тільки борг повертається, то в той же час повертають і річ, тоб-то річ захоплюється тимчасово.

¹⁾ Таганцев Н. С.,—Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года, СПб., 1898, с. 780.

²⁾ Архів Петропавл. м-ря, 328.

³⁾ Черніг. Іст. Архів.—Арх. Ген. Суду, 18.

„Пречестной отецъ иеромонахъ Гавриилъ,— так пише економу П.-П. м-ря якийсь Запєвалов, який довго й марно шукав задоволення перед правлінням П.-П. м-ря за кривду, що йому вчинили і, не дочекавшись цього заграбував у підданця монастирського коня з возом та упряжжю.— „Письмо, вашего благословения въ ответъ на посланное отъ меня до Ивана Тимофеича я получилъ и обо всемъ по оному извѣстенъ, а что же требуете объ отдаче взятое мною у подданного вашего,... понеже... я просил неоднократно какъ словесно, такъ и отъ команды письменнымъ сообщениемъ, но токмо ничего не получилъ, почему и подданного вашего взятое мною у него я удержал: и пока я по прежней отъ команды прозбѣ отъ монастыря удовольствие не получу, то и удержаннаго мне подданного вашего отдать резону нетъ: и в томъ на мене монастырь хотя где изволит просить, а я ответствовать долженъ; а естли я то удовольствия получу, то въ тотъ часъ подданного вашего в целости все возвращу.

И тако сие прекратя и остаюся вашего преподобия всепокорный слуга Иванъ Запєвалов¹⁾.

Февраля 1-го дня 1772 года“.

Тут найбільш влучно висловлена думка, що заграбована річ захоплена тимчасово, поки не буде задоволена претенсія. Тимчасове перебування її в руках кредиторів повинно бути примусовим засобом, щоб прискорити задоволення претенсії. Як раз із цього виникає ціла низка наслідків, що відносяться до вибору об'єкта грабіжу і поводження з ним.

1. Бажання одержати назад грабовану річ може набути активного характеру тоді, коли вартість її перевищує суму боргу. Так, наприклад, у Ликері Самощенкової за 6 карб. боргу пограбовано дві кобили й лошак. У Марії Келіної заграбовано з поля 12 кіп жита й коня, що на її думку варт був 7 карб. Це за 9 карб. боргу. У Дороша Гарнаги за 5 карб. 20 к. боргу заграбовано коня, що варт був 7 карб., у запряжці, з возом московським і цілою низкою господарчих речей. Дишканенко за двох грабованих коней з санями і запряжкою заграбував трьох коней з санями і упряжжю і т. д.

2. Але цінність речі залежить не тільки від її вартості. Ціною вона може бути менше за борг, але в той же час бути річчю необхідною в господарстві. Грабіж її завдавав господарству таку шкоду, що не тільки не перебільшуючи, а навіть не покриваючи претенсій кредитора у повній мірі, ця річ у його руках стає дуже сильним спонукаючим засобом. Такою необхідною річчю у селянському господарстві, особливо малосильному, є кінь. Цим пояснюється, через що в справах про грабіж об'єктом грабіжу головним чином буває кінь. Але як можна бачити з наведених прикладів, заграбована могла бути кожна річ, коли вона, на думку кредитора, спонукала винуватця повернути борг.

3. Щоб примусити винуватця до виплати боргу, заграбитель всіма засобами використовує грабовану річ. Коли це кінь, то він використовує його в роботі. При цьому він намагається використати її як найбільш, розглядаючи роботу коня, як відсоток на позичену суму. Але через те, що кінь не його, кредитор, використовуючи його як найбільш, витрачає на нього як найменш, ось через що годує він його погано. У великій кількості справ ми маємо скарги господарів заграбованого коня на знесилання його в роботі аж до повної його непридатності²⁾.

¹⁾ Архів Петропавл. м-ря, 854. ²⁾ Арх. Петропавл. м-ря, 526, 328.

4. Характер примусового засобу має і втягування у цю справу сторонніх осіб шляхом грабіжу у них речей. Свідомість повної непричетності до даної справи викликає у сторонніх осіб гостре почуття обурення й примушує їх до енергійного повернення потоптаних прав за допомогою суду або адміністрації. А це й є як раз мета заgrabителя. При цьому обурення поgrabованої сторонньої особи припадає не на заgrabителя й позивається не він, а якраз та особа, за борг якого ця стороння особа і поgrabована. Дорош Гарнага, у якого заgrabував коня Клим Полевиченко, скаржитья не на останнього, а на племінника, із-за якого було grabування. Теж саме ми бачимо і в справі стародубських купців у позві з Полуботком.

III.

Розглянуті нами у попередньому розділі випадки грабіжу стосуються до галузі боргових зобов'язань, Боргові зобов'язання, як відомо, виникають із різних договорів — договора куплі, наймання майна, особистого найма і т. інш. Але найчастіш джерелом їх буває договір позики, по якому „одна сторона, в качестве кредитора, предоставляет другой в собственности определенное количество заменимых вещей, но под условием возврата впоследствии таких же вещей“¹⁾. Цей спосіб виникнення боргових зобов'язань для виучуваної епохи, в зв'язку з її особливостями, є домінуючий. От через що для дальшої аналізи грабіжу нам треба розглянути характерні ознаки позики того часу. Тому що грабіж ми розглядали як засіб, що забезпечує виплату боргу, то в питанні про позику нам необхідно звернути увагу головним чином на засоби, що вживалися для забезпечення позичених грошей, тоб-то на гарантії виплати боргу. Їх можна вивчати на підставі „обликов“, тоб-то позичкових листів того часу. Тут ми знаходимо такі форми гарантії:

Порука. „1766 года сентября 10 дня я нижеподписавшейся, Крупецкого уезду села Погаричъ житель Иванъ Лапись, далъ сию отъ себе монастырю свѣто Петропавловскому Глуховскому подписку въ томъ, что за должние того жъ мнѣстира иеромонаху Луки Барановскому Крупецкой волости жителей деревнѣ Воронцова Петром Татариновымъ пять рублей да села Ковенокъ Василемъ Гуковымъ шесть рублей, же по поруки моей долженъ за ихъ Татаринова и Гукова должние денги всѣ числомъ 11 рублей уплатить или ихъ самихъ въ монастырь къ отдаче оныхъ представить сего-жъ сентября на 17 число неотмѣнно, а буди ж я таковыхъ денег мнѣстиру на тотъ срокъ не уплатилъ или оныхъ должниковъ в монастыр не представилъ, то повиненъ буду по прошествии срока тѣ денги монастырю Петропавловскому удвое уистить без малѣйшего моего спору и отказательства, чего въ вѣрности и сею подпискою моею утверждаю“²⁾.

Поручник мусив бути з боку якості „зацнымъ, вѣры годнымъ“, тоб-то таким, щоб до нього з довір'ям ставився кредитор, як з боку заможності відносно майна, так і з боку моральності. Так чи інакше, але він повинен був гарантувати кредитору повернення без клопоту в свій час позичені гроші. Для цього є два шляхи: 1) виплата боргу в зазначений час самим поручником або, 2) приставлення винуватця в зазначений час кредитору. Особливо характерна ця друга умова. Винуватця потрібно було приставити до кредитора безумовно для того, щоби кредитор міг власними засобами примусити його заплатити борг. Які ж примусові за-

1) Пахман.,—Обычное гражданское право в России, СПб., т. I, с. 174.

2) Арх. Петропавл. м-ря, 526, с. 201:

соби були у приватної особи? Самим надійним засобом був звичайно грабіж. На випадок, коли поручник не міг або не хотів виконати своїх зобов'язань вчасно, він зобов'язується заплатити кредитору борг подвійний. Поручником міг бути родич¹⁾, односелець або й просто особа, яка відома кредиторю.

Крім поруки позика забезпечувалася заставою майна. Тісний зв'язок застави з порукою поза сумнівом. „Наименование „порука“ с лица было перенесено на имущество и стало обозначать то, что мы называемъ залогомъ“²⁾. З другого боку безумовний зв'язок існує між заставою і грабіжом, коли їх розглядати, як гарантію по виконанню зобов'язань. Заставлялося як рухоме, так і нерухоме майно. Застава нерухомого майна відіграла величезну роль в процесі „мобілізації земель“ у XVIII сторіччі, тоб-то під час процесу переходу земель із рук дрібних власників у руки великих землевласників. Земля була підвалиною селянського добробуту. Вона головним чином і йшла в заставу при позичанні і як застава переходила у власність великих землевласників. Року 1763 квітня 30 дня козак м. Грим'ячого Семен Сопронов дав пану Михайлу Максимуму Римському Корсаку „обл'якъ“ у тому, що він „на крайне необхідную свою нужду запозичил у Корсака денег пятьдесят рублей и за тѣ деньги далъ въ заставу дворъ свой Гримячскій со всѣмъ хороннымъ строеніемъ со городами, поля во всѣхъ трехъ смѣнахъ полчвертки з сѣнокосомъ“, з умовою виплатити їх у перших числах жовтня, а коли не виплатить то все це майно переходить у власність Корсака. 29 жовтня того ж таки року Семен Сопронов дав „купчій вечистый записъ“ за підписами й печатками двох свідків на все зазначене майно, що переходило до Михайла Корсака в наслідок того, що Сопронов не виплатив боргу³⁾. В наведеному прикладі передача нерухомого майна із рук в руки через заставу фіксується в двох документах: в „обл'якъ“ і „купчемъ записъ“, при чому останній підтверджений свідченням свідків. Таку обережність можна очевидячки пояснити тим, що тут ми маємо справу з козацькою землею. Хоча практика й показувала, що козачі землі переходили до рук великих землевласників, але мати діло з ними було більш клопітно, ніж з землями селянськими⁴⁾. Масою переходили через заставу до великих землевласників головним чином селянські землі й застава нерухомого майна відбувалася лише в формі купчого запису⁵⁾, тоб-то простіше, ніж у наведеному випадкові. В питанні про заставу нерухомого майна цікава термінологія, яка наближає заставу до грабіжу. Року 1758 мешканець села Рождествена, не повернувши вчасно попові позичених у нього грошей, уступив йому „подъ арестъ“ свою ниву „до отдачи тѣхъ забранныхъ денегъ“⁶⁾. Грабіж і є по суті „арест“ майна, проте в даному разі мова йде не про грабіж, а про заставу. Це наближення застави до грабіжу яскраво виступає в справі Андрія Лизогуба з козаком Шкуренком. „Дай мне—каже Лизогуб Шкуренку—въ арестъ грунта свои, а я буду ждать долга, пока спрможешься съ деньгами“. Я и отдай Лизогубу свой грунтикъ, но не во владение, а в заставу“⁷⁾.

Застава нерухомого майна, як широко розповсюджена умова, типічна як раз для даної епохи. Століттям пізніше етнографічно-статистична експе-

¹⁾ Летоп. Занят. Археогр. Ком., XVII, с. 134.

²⁾ Сборн. статей по ист. права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. К., 1904, с. 278.

³⁾ Груды Чернигов. передв. ком. по устр. XIV арх. с'зда в г. Чернигове. Черн., 1908, с. 55.

⁴⁾ Слабченко М. Є., — Протокол отн. писем за гети. Апостола 1728 г., Одеса, 1913. 32. 36. ⁵⁾ Слабченко М. Є., — Орган, хоз. Укр., т. I, с. 119. ⁶⁾ Русск. Бог., 1913, № 9, с. 205. ⁷⁾ Лазаревский А. М., — Люди Старой Мал. Лизогубы, с. 10.

диція до західньо-руського краю констатувала: „что же касается недвижимой собственности, которая закладывается в крайних случаях, то она никогда посредством залога не переходит в собственность залогодержателя“¹⁾). На підставі інших матеріалів теж саме констатував і Пахман²⁾.

Розглядаючи рівнобіжно з заставою нерухомого майна грабіж, ми бачимо, що випадки грабіжу нерухомого майна трапляються, але, порівнюючи з заставою нерухомого майна, дуже рідко. Не слід змішувати грабіжу нерухомого майна з дуже поширеним видом справ земельного характеру, який в документах виучуваної епохи має назву „выбития из спокойного владения леса, луга, нивы“ і т. п. Ці земельні суперечки могли не мати нічого спільного з борговими зобов'язаннями, в зв'язку з якими ми розглядаємо грабіж, і не мають його характерних рис. Але безперечно за грабіж нерухомого майна треба визначити випадок, що його відмічено в діяріуші гетьманської канцелярії року 1722 вересня 24: „Писанъ листь до п. Андрея Лизогуба, упоминаючій, чтобъ Грицку Шкуренку заграбленій его дворъ съ двома хатами, принявши отъ него гроши золотихъ сто должніе, уступилъ всеконечно“³⁾). Звичайно грабіж двору міг дозволити собі тільки п. Лизогуб або йому подібні; для особи ж звичайної це було ризиковано і незручно. Зручніш і безпечніш було заграбувати рухоме майно. От через що, в зв'язку з нашою темою, нам цікавіше розглянути грабіж рухомого майна рівнобіжно з заставою рухомого майна. У справі Гучка з Івасенком⁴⁾ ми бачимо обидві відміни застави—це застава рухомого й нерухомого майна. Спочатку Гучком положений був у заставу Івасенку пугар (стакан) срібний, а потім він заставив і поле своє орне на п'ятнадцять днів і шматок лісу. З юридичного боку випадок цей цікавий тим, що тут ми маємо заставу нерухомого майна теж у двох відмінах: з правом користування й без права користування заставленим нерухомим майном. Поле заставлено з правом „орати з половини“, ліс заставлений просто без права користування. Справа ця цікава і з того боку, що тут застава міцно сплітається з грабіжом, що дає нам спроможність зробити деяке зближення. Заставлений пугар коштує 36 карб., значить далеко перебільшує позичену суму (10 карбованців). Поле, що пішло у заставу, яким кредитор користується майже десять років, разом з лісом коштує більш ніж 30 карб., що позичені удруге. А разом з цим ми бачимо, що кредитор, володіючи майном винуватця, що загалом перебільшує борг, незадоволений цим і грабує несправного винуватця. Значить і пугар, і поле з лісом, що заставлені, для нього просто є як примусовий засіб до виплати позичених грошей, тоб-то тим самим, чим є кожна грабована річ. Різниця тут між заставою і грабіжом полягає тільки в тому, що при застанові річ добровільно передається кредитору за договором; при грабежі вона забирається в заставу силоміць. Проте в документах епохи, яку вивчаємо, момент захоплення силою чужої речі на випадок невиконання умов позики інколи обумовлюється в самому позичковому листі. 29 липня року 1778 підданець П.-П. м-ря Лепешка звернувся до монастирського правління з проханням позичити йому на господарчі потреби 17 карбованців. Обміркувавши це питання, соборна братія ухвалила: „Какъ предписаній Лепешка есть человекъ надежній и в имуществѣ достаточній, то по силѣ учиненного от его Лепешки в доношении обовязательства, вызычить те прописуемые семнадцать рублей деньги с темъ, чтобы не далее, какъ слѣдующего 1779 года июля 29 дня и отдал,

¹⁾ Труды этнограф.-статист. экспедиции в западно-русс. край, т. VI, СПб., 1872, с. 65. ²⁾ Пахман, — Обычное гражд. право в России, С.П.Б., т. I, 1877, с. 89. ³⁾ Лазаревский А. — Отрывки из дневн. гетманск. канц. за 1722—23 г., К., 1897, с. 14. ⁴⁾ Див. додат. № 1.

в случаи ж неотдачи, то не приемля от него никаких извинений и отговорок, за те деньги, все имущество приарестовав и оное спродав, деньги 17 рублей с процентомъ в монастырскую казну принять¹⁾. Тут же перераховано й майно Лепешине, яким забезпечувався борг. „У Лепешки лошадей пятеро рабочих и два стрижаков, коров одна, овец семеро, коз дванадцать, свиней семеро“. Ця постанова братії не оформлена в вигляді обліка, але по суті це і не має значіння: ясно, що монастир так і вчинить з майном свого підданця, як ухвалено. Таж думка, тільки більш виразно відбилась у такому борговому листі, що видав П.-П. м-рю житель с. Погаричі Михайло Кохов. „1768 году декабря 13 дня я нижеподписавшійся даль отъ себе сию росписку Петропавловского Глуховского мнстира пречесному отцу іеромонаху Порфирию да послушнику монастырскому Науму Деншикову доправшикамъ должнихъ денегъ по облѣкамъ покойного Луки до срока Рождества. По облѣку в немъ семь рублей денегъ, а буди на показаной срокъ не уплатимъ, то невзирая не на какия наши прозби, приехавъ, нѣгде не бивъ челомъ, без всего, заграбивъ то, що стоитъ денегъ удвое, безъ всякого суда и права, а оной грабѣжъ буди на другой день невикупленъ будетъ, то уже вовся мнстиру его назадъ не возвращать, а ми в томъ искать больш не станемъ в томъ и подписуемось“²⁾.

Оцима двома документами майже стерта показана вище границя між заставою й грабіжем. Справді, чому позичені Лепешкою гроші монастир не забезпечив заставою? Тому що в заставу довелось би брати скотину, що незручно для самогож кредитора, бо це підірвало б добробут господарства винуватця, на якому й базується забезпечення виплати боргу. Але по суті перерахований у приписці скот є заставою, що забезпечувала виплату боргу й залишалася у винуватця лише через те, що кредитор улюбий момент міг розпорядитись майном винуватця—свого підданця—так, як він розпорядився б з заставленим добром на випадок невикупленого боргу. За умовою з Коховим застава залишається теж у руках винуватця, але кредитор набуває права забрати цю заставу (заграбувати) лише на випадок невчасної виплати боргу. Незначну різницю між заставленим і заграбованим добром ми знаходимо лише в умові, що заграбована річ може бути викуплена на другий день. Заграбована річ стає заставою, як раз через цю умову. Обмеження викупу певним строком як раз типичне для застави. Характерною ж рисою грабіжу є як раз неозначеність часу: заграбована річ не повертається до того часу, поки винуватець не попелується сам, зважаючи на ті чи інші причини повернути борг.

Звичайно, що і застава і грабіж, коли їх розглядати з юридичного боку, мають свої відмінні особливості. Розглянуті випадки наведені не для того, щоби стерти ці особливості, а для того, щоб підкреслити надзвичайну близькість між цими двома засобами забезпечення зобов'язань в практиці виучуваної епохи. В останньому документі, де винуватець та кредитор погоджуються про грабіж, цей останній занесено в царині позики до одного ряду з такими гарантіями виконання боргових зобов'язань, як застава й порука (аж до стереотипної умови на випадок невикупленого боргу повернути його удвоє).

В такому зв'язку його і необхідно розглядати, поповнивши цей рядок розглядом ще одної гарантії виконання боргових зобов'язань.

„1748 г. апреля 27 дня. Я, нижеподписавшійся, житель с. Гирявки Андрей Якушенко з женою и дѣтьми своими, даль сей облѣкъ бунчук. товар. женѣ Маріи Антоновичевой въ томъ, что занялъ я въ ей милости

1) Арх. Петропавл. м-ря. 1112. 2) Арх. Петропавл. м-ря, 833.

на крайне необходимую мою нужду денег 14 копь, которые денги должень отдать въ семь же году въ май мѣсяцѣ; а ежели бѣ я или жена моя и дѣти мои жѣ на вишенеображенной в семь моемъ облѣку срокъ всѣхъ сполна денегъ не отдали, то вручаю ей, паней Маріи Антоновичевой, имѣющійся в селѣ Гирявкѣ близъ ихъ же двора, собственній мой жилой дворикъ с хаткою и сѣнми, и хижкою, и зо всѣмъ въ томъ дворіку имѣвшомся строеніемъ; такожъ и черезъ улицу в берегъ противъ жѣ одного дворика собственній мой огородецъ, взять за цѣну пять рублей... а остальные отъ вишепоказанныхъ денегъ два рубля должны ми ей, панѣ Антоновичевой, отдать или отслужить“¹⁾.

В наведеному „обликові“ виплата боргу забезпечується двома засобами. Більша частина його забезпечена заставою нерухомого майна, яке до певного терміну залишається в руках винуватця²⁾. Менша частина боргу забезпечена відробіткою м. Відробіток боргу живився у випадках, що аналогічний випадкові з Єсипихою, коли винуватець повернути боргу не мав змоги, а грабувати у нього за борг не було чого. Безумовно, що справедливий еквівалент провести було трудно й цілком природньо, що деякі випадки таких відношень, які виникали в наслідок позики, супроводилися грабіжом³⁾. Сусідство у наведеному вище облікові застави з відробітком не випадкове, як не випадкова близькість відробітку до грабіжу. Грабіж, що є гарантія виконання зобов'язань в царині позики поруч із заставою, порукою й відробітком, в життєвій практиці виучуваної епохи сплітає й переплутує всі відмічені відміни гарантій то замінюючи, то доповнюючи кожного із них.

Безперечно, що у виучувану епоху він є одним серед самих характерних засобів, яким забезпечувалася виплата боргу. А разом з цим, розглядаючи грабіж поруч з іншими засобами, що забезпечували виплату боргу, не можна не підкреслити різниці між ними й грабіжом. Грабіж, як відміна від інших засобів, є самовільне задоволення претенсії, яке майже завжди супроводилося насильством. Виникає питання: бувши самим поширеним засобом, що забезпечував виплату боргу, чи був грабіж разом з тим загально визнаним засобом, тоб-то чи дійсно форма самовільного задоволення претенсії не обурювала правного почуття населення через те саме, що, як каже М. Є. Слабченко⁴⁾, усі відносини на Україні в епоху, про яку пишемо, наближалися до приватноправних. Адже ж тільки в тому випадкові й можна казати про „право грабіжу“, коли грабіж був загально визнаним засобом. Відповідно попередній аналізі нам необхідно питання роздрібнити й розглянути окремо: 1) безпосередній грабіж винуватця і 2) грабіж третіх осіб за борг.

28 листопада 1770 року відомий нам еродиякон Олександр звернувся до архімандрита П.-П. м-ря з „нижайшим“ донесенням:⁵⁾

„Житель погарицкой Кондрать Самощенко должень мнѣ низайшему денегъ рублей три и пятьдесятъ копѣекъ, за которіе денги заграбылъ я низайшій у одного Самощенко лошадей рижую, которая на дворѣ конюшенномъ содержится и въ монастырскіе работы употребляется. Нынѣ же я низайшій къ зимнему времени въ одѣяніи въ покупки сукна на свиту, юхти на чоботи и черевки имѣю нужду, которой покупки за неполученіемъ прошлого года братерского подѣлу поисправитъ не имѣю за что...

Того ради Вашего высокопреподобія въ низайшей покорности моей

1) Лазаревский А. М., — Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783), К. 1908, с. 75. 2) Порівняй Пахман: Обычное гражд. право в России, СПб., т. I, 1877, с. 90.

3) Арх. Петропавл. м-ря, 388. 4) Слабченко М. Є., — Организ. хов. Укр., т. III, с. 47.

5) Арх. Петропавл. м-ря, 746а.

прошу на прописанную поупку за заграбленную мною въ должника лошадей выдать мнѣ съ казни монастырской денегъ 3 р. 50 коп., а оную лошадь въ дворцѣ монастырскомъ содержать“.

Еродиякон Олександр, що заграбував у свого несправного винуватця коня, не має сумніву відносно права розпоряджитися конем, як своєю власністю, навіть продати його. Звичайно цього замало. Треба, щоб це право визнали за ним і інші. „Доношеніє“ Олександра за резолюцією архімандрита розглядалося у правлінні монастиря.

„1770 года ноября 30 дня соборная братія, слушавъ сего доношенія, а по выслушаніи согласно приговорили сему просителю, іеродіакону Александру, за прописанную лошадь, которую онъ за должніе ему Александру деньги рублей три и пятьдесятъ копѣекъ у жителя погарецкого Кондрата Самощенка заграбилъ, понеже та лошадь тѣхъ денегъ судна, ему Александру съ казни монастырской прописанніе деньги выдать, а лошадь в монастырь взять“.

Як бачимо правління підійшло до цього питання виключно з боку господарчого: „грабована“ коняка варта 3 карб. 50 коп., значить ці гроші еродиякону Олександру можна повернути. Питання про право кредитора розпоряджитися як завгодно заграбованою у винуватця конякою навіть не виникає. Воно безсумнівне, так для еродиякона Олександра, як і для правління. Ту-ж точку зору поділяє і архімандрит Давид, хоча його резолюція і несприятлива для ерод. Олександра. „Лошадь та, которую взялъ Александеръ у москаля Кондрата Самощенка жителя погарецкого за долгъ 3 р. 50 к. и поставилъ ее на конюшнѣ и на кормѣ монастырскомъ безъ воли и вѣдома настоятельского имеетъ быть уже наша монастырская общая, а не его Александрова. А 3 р. 50 коп. мы ему Александру изъ казны давать не будемъ. Онъ же съ москалемъ своимъ, а москаль съ нимъ пускай знаются, какъ хотятъ. Это Александру штрафъ за то, что онъ своевольно делаетъ“. Сваю Олександра виявилася в тому, що він свою грабовану коняку без дозволу настоятеля держав на монастирських харчах, через це саме арх. Давид наказав грабовану коняку Олександру удруге заграбувати, але вже на користь монастиря. В переказаному випадкові ми підкреслюємо ось що: всі, починаючи з Олександра, визнають за кредитором право грабіжу винуватця.

Ще більш рельєфно це право підкреслено в багатьох відношеннях цікавому випадкові, що є у „нижайшем доношении“ архімандриту П.-П. м-ря підданця монастирського жителя с. Банич Грицька Сухорученка¹⁾.

„Прошлого 1759 года весною... в подданного мон-ского жителя баницкого Никиты Рыбалки купилъ былъ я нижайшій лошадь ценою за пять рублей, за которую лошадь я завдатокъ далъ полтора рубля; когда жъ того жъ года поехалъ я нижайшій въ Кубаровъ для молоття себѣ хлѣба, то подданній бунчукового товарища Михайла Миклашевского Иванъ Голомша за нѣкоторій подданімъ же монастирскимъ жителемъ баницкимъ Лескомъ Ярмоленкомъ ему Голомши долгъ, оную мою лошадь заграбил; о чемъ за приходомъ моимъ въ Баничѣ бывшему тогда войту Михайлу Кудлѣ заносилъ я жалобу, по которой жалобѣ онъ войтъ приказалъ, взявъ въ него Ярмоленка его лошадь отвель къ показанному подданному Миклашевского, по якому приказу я в него Леска Ярмоленка взявши лошадь и отвель, а свою обратно взялъ, показанній же Леско Ярмоленко не виручая оной своей лошадѣ, невѣдомо почему самъ собою взялъ в мене помянутую лошадь, которая лошадь въ его Ярмоленка прошлой осени

¹⁾ Арх. Петропавл. м-ря, 336.

сворована въ чемъ я нижайший будучи крайне обѣжденъ, вашего высокопреподобія нижайше прошу... Леску Ярмоленку милостиво повелѣтъ, яко оная моя лошадь с его двора сворована, данніе помянутому Никитѣ Рибалѣ полтора рубля денги мнѣ возвратитъ“.

Тут низка грабіжів. Голомша (із Кубарова) грабує Сухорученка (із Банич) за борг Ярмоленка (із Банич). Сухорученко грабує коня у Ярмоленка й віддає його замість свого коня Голомші. Ярмоленко грабує коня у Сухорученка. У цьому цікавому для характеристики плутаних правових понять випадкові ми звертаємо увагу на розпорядження вїйта: він цілком визнає право Голомші (кредитора) на грабіж винуватця, але вважає за несправедливе грабувати третю особу. Для повернення справедливости він і наказує цій третій скривдженій особі заграбувати коня у винуватця й передати кредитуру замість свого, що не по праву заграбовано. Таким чином, коли взятися за розплітання цього складного побутового вузла, то в його основі ми знайдемо дуже простий правний погляд, що поділявся багатьма особами: борг треба виплачувати, на випадок невиплати можна грабувати. Цю ж просту думку висловили колективно жителі с. Чернева, підданці Глухівського Петропавлівського монастиря. Про цей випадок оповідається во „всенижайшем доношені“ ігумену П.-П. м-ря підданця монастирського Семена Дроніна ¹⁾.

„Прошлого 1759 году, а якого числа не упомню, подданіи монастирскіи жителѣ черневскіи собственную мою лошадь за мой долг узяли и отдали козаку Сидору Семененку и за благословениемъ Вашего высокопреподобія оную мою лошадь отъ оного козака в мнстирь взяли, а козаку Сидору Семененку монастирскіе денги четири рублѣ уплачени; я яко мнѣ нижайшему безъ оной лошади неможно себе крайне препитать какъ въ ораниѣ, такъ и въ протчемъ, того ради вашего выс-бія во все-нижайшей покорности моей рабски прошу милостиво отеческим в. в. благопризрѣниемъ кому надлежитъ оную мою лошадь приказать мнѣ нижайшему видать... а доводящиися за оную лошадь м-ру денги четири рублѣ сего 1760 год. ноября 14 дня непремѣнно имѣю вистатчить всѣ сполна“.

У наведеному прикладі характерним, є те, що грабує коня за борг не сам кредитор, козак Семененко, а односельці винуватця, „жителі черневскіи“. Грабуючи коня у винуватця для передачі його кредитуру, вони керуються певним поглядом, що має в собі ознаки правного погляду.

Ці й подібні до них незчисленні випадки грабіжу винуватця свідчать про те, що ця форма свавільного задоволення претенсії очевидно не обурювала „правного почуття“ населення.

Тепер про грабіж третіх осіб. Як звичайне правило, у випадках грабіжу третіх осіб ми спостерігаємо таке явище: хто постраждав від грабіжу, вимагає з винуватця, тоб-то він, як і той, хто пограбував, лічить винним у цьому винуватця. Значить в основі грабіжу третіх осіб ми знаходимо той самий правний погляд: борг треба виплачувати, а на випадок невиплати треба грабувати. Але ця звичайна думка ускладнена ідеєю відповідальности суспільних об'єднань за окремі одиниці, що належать до цих об'єднань. Ідея солідарности суспільних об'єднань безумовно ідея давня. В епоху, що ми вивчаємо, її перенесено з органічних об'єднань (рід, община) на механічні, що об'єднані або спільністю території (місто, село), аба спільністю державці (підданці такого то державці). Власне через це саме говорити про повну єдність праворозуміння не доводиться. Ми бачимо, що банницький вїйт визнає справедливість грабіжу лише у випадку безпосереднього грабіжа винуватця. Він поки що безумовно в мен-

¹⁾ Арх Петропавл. м-ря, 351.

шості, але вже намічається той шлях, по якому піде руйнування грабіжу, як уламка старовини, як „пережитку“. В більшості досліджених випадків грабіж третіх осіб вважається як щось цілком справедливе, що виникає із гаданої або дійсної солідарності того чи іншого об'єднання. Гетьманський слуга Ісак, через якого Павло Горб передав до Січі 20 талярів, позичив ці гроші Нестору з Коропа. На вимагання Горба повернути позичені гроші Нестор виплатив тільки частину позичених Ісаком грошей, „зачим Павел, того шиндерства большей Несторовъ не терпячи, просил (судью), абы позволили ему тамошнихъ короповскихъ людей забрати колко належить. И мы, по прошенію его, казали ему тих 11 таларей забрати не въ одного чловѣка, но уважаючи, чтобъ одному чловѣку не было досадно, Клима Веремѣнка з товариством 11 чловѣка забрали“¹⁾. Тут суддя безумовно керується, вносячи цю постанову, звичаєвим правом, що визнавалося усіма.

Таким чином в обох відмінах грабіжу, що мають в основі боргові зобов'язання, форма самовільного задоволення претенсії є загальновизнана законна форма. Кожен, хто визнавав це право за іншим, користувався ним при нагоді й сам. І суддя, і війт, і окремі особи, і групи осіб (черневі, правління монастиря) визнають за справедливе грабіж за борги. Тут є певна єдність, яка обумовлюється єдністю поглядів на власність. Через це саме ми маємо повне право, вивчаючи боргові зобов'язання даної епохи, говорити якраз про „право грабіжу“.

Усі ці міркування підкреслює й підтверджує той у великій мірі важливий факт, що право це визнається й санкціонується владою (в формі приватних розпоряджень, що характерно для виучуваної епохи). Так, напр., гетьманом Мазепою року 1703 був виданий такий універсал: „Пану полковникови войска его царского пресвѣтлого Величества Запорожского Полтавскому и всей старшинѣ тамошней, а особливе панам Державцамъ, около Полтавы маетности свои мѣючимъ, и всѣмъ, кому бы колвекъ о томъ вѣдати надлежало, ознаймуемъ. Ижъ предположилъ Панъ Алексѣй Черніакъ товаришъ войсквой. же многіе люди околичныхъ сель тамошнихъ задолжавшися ему, то готовыми позычаючи грошми, то за напитки, не хотятъ в тихъ долгахъ уищатися. Зачимъ яко всякой должникъ инакимъ способомъ долгу своего збути не можетъ, тилко повиненъ его вѣрителеви своему виплатити, и жаденъ державца подданного своего заступати и охороняти отъ плачення долгу не есть моценъ подлугъ права такъ ми пилно, всѣмъ должникамъ прикладуемъ, аби всякій, кто колвекъ есть долженъ ему, пану Черняковѣ, конечно безъ вымовки и жадной спреки, въ тихъ долгахъ своихъ выплачивался и уищался, що отъ кого доведется. А если бы хто не мѣлъ чинити тому досить, то позволяемъ ему, пану Черняковѣ, такovýchъ противныхъ и волѣ нашей непослушныхъ людей должныхъ грабити, и грабежовъ до выкупленія имъ не ворочати. В чомъ аби никто волѣ нашой не былъ противникомъ, и повторе пилно приказуемъ“²⁾. У цьому універсалі надто точно висловлена сама суть грабіжу: грабіж є лише засіб, що спонукає винуватця до виплати боргу. Але документ цей цікавий головним чином тим, що він, так би мовити, резюмує і при тому в дуже вдалій формі, погляди епохи, яку вивчаємо. Тут три тези: 1) єдиний є спосіб позбутися зробленого боргу, це виплатити его. 2) Ніхто не має права („подлуг права“) звільнити другого від обов'язків повернення боргу і 3) несправних винуватців дозволяється

1) Слабченко М. Є., — Организация хоз. Укр., т. III, с. 49.

2) Основа, 1862, II, сс. 27—28.

„грабувати“. Здається не можна було більш влучно висловити основну ідею епохи, що була під охороною права, поставивши грабіж рядом з правними засобами, що охороняють ту ж саму ідею. Тут верховний представник влади лише відбив правні погляди епохи, в яку грабіж за борги вважався за право.

IV.

Одною з галузів, де пишню процвітав грабіж, була галузь торговельних відносин. Це цілком зрозуміло. Торговельні відносини являють собою складний комплекс, в основі якого лежать боргові зобов'язання, кредит та позика. Невиконання цих зобов'язань спричиняється, як ми бачили вище, до грабіжу. Виходить, що грабіж у галузі торговельних відносин можна було б розглянути в попереднім розділі, як явище однакове з тими, що там розглянуті. Але ми виділяємо це питання в окремий розділ, щоб не проминути деяких особливостей грабіжу в галузі торговельних відносин.

Кінець XVII й перші десятиліття XVIII стор. відзначаються чималим розвитком торгівлі лівобережної України, особливо торгівлі з закордоном. Торгівля ця, на думку Джиджори, „мала в тих часах в великій степені характер обміну... Такий обмін улегшував торговельний оборот, не даючи дуже відчувати доволі значного браку монети в торговельнім обороті“¹⁾. Головним шляхом для української торгівлі з західною Європою була Польща. Українське купецтво було тісно зв'язане з польським купецтвом обопільним кредитом. Значить і обмін і кредит підкреслюють характерне явище даного моменту—недостачу грошей. Відціль—невиконання зобов'язань і як наслідок цього—грабіж. Проте недостача грошей, будши одною з головних причин невиконання зобов'язань, як це буде доведено далі, не була єдиною причиною.

Матеріал, що стосується грабіжу в торговельних відносинах, у великій кількості зібраний у монографіях Плохинського та Джиджори. Але перший з авторів всі зазначені випадки відбирання майна та грошей у купців наводить, щоб ілюструвати те положення, що „торговля того времени сопряжена была с большими затруднениями“, і розглядає їх, як випадки грабіжництва, не відрізняючи грабіжництва від грабіжу. А тим часом, пильніше аналізуючи ці випадки відбирання краму, грошей і взагалі майна у купців, ми бачимо, що всі вони належать до двох певних категорій. „В 1718 году лохвицкие жители и купцы Федор Иосифович и Никифор Игнатович возвращались из Острожской ярмарки, на них напали разбойники и ограбили их на 4500 золотых; разбойников поймал староста Гуляницкий и отнял у них заграбленное, но купцам не возвратил“²⁾. Це—без сумніву подвійне грабіжництво, що його зробили приватні й офіційні особи. „У Ивана Карпенка и Василия Лавруна, ехавших из Бреславля, в Рубешове с позволения тамошнего старосты Потоцкого, Кадлинский, стражника литовского арендарь, забрал товаров на 8000 золотых на том основании, что будто бы ему должен нежинский полковой асаул“³⁾. Ясно, що це випадок грабіжу третіх осіб за невиконання боргових зобов'язань. Д-р Джиджора з величезного числа випадків відбирання в купців їхнього майна, що сам наводить, цілком правдиво виділяє в окрему категорію справи про грабіж. Перелічуючи всі перешкоди, що гальмували правильний хід української закордонної торгівлі через Польщу, він особливо зупиняється на згубливому звичаї „пошукування шкід, вирівнювання пре-

¹⁾ Записки науков. т-ва ім. Шевченка, В. СІ. 1911, с. 66. ²⁾ Труды XII археолог. с'езда, т. II, с. 284. ³⁾ Труды XII археолог. с'езда, т. II, с. 284.

тенсій... грабленням в границях своєї держави першого стрічного купця¹⁾ Перший стрічний купець—це третя особа. Отже д-р Джиджора зупиняється на грабіжі третіх осіб. При цьому грабіж, що чинили польські купці над українськими купцями, він пояснює „наслідком самоволі Польщі, де кожний був сам собі суддя, особливо проти безборонних чужоземців“²⁾. Такі ж акти з боку українських купців він розглядає, як акти самооборони, що їх стали вживати Українці доведені до скрути. Характерними рисами українських грабіжів він вважає по-перше те, що арешт (та грабіж) чужих купців на Україні „відбувався, так сказати, легально (за дозволом влади)“ і по-друге, що давали дозвіл грабувати не першого стрічного купця з того боку, а тільки одних винуватців. Ця порівняльна характеристика українських та польських грабіжів, що їх зробив д-р Джиджора, при пильнішому дослідженні фактів виявляється не зовсім правдивою. Легалізацію грабіжів ми бачимо не тільки на Україні, але й у Польщі³⁾. На Україні давали дозвіл грабувати чужоземних купців, не тільки безпосередніх винуватців, а й перших стрічних купців з того боку⁴⁾. І, нарешті, неправдиво й те, що грабіж з боку українських купців треба розглядати тільки, як вимушений акт самооборони. Забороняючи козацькому урядові в Києві втручатися в права „мѣської ратуша Кіевского“ (унів. 17. VII. 1699)⁵⁾, Мазепа зазначає, що грабіж і арешт закордонних людей, що їх уряд дозволяє, „повабностью есть до того, же наших малороссійских жителей, там где колвек лучится за границею, в полской чили в литовской державѣ, взаимне грабятъ и арештуютъ“. В царській грамоті місту Києву 1699 року зазначається й друга причина грабіжа українських купців закордоном. „Много такожъ въ Кіевѣ людей, которые бездомствомъ и незнаемые въ мѣстѣ никѣмъ живутъ, и поѣхавъ въ польские города полскимъ людемъ или жидамъ задолжась или обманство какое учинять, а тѣ полские люди и жида, не смотря на своихъ должниковъ беглыхъ и кто имъ какой учинилъ убытокъ, ихъ мѣщанъ невинныхъ въ полскихъ городѣхъ за таковыхъ незнаемыхъ людей и за какую ни есть напасть грабятъ и забираютъ, отъ которыхъ заборовъ многие пришли до послѣднего обнищання“⁶⁾. Відзначаючи тяганину та труднощі, що їх терплять українські купці в митницях, наказ депутатові в Катерининську комісію від м. Києва зазначає: „иные, по промедленію в тѣхъ проѣздахъ, лишаются подлежащихъ имъ ярмонковъ и торговъ, и тѣмъ къ немалымъ приходятъ убыткамъ, а другие, кои въ поставки тамошнимъ заграничнымъ жителямъ въ срокъ по контрактамъ какихъ товаровъ обяжутся, въ неисполненіи по тѣмъ контрактамъ остаются. Тѣ же заграничные жители, не смотря на то, по тамошнему. ихъ обыкновенію, невинныхъ здѣшнихъ же мѣщанъ и жителей забираютъ и грабятъ“⁷⁾.

З наведених документів видно, що причини, які призводили грабіж українських купців закордоном, ті ж, що спричинилися до грабіжу чужоземних купців на Україні: головною причиною є невиконання тих чи інших зобов'язань. Грабіж, що призвела ця причина, теж скрізь і всюди спричиняється до грабіжу за грабіж. Ці дві одніи грабіжу ускладнюються ідеєю відповідальності громадських об'єднань (в даному разі держава) за окремі одиниці, що входять до цих об'єднань, що й виявляється в формі грабіжу третіх осіб. Отже грабіж в торговельних відносинах, щодо своїх та закордонних купців, вживається й у формі грабіжу безпосередньо боржника, і в формі грабіжу третіх осіб.

1) Записки наук. т-ва ім. Шевченка. СІ, с. 74. 2) *ibid.* с. 74. 3) *ibid.* сс. 75, 77.

4) Труды XII арх. с'езда, т. II, с. 285. Записки наук. т-ва ім. Шевченка СІ, с. 77. 5) Чтения в истор. общ. Нестора лет. кн. XVI, вып. 4, с. 76. Українськ. археогр. збірник, т. I У Києві. 1926 р., сс. 24, 39. 6) Україн. археогр. збірник, т. I, сс. 25—26. 7) Сборник импер. русск. истор. общ., т. 107, СПб. 1900, с. 187.

Чи можна, як це роблять деякі дослідники¹⁾, говорити за „право грабіжу“, яке мали купці що до своїх винуватців?

Розглянемо всякі можливі засоби для розв'язання конфліктів у торговельних відносинах. Вони гуртувалися в такі категорії:

1) Вдавання до Москви з проханням звеліти розслідувати справу й стягти збитки з кого слід²⁾. Здебільшого такі справи виникали через скарги російських та чужоземних купців, що в торговельних справах стикалися з українськими купцями, при чім, звичайно, урядові доводилося стикатися з фактами грабіжу. Як він ставився до цих фактів? З документів видно, що він відрізняв грабіж безпосереднього боржника й грабіж третіх осіб. Грабіж боржника з дальшим звертанням до уряду про законне розв'язання конфлікту розглядалося, як попередній арешт краму, щоб забезпечити претенсії. При чому претенсію можна було задовольнити, повернувши позичені гроші або покривши арештованими товарами суму, відповідну боргові. Виходить, що грабіж розглядали, як попередній (цілком законний) арешт на майно боржника. Щодо грабіжу третіх осіб, то цю форму визнавали за незаконну, бо вона порушує саму справедливість, „которая научаетъ, что безвинный за виноватого страдать не имѣеть“³⁾.

2) Частіш, щоб розв'язати торговельні конфлікти, зверталися до місцевої влади: до суду з проханням стягнути з боржника певну суму⁴⁾, до гетьмана з проханням дати дозвільний універсал на арешт та грабіж⁵⁾. Такі універсали й видавалися. Так в універсалі, що його видано згідно з проханням Максима Тимофійовича, „купчина“ ніженського „всей обще старшинѣ и чернѣ войскового и посполитого чина... особливе висланимъ по ярмаркахъ будучимъ“, оповіщається про те, „иже Максимъ Тимофеевичъ, купчинъ нѣжинский... на всей худобы своей отъ жидовъ дубновскихъ и острожскихъ крайне разоренный, просиль нашего такового унѣверсалу, за которимъ бы, гдѣ колвекъ ихъ могль вынайти взаимнымъ способомъ и изграбити. Теди пилно чрезъ оный приказуемъ, абы вшелякая старшина рейменту нашего городовая и сѣлская, а особливе высланніи по ярмаркахъ будучи, ему Тимофѣвичу въ заграбленню выш реченныхъ жидовъ дубновскихъ и острожскихъ чинили помощь“⁶⁾. Універсал цей, як видно, наприклад, зі справи прилучан, що їх пограбував купець Мисан, був не єдиний⁷⁾. Подібні універсали, що ними пропонується старшині та ярмарковим збірщикам чинити допомогу купцям в здійснюванні права грабіжу, цим самим і стверджують право грабіжу, санкціонуючи тільки те, що без сумніву існувало в звичайній практиці. Йдучи за звичаєм, гетьманські універсали дозволяють грабувати й третіх осіб. Звичайно прохали універсала на грабіж чужоземних купців, очевидно, щоб уникнути непорозумінь в разі їхніх скарг. Це стверджують і „Права“⁸⁾, де зазначено, що грабити й арештовувати закордонного боржника „без вишшаго суда“ не можна.

3) Щоб розв'язати конфлікти, купці дуже часто вживали грабіж, не вдаючись за допомогою ні до суду ні до влади. Тут, як і в вищезазначених засобах, справа, очевидно, зводилася до попереднього накладання арешту на майно, але особою, що починала процес, була особа, що постраждала від грабіжу, а не сама грабувала. Реагувати ушкоджений від грабіжу міг двома засобами: або відповідним грабіжем (грабіж за грабіж), або законним позовом до грабіжника. При цьому у всіх випадках грабіжу третіх

¹⁾ Слабченко М. Є., Орган. хоз. України, т. III, 1923. с. 47. ²⁾ Летоп. зан. археограф. ком., XVII. 121, 122, 124, 136, 137, 147. ³⁾ Додаток № II. ⁴⁾ Лет. зан. археограф. ком., XVII. 121, 134. ⁵⁾ Труды XII археол. с'езда т. II, с. 285. ⁶⁾ Записки наук. тов. ім. Шевченка. С. I, сс. 77—78. ⁷⁾ ibid с. 77. ⁸⁾ Права, по которим судится малорос. народ, К. 1879, гл. XVI, арт. 47, п. 2.

осіб в торговельних відносинах спостерігається характерне явище: особу, що її граблять, повідомляють про те, за чий борг граблять, і пограбований складає позов звичайно не на того, хто грабував, а на того, через кого він мав ушкодження, себ-то і той, хто грабує, і той, кого грабують, однаково вважають винуватцем несправного боржника. Цим без сумніву за кредитором визнається право грабувати.

Отже ми можемо з достатньою певністю говорити про право грабіжу в торговельних відносинах. Звичай грабувати купців був дуже розповсюджений і відбився в багатьох документах епохи, що ми вивчаємо. Його коріння—в правових поглядах мас. Найяскравішим доводом тому може бути появлення серед купецтва таких типів, як купець Василь Турченинів, це свого роду Чичиков XVIII ст., який „закупая давніе долговіе чужіе записи, сам аки бы заимодавецъ, оніе долги вимагаєть со отягощеніємъ людей безвинныхъ“¹⁾. Тут ми маємо діло з вживанням грабіжу в великому масштабі, з широкою спекуляцією, що зросла на правних поглядах мас.

Кінчаючи питання про грабіж в торговельних відносинах, треба відзначити тут одну паралель грабіжу, що проводить проф. М. Є. Слабченко²⁾. Одним з характерних явищ торгівлі доби, що ми вивчаємо, було „право складов“, яке в Гетьманщині перетворюється в „повинність складів“. У зв'язку з цим „правом-повинністю“ приїзже купецтво було зацікавлене наймати приміщення. За українськими законами нерухомість давали в найми договором на строк за платню. Як би наймач не схотів, або не зміг заплатити, то власник нерухомости одержував право на частину краму, складеного в нанятому приміщенні чи крамниці; „хотя і мимо уряда (могих) удержать, пока получитъ у наемщика свою за наемъ плату“ (Права. Гл. XV. Арт. 1 § 1—2, 3; арт. 2). „Самое удержание или „секвестр“ имущества“,—каже проф. Слабченко—„интересны лишь в том отношении, что представляли явление, параллельное праву „грабіжа“, и имущество неисправного нанимателя являлось таким же залогом, таким же натуральным обеспечением, каким являлось при „грабіже“ взятие любого движимого эквивалента“. Мені не доводилося натрапляти в документах на факти такого грабіжу, але без сумніву такі рівнобіжні грабіжу явища могли виникати в тій соціальній оболонці, що була сприятлива для розвитку грабіжу.

V.

В контракті пасічника П.-П. м-ря 1781 року зазначено: „иметь ему, Ивану, прилежное смотрение, чтоб близ пасеки и во урочище Борщовой никто пуши без вѣдома монастырского воровски не рубил, а если бы онъ кого въ порубѣ того лѣса засталъ, то не чиня ни малѣйшей поблажки, грабитъ сокири“³⁾. Такі інструкції не залишалися тільки на папері. З 1758 року збереглося листування між секретарем путивльської воеводської канцелярії й ігуменом П.-П. м-ря у справі, що почалася як раз із-за грабіжу сокири. Лісник монастирського лісу заграбував сокиру у підданця цього секретаря, який рубав монастирський ліс. Не задовольнившись цим, староста монастирський грабує у жінки з того-ж села, що привезла молоти хліб до монастирського млина, коня, що коштує 20 крб. і весь хліб. У відповідь на це секретар арештував у Путивлі першого підданця монастирського, який трапився, посадив його до в'язниці, а пару коней його узяв у роботу⁴⁾.

¹⁾ Додаток № II. ²⁾ Слабченко М. Є.,—Орг. хоз. Укр., т. III, с. 60. ³⁾ Архів Петропавл. м-ря, № 1164, 1181. ⁴⁾ Арх. Петропавл. м-ря, № 275.

В інструкції з канцелярії П.-П. м-ря доглядачу над паромами і паромщиками мутинськими ероманаху Порфіру, що видана р. 1771-го 2 лютого, у § 13 зазначено: „кто указу е. и. в. самодержицы всероссийския презритель показался бы и за перевозъ в казну (монастирську, П. Ф.) платитъ по надлежащему не хотѣлъ бы, этого вам и перевозитъ не велѣтъ, а буде онъ уже перевезенъ былъ бы, то съ него грабежъ взятъ по препорціи надлежащего платежа“¹⁾). Архів П.-П. м-ря рябіе випадками „грабіжу“ на мутинському перевозі, подібно випадку з грабіжом бочки з монастирською пшеницею і 11 коп грошей у підданців Гамалієвського монастиря, що відмовилися платити за перевоз на паромі²⁾).

Державця с. Сваркова відомий Яков Маркович скаржиться наміснику Петропавлівського монастиря 20 квітня р. 1767: „На Мутинском перевозѣ здирства великіе (людемъ моимъ) приключаютъ и грабятъ ихъ і по трое сутокъ и болше не перевозятъ, покуда отъ нихъ не здерутъ чего хотятъ. Я писалъ съ объявленіемъ к опредѣленному отъ м-ря смотрителю... но и за тѣмъ по прежнему грабятъ людей моихъ, как то и теперь заграбыли... Затѣмъ чрезъ сіе рекомендую вашей пречестности с братією и прошу дать приказъ изъ монастыра опредѣленному смотрителю, чтобы онъ людей моихъ... не грабылъ бы, а грабежъ, взятый нынѣ, возвращено-бъ...“³⁾).

Те ж саме констатує й гетьман К. Разумовський в листі з 5 листоп. 1751 р. до київського митрополита: „умершого судіи генералного Лисенка жена донесла нам, что игумень епархіи Кіевской монастыра Максаконского Митрофан Горленко, прошлого іюня первихъ чиселъ у отправленыхъ отъ еи судіиной подданныхъ въ еи маетность съ трема куфами простого вина, одну куфу за неуплатку перевозного заграбилъ былъ і по тѣ поры въ монастырѣ содержилъ, пока требуемого платежа неуплачено“⁴⁾).

Безумовно інструкцію виконував економ П.-П. м-ря, стягаючи ярмаркове. Року 1765 червня 29 двоє підданців п. Неплюєва Гаврило Порховатий та Іван Савченко з товарищами привезли на ярмарок на продаж 46 бочок дьогтю. Монастирські збирачі з них взяли „ярманкових“ грошей 92 коп., по 2 коп. з кожної бочки. З привезеного дьогтю вони „вишинковали в роздробъ“ одну бочку, за яку ярмаркових заплатили монастиреві 10 коп. Але і за той дьоготь, що не продали, монастирський економ вимагав теж по 10 коп. від кожної бочки. Янпільці „представляли, что з непроданого дьогтю не доводится денег требовать, яко и негде такового непорядку в малоросейскихъ местахъ не бываетъ“, але економ „заарестовалъ было первѣе двое лошадей, кои в монастырѣ чрезъ сутки безъ отдачи состояли“, потім коні їм повернули, але „заграбыли занепрасне дегтю смолы бочокъ болшихъ двѣ, коимъ цѣна восемьъ рублевъ“. Через це саме вони прожили в монастирі зайвихъ двоє днів і витратили на харч 19 коням 1 карб. 20 коп. і на харчування 16 чоловіка—1 карб. 50 коп., усього-ж їм збитку, додаючи й дурно загублений для господарства час, вони мали 3 карб. 20 коп., а з бочками 13 карб. 90 коп.⁵⁾).

Із наведених інструкцій, де наказувалося „грабувати“, і випадків „грабіжу“, які чинилися за інструкцією, ми бачимо, що монастир цим засобом оберігає свої володільницькі права: царськими грамотами та гетьманськими універсалами за монастирем закріплені прибутки від перевозу, лісових пуш, прибутки з ярмаркової площі й т. інш. Самовільне рубання лісу, відмовлення платити за перевоз, або внести ярмаркове, розглядається монастирем, як порушення його прав і він, свідомий своєї юридичної

¹⁾ Архів Петропавл. м-ря, № 816. ²⁾ Арх. Петропавл. м-ря, № 479. ³⁾ Плохинский М., Арх. Черн. губ., М., 1899, с. 17. ⁴⁾ „Киевск. Стар.“ 1901, февр. 74. ⁵⁾ Арх. Петропавл. м-ря, 457.

правоти, наказує своїм службовцям у таких випадках грабувати. Значить зі змісту наведених фактів грабіж взагалі стає одним із засобів оборони володільницького права. Манастир не має сумніву відносно того, що в даному випадкові він може вжити як раз цей засіб. Не мають сумніву відносно цього й ті, що входять до складу манастирського оточення.

Наглядач мутинських паромів П. - П. м-ря Федоров повідомляє правління манастиря за проханням підсусідка манастирського Пнюченка про те, що мутинська попадя „заграбила“ у Пнюченка коня за ті витрати, які були зроблені попом небіжчиком на Пнюченка під час його трьохлітньої служби в попа за наймита. Що він був у попа за наймита — Пнюченко не відмовляється, але працював він три роки в попівській гуральні, як він запевняє, без грошей, крім того піп у нього заборгувався на 4 карбованці. Виловивши оце все, Федоров додає: „и буди какъ мнѣ нижайшему повелите поступить з оним, ограбить ли онуя попадю или сие оставитъ вовсе“¹⁾. На жаль, резолюції на цьому донесенні нема. Але із цього документа ясно, що володільницьке право на „грабіж“ визнають за манастирем і інші. Тут наглядач над мутинськими паромами є представник манастирської влади й через це саме заступається за манастирського підсусідка. Але право вчинити „грабіж“ на його думку належить вищому манастирському органу (правлінню), до якого він і звертається з проханням дати на це дозвіл. Не менш характерне з цього погляду прохання (1757 року) жителя глухівського Степана Михайлова, що був раніш за шинкаря у манастирській вотчині с. Будищі. „Подданіе манастира Петропавловского жители будискіе задолжили мне денегъ, когда жилъ я в ономъ селѣ Будищахъ, за горѣлку наборомъ рублей до девяти, и оніе будискіе жители и понынѣ мнѣ тѣхъ должнихъ денегъ не отдають я же нижайшій какови долженъ билъ за манастирскую горѣлку денги всѣ сполна казначею отцу Георгію уплатилъ; того ради вашего высокопреподобія всенижайше прошу оним жителямъ будискимъ приказать, даби мнѣ тѣ вышписанніе денги уплатили безотговорочно, буди-ж бы имъ тѣхъ денегъ било мнѣ уплатить нѣчимъ, то прошу вашего высокопреподобія дозволить мнѣ письменно до сроку, пока тѣ должніе мнѣ денги отдадутъ, грабить, дабы я о томъ отъ нихъ не признавалъ себѣ чрез одну переездку крайней обиды и убитковъ“.

На цьому проханні резолюція архімандрита: „Взять ему Стефану Михайлову изъ манастира до войта будиского карту и доправлять должніе з людей денги... грабити же въ Глуховѣ никакъ не дерзатъ. 1757 года іюлія 19 дня“²⁾. Для Степана Михайлова безсумнівне право манастиря наказати своїм підданцям заплатити йому борги, або дати йому дозвіл на грабіж манастирських підданців. Безсумнівне воно й для архімандрита, і коли він рекомендує замість грабіжу інші способи доставки грошей, то як раз не через те, що не може, а через те, що не хоче давати цього права іншому, очевидячки, з господарчих міркувань: щоби не внести дезорганізації у господарче життя вотчини.

Обидва наведені документи свідчать про те, що грабіж, який визнавався манастирем за законну форму оборони володільницького права, визнавався таким і іншими. Але в цих документах є ще інша цікавіша сторона. У першому документі мова йде про захист манастирського підсусідка, у другому — про манастирських підданців. Таким чином разом з пушами, озерами, перевозами й ярмарками манастир захищає й своїх підданців. Значить наведені документи, показуючи на один із самих важливих об'єктів володільницького права, дають нам можливість розглянути

¹⁾ Арх. Петропавл. м-ря, 388. ²⁾ Арх. Петропавл. м-ря, 216.

питання про грабіж в ширшій царині соціяльних взаємовідносин і зв'язати його з одним із самих важливих процесів виучуваної епохи, з процесом „експропріації населення“.

Для визначення суті грабіжу я, на початку цієї статті, взяв декілька характерних випадків грабіжу з монастирської практики. І це не випадково. Монастирі у XVIII сторіччі були найбагатшими господарчими одиницями і при невивачанні обігових коштів у той час, найбільші лихварі. У моїй праці „Господарство Петропавловського монастиря біля Глухова“¹⁾, мною наведений великий матеріал, що характеризує діяльність цього монастиря, як лихваря. Матеріал цей розглянутий мною з такого загального погляду: система експлоатації залежного населення великою господарчою одиницею знаходиться в повній відповідності з певним типом господарства. П.-П. монастир я відношу до типа більш-менш замкненого господарства, у якому і добування і збут продуктів монастирського господарства відбувалися в межах монастирських вотчин. Звідси подвійна експлоатація підданців, як виробників продуктів (експлоатація робочої сили) і як споживачів цих же продуктів. Лишки коштів, що не мали прикладання в господарстві такого типу, також повертаються до засобів експлоатації. Цим пояснюється лихварство монастирів. Такі невеличкі, але багаті монастирі, як П.-П-ий, були діяльними лихварями. Боргова павутина цього монастиря, міцно оплітаючи населення усіх монастирських вотчин, тяглася далеко за межі монастирських володінь, охоплюючи цілі села (Погаричі, Шулешєво, Землянку). Для стягання боргів монастир виряджав експедиції, де одним із побуджуючих засобів, що вживалися при стяганні грошей, був грабіж. Наведені мною на початку другого розділу випадки грабіжу із практики П.-П. мря відносяться до монастирських підданців. Розглянуті нами в узкій сфері позики, вони в зв'язку з питанням про володільницьке право набирають уже іншого значнішого змісту. Це вже не просто позика, а позика змушена. Залежні й напівзалежні маси загнані нуждою, шукаючи коштів, знаходили їх у володільців і безнадійно заплутувалися у павутині, яка шляхом складного процесу поступово поверталася у володільницьке право, що залічувало у свій склад на рівних підставах не тільки пуші, перевози, ярмарки, млини й т. інш., але й селян. Отже наведені нами факти є начеб-то скришталізована суть найважливішого процесу епохи. Але коли позику в них потрібно розглядати вже не просто як позику, а як засіб експлоатації, то і грабіж в них набирає такогож соціяльного змісту. Він стає одним із звичайних засобів здійснення володільницького права і в процесі витворення цього права він відограє не аби яку ролю. Через те не випадковим у наведених прикладах є й те, що грабувалися господарства, на чолі яких були жінки. Це значило, що грабіж був найбільш дійсним засобом як раз у відношенні до малосильних господарств, віддаючи їх у повну залежність володільця.

Ці висновки, що зроблені нами на підставі матеріалів архіву П.-П. монастиря, підтверджуються відповідним документальним матеріалом інших монастирів²⁾. Таким чином відносно захисту монастирями своїх володільницьких прав шляхом грабіжа не може бути ніяких сумнівів. Але чи можна таке-ж саме стверджувати й відносно інших носителів володільницького права? Документи і на це дають стверджуючу відповідь.

Так у щоденнику гетьманської канцелярії за 10 жовтня року 1722 ми читаємо: „Писань листь до п. Якова Гречаного, дабы взятіе у подданныхъ

¹⁾ Записки істор.-філол. відд. УАН, кн. XI. ²⁾ Лазаревский А. М.,—Опис. Стар. Мал., т. III, с. 413. Рус. зап. 1916, № 11, с. 179. Український археограф. збірн., т. 1, сс. 24, 34, 37. Филарет,—Ист. ст. оп. Черн. епарх., кн. V, сс. 222—223.

своихъ римаровскихъ грабежи возвратилъ, подъ опасеніемъ предъ судомъ войсковимъ енеральнимъ, когда за тое въ Глуховѣ зисканъ будетъ, наказанія, и чтобъ не утратилъ того-жъ села“¹⁾. Цей запис підтверджує факт вживання грабіжу володільцем у відношенні до своїх підданців взагалі. Для конкретизації цього факту я наведу із незчисленних випадків грабіжу володільцями своїх підданців декілька випадків, що мають деяку єдність. У згаданій вище праці про П.-П. монастир я докладно зупинився на характерному для епохи способі експльоатації монастирем своїх підданців: це примусове купування підданцями горілки, що вигнана у володільницьких гуральнях²⁾. Виганяти й продавати горілку в межах вотчин володільці розглядали як свою монополію. Через це саме провадилася надзвичайно люта боротьба з конкурентами за споживача, і підданці, різними засобами примушувалися купувати горілку у свого володільця, хоча б вона була на якість гірша й продавалася на умовах, менш вигідних, ніж продавали конкуренти. Із примусових засобів при цьому поширений був грабіж. Так, відносно підданців с. Смоші, що було приписано до рашківської фабрики, ми маємо такі відомості: „...Когда между теми годами... горѣлки, меду, пива не выпють, ибо много наваруютъ и даютъ шинковат, то оное медъ и пиво отъ одного до 8 гарнцевъ, смотря по имуществу, ценою гарнець меду по 5, а пиво по 2 коп., такожъ и горѣлки отъ 2 до 50 кв. по 3 коп. кварту накидали неоднократне в годъ, а тѣ гарци и кварта — половина противъ ратушнихъ... Ежели в кого случится быть веселному и крестному акту, то тожъ горѣлку ежели кто на сторонѣ озметъ 40, то по 80 кв. накидали и за то, буди не платит, грабили и грабежъ по то время не отдавали, покамѣсть выкуплять“³⁾. Силоміць надавана горілка, у цьому типовому випадкові, зараховується як борг володільцеві, а гарантія виконання цього боргового зав'язання є грабовані речі, які не повертаються до того часу, аж поки їх не викуплять. Року 1727 селяни с. Домишлина скаржилися цариці на свого пана Полуницького і між іншим один із них Кугученко писав: „1724 году у брата моего родилось дитя, на крестины которого явнымъ, а не тайнымъ образомъ взялъ отецъ мой со стороны полкади водки, о чемъ узвавъ Полуницкій, заграбилъ у нас вола, а потомъ приказаль доставить осмачку овса, обѣщаясь вола возвратить... Панъ, овесь принявши, вола не отдалъ, а еще побилъ меня кіемъ“⁴⁾. Із справи ніженського полковника Божича за 1748 рік ми маємо відомості про те, що він „в рангових своих деревнях налагалъ на козаковъ и посполитыхъ людей излишнія въ пользу свою зборы виномъ и денгами, а за неплатежъ и грабежи чинены“⁵⁾. Останній випадок типовий для характеристики соціяльних відношень виучуваної епихи у тому розумінні, що виявляє, як адміністративна влада сполучаючись з володільницькою, використовується як засіб до поширення володільницьких прав.

Наведені документи свідчать про експльоатацію володільцем своїх підданців, як опоживачів продуктів володільницького господарства, а також про грабіж, що було засобом здійснення цієї експльоатації. Є ціла низка документів, що свідчать про експльоатацію володільцями своїх підданців і як виробників цих продуктів. Я маю на увазі випадки, коли вживався володільцями грабіж, як примусовий засіб при відбуванні підданцями панщини. У справі про селян с. Подолки, що не слухали свого

¹⁾ Лазаревский А. М., — Отрывки из дневн. гетм. канцел. за 1722—23 г.г. К. 1897, с. 15.

²⁾ Порівн. Тищенко М. Ф., — Гуральне право..., с. 15. ³⁾ Барвинский В., — Крестьяне в Левобер. Украине в XVII—XVIII. в.в., Харьков., 1909. с. 175. ⁴⁾ Лазаревский А. М., Малорос. поспол. крест., К. 1908, с. 37. ⁵⁾ Лазаревский А. М., — Опис. Стар. Малор., т. II, с. 20.

пана Федора Гречаного ¹⁾, є на це дуже характерні вказівки: „Ивашину Римаренку загадалъ войт по дрова ехать, — он, выкинув в грабежь свиту, сказал: „як пан собака, такіе теперь и войты настали“. Зміст виразу: „выкинув в грабеж свиту“ полягає в тому, що Римаренко, відмовляючись робити панщину й не чекаючи, коли в нього війт щонебудь почне грабувати, сам кидає в „грабеж“ свиту. Цей майже механічний акт красномовно підкреслює те, що звичайно робили панські прикажчики у випадкові, коли піддані відмовлялися робити панщину: вони грабували у підданців речі й не повертали їх до того часу, поки власники їх не ставали до роботи, або на заграбоване когонебудь натомісць наймали ²⁾. Далі у викладанні цієї справи наведена ціла низка грабіжів у односельців Римаренка.

Трапляються також випадки грабіжу за невиконання інших повинностей. Так у переліку гетьманського майна в с. Марчихина Буда між іншого значиться: „грабленыхъ за неплатежь ценшовыхъ денегъ лошадей двое, епанча и книжка“ ³⁾.

Усі факти, наведені в цьому розділі, і безліч подібних до них, розкидані по документах виучуваної епохи, свідчать про те, що грабіж вживався володільцями, по-перше, для захисту всіх об'єктів, що входили у склад поняття володільницьке право, по-друге, для поширення цього поняття. Включаючи в нього поступово й мужика з його майном, розглядаючи його як споживача володільницьких продуктів і як робочу силу в своєму господарстві, володільць своє „право грабіжу“ обертав проти цього мужика. У такому розумінні можна казати про володільницьке право грабіжу своїх підданців.

Поширюючи поняття „володільницьке право“ включенням в нього нових об'єктів, володільці особливо часто практикували грабіж в дуже широко розповсюдженому й характерному для епохи випадку, а саме в справі „привлащення козаків в підданство“, тобто обертання вільних козаків у панських підданців. Одну з таких типових справ про привлащення козака у кріпацтво докладно описав Лазаревський ⁴⁾. Це справа Івана Себастьяновича з козаком Степаном Биховцем, права якого на козакування були остільки безсумнівні, що їх визнала навіть Малоросійська Колегія. Биховець, відбуваючи підданські повинності щодо Себастьяновичів, „пожелал отбивать казацкую повинность с своего грунта казацкого“, тому що і дід його й батько козакували і в компутах полкових прилуцьких записані були. „Але довідавшись про це“, скаржиться Биховець, жінка С. „приказала людям своимъ меня и сыновъ моихъ бить, которые в томъ бою мене с сынами окривавили, а женъ моей голову разбили; да сверхъ того бою, взяла она С. у меня изъ скота: товару рогатого—9, овецъ—24 и коня одного“. Колегія, розглянувши скаргу Биховця, визнала за ним права козацькі й надіслала прилуцькому полковникові наказ про виключення Биховця з підданства й повернення йому відібраного жінкою С. скоту. Биховець, довідавшись про це, відмовився від усякого послушництва панам. Так, коли війт за наказом „панеі“ прийшов до Биховця, щоб наказати йому з підводою їхати на панщину, той відповів: „не пойду я на панщину, бо я тепер босый, чобіть нема“. Тоді у нього заграбували

¹⁾ Лазаревский А. М.,—Малор. посп. крест., К. 1908, сс. 38—43. ²⁾ Війт с. Жуклі скаржився на старосту жуклянського маєтку П. Апостола: „Также за орѣхи и черведѣ грабить посилаалъ і велѣалъ коси і сокири брать, а въ кого вѣчого брать, то велитъ и послѣднюю свиту іс плѣчь драть“ (Плохинский М.,—Арх. Черниг. губ. М. 1899, с. 72). ³⁾ Судеенко.,—Матер. для отеч. ист., т. I, К. 1853, с. 27. Порівн. „Дневн. зап. Як. Марковича, ч. II. 1859. Ст. 189: „Писалъ къ старостѣ... отъ вдовы осипу не требовать и корову заграбленую возвратити“. ⁴⁾ Лазаревский А.,—Опис. стар. Малор., т. III, сс. 337—341.

двох коней та ще й сіна, щоб їх годувати. Із-за сіна зчинилася бійка, у якій постраждав війт і надіслані за ним люди. „Как пришли панські люди ко мнѣ во двор, чтобы „пограбить“, то я грабежа не далъ и оттого случилась драка с моими дѣтьми“. Все це трапилося до одержання указу колегії про козацтво. Але вже й після одержання указу, С., що повернувся з походу, покликав Б. до двору. Той показав наказ і йти відмовився. За таку відповідь С. послав своїх людей, щоб „заграбили“ з череди пару Биховцевих волів, але Б. не дав. В кінці кінців Б. зостався винним. Гетьман затвердив таку постанову: „признав Б. козаком, наказать его за то, что перестал слушать своих панов прежде получения указа из коллегии“.

Справа ця з побутового боку цікава кількарарозовим, так кажучи, систематичним вживанням грабіжу.

Сприяла привлащенню козаків у кріпацтво й зміцнілість деяких фамілій пануючої класи через кривний зв'язок. Жителі с. Хижок скаржилися року 1722 Полуботку: „поверстал нас п. Андрей Лизогуб (син полковника Юхима Лизогуба) в подданство, хоч і не хотели. А хто оказовался пречнямъ, то въ погребъ укинеть, а що маемъ худобы — все пограбить, и такъ много лѣтъ терпѣвши, а не до кого было жаловатись, все его родичи урядниками были“¹⁾. Теж робили й інші Лизогуби. „Сава Розминский, староста Полуботковъ, въ селѣ Полуботкахъ будучий, з тещею своею скаржился на Семена Лизогуба о заграбленню 4 воловъ и 3 коней и о приверненню его з тещею в подданство“²⁾.

Від світських державців не відстали й монастирі. Року 1730 отамани Мринської сотні скаржилися гетьману Апостолу, що „преосвященный Черниговской писалъ до городничого тамошнего, дабы козацких подсуздковъ привернулъ въ подданство, и по тому де тотъ городничій боемъ и грабительствомъ грозитъ“³⁾. Справа розглядалася в суді, слідство якого виявило, що значна частина козацьких підсусідків була звичайними козаками, що сиділи на козацьких, а не монастирських ґрунтах і з них відбували службу.

Поверненню козаків у панські підданці особливо сприяло об'єднання в одній особі адміністративної й володільницької влади. Так, наприклад, про прилуцького полковника Гн. Галагана (який керував полком 25 років) відомо, що вже будши абшитованим, він вживав усе можливе для того, щоб примусити тамошніх козаків „подписаться ему в подданство“. В багатому с. Веремієнці він „высылает своих куренчиков съ оружием в руках по козачьимъ дворамъ и дворы те раззоряетъ, в хатах двери и окна снимаетъ, забирает скоть и возитъ имъ в свой двор всякое дерево“⁴⁾. Органічно вростаючи корінням у місцевий ґрунт, козацька старшина ступінь за ступнем привласнювала козацьке населення. Справу свого батька продовжував син Гната Галагана Григорій, що також був прилуцьким полковником. Року 1766 скаржилось до Малоросійської Колегії двоє жителів с. Сокиринець, Гаєвенко і Максаченко, що їх Григорій Галаган „нешадним боем до полусмерти умучил“ і не вважаючи на те, що Малоросійська Колегія заборонила таке чинити, він спочатку заграбував майно тих, хто вдався до колегії, а потім покарав 15 чоловіка, ще гірш їх катуючи⁵⁾. Від полковників не відставали й сотники⁶⁾.

Випадки грабіжу при привласненні козаків у панські підданці надто численні. Боротьба володільницької класи з козацтвом — це одна із жвавих

¹⁾ Лазаревский А.—Опис. Стар. Малор., т. II, с. 453. ²⁾ Черн. Іст. Арх., Арх. Ген. Суда, № 5. ³⁾ Київськ. арх. давн. акт, докум. манасти., 1616/2922. ⁴⁾ Лазаревский А.—Опис. Стар. Малор., т. III, с. 45. ⁵⁾ Русск. зап., 1916. № 12, с. 140. ⁶⁾ Русск. зап., 1916, № 12, с. 141.

сторінок української історії. В цій боротьбі володільцями вживалися проти козацтва найрізноманітніші засоби. Багато з них було більш дошкульніших ніж грабіж. Але грабіж, як засіб економічний, давав більш надійні наслідки, особливо коли його систематично вживали.

Так, використовуючи фамільні зв'язки, зростаючі достатки й адміністративний вплив, володільницька класа поширювала ступінь за ступнем те коло, в осередку якого вона перетворювалась у панство. Це коло ставало для тих, хто попадав у нього, зачарованим колом і всякі спроби вирватись із нього розглядалися як злочин проти державця. Так житель д. Власовки з Баришевської сотні, Іван Ямак скаржився до комісії, що складала генерального описа Переяславського полку, на Сулим. Покійний полковник переяславський Сулима примушував його, користуючись з своєї полковницької влади, доглядати за його полковничим лісом. Коли він почав відмовлятися, то полковник заарештував його й „трикратно“ його самого і трьох синів його „нещадно кіями билъ“, а крім того „заграбил 9 р. денег и разное имущество“. При складанні генерального опису Ямак заявив, що він козак. За це син померлого до цього часу полковника Євгр. Сулима надіслав своїх слуг на домівку Ямака й заграбував у нього чотирьох волів і дві скрині з одежею¹⁾. Таким чином навіть спроби вирватись із цього зачарованого кола приводили того, хто це наслідився зробити, до вже відомого випробованого засобу, що вживався володільцем. Це був грабіж.

У цьому розділі ми дослідили велику кількість випадків грабіжу, що ніяк не можна підігнати під вузькі рямки позики, і що являють собою безумовно явище одного й тогож порядку. Простуючи за фактами, у яких так або інакше відбився грабіж, ми із вузької порівнюючи сфери позики, перейшовши через ширшу ділянку боргових зобов'язань, прийшли в дуже широку царину соціальних відношень, яку коротко сформулювали, як володільницьке право. Ця коротка формула охоплює цілу низку складних питань, як, наприклад, право володіти землею, перевозами, млинами, ярмарками й т. інш., право гнати й шинкувати горілку; право стягати податки з залежного населення; право користуватися даровим трудом, право судити своїх підданців і т. д. і т. д. Ця складна правна конкретія—володільницьке право—в свою чергу міцно зв'язалася з такими соціально-економічними процесами епохи, як мобілізація земель, експропріяція населення, створення українського панства й т. інш. Все оце вкупі складає соціальну оболонку, в яку вміщено виучуване нами правне явище. Ця складність соціальної оболонки безумовно повинна ускладнити й саме явище остільки, що при поверховій аналізі може здатися, що ми в царині володільницького права маємо справу з явищем іншого порядку, ніж те, що ми вивчали в сфері позики під однією і тією ж назвою „грабіжу“. Справді, коли володілець силоміць забирає худобу за відмовлення йти на панщину, або доглядач за мутинськими паронами грабує за відмовлення платити гроші за перевіз на монастирському паромі—чи можна ці випадки розглядати як грабіж, тобто затримання чужої речі кредитором, щоб забезпечити виплату боргу?

Власне кажучи, тут аж два запитання: 1) чи можна цю нову групу фактів по суті розглядати як грабіж? 2) Чи не варт було б для того, щоб узагальнити в одній формулі старі й нові факти, перейти на ширшу формулу грабіжу?

¹⁾ Русск. зап., 1916, № 12, с. 142. Порівняй: Лаваревский А. М.—Опис. Стар. Малор., т. II, с. 170.

Я гадаю, що явище, яке ми дослідили в царині боргових зобов'язань, не дивлячись на те, що воно на перший погляд здається одмінним, безсумнівно по своїй суті є тотожне з тим, що ми виучували його, як володільницьке право. Але воно модифікувалося відповідно до тієї складної оболонки, в яку його вміщено. Щоб зрозуміти ці зміни, треба, спираючись на нашу формулу грабіжу, звернути увагу на дві сторони, що є в новій групі фактів. Одна сторона становить незмінну юридичну ознаку явища, яке ми досліджуємо, установлює подібність нових фактів до старих. Складаючи формулу грабіжу, я зауважив, що головна риса, яка відрізняє грабіж від подібних юридичних явищ (крадіжки, грабунку, а тепер можна додати ще й конфіскацію майна), полягає в мотиві даного діяння: майно грабують, щоб забезпечити виплату боргу. Разом з виплатою боргу повертається й майно. Оця умовність, тимчасовість затримання і є та загальна риса, що властива всім фактам грабіжу. Чи знаходимо ми її в фактах, які складають групу володільницького грабіжу? Ось ігумен Максаківського монастиря заграбував на монастирському паромі куфу горілки й затримував її аж до того часу, „пока требуемого платежа не уплачено“. Або візьмемо такий характерний факт володільницького права, як „накидывание“ горілки, себто примусовий продаж підданцям горілки, що належить державці. Підданці с. Смоши з цього приводу скаржились: „...„буди не платит, грабили и грабежъ по то время не отдавали, пока мѣсть выкуплять“. Або нарешті візьмемо центральний пункт володільницького права—право державці на панщину та на інші повинності. Посполітий В. Федоров колись мешкав у селі Мокієвці, маєтності Якубовичевої, але року 1725 він, одружившись з дочкою антонівського попа, переїхав на життя до тестя в Антонівку. Якубовичева почала за це його грабувати і той поскаржився на неї до Генеральної Військової Канцелярії. Якубовичева, одержавши з Ген. Військової Канцелярії наказа повернути Федорову „воли и конѣ и протчіе заграбленіе пожитки“, так пояснювала свої вчинки: „отец его Василіювъ мужикъ, мой подданій бувъ, такожъ и онъ Василь подданій мой и въ ревѣзїи 723 года написанъ мужикомъ въ селѣ Мокіевцѣ... По которой ревѣзїи и подлугъ числа людей и компанѣйцовъ въ селѣ Мокіевцѣ поставлено, и якъ з Мокіевки вишелъ безъ вѣдома моего, то я зъ нимъ Василемъ такъ поступила, якъ державца зъ своимъ подданнимъ, то есть воловъ паръ пять... велѣла забрать для того, даби ухилиючись отъ датку консистенского тайно онъ зъ села не утѣкалъ, но по прежнему жилъ в Мокіевцѣ и всякіе якъ надлежить до подданного одбуваль належитости“.

Розповіднича, за що саме вона пограбувала у свого підданця п'ять пар волів, Якубовичева разом з тим підкреслює, що волами „оними не только все лѣто, но и одного дня не пахали, а лѣтомъ оніе паслись и теперь на сѣнѣ стоятъ“¹⁾ На це підкреслення треба звернути увагу. Може це й неправда, що пограбованих волів вона тільки годувала й не брала до роботи; проте характерно, що вона це підкреслює. Отже на її погляд є різниця між її власними волами й тими, що вона пограбувала. Ця різниця полягає в тому, що пограбовані воли перебувають у неї тимчасово, аж доки не повернеться до неї власник цих волів, якого вона вважає за свого підданця.

З цих прикладів, які охоплюють головні групи фактів володільницького грабіжу, видно, що й цим фактам властива риса, яка відрізняє грабіж від подібних юридичних явищ. Отже, коли говорити про модифікацію грабіжу, то ми очевидно не повинні брати цю рису за одправну

¹⁾ Х. Ц. І. А., Справи Малор. Кол., 26116.

точку, бо при всіх змінах грабіжу вона залишається єдиною незмінною ознакою цього поняття.

Проаналізуємо другу сторону фактів володільницького грабіжу. Ця сторона, коли виходити з нашої формули, охоплюється словом „борг“ („для забезпечення виплати боргу“). Вивчаючи факти володільницького грабіжу, ми знаходимо тут дві підгрупи: а) грабіж за борги в звичайному розумінні, б) грабіж за невиконання тих або інших вимог володільця. Першу підгрупу ми не вагаючись залічуємо до грабіжу: хто б ні грабував за борги (чи володілець володільця, чи володілець селянина, чи козак селянина), юридична сторона явища залишається незмінною. Але всі ці факти втрачають свою однорідність, коли розглянути їх з боку соціального. Порівнюючи грабіж за борги в межах однієї соціальної групи (або хоча й в межах двох соціальних груп, але при умові соціальної незалежності одної групи від другої) з тими випадками грабіжу, коли грабіж відбувається між особами різних соціальних груп, з яких одна залежить від одної, ми бачимо, що соціальний зміст цих двох відмін грабіжу є одмінний. Різниця між цими двома відмінами грабіжу як раз і полягає в залежності однієї соціальної групи від другої. Отже кожний випадок грабіжу підданця державцею треба розглядати не окремо, а так би мовити, як кільце в цьому ланцюзі залежності, яка невинно зростає. Ця залежність поступово відмінює зміст багатьох юридичних понять, як це вже було відзначено при дослідженні питання про позику. Відмінює вона поступово й соціальний зміст поняття „борг“, поширюючи його так саме, як державця поширює свій маєток, привласнюючи околичні ґрунти.

Поняття борг поширюється як раз у зв'язку з змістом поняття володільницьке право. У це останнє в вигляді об'єктів володіння увіходять не тільки гроші й речі, які можуть бути предметом позики, але взагалі все те, що підлягає господарчій експлуатації володільця на підставі „высокомонарших“ грамот та гетьманських універсалів, себто нерухоме майно, перевози, ярмарки, даровий труд підданців і т. інш. При такому уявленні й не відбута панщина і невиплачений підданцями податок, і незаплачена за перевоз плата, навіть некуплена підданцем у володільця горілка і т. п., все це могло розглядатись як борг. Щоб забезпечити повернення цього боргу, володілець мав право силоміць узяти, тобто заграбувати чужу річ. Це поширення поняття „борг“ сталося, звичайно, поступово, так само поступово, як складалось поняття „володільницьке право“ у тому складному двобічному соціальному процесі, що в остаточному вигляді має назву кріпацького права.

З цього погляду й другу підгрупу фактів володільницького грабіжу— за невиконання тих або інших вимог державці—ми можемо розглядати нарівні з фактами володільницького грабіжу за борг.

Отже, коли говорити про модифікацію грабіжу, то треба мати на увазі зміни соціального змісту грабіжу, а не юридичного. Ось чому я гадаю, що всі факти, які ми досі розглянули, треба вважати за грабіж, бо всі вони мають єдину незмінну юридичну ознаку.

Залишається відповідь ще на одне питання: щоб узагальнити всі факти, чи не варт було б вжити ширшої формули грабіжу?

Мої міркування щодо поширення поняття „борг“ мають значіння лише методологічне. В загально поширеному розумінні слово „борг“ залишається незмінним, себто має своє вузьке специфічне значіння. Зберегаючи це слово, ми б надали формулі вузького й умовного характеру. Тому замість слова „борг“ в нашій формулі можна вжити слова „матеріальний ущерб“.

VI.

Володільницьке право складалось, взагалі кажучи, у двох напрямках: 1) фактичне опанування при допомозі різноманітних засобів тими чи іншими цінностями (землями, вгіддями, підприємствами, робочою силою і т. інш.) і 2) правне закріплення фактично придбаного добра за допомогою санкціонування владою. І вживання грабіжу в захист володільницького права провадилось такими ж двома шляхами: стара форма звичаєвого права вживалася володільцем фактично, поступово поширюючи свій зміст в залежності від соціальної оболонки, а потім уже одержувала санкцію влади.

Перейдемо тепер до розгляду матеріалів, що характеризують відношення влади до грабіжу в царині „володільницького права“.

В додаткові III наведено універсал Скоропадського за 1715 рік, що його надано чернігівському Іллінському монастиреві у відповідь на скаргу ігумена, що „в пушу ихъ монатырскую перелюбскую и елинскую многие ездючи пустошат“... Універсал закінчується так: „если-бы зась хто сему повторному указови на тому оказался быти противнымъ, и важилься в оную пушу в'ездити и пустошити, такового позволимсо его превелебности отцу архимандритѣ грабити и забирати декляруемъ“¹⁾.

Тут монастиреві гетьманським універсалом надається право грабіжу осіб, що порушують володільницькі права м-ря що до пуші. Від 1700 року зберігся універсал полковника Семена Палія про заборону самовільно пустошити пуші, що належали київському Златоверхо-Михайлівському монастиреві про надання останньому права карати тих, хто не забажає платити м-рю за перевоз через річку Бобрлицю²⁾. До тієї ж категорії документів належить універсал гетьмана Скоропадського на мутинський перевіз, що виданий глухівському Петропавлівському монастиреві у грудні 1710 року. З огляду на те, що різні особи „а особливе панѣ Василевая Кочубеевая и п. Корсакъ, перепровожаючи свои на перевозъ мутинській... горѣлки и иншіе рѣчи, не хотят належитого за перевозъ отдавати платежу... А если бы хто былъ противнымъ, такового позволяемъ грабити“³⁾. В опису універсалів П.-П. м-ря, що його складено р. 1786, зазначено, крім цього універсалу, ще два з дозволом грабувати (1723 та 1727 р.р.).

Вище було зазначено, що викурювання і продаж горілки в межах вотчин розглядалось володільцями як їх монополія. На підставі цього П.-П. м-р грабував козаків, що незаконно шинкували горілкою в межах його вотчин⁴⁾. Підтвердження і цього права ми знаходимо в універсалах.

Ігуменія глухівського Успенського м-ря скаржилася р. 1720 гетьману, що люди з околичних сіл, наїжджаючи на торги у монастирське с. Березу, продають свою горілку, „без жадного належитого монастиревѣ од шинкування датку“. Скоропадський „тое госпожи игумені, яко державци того села, прошеніе узнавши быти слушное“, дозволив „якъ одѣ козакѣ березинськихъ, такъ и одѣ пріезджающихъ въ Березу зъ сель околичныхъ людей, горѣлку тамъ шинкуючихъ, теперъ и въ далшіе часы помянутой госпожѣ игумені належний од шинковъ взимати датокъ, а противящимся сему указу нашему възбранити шинковати, albo за неотдане належитости оныхъ грабить“⁵⁾.

Пуші, перевози, шинкування горілкою—все оце в попередньому розділі ми занесли до складу поняття—„володільницьке право“ і як бачимо для захисту всього цього гетьманські універсали дають володільцю „право

¹⁾ Див. додат. III. ²⁾ Летопись зан. археограф. ком., XVII, с. 58. ³⁾ Лазаревский А.,—Опис. Стар. Малор., т. II, с. 470. ⁴⁾ Арх. Петропавл. м-ря, 894, 270, 111. ⁵⁾ Русск. зап., 1915, май. 175—176.

грабувати“. Включили ми в це поняття і залежне населення з його „поданическими повинностями и послушенством“ до свого володільця. Ціла низка вартих уваги гетьманських універсалів і в цій царині санкціонують володільницьке право грабіжу неслухняних підданців. В універсалі гетьмана Скоропадського з 5 січня 1713 року монастирю крупецькому батуринському на ім'я ігумена Митрофана Орловського—зазначено: „...А же тотъ же превелебній отецъ игуменъ крупицкій батуринській предложилъ намъ, же многіе тихъ сель монастирскихъ посполитіе люде, не хотячи монастиревѣ належитой подданской повинности и послушенства отдаваты, самовольне у козацкой реестрѣ поуписовалися; tedy мы всѣхъ тихъ легкомислнихъ в первобитное подданство обители святой и послушенство приворочаемъ и позволяемъ всякого противного его милости отцу игумену грабити и вязенемъ до того послушенства притягати; в чемъ аби всякая городовая и сѣльская старшина не были сперечни, овшемъ аби в томъ чинили помощь, повагою и крѣпостію сего унѣверсалу нашего грозно упоминаем“¹⁾).

Подібні до цього універсали видавались не тільки монастирям, але і взагалі володільцям, як про це можна довідатись з універсала того ж таки Скоропадського з 13 червня 1710 року на ім'я пашковської володільці с. Тростянки: „Вам войтовѣ села Тростянки з посполитими людьми симъ унѣверсаломъ нашимъ ознайомуемъ... пилно и грозно вамъ всѣмъ приказуемъ, абистеже отставивши свою упорчивость, всякіе паней пашковской тягліе отдавались повинности и послушенства; а которіе ухиялючися в посполитой тяглости, самовольне до компуту козацкого тиснутця, таковихъ позволяемъ вамъ грабити и до належитихъ посполитихъ работизнъ потягаты и примушаты, и повторе пилно и грозно приказуемъ“²⁾).

Аналогічний універсал виданий Скоропадським з 9 січня 1709 року державцю с. Макова п. Федору Ольшанському³⁾).

Безперечно про панські права щодо підсуддків мова йде в універсалі полковника стародубського Лукіяна Жоравки „сотнику Топальському, товариству значковому и рядовому, а меновите козакомъ Симеоновскимъ“, з 31 жовтня 1713 року. На скаргу пана Корсака, в наслідок гетьманського наказу, Жоравко наказує, „жебы нѣхто зъ козаковъ, подсуддковъ въ дворахъ своихъ держачихъ, не заступалъ ихъ от подачок жолнѣрскихъ, и иныхъ вшелякихъ тягихъ повинностей, а мѣл бы хто ослушникъ быти указови рейментарскому и нашему, такового кожного волень и моцень будетъ панъ Корсакъ волѣти грабити“⁴⁾).

Уже й наведеного матеріалу досить для того, щоб зробити певні висновки. Влада (в особі гетьмана, полковника) надає окремим особам право грабувати, щоб захистити те, що ми умовились означати терміном „володільницьке право“.

Право грабіжу надається не тільки монастирям, але й іншим володільцям, через це то ми можемо зробити висновок, що влада захищає взагалі володільницьке право.

Безсумнівно надання окремим особам права грабіжу, особливо неслухняних підданців, йшло за життям: бо в дійсності воно вживалось на кожному кроці. Значить з цього боку універсали не запроваджували в життя нічого нового. Але все ж універсали ці мали велике соціальне значіння. Перш за все вони зміцнювали панство проти неслухняного населення:

¹⁾ Василенко Н. П.—Ген. Следств. о маетн. Нежинск. полка, Черн., 1901, сс. 228—229.

²⁾ Ibid. с. 282. ³⁾ Лазаревский А. М.—Опис. стар. Малор., II. с. 357. ⁴⁾ Труды Черниг. предвар. комитета по устр. XIV Археолог. с'їзда в г. Чернигове. Черниг., 1908, с. 50.

бо „всякая городовая и сельская старшина“ не тільки не повинна була противитися апетитам панів, але навпаки „чинить им помощь“. Таким чином вони сприяли тому двобічному процесу, який виявлявся з одного боку в буйному зрості володільницької кляси, з другого в закріпаченні селян. По друге, ці універсали розширювали поняття „володільницьке право“ і офіційно визнавали його за панами. Через це саме багатько справ, що оскаржували люди, які постраждали від грабіжу, що чинили представники володільницької кляси, поверталось назад до цих володільців для справедливого вирішення, тобто їм надавався приватний характер. Так у щоденнику гетьманської канцелярії ми знаходимо такі записи:

1722. 14.XII. „По супплѣцѣ Івана Іосиповича за увѣче и Кирила Ци-сенка о заграбленом конѣ и протчей худобе на п. Стефана Гамалѣю занесенной, писанѣ листѣ до п. Михайла Гамалѣи, абы онѣ сыновѣ своему, ему, Стефану, приказалѣ жалобливихѣ во всем успокоить¹⁾“.

Погляд на цю справу як на родинну: батько повинен наказати своєму синові задовольнити пограбованих. І все. Відповідальности ніякої — це їх особиста справа. Радилось таке заспокоєння без притягнення до якої будь відповідальности і в більш ганебних випадках:

1722.3.XII. „До пана полковника лубенского писан лист, дабы Костѣ Шишенку все до наименшого заграбленое приказал нагородити и во всем безѣ большой турбаціи успокоить, у котсрого, за украденное братом его меншим одно ягня он, п. полковник, заграбил полтораста овецѣ, лѣсь, его зрубал, п. судія полковий взялъ воловъ 7, коров 7, клячѣ 5, коней верховихѣ два, грошей талярей 10, и сотникѣ Лукомскій купѣ десять взял и лѣсь вырубалѣ²⁾“.

Рекомендування „заспокоєння“ в подібних випадках свідчить про те, що влада почуває себе зовсім безсилою перед командуючою клясою. Хіба не про безсилля влади свідчить, наприклад, такий універсал гетьмана Скоропадського:

„Вам, п. Ивану Чернолузскому, сотн. полк. и наказн. полк. старод., объявляемѣ, ижѣ оказатель сего листа, Симонѣ Маслакѣ, обыватель старод., жалосне в супплѣце свой доносилѣ намѣ, что городничій Лишицкій отецѣ Мойсей, приславши людей монастырскихѣ, самоволне и безправне, въ мѣсто Стародубѣ, на дворѣ супплѣкуючого, хати гвалтомѣ казалѣ пороскидати, жону и дѣтей жалобливого вигнати, якожѣ вигнанніе и теперѣ по чужихѣ домахѣ туляются. Подѣ часѣ таковой безправной на дворѣ супплѣкуючого инвазіи, коня его пограбилѣ и инние шкоди въ дворѣ его затѣялѣ. Прето хочай бы такового самовластія и обиди людемѣ рейменту нашего одѣ его, городничого, якѣ чуемѣ, же онѣ не одному тое затѣявѣ, чинячихся безправне, терпѣти не надлежало, должно бы оногo за тую зуралосѣть и безправие преминувши суда, где козамѣ роги правять равнимѣ наградити ему тое безправиемѣ и научити бы духовныхѣ особѣ подобающою чину ихѣ кротости, однакѣ оставляючи теперѣ тое до далшого опредѣленія, приказуемѣ пилно вашей м-сти, абысь подданныхѣ монастырскихѣ велѣлѣ на торгу заграбити и тотѣ грабѣжѣ отдати жалобливому, поколя ажѣ все его разореніе и заборѣ отъ стороны городничого будет наградено и повторе упоминаемѣ. З Глухова. Януар 24. Року 1720“³⁾.

Тут бажання „научити духовних особ подобающою чину их кротости“

¹⁾ Лазаревский А.—Отрывки из дневн. гетманск. канц. за 1722—23 гг. К., 1897, с. 22.

²⁾ Там само, с. 19. ³⁾ Лазаревский А.—Опис. стар. Малор., т. I, сс. 388—389.

відкладається надовго, бо за поstattю лищицького городничого стоїть такий економічний велетень, як Київ Печерська лавра. Через це то і рекомендується просто контр-грабіж, при чому такий контр-грабіж звичайно переводиться самим скривдженням, часом при допомозі влади. Про це свідчить скарга городничого Мойсея Якубовича від 1724 року. „И зъ тим гетманским универсалом Симонъ Маслакъ въ Стародубъ прибивши, заграбилъ на торгахъ въ подданныхъ богородичныхъ (лаврскихъ) пенки и прочіихъ вещей рублей на 90 и болше ¹⁾“.

Командуюча кляса буїно зростає. Зріст цей визначається в багатоскладовому процесі експропріації земель, експропріації вільного населення і перетворення цього у власність. При цьому апетити молодого зростаючого організму такі великі, завойовані позиції, що ґрунтуються на складному ланузі родинних відношень — такі міцні, що боротися з ними владі, яка почуває себе нетривало і з боку Москви, було надзвичайно трудно. Ось через що у відношенні до представників командуючої кляси влада виявляла себе дуже кволою. Вартим уваги з цього боку є лист гетьмана Апостола до генерального хорунжого Горленка від 1732 року.

„Мой ласкавій прїятелю, пане хор. енер. Пишешъ, в. милость, въ листъ своемъ изъ Прилуки, что слѣдоваль о казацствѣ Антоновцевъ, которыхъ бунч. тов. Иванъ Свѣчка подвертаетъ въ подданство неналежне и не малые имъ дѣлаетъ обиды и грабитъ у нихъ статки. И по розсмотрѣнїи в. милость довелось, дабы означенные козаки, по силѣ указа, были козаками и впредъ п. Свѣчка оныхъ не притягалъ бы себѣ въ подданство и жадныхъ имъ не чинилъ обидъ и не интересовался бы до нихъ; а заграбленные у нихъ статки возвратилъ бы, указомъ нашимъ в. милость ему прекладаль (предлагаль). Однако онъ нашему указу противнымъ явился, въ чемъ требуетъ в. милость отъ насъ резолюції, якъ бы съ нимъ, Свѣчкоу, поступить. Затѣмъ предлагаемъ в. милости: понеже п. Свѣчка неслухне тѣхъ козаковъ въ подданство себѣ привернула и статки у нихъ неналежне позабравши, не возвращаетъ и, надъ указъ нашъ, ажъ по сее время у себе удержуетъ, того ради, пошли, в. милость, отъ себе кого исправного, абы столко жъ, сколько бы могль стоять заграбленный козацкій статокъ, забрано было у него, Свѣчки, и тотъ грабежъ поотдавай, в. милость, напрасно отъ него пограбленный, козакамъ, которые потомъ не мѣють оному Свѣчкѣ грабежа того ворочать, поколь власнихъ ихъ скотинъ и что позабираль — не возвратить“... ²⁾.

Цей лист викликаний скаргою в 1732 році козаків села Антонівки Прилуцького полку на державця цього села Івана Свїчку. „Не минаючи меншого суду, як сотенного, так полкового, ускаржилися ми на пана Івана Свечку, товарища бунчукового, которій нам, жалобливим, обиду делаєть немалу, подвертая насъ въ подданство себѣ и статки позабравъ, не слушая як сотенного приговору, такъ и полкового, хотя и писанно до него, чтобъ насъ не занималь и не подвертал подъ себе вмѣсто подданныхъ“... Апостол наказує прилуцькому полковнику вжити заходів, щоб Свїчка не привласнював Антонівських козаків у підданство і повернув їм заграбовану в них худобу. Свїчка не послухався як цього так і повторного наказу. Після цього і був написаний до Горленка наведений вище лист. Але і після цього суворого гетьманського наказу через 7 місяців жоравський сотник доносив прилуцькому полковнику, що Свїчка „не слу-

¹⁾ Там само, с. 389.

²⁾ Лазаревский А.,—Опис. стар. Малор., т. III. с. 357.

шаєт якъ вашого панского указу, такъ моего обстоєванія, еше бранить и козакамъ статку не вертаєтъ“¹⁾).

Два останні впадки, де гетьманська влада наказує „грабіж за грабіж“, суперечать буцім то універсалам, що санкціонують володільницьке право грабіжу, бо у них гетьман стає проти представників володільницького права на захист „привлащаного“ населення. Але ця суперечлива позиція ані скільки не похитнула наших основних висновків з приводу відношення влади до складних процесів епохи, яку вивчаємо: влада не могла ставати проти могутньої течії, остаточним виразом якої було кріпацьке право, і вона санкціонувала своїм авторитетом фактичні завоювання пануючої кляси. Разом з тим вона не могла не реагувати і на окремі випадки безправности і реагувала вона як раз у такій формі, проти якої боролась, тобто в формі грабіжу. Особливо часто боролась вона з фактами привласнення козаків у підданство.

„Против челобитя лубен. п. Лохвицкой сотнѣ Княжой Луки козаков М. Кушнѣра да Г. Романенка посланъ указъ до Лубен. полк. А. Марковича, дабы онѣ до означенныхъ козаковъ войсковую службу опредѣленныхъ, жадного дѣла ку привлащенію в поданство не имѣлъ и не привлекаль, такожъ заграбленіе за панщину воли велѣлъ возвратить, якихъ козаковъ велено посланному концелярствѣ войсковому Б. Биковскому от него взят и з подданства отказат и опредѣлит и отдать ихъ в сотню Лохвицкую въ козацкую службу“²⁾).

У всіх гетьманських універсалах, які стверджують володільницькі права власности на залюднені землі при визначенні відбутків посполитого населення, завжди застерігається „опрочъ козаковъ, которіе при своихъ волностяхъ захованы бытъ имѣють непорушно“³⁾. А разом з тим при хиткості тої границі, яка була між козацтвом та посполитими, боротися з привласненням козаків було надзвичайно трудно. Обстоюючи одиниці, як в останньому випадку, наведені вище гетьманські універсали давали офіційально право і можливість володільцям у відношенні тих, що „до компуту козацкого тиснутя“, привласнювати в підданство цілі козацькі села. Таким чином суперечливість розв'язується на користь фактичного підтримування володільницького права. Найбільш яскраві так би мовити жорстокі форми грабіжу ми спостерегаємо як раз у боротьбі козацтва з володільцями. І це цілком зрозуміло: козацтво мусило найбільш уперто і довго обстоювати свої права проти володільницьких наскоків. Влада і тут почуває себе безсилою. Прохаючи генерального хорунжого Горленка, щоб він пограбував Свічку, Скоропадський наказує пограбоване повіддавати козакам, які „потомъ не мѣють оному Свѣчкѣ грабежа того ворочать, поколь власныхъ ихъ скотинъ и что позабираль не возвратить“⁴⁾. Міцна влада характеризується в достатній мірі сильним апаратом, який здібний підбити під свій вплив населення. У склад цього апарату звичайно увіходить і суд. А тут само населення притягується рядом з адміністрацією брати участь у захисті своїх прав, при чому правною формою оборони, що пропонує населенню влада, є грабіж. Це дуже характерно для епохи. Характерно і те, що гетьман не карає бунч. тов. Свічку за неслухняність, хоча би для того, щоб підтримати авторитет влади, а просто радить грабіж для задоволення майнової претензії козаків.

Універсали з наказом адміністрації і приватнім особам вживати в тому або іншому випадку грабіж дійшли до нас від гетьманування Мазепи,

¹⁾ „Русск. зап.“. 1916. № 11, с. 188. ²⁾ Слабченко М. Є.,—Протокол отпускн. писем за гетм. Апостола. Од. 1913, с. 28.—Див. також „Труды Черн. предв. ком. по устр. XIV арх. с'єзда. с. 49. ³⁾ Василенко, сс. 457, 480. ⁴⁾ Лазаревский А.,—Опис. стѣр. Малор., т. III, с. 387.

Скоропадського, Полуботка та Апостола. Особливо багато таких універсалів дійшло до нас від Скоропадського. В умовно-стереотипній формі універсалів відбився життя з його „реальним співвідношенням сил“ і певним світоглядом. З цього погляду цікаво порівняти незмінну формулу універсалів Богдана Хмельницького виконувати, що наказується „под каранем срокгим войсковым“ з отаким, що часто подибуємо в універсалах Скоропадського: „таковых позволяем вам грабити... повторе пилно и грозно приказуем“. Справа звичайно тут не тільки в тому, у кого з них більше авторитету, сили і влади, а в тому, що ці дві формули є кінцеві точки того складного соціально-економічного процесу, що почався від звільнення мас од соціального пригнічення, а закінчився закріпаченням цих самих мас.

Звільнення від соціального гніту, що добуло українське селянство при Богдані Хмельницькому, було недовгочасне. Уже наприкінці XVII століття із маси населення відокремилась група старшини, яка створила міцну клясу державців, що була об'єднана володільницькими інтересами. Ванантне місце „ляцьких панів“ хутко зайняли пани, які висунулись з козацької старшини. Вони були державцями маєтків, що виникли із земельного фонду України різними способами. Головним з цих способів було роздавання вільних військових селищ у приватне та рангове володіння. Підрахунок кількості маєтків різних розрядів і кількості посполитих дворів, що були в цих маєтках, що зроблено В. Мякотиним на підставі книг генерального слідства про маєтності, дає змогу уявити загальну картину розподілу різних відмін володіння до 1729–30 р.р. у більшій частині (7 полків) Лівобережної України.

‰ дворів:

Вільних військових	35,8
Магістратських	0,8
Рангових	11
Манастирських	17,2
Приватного володіння	35,2

Цифри ці свідчать про те, що через 75 років самостійного існування Лівобережної України майже $\frac{2}{3}$ загального числа посполитих на території 7 полків було в залежності від державців. При цьому посполитих приватно-власницьких і манастирських маєтків, які з початку самостійного життя Гетьманщини складали незначну меншість вільного селянства, нараховувалось з 1730 року більш половини загального числа посполитих ¹⁾.

Ці цифри свідчать про те, як хутко і могутньо зростала володільницька кляса. Яку ролу в цьому зрості відіграла гетьманська влада? Безумовно, вона сприяла цьому зростанню. Деяку деталізацію процесу, про який зазначено вище, правда деталізацію неповну, дає підрахунок універсалів на маєтки, що надавали різні гетьмани у Ніженському полку ²⁾. В той час як попередниками Мазепи видано було на маєтність всього 26 універсалів, одним Мазепою видано було 23, а Скоропадським 42 універсали. Із відомости 1733 року, „какия званіями городи, мѣстечки, села и деревни, и хutory за великоросійскими и малоросійскими владельцами имѣются, и по какимъ указамъ и опредѣленіямъ, и которые изъ оныхъ даны до ласки войсковой“, бачимо, що „из 155 сельъ и деревень с 4550 дворами, розданных до ласки войсковой“, на долю Скоропадського припадає 93 маєтності з 2528 дворами, його полковників 29 с. і д. з 1175 дворами (значить разом при Скоропадському 122 села з 3703 дворами).

¹⁾ „Русск. зап.“, 1915, VIII, с. 162.

²⁾ Барвинский В., — Крестьяне в Левоб. Укр. в XVII—XVIII в., Харьк., 1909, с. 84.

Отже у процесі експропріації земель пануючою клясою епоха Скоропадського є безсумнівно переважаючою епохою. Скоропадський щедро роздавав маєтки представникам володільницької кляси: монастирям, білому духовенству, світським володільцям. Разом з тим, як бачимо, при ньому продовжувалось роздавання маєтків полковниками.

Дедалі, то все більш маєтків скупчувалось у руках державців; надто міцною ставала ця кляса і безсумнівно процес зміцнення кляси державців за гетьманщини знаходився в зворотній пропорційності до сили й авторитету гетьманської влади. Вже Мазепі трудно було здержувати сваволю окремих державців; Скоропадський же з цього погляду був зовсім безсилий. Петровським урядом гетьманська влада, що до прав була зменшена: гетьман не мав права призначати і скидати полковників і генеральну старшину. Поза недосяжними межами почував себе кожен із старшин, що мав за собою сильну руку. А разом з тим, щоб дати правильну оцінку ролі гетьманської влади щодо соціальних процесів епохи, не можна забувати й того, що сами гетьмани були найбільшими державцями. Скоропадський мав інтерес і цілковиту зв'язаність з володільницькою клясою і хоча боровся проти окремих зловживань проте в цілому не мав стимулів до боротьби з цією клясою. При чому він і сам іноді був не від того, щоб використати свою владу для зміцнення свого матеріального добробуту. Настанований після смерті Скоропадського наказним гетьманом Полуботок відстоював інтереси державців і його трагічна доля безперечно має тісний зв'язок з напрямком тієї лінії, що була ним взята.

Всім вищесказаним малось на меті показати, що епоха, від якої нам залишилися гетьманські універсали, з наказом адміністрації і приватнім особам вживати в тому чи іншому випадку грабіж, має свої характерні риси, що безсумнівно міцними органічними нитками зв'язані з „правом грабіжу“, яке ми вивчаємо. Самим характерним з соціального боку цієї епохи є те, що власне в цей час паралельно з зростанням кляси державців остаточно викристалізувалось „володільницьке право“ і безперечно в цьому процесі велику ролю відіграло санкціоноване владою право грабіжу. При цьому в стару форму звичаєвого права був вкладений новий соціальний зміст: грабіж із сфери боргових зобов'язань перейшов в царину захисту володільницьких інтересів. Розглядаючи грабіж за невиконання боргових зобов'язань, ми зробили невеличкий екскурс у царину народньої правосвідомості і прийшли до висновків, що форма самоправного задоволення претензій в царині боргових зобов'язань у дану епоху є загальноновизнаною формою, причому єдність у даному випадкові обумовлюється єдністю поглядів на власність і відповідно цьому на борг. Але у володільницькому праві розуміння „борг“ розширилось. Чи можна рахувати, що це розширення було всіма визнано? Чи можна у даному випадкові говорити про єдність правосвідомості щодо „володільницького права“, яке увійшло в життя і до грабіжу, як засобу, яким здійснювалось це право? У відповідному місці було констатовано, що володільницьке право грабіжу визнано було не тільки самими володільцями, але й іншими. Але це визнання було просто визнанням факту, що владно входив у життя. Свідомість мас, що зберегли спомини про революцію 1648 року і про керуючі мотиви її, звичайно помириться з новим фактом, новим правом, що суперечило цим мотивам, безумовно не могла. В той час, як державці творили нове право і влада його санкціонувала, маси зоставались при окремих думці.

Року 1691 жителі Сосниці, Міни та прилеглих до цих міст сіл скаржилися гетьманові Мазепі на панів Леонтія Полуботка та Андрія Дорошенка, що „вони не допускають по дерево так на будовлю, яко и випаль

и на иные потреби домові згоже, яко через двѣ лѣтъ многіе грабежѣ, побои и шкоди дѣлалися“. Комісія, що надіслав гетьман, зважаючи на скаргу, ухвалила, щоби „сосничанам, меньям и селянам, теперъ и на потомъ, помененную пушу... волній вступъ мѣти, такъ як и предъ тимъ било, без разнихъ докладовъ, грабежовъ, побоевъ... жебы отнюдъ волная ведлугъ стародавнего звичаю, тая пуша была“¹⁾. Тут зіткнулися два різних погляди: сосничани, міняни й жителі багатьох околишніх сіл ведуть боротьбу за вільну пушу, вільний в'їзд, за громадське добро. Полуботок і Дорошенко — представники „володільницького права“ виривають у людей вільне громадське добро, закріплюють його за собою за допомогою універсалів і підтримують своє право шляхом грабіжу. Це боротьба протилежних поглядів. Одности правного розуміння тут не може бути і грабіж незмінно розглядається як кривда. Передивіться з цього погляду всі вивчені нами випадки грабіжу в царині „володільницького права“, грабіжу в пущах, на перевозах, за продаж горілки, грабіжу підданців за панщину, грабіжу козаків при привласненні їх у підданство. Усі вони викликають протест, як насильство, що порушує права люду.

Із вищевиложеного слід зробити такий висновок. Міркуючи взагалі про „правне почуття населення“, про єдність правної свідомости, потрібно дуже обережно підходити до таких широких розумінь. Одна й та сама правна норма може бути визнана всіма й може заперечуватись цілими групами в залежності від того, який вона має соціяльний зміст.

VII.

В праці Плохинського²⁾ зазначено низку випадків, як ніженський магістрат робив утиски грецьким купцям, що проживали в Ніжені. Так, греки С. Євстафій, Н. Божин, Р. Іванов, Г. П. Ботиш та М. Драгуліїв скаржилися Малоросійській Колегії на те, що магістрат вимагає з них внести податки, які накладені на ніженських міщан і за невнесення їх грабить майно: у С. Євстафіїва магістратові заграбували гусарку; на будинок Р. Іванова, коли останнього не було дома, магістрат послав чотирьох чоловік, вимагаючи гроші за волів та погоничів, — посланці заграбували жіночий кунтуш, запону тощо. Тут юридичною особою, що здійснює „право грабіжу“, виступає магістрат, який є носитель „права мѣского“.

„Его царскаго пресвѣтлаго величества войска запорозкаго гетманъ Иванъ Мазепа. Пану полковникови кievскому, сотникови тамошнему и атаманови городовому, ознаменуемъ симъ нашимъ унѣверсаломъ, ижъ донеслося намъ вѣдати, же вы втручаетея въ права мѣскіи ратуша Кievского, пріймуючи, справы заграничныхъ людей до суду своего тамъ приежающихъ и велите оныхъ грабити и до вязеня брати... Прето чрезъ сей листъ нашъ приказуемъ вамъ пилно, абысте приежающихъ и отъежающихъ постороннихъ людей, жадною мѣрою судити, до вязеня брати и грабить неважилися; такъ тежъ осѣдлыхъ и ремесничихъ всякихъ жителей кievскихъ до своего суду и права не потягали и до вязеня не брали, и если бы отъ осѣдлого чили ремесничого человекка козакъ о що кривду мѣлъ и потребовалъ суду, теды вы оного до майстрату тамошнего для... справедливости отсылайте, кгда жъ право и порядокъ той въ грамотѣ великаго государя его царскаго пресвѣтлаго величества магистратови Кievскому есть поручень.

¹⁾ Лазаревский А.—Обзор Рум. описи, вып I, с. 133.

²⁾ Труды XII археол. с'езда, т. II, с. 17.

Дань вь Батуринѣ, іюля 17 дня, року 1699¹⁾). Цим універсалом забороняється порушувати „права мѣської ратуша Київського“.

В цьому випадкові були порушені такі „права мѣськіє“:

- 1) право судити закордонних людей,
- 2) право судити осілих та ремесничих людей.

З конструкції фрази („жадною мѣрою судити, до вязеня брати и грабить не важилися“), де в один ряд поставлено суд, арешт і грабіж, можна припустити й ширше тлумачення в тому розумінні, що тут перераховано певну категорію „прав мѣських“, що її порушила козацька старшина. За цим тлумаченням і грабіж є також складова частина „права мѣського“, як і суд.

Щоб перевірити це догадне тлумачення, звернемось до королівських та царських грамот і гетьманських універсалів, що на них базувалося „мѣское право“. Вивчення царських та королівських грамот не стверджує цього здогаду. Царські грамоти з половини XVII стол. не раз відзначають цілу низку порушень магдебурського права з боку різних конкуруючих соціальних груп, при чому одною з форм, у які виливається це порушення, є грабіж (грамота Києву Петра I р. 1699, березня 10²⁾). Але не в одній царській чи королівській грамоті, що встановлює та стверджує магдебурське право, нема права грабувати.

Звертаючись до гетьманських універсалів, що їх видано різним містам, ми бачимо, що гетьмани на реалізацію прав, які входять до складу магдебурського права, дають певним магістратам дозвіл грабувати тих, хто „мѣское право“ порушує, або йому не кориться.

Так в універсалі тогож Мазепи з 13 січня 1698 року є наказ київському козацтву „пилно и сурово, подъ стратою худобы“, щоб вони „болѣ горѣлокъ вь домахъ своихъ шинковати не смѣли и не важилися. А майстратъ тамошній Київській, яко передъ симъ зупулную вь держаню тое аренды мѣль вьладзу, такъ и теперь позволяемъ имъ тамошнимъ арендовымъ шинки ратушныи мѣти вь своей моци. Вь чомъ и ви сотники повинни есте належите постерѣгати того порядку, а если бы хто з васъ и товариства вашего такового указу нашего далѣй упорнымъ будучи, не послухаль и сталь би шинковати явне, або потай горѣлку продавати, такового позволяемъ тамошнему майстратови постерѣгши забѣрати и грабити“³⁾. Шинкувати горілкою було дуже вигідною статтею, тому боротьба за право шинкувати, як, зрештою, і за інші вигідні статті, велася поміж конкуруючими соціальними групами вперто⁴⁾. Мазепі не раз доводилося підтвержувати право київського магістрату на експлоатацію цієї вигідної статті, забороняючи людям „духовного и козацкого чину горѣлокъ своихъ шинковати подъ утратою всей худобы“⁵⁾. Ще енергійніше з того ж приводу підтверджував права київського магістрату на грабіж гетьман Скоропадський. Наказуючи в універсалі з 18 травня 1719 року, щоб „всякие сухимъ и воднымъ приезджающие вь Киевъ за горѣлкою, виномъ и прочимъ, скутное, что оногo належатиметь будеть, безъ всякой спреки и противности до ратуша виплачовали... такожъ преречонные вь самомъ городѣ на подворкахъ мешкающие люде и подданные монастырские отнюдь горѣлокъ своихъ тайнимъ и явнымъ способомъ на перешкоду ратушѣ шинковати и привозную купуючи оной подробицей продавать не дерзали“, Скоропадський закінчує: „а если бы хто сему царского пресвѣтлого величества вь монаршыхъ его грамотахъ виражен-

1) Чтения в истор. общ. Нестора летоп. кн. XVI, вып. 4, с. 76. 2) Український археограф. збірник. т. I. К., 1926, с. 37. 3) Чтения в истор. общ. Нестора. летоп. кн. XVI, вып. 4, сс. 75 — 76. 4) Клименко П. В., — Мисто й терит. на Укр. за Гетьм. 1926, сс. 13, 17, 19 й інш. 5) Чтения, кн. XVI, вып. 4, с. 78.

ному указови и нашему універсалу мѣль быти ослушень, такового всякого позволилисмо ему, пану войту. вдвое и втрое грабити, а особливе, за даннемъ намъ о томъ знати, всякъ таковой противникъ зисканъ будетъ сюда въ Глуховъ и за преступленіе монаршого царского пресвѣтлого величества указу знатного не уйдетъ наказанія, декларируемъ¹⁾.

Ще ширший круг „прав мѣских“ та привілеїв, що їх можна підтримати грабіжем, зазначено в універсалі гетьмана Мазепи з 11 листопада 1696 року, якого видано згідно з проханням ніженського магістрату. Перелічивши всі скарги ніженського війта, Мазепа пише: „А так мы, гетман, уваживши тиі ихъ тяжелоносныи долегливосты, даем им пну войтови з бурмистрами и зо всѣми майстратовими сей нашъ універсаль, которым ствержаем тоиі их права, и мѣскіи волности, позволяючи им, абы они подлугъ оныхъ поважныхъ его црского пртлого влчва грамотъ безъ жадное перепоны заживали тых своих правъ и волностей мѣских: того мѣти хочачи, абы тиі мелники отдавали до ратуша их належитиі розмѣровыи пожитки, и жебы всякій торговый члвкъ ратушною вагою важили свои товары, а не потаемне, також и вѣдеркомъ ратушным, а не приватным, що мѣрачи всякіи рѣчи продавалъ и куповал. А если бы кто без вѣдома их тое чинилъ, такого грабити им позволяем“...²⁾). У цілій низці гетьманських універсалів захищаються права магістратів на працю посполитих, що їх порушують грабіжем, („Вам атаману Армаскскому артиллеріи нашей войсковой... пилно приказуемъ, а бысте впрод нѣкогда з сѣль их майстратовых людей, которими они всякіе ратушніе отбувают повинности, нѣ на якіе потребности не зачепали и грабежовъ брати у нихъ не дерзали... 4 февр. 1717 г.“³⁾) і дозволяється магістратам грабіжем примушувати державців, козаків та селян видавати підводи та робочу силу на будовання ратуші, гатіння греблі й т. інш.⁴⁾ При чім на допомогу магістратам притягається адміністрація. („Вам атаманови Сынякувскому зо всѣмъ тамошним товариством... Жадаемъ и пилно приказуемъ, а бысте вѣдаючи сей наш указъ. заразъ принялися работат коло греблѣ, яко выже помянулося, и нелениво бь о тое старались, чога повинень атаманъ допилновати, а мѣль би кто колвекъ од тоей роботизни ухилился, такових позволяемъ карати и грабити“).

З наведених універсалів ми бачимо, що міста, носителі магдебурзького (мѣського) права, мали ще одне право, яке гарантувало здійснення магдебурзького права, це право грабіжу. Тут поміж „мѣским“ правом та правом грабіжу є такеж відношення, як поміж борговим зобов'язанням та грабіжем, що становить гарантію виконання цього зобов'язання. Аджеж усяке право, в тім числі й „мѣское“, є обов'язок для інших. Гарантією виконання цього боргового зобов'язання й було право грабіжу, яким, як це ми бачили на початку цього розділу, магістрати й користувалися. „Греки (в Нежине) многие скупивши кгрунта у людей таковых, которіе отбували мѣскую повинность, жадное з тих кгрунтов не чинят ратушови помочи“⁵⁾. Себто Греки, не підлягаючи магдебурському праву, так чи інакше підривали економічну міць міського самоврядування. Ось через що магістрати вживали до них право грабіжу та прагнули підгорнути їх під себе⁶⁾. Тут правом грабіжу лише охоронялося „мѣское“ право. Відціль цілком ясно, що право грабувати не входить до складу магдебурсь-

¹⁾ Чгения. кн. XVI. вып. 4, с. 82. ²⁾ Труды Черн. предв. комит. по уст. XIV археол. с'езда в г. Чернигове. Чернігів. 1908, с. 130. ³⁾ Ibid, с. 144. ⁴⁾ Ibid, сс. 93, 147. ⁵⁾ Ibid, с. 130. ⁶⁾ Український археограф. збірник. т. I, К., 1926, с. 28.

кого права. Ось тому ні в „монарших“ грамотах ні в „привилеях королевского величества“, які надавали та підтверджували містам „мѣські права и волности“, право грабіжу ні разу не зазначене. Його давали магістратам лише гетьманські універсали, як спосіб, вживаючи якого разом з іншими, магістрати могли на практиці здійснити „мѣское“ право. В даному разі гетьмани брали зі звичайного місцевого права ту форму, що найбільш відповідала часу та при наявності реальних сил могла бути найпевнішим способом, щоб здійснити певне право. Саме тоді, коли є реальні сили, бо інакше й право „мѣское“ й право грабіжу могли залишитися на папері. Щоб ствердити це, досить відчитати низку царських грамот, що їх дано київському магістратові: ¹⁾ протягом десяти років київські міщани одержують від царів московських певні права й у кожній дальшій грамоті зазначаються їхні скарги на те, що цих прав вони не можуть здійснити. („По жалованнымъ грамотамъ отца нашего и брата нашего и по нашей царского величества жалованной грамотѣ (Петра I), никакими своими прежними волностями они, мѣщане, не владѣють“). В таких умовах і право грабіжу вживати було небезпечно. Так з грамоти Петра I з 10 квітня 1699 року ²⁾ ми довідуємося, що київські студенти „уряднику магістратовому не дая в козака брать в шинку вина, саблю во увѣчье порубили руку; а бурмистра Дмитрія Полоцкого съ иными мѣщанами въ ночи перенявъ на рынку голову обухом пробили“. Насильству, що його дозволяли гетьманські універсали, протиставлялось насильство ж.

З тих же царських грамот видно, що здійсненню „мѣських“ прав перешкоджала економічна конкуренція цілої низки соціальних груп. Наймогутнішими конкурентами магістратів були монастирі та козацтво ³⁾. „Законники монастырей Киевских на Днѣпрѣ въ затонахъ Днѣпровыхъ ловить рыбы не дають, поймавъ рыболововъ ихъ бьють. грабятъ, оковавъ в тюрму сажають и забивають в колодки и принуждають землю носить, также въ лѣсахъ дровъ рубить не велятъ, поймавъ на дорогѣ бьють, грабятъ лошадей, топоры отнимають, въ монастыри емлютъ“. Тут змальовано яскраву картину жорстокї боротьби двох конкурентів, що стикаються на експлоатації натуральних багатств. І грабіж, як бачите, в цій боротьбі має дуже велику силу. Монастирі в таких містах, як Київ і Чернігів, були сильними конкурентами магістратів. Але взагалі кажучи, боротьба йшла по всій лінії, де тільки інтереси монастирів стикалися з інтересами магістратів ⁴⁾. Безперестанна боротьба йшла і з козацтвом. „Сотники кievские и весь урядъ козацкій прїѣзжихъ людей подъ свое козацкое берутъ не належашее право, судятъ, въ тюрму сажають и что хотятъ съ нихъ собирають; и которые прїѣзжие люди отъ нашихъ ратныхъ людей и отъ уряду козацкого понесутъ обиду и разореніе, то въ польскихъ краехъ ихъ мѣщанъ забирають и до послѣдняго приводятъ обнищанія. А отъ польскихъ королей дана была имъ такая власть, что купцы прїѣзжіе въ Кіевъ изъ разныхъ земель за торговыми и иными своими дѣлами належали къ одному маістратову суду и завѣдыванію“ ⁵⁾. Це теж явище, що зазначене в універсалі гетьмана Мазепи на початку цього розділу. І монастирі і козацтво порушують права магістратів. І монастирі і козацтво, порушуючи та привласнюючи чужі права, захищають їх грабіжем. Володільницьке право стикається з правом „мѣским“ і те й друге захищають грабіжем, якого надають гетьманські універсали як магістратам, так і носителям володільницького права.

¹⁾ Там само, сс. 1 — 49. ²⁾ Там само, с. 26. ³⁾ Там само, с. 37. ⁴⁾ „Киевск. Стар.“, 1892, I, с. 115. ⁵⁾ Укр. археограф. збірник, т. I, К., 1926, с. 24.

VIII.

Ми розглянули грабіж у галузі боргових та інших зобов'язань, у галузі торговельних відносин, у галузі володільницького права, у галузі міського права. Побіжно зазначено було цілу низку фактів, які можна віднести до адміністративного грабіжу, здебільшого грабіжу, що його вживали на підтримання вимог влади, за невиконання цих вимог і щоб примусити виконати ці вимоги. Ось типовий випадок адміністративного грабіжу. „1723. 24. VII. Писано до п. п. асаула полк. стародубського и до Ширая, аби они Иванову Тимошенкову, нынѣшнюю инокинню, в Стародубѣ мешкающую, за ослушаніе двокротнихъ к ней зъ канцеляріи указов писанныхъ, упомянули, ижъ бы она, безъ жадныхъ одговорокъ, скаржачому на ея Красовскому за 10-лѣтнюю службу нагородила и забранное поворачала; а еслибы и по сему не учинила, то велено имъ оную зграбятъ и тотъ грабѣжъ супплѣкantu отдати“.

„1723. 7. XI. Писанъ листъ до наказного полковника стародубовского и п. Столповского, по суплѣцѣ Алексѣя Красовского, жебы разсмотрили, чи доводится ему одъ инокинѣ Тимошенковой за службу заплатитъ и чи заграбала она въ его вещи; и если покажется так, велѣтъ оной скаржачого уконтентовати; а когда бы мѣла быть противна, то позволено оную заграбати и скаржачому отдати грабѣжъ“¹⁾.

До такої ж категорії грабіжу можна зачислити цілу низку грабіжів, що чинили представники влади (зборщики), стягаючи недоплати та платіжі, і грабіжі від військових частин за неприставку фуражу, порцій та рацій²⁾.

Крім зазначених відмін грабіжу трапляються в побутових обставинах лоби, що вивчаємо її, найрізноманітніші випадки типового грабіжу, але їх завжди можна підвести під ту поширену формулу грабіжу, на якій ми спинилися. „Была жалоба на Борсукову сотню, полку Нѣжинского, отъ атамана бубновского, же, стоявши въ полѣ край скирты и не загасивши огня, отехали, которій вѣтромъ раздутій, покотивши до цѣлой приишоль скирты и всю спалилъ, для чего сотнянь тихъ у Ромнѣ грабежемъ принудили до нагороди шкодуючому“. З приводу цього та аналогічних випадків можна сказати, що тут грабіжу вживають, як примусового заходу, щоб повернути матеріяльні збитки взагалі. Але деякі випадки, хоч вони і цілком зберігають типові риси грабіжу, трудно вкласти навіть і в це ширше означення. Так у щоденникові гетьманської канцелярії за 1722 рік ми читаємо: „19. IX. Писано до старости подлипянского, чтобъ Остапа Шмата, старца, жителя поповского, худобу, за пополнене сыномъ его з прочіими легкомислными бабѣ блудного грѣха и смертного убійства заграбленную, возвратилъ и зъ хати зъ женою его не вигоняли“³⁾. Це грабіж за неморальні вчинки. Один з найхарактерніших для даної доби випадків такого роду наведений у Джиджори. В Новомлинській сотні Ніженського полку на одному хуторі жили на заробітках „литвяки“, піддані річицького мечника Яна Мусіца. Литвячка після смерти свого чоловіка почала жити з його братом і прижила від нього дитину. Сотенна новомлинська старшина в особі сотника Шишкевича й городского отамана покарала литвяків за цей неморальний вчинок тим, що забрала в них коняку. Річицький мечник Мусіц пограбував за це ніженського,

¹⁾ Лазаревский А. М.—Отрывки из дневника гетм. канц., сс. 49, 56. Див. також М. Є. Слабченко,—Протокол отп. п., сс. 40, 62. ²⁾ Труды Черн. предвар. ком. по устр. XIV арх. с'езда, с. 144.—Також Слабченко М. Є.—Протокол отп. писем за гетм. Апостола, Одеса, 1913, сс. 19, 64. ³⁾ Лазаревский А. М.—Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—23 г., Київ, 1897, с. 12.

купця Ониська Хильченка. Цей звернувся до Генеральної Канцелярії з проханням, щоб канцелярія присудила йому відшкодування з новомлинської старшини. І канцелярія наказала жінці небіжчика Шишкевича повернути Хильченкові шкоду, яку він поніс через грабіж його Мусіцем¹⁾. Як бачите, це типовий випадок подвійного грабіжу: адміністрація грабує за неморальний вчинок, а Мусіц за це грабує третю особу. Коли другий випадок грабіжу можна залічити до тих випадків, де грабіж вживається як примусовий захід, щоб повернути матеріальні збитки, то перший грабіж вряд чи можна підвести під це означення. А тим часом воно є без сумніву типовий грабіж.

Підсумовуючи всі спостереження щодо грабіжу, розглядаючи сукупність усіх фактів та відмін грабіжу, ми приходимо до висновку, що різноманітність форм грабіжу й галузів, у яких його вживано, говорить незаперечно про те, що та соціально економічна оболонка, в якій консервувався й розвивався грабіж, була, очевидно, деякий час сприятлива для того, щоб зберегти його, а в деяких галузях і для його розвитку. Разом з тим на документах тої доби ми можемо простежити й інше, зв'язане з цим, положення: коли міняється ця соціально-економічна оболонка, то починає мінятися й ядро, здебільшого пережиток починає руйнуватися, деякі відміни його зовсім щезають, сфера його вживання звужується. Постає питання в загальних рисах простежити цей процес.

Відходячи трохи назад від доби, що ми вивчаємо, в литовсько-польську добу української історії, ми знаходимо грабіж і там. Як стародавнє явище в галузі звичаєвого права, грабіж міцно держиться в побутових народніх обставинах через консервативність свідомости мас, яку підтримують відповідні економічні умови. Разом з тим, держава, регулюючи відносини громадян, керується звичаєвим правом. Це, коли пристосувати до нашої теми, відбулося в такій законодавчій пам'ятці, як Литовський Статут.

Я не буду зараз зупинятися на питаннях, чи був Литовський Статут „пам'ятником южно-руського національного права“²⁾, чи пам'яткою білоруського права³⁾. Питання це спірне й недосить досліджене⁴⁾. Розв'язання його в той або інший бік має для нашої теми безперечно велику вагу. Проте і в теперішній стадії вивчення цього питання, на мою думку, є декілька тез досить обґрунтованих, щоб, спираючись на них, зробити деякі спостереження й певні висновки. За такі тези я вважаю: а) на території, яку ми вивчаємо, за Поляків, ще до повстання Богдана Хмельницького, були розповсюджені шляхетські судові установи, в яких вживали Лит. Стат.⁵⁾, б) „Лит. Стат. у XVIII ст. стає одною з основ права на Україні Лівобічній“⁶⁾. Коли ж додати до цього, що Литовський Статут є головне джерело „Прав, по которим судиться малорос. народ“, то наймні для XVII—XVIII стол. порівняння цих двох пам'яток, що тісно пов'язані одна з одною, дасть нам можливість відзначити деякі зміни в економіці й побуті за ту добу, яка лежить поміж цими юридичними пам'ятками, і взагалі зробити декілька цікавих висновків. Тому я дозволю собі навести ті місця „Прав“, де йде мова про грабіж, рівнобіжно з тими джерелами, найголовніше Статутом Литовським, які лягли в основу цих параграфів. При цьому я згрупую матеріал відповідно пляну розробки нашої теми.

1) Записки наук. т-ва ім. Шевченка. В. СІ 1911, с. 78. 2) Кистяковский А. Ф.,—Права. по кот. суд. мал. нар., К., 1879, с. 33. 3) Див. Праці ком. для виуч. іст. зах.-руськ. та вкр. права. вип. III, с. 412. 4) Див. полемику в „Працях ком. для виуч. іст. зах.-руськ. та вкр. права“, вип. II, III. 5) Василенко М. П.,—Правне полож. Чернигівщини за польської доби“ (Зб. „Чернигів і півн. Лівоб.“. ДВУ. сс. 290—300). 6) Стаття М. С. Грушевського у „Зап. наук. т-ва ім. Шевченка“ у Львові, т. IV.

„П р а в а“.

Джерела „П р а в“.

I. Грабіж при порушенні прав володіння.	
а) Поруби в лісі.	
Гл. XIX. Арт. 2 п. 1	Статут Литовск. Розд. X, арт. 5, пар. 1. Прибавл.
Гл. XIX. Арт. 2 п. 2	Статут Литовск. Розд. X, арт. 5, пар. 2.
Гл. XIX. Арт. 2 п. 3	Статут Литовск. Розд. X, арт. 5, пар. 3.
Гл. XIX. Арт. 2 п. 4	Статут Литовск. Розд. IX, арт. 23, пар. 2.
б) Спаш.	
Гл. XXII. Арт. 1 п. 1	Статут Литовск. Розд. XIII, арт. 1 і 2, пар. 1.
Гл. XXII. Арт. 1 п. 3	Статут Литовск. Розд. XIII, арт. 2, пар. 2. Право Хелм. Кн. 5, розд. 81. Зерц. Сакс. Під словом Дорога № 5.
Гл. XXII. Арт. 1 п. 4	Статут Литовск. Розд. XIII, арт. 2, пар. 3. Право Хелм. Кн. 5, розд. 82.
Гл. XXII. Арт. 1 п. 6	Статут Литовск. Розд. III, арт. 47, пар. 1. Зерц. Сакс. Під словом з б о ж е или х л ъ б. № 1.
II. Грабіж за невиконання зобов'язання (за борг, торговельних відносинах).	
Гл. IX. Арт. 11	
Гл. XVI. Арт. 11 п. 4	Зерц. Закс.: Під слов. долгъ №№ 21 і 28. Там же: права гражд., арт. 27 № 1.
Гл. XVI. Арт. 47 п. 1	Зерц. Сакс.: під слов. ш ко да или у бы то к. № 2.
Гл. XVI. Арт. 47 п. 2	Прибавл.
III. Грабіж третіх осіб.	
Гл. XVI. Арт. 48	Статут Литовск. Розд. I, арт. 18. Зерц. Закс.: під слов. ш ко да или у бы то к № 2.
IV. Грабіж осіб різних станів.	
Гл. XXII. Арт. 3 п. 1	Статут Литовск. Розд. XIII, арт. 3 п. 1.
Гл. XXII. Арт. 3 п. 2	Статут Литовск. Розд. XIII, арт. 3 п. 2.
Гл. XXII. Арт. 4 п. 1	Статут Литовск. Розд. XIII, арт. 4 п. 1.
Гл. XXII. Арт. 4 п. 2	Статут Литовск. Розд. XIII, арт. 4 п. 2.
Гл. XXII. Арт. 4 п. 3	Статут Литовск. Розд. III, арт. 37 п. 1 і 2. Порядок ч. 3 о арестах и удержаниях № 4. Там же в артикулі Права Магдебургскаго о ярмонках № 4.
V. Як порядкувати тваринами, що їх взято в грабіж.	
Гл. XVI. Арт. 36, пар. 5	Статут Литовск. Розд. VII, арт. 29.
Гл. XVI. Арт. 46, пар. 1	Порядок ч. 3 об арестѣ № 9.

Звертаючись до характеристики різних відмін грабіжу, що зазначені в Статуті Литовському, ми повинні зазначити, по перше, що єдиного послідовного погляду на грабіж в ньому немає: Литовський Статут одні відміни грабіжу дозволяє, а інші безумовно забороняє. До першої категорії належать випадки, коли порушується право володіння (поруб, спаш).

Суть постанов Статуту Литовського щодо порубів є ось у чім. Коли хто застане кого-небудь у лісі при порубі, або дожене винуватця в до-розі, то він має право пограбувати винуватця, щоб взяти в нього сокиру, коні, одягу і його самого затримати. Не далі як на третій день грабіжник повинен при одній сторонній особі сповістити про це пана пограбованого або панського старосту, щоб він взяв на поруку той грабіж та арештованого, і не далі, як на другий день після цього пан повинен виїхати на поруб, оцінувати збитки і зараз же нагородити за них. При сприятливих умовах на цьому діло й кінчається. Коли-ж хто, взявши грабіж на поруку, не виїхав на поруб, або не захотів сплатити збитків,

оцінку роблять за допомогою сторонніх осіб і справу передають в суд. Передають діло в суд і тоді, коли пан після того, як його сповістять про „правильно учиненный“¹⁾ грабіж, не захоче взяти на поруку заграбоване й виїхати на огляд порубу, при чому провина його подвоюється, як що їм вжито було грабіж за „правильно учиненный“ грабіж. Виходить, що допускаючи грабіж при порубах, Литовський Статут відрізняє „правильно учиненный“ грабіж від самоправства. Дозволяється грабіж і за спаш „по давньому обыкновению“ (Розд. XIII, арт. 2, п. 2). Коні, рогатий і нерогатий скот, свині, гуси та качки можна займати на спаші, про що треба зараз же об'явити власнику худоби, щоб він заграбоване на поруку взяв, пішов на спаш і заплатив за шкоду по справедливій оцінці. Коли-ж володільець займаної скотини, сповіщений про спаш, свого скоту взяти на поруку не захотів і оцінювати не прибув, то той, у кого спаш учинився, повинен оцінити шкоду „людьми добрыми сторонними“ і згідно з їхньою оцінкою повинен залишити в себе з займаного скоту стільки, скільки треба, щоб покрити шкоду, а решту відігнати до володільця. Скот займають до виплати шкоди, при чому строк платні за спаш „по давньому обыкновению“ (розд. XIII. Арт. 2, п. 3) не довше, як до Р. Хр. Отже тут ми маємо всі прикмети грабіжу, цєбто затримання чужого майна, як примусу, щоб відшкодувати матеріальні збитки.

Те, що Ст. Лит. двічі в цих статтях посилається на „давнее обыкновение“, а також нагадує, що худоба без пастуха може ходити на паші до святого великомученика Юрія, а через усе літо з пастухом аж до святого великомученика Дмитра, все це свідчить про те, що тут ми маємо справу з явищами звичаєвого права.

У всіх інших випадках Статут Литовський забороняє грабіж. Ціла низка постанов встановлюють кари за грабіж шляхтича чи шляхтянки, слуги шляхетського (Розд. XIII. Арт. 3, п. п. 1 і 2) й будь-кого з людей (Розд. XIII, арт. 4). Постанови ці складені в загальній формі й пізніш в другій пол. XVIII ст., коли грабувати було заборонено, справи про грабіж підводили під поняття грабунку відповідно до цих саме статтів. Без сумніву мова тут іде не про грабунок, а саме про грабіж, що стверджують відповідні статті „Прав“ (напр. Гл. XXII. Арт. 4 п. 3), де мова йде саме про грабіж. Безпосередньої заборони грабувати за борги взагалі в Стат. Литовськ. немає, але єсть стаття (Розд. III. Арт. 37), що забороняє громадянам грабувати за борги селян, і при цьому в тій же статті зазначено законний шлях, щоб задовольнити боргові та інші претензії — праведний суд у їхніх панів. Але без сумніву грабіж за борги був широко розповсюдженим явищем, про що посередньо свідчить гл. XVI. Арт., 36 п. 5 „Прав“ — „Если бы чья лошадь или скотина въ закладѣ или въ грабежѣ у кого пропала или охромилась безъ причины державшего“ (Лит. стат. Розд. VII. Арт. 29). Цікава, між іншим, ця стаття й тим, що зближує заставу й грабіж. Не висловлюється Ст. Лит. про грабіж у торговельних стосунках, хоча в статтях, що забороняють грабувати, забороняється, між іншим, грабувати на торгу, що дає посередню вказівку й на цей вид грабіжу.

Порівнюючи Стат. Лит. з „Правами“, ми бачимо, що багато дечого майже цілком, тільки з редакційними змінами перенесено з першої пам'ятки до другої. Цілком перенесено в „Права“ все, що стосується порубів у лісі та спашу. В точніших формах розвинена думка Ст. Лит. про заборону грабувати за борги. І, нарешті, відповідно до умов життя, додано кілька

¹⁾ Кистяковский А. Ф., — „Права“... Гл. XIX. Арт. 2, п. 3.

пунктів, що регулюють грабіж в галузі торговельних стосунків. Гл. XVI. Арт. II, п. 4 говорить за те, що „никакой вѣритель не имѣеть долга на должникѣ своемъ насильно доправлять и грабить оногo“, а повинен стягати судом. Щодо торговельних відносин, то „Права“ забороняють, поперше, затримувати й грабувати в дорозі особу, яка їде за купецьким промислом, навіть як би за нею були які-небудь борги. Розправитися з таким боржником можна лише поскаржившись до відповідного суду (Гл. IX, арт. II). Далі забороняється грабувати й арештовувати закордонних людей, які на території своєї держави або самі, або їхні сусіди пограбували тутешніх людей або винні тутешнім людям. З приводу таких претенсій на заграничних людей треба скаржитися „вишшему правительству“ і вимагати дозвольного указу на грабіж (Гл. XVI, арт. 47, п. 1). Ці постанови характерні для доби торгового капіталу.

Характерний розділ XVI, арт. 47, п. 2, джерелом якого є, очевидно, практика, що виробилася на Україні: «Когда какой заграничный человекъ, будучи здешнему человекъу въ чемъ долженъ, прибылъ в Малую Россію, то ни грабить ни арестовать такового заграничнаго должника самому вѣрителю и нижнему уряду не подлежатъ, но представляютъ объ немъ въ вишшій судъ, кромѣ если-би таковой должникъ заграничный по прошествіи означеннаго въ его облѣкги срока прибылъ, или би тѣмъ же облѣкгомъ обязался гдѣ въ Малой Россіи таковой свой долгъ вѣрителю уплатить, если-жъ би въ его облѣкги означено било, что онъ долженъ такой долгъ заплатитъ вѣрителю въ своей землѣ, то вѣритель и суда искать на него имѣеть тамъ, гдѣ онъ жительствоуетъ». В цій статті треба відзначити те, що, забороняючи грабувати та арештовувати закордонного боржника взагалі, в певних випадках це дозволяється. Безумовно „Права“ забороняють грабувати третіх осіб за борги (Гл. XVI, арт. 48), при чому тут з Ст. Лит. взято лише основну ідею: „никто за другого терпеть не долженъ“ (Розд. 1, арт. 18) і ця основна ідея пристосована до грабіжу за борги.

Отже, ознайомившись з постановами Статуту Литовського та „Прав“ про грабіж, ми бачимо, що обидві пам'ятки визнають у певних випадках „правильно учиненный“ грабіж, що заміняє собою судовий процес. Це говорить за те, що держава широко дозволяє самопомогу сторін, залишаючи за собою право суду в тому випадкові, коли сторони, що суперечать, не прийдуть до згоди. Але навіть і забороняючи грабіж, напр., за борги й наказуючи звертатися до суду, щоб розв'язати боргові претенсії, „Права“ потверджують, що „каждый имѣеть право неисправнаго должника ловить и задерживать свободно“¹⁾, щоби й у випадках, коли грабіж забороняється, широко визнається допомога заінтересованої сторони, як для того, щоб затримати винуватця, так і для того, щоб арештувати його майно. Це треба підкреслити, щоб зрозуміти, як грабіж, навіть у випадках заборонених законом, зростає у свідомості сучасників у закономірне явище. Вже одне те, що грабіж у деяких випадках був законним способом для розв'язування претенсій, стверджувало у свідомості

¹⁾ В X. Ц. I. А. в арх. М. К збереглася цікава справа з р. 1723 (№ 26142).

„Супля́ка Кліма Іваненка жителя осяякого, у которого украдено коней 4 и онъ, поймавши злочинцовъ своихъ, просилъ въ судѣ сотенномъ любецкомъ въ нихъ управи, где показано ему тую шкоду збожемъ пополнити, а онихъ злодѣевъ поді арештъ въ Чернѣговъ узяти, которые и доселѣ подъ арештомъ держатся, но нынѣ Помагайбенко Чернѣговскій до тихъ же злодѣевъ привязуется, яко бы у него такожъ коней двое они украли и у жалобливого (т. е. Іваненка) пограбилъ воловъ 4, дабы тимъ збожемъ въ нимъ Помагайбенкомъ дѣлится, прето супля́кючи проситъ в.в. дабы заграбленніе волы были ему возвращени, понеже онъ Помагайбенко не проискувалъ тихъ злодѣевъ, и жадного на тое кошту не ложилъ, но дабы онъ претенсии своей искалъ на тихъ злодѣехъ“.

ідею правомірності грабіжу. Обмеження цієї ідеї виконанням різних правил може мати значіння тільки тоді, коли міцно тримається державний порядок, коли правильно функціонують суди, коли високо стоїть авторитет влади. Як тільки все це приходить до стану хиткої рівноваги, стає неможливим виконувати цілу низку правил, вживання яких обмежувало самоправство й робило грабіж явищем правомірним. Бо куди, напр., направляти, коли перестане правильно функціонувати суд, законно-арештований на спаші скот або заграбоване на порубі в лісі майно? Тоді само собою поширюється сфера прикладання самопомоги сторін, а з другого боку й ідея правомірності грабіжу поширюється щодали на все більший круг явищ. Так, на нашу думку, зміцнилася в практичному ужитку, не вважаючи на заборону Ст. Лит. та „Прав“, ідея правомірності грабіжу за борги в такій мірі, що навіть влада універсалами дозволяє в таких випадках грабіж. Період революції 1648—1654 р.р. і дальші за нею часи хиткої політичної рівноваги без сумніву сприяли розвиткові такого явища як грабіж. Коли-ж життя наприкінці XVII стол. почало поволі входить в норму, економічний розвиток України пішов шляхом, який прискорив цілу низку важливіших соціальних процесів, одним з яких був процес утворення володільницького права. Ми простежили вже й цей процес і ролю грабіжу в цьому процесі. Вивчаючи грабіж, оскільки він відбився в Ст. Лит., треба звернути увагу ще на одну сторону, яка допоможе нам ще ясніше уявити ролю грабіжу в процесі утворення на Україні того, що ми умовилися називати володільницьким правом. Стат. Лит. в статтях, що стосуються порубів лісу та спашу, всюди вперто підкреслює певний соціальний лад. Цей соціальний лад припускає залежне й незалежне населення, підданців і панів. Цей лад начеб то знищила революція 1648 р. Але знищення було гадане. Розірвані кінці тканин знову скоро почали зростатися в лінії землеволодіння: землі, луги та пущі в процесі мобілізації земель переходять до великих власників. Але разом з пущами до них переходить і право грабіжу, що його дозволяє Лит. Ст. для охорони лісної власности, цебто живе право писане й неписане. Володільницьке право підтримувалось правом звичаєвим. Ось через що ми маємо таку велику силу гетьманських універсалів, що дозволяти власникам у подібних випадках грабіж: гетьмани спиралися на право, що мало чинність. Сліди цього чинного права ми знаходимо в багатьох документах епохи. Ось одна з найхарактерніших справ у цьому відношенні. Року 1694 гетьман вислав комісію, щоб уладити дуже заплутану справу між Острянми та київо-брацьким монастирем про право володіння та користування виповзовською пущею. Комісія винесла таку постанову, якій повинні були підкоритися обидві сторони:... „острянам не только до пущи выповзовское по всякое дерево волній вступъ и произдъ безъ доклада, але и до карпиловское и лутавское пущи по лежачое дерево и по сухое волній также безъ доклада виздъ маеть бити, а по дерево зась сирое и на будинокъ згожое до корпиловское и лутавское пущи повинни будутъ остряне... зъ доклада городничого карпиловского въижджати и дерево рубати; а безъ доклада такое дерево рубаючий грабежови подпадаеть и подлѣгати маеть, а если би таковой человѣкъ и таковое дерево рубаючий не далъ себе въ лѣсѣ албо на дорозѣ постиженій пограбити, такового передъ судъ належній запозвати городничому волно будетъ, а судъ слушнуня и неодволочную справедливостъ учинити повинень“... 1). Постанова ця цілком відповідає тому звичаєвому праву, що відбилися в Ст. Лит. і розв'язання конфліктів грабіжом тут постановлено на одну дошку з розв'язанням справи судом.

1) „Київск. Стар.“. 1892, т. I, с. 115.

Але вже в „Правах“ ми бачимо певну тенденцію, щоб скоротити сферу вживання грабіжу. Особливо це помітно в галузі торговельних відносин. Скоро починається систематична з ним боротьба. Року 1751 Розумовський видав універсала, який забороняв грабувати, заграбоване наказував повертати власникові й закладати позов законним шляхом — „по командѣ“¹⁾). Щоб характеризувати цей перехідний момент, нам цікаво відзначити почуття нерозуміння, що його викликають переслідування грабіжу, як самоуправства, у осіб, які, вживаючи грабіж, цілком певні в законності його. Року 1755 сотник носівський Шаула заграбував у підданців Раковича шестеро коней за те, що Ракович забрав у козаків носівських Рожовців 15 карб. куничних грошей, та ще й піп Раковичевого-ж підданства взяв з його ж наказу за вінчання з них 7 карб. 50 коп. Заграбовані коні Шаула передав Рожовцям, поки Ракович не поверне куничних та інш. грошей. Покликаний двічі на суд, Шаула не прибув, вважаючи, що за ним нема ніякої провини, бо він, сотник з „его сотенною старшиною обявленною удержку лошадей учинил не за какову их партикуляру, но за должность командирскую, охраняя своих подкомандных козакот от невинной взятком тѣмъ Раковичемъ въ ихъ козакотъ нѣякихсь куничныхъ денегъ обиды, а истца Раковича наклоняя тѣмъ къ возвращенію помянутихъ денегъ онимъ козакотамъ“²⁾). Теж визнання своєї правоти ми бачимо й у намісника Петропавлівського монастиря Климента, якого притягли 1760 року до суду за те, що з його наказу було заграбовано коняку в канцеляриста Кучеровського. Старіша братія, що виступала на захист намісника, доводила, що „он, наместник не по своему партикулярству, какъ то либо подрался б либо поссорился, но по монастырскому дѣлу обстоивал. Помимо этого он, отец наместникъ, несамоправно поступил, но искал суда по командѣ и велѣно от команды ему, Кучеровскому, чтобы онъ, Кучеровскій, заграбленную лошадь въ подданного нашего Матвѣя Лесенка возвратилъ, а когда онъ, Кучеровскій, командѣ своей ослушень явился, то съ таковымъ самоправнымъ Кучеровскимъ, не впадая въ далшую обиду и разореніе онаго подданного нашего, принужденъ приказать и его лошадь приудержать“³⁾). Як бачите, мотиви виправданія й у сотника Шаули й у намісника Климента однакові: вживаючи грабіжу, вони роблять не партикулярне діло, а в своїй службі захищають інтереси тих, кого вони повинні захищати. До цього в виправленні намісника Климента додається, що він ішов „по командѣ“, й тільки коли Кучеровський постанови своєї команди не послухався, тоді він звелів у самоуправця „приудержать“ коня. Звичайно, що з погляду тієї життєвої практики, що існувала до цього часу, обидва вони були праві. І все ж таки обидва вони були притягнуті до відповідальности. В життя входили нові правові поняття. Коли в 60-х роках XVIII стол. закладено було земські суди, головна маса справ про грабіжі перейшла саме в ці суди⁴⁾). Книжки чернігівського земського суду, які збереглися в Чернігівському історичному архіві, букрально заповнені справами про грабіжі, при чому в судових постановках грабіж розглядається, як грабіжництво. Ця боротьба з грабіжем у другій половині XVIII стол. без сумніву показує на зміни в соціально-економічних відносинах даної епохи. Побіжно торкаючись цих змін, ми можемо відзначити, що торгівля, напр., другої половини XVIII ст., коли Україна що далі все більше втягується в сферу впливу російської економіки, проходить у зовсім інших умовах політичних і економічних і в розумінні безпеки, і в розумінні регулювання

¹⁾ Арх. Петропавл. м-ря, 328. ²⁾ Див. додаток № IV. ³⁾ Арх. Петропавл. м-ря, 328.
⁴⁾ Археограф. збірник УАН. I, 139.

питань, і в розумінні зміни складу купецтва. Це без сумніву повинно було вплинути на грабіж у торговельних відносинах. Найбільші зміни відбулися в розподілі земельного добра й у юридичному їх закріпленні. Це видно хоч би і з того, що в 70-х роках ХІХ ст. етногр.-статистична експедиція в західно-руський край констатувала той факт, що нерухому власність заставляють у крайніх випадках і ніколи вона через заставу не переходить у власність заставодержця¹⁾. Це каже за те, що те значіння застави й позики, що вони його мали в ХVІІІ ст., до ХІХ ст. вже втратилося, а тому й сфера прикладання грабіжу, що зв'язаний був з цими явищами, звузилася.

Глибокі зміни відбуваються й у лінії володільницького права, яке до кінця століття сформувалося в право кріпацьке, яке з приводу окремих випадків не вимагає частой підтримки в універсалах, що дозволяли грабіж. Кріпосник стає носієм таких прав, перед якими грабіж здається незначним способом. Зовні володільницька кляса також формується, і захист її володільницьких прав зовні, що раніш виявлялося в формі грабіжу, набуває інших правових форм. Нарешті, йде поступова зміна Лит. Статуту, поки в першій половині ХІХ ст. його зовсім не було скасовано. Все це руйнує впливає на грабіж. Зникає в першу голову грабіж третіх осіб, якого вже „Права“ визнають, як щось нічим не виправдане. Так поступово зі зміною соціально-економічної оболонки грабіж виходить з ужитку. Як вода, збігаючи з гір, довго держиться в заболочених низинах, так і грабіж до ХІХ ст. затримався лише в вигляді переживання в селянському побуті та у вигляді адміністративного заходу на стягання недоплатів („на праву середу (преполовение) прииздыв становый грабыть“) ²⁾. Як побутове явище, що вже, правда, відмирало, грабіж констатовано в деяких місцях України в 60—70-х роках ХІХ ст.

ІХ.

В останньому розділі я розгляну питання про історіографію грабіжу, а також низку питань, що пов'язані з цим розглядом. Власне кажучи літератури про грабіж немає, а є лише невеличкі замітки не більш як на 2—3 сторінки в книжках, які присвячено найбільше звичаєвому праву. Вперше про грабіж згадується року 1862 на сторінках „Основи“: „У Южно-руссов существует обычай „править“ и „грабувать“. Долг правится до тех пор, пока должник не уплатит его деньгами, той вещью, какою он взял, или пока он не пойдет на соглашение о замене одной вещи другою. Грабуют же тогда, когда за неимением у должника денег приходится брать у него вещи. Грабует земская полиция, когда она угоняет скот или берет какою-нибудь движимость из имения для продажи на пополнение долга. Грабуют сборщик податей и староста, когда они уводят овцу у должника и берут у него одежду с тем, чтобы продержат ее, пока хозяин принесет взыскиваемые долги. Наконец, грабует сам кредитор, когда он во дворе должника или в другом каком месте берет его вещь и уносит ее к себе. В названии этом (грабеж) нет ничего оскорбляющего чувство свободы. И это потому, что название и самое действие взыскания рассчитаны на высокую честность, кротость и утонченное чувство справедливости, лежащие в нравах южно-русских простолюдинов. В грабувании нет физической силы, против которой невозможно сопротивление со стороны должника. Напротив, его самосуд только потому и возможен,

¹⁾ Труды этнограф. статист. экспед. в зап. русск. край, т. VI, СПб., 1872, с. 65.

²⁾ Потебня А. А., — Объяснения малорусск. и сродн. народн. песен, II, Колядки и щедровки, в 1887, с. 496.

что должник всегда сознает неправоту своего дела и молча подчиняется во имя нравственного закона воле своего кредитора. Это явление из жизни южнорусского народа заслуживает вполне серьезного внимания историков-юристов. Указанный порядок взыскания долгов применялся не только в гражданском быту между частными лицами, но и в распоряжениях правительственных. Так, гетман Мазепа в 1703 году предоставляет одному лицу право грабовать своих неисправных должников и „грабежей не ворочать до выкупления ими“. Как ни странной кажется нам такая правительственная санкция насилия, но мы были бы несправедливы к Мазепе, если бы не приняли во внимание вышесказанного о нравах южнорусского народа¹⁾.

Коли з цієї замітки викреслити все те, що належить до виправдання та ідеалізації грабіжу, то од неї залишається точне визначення грабіжу та дуже цінна думка, що цей звичай вартий уваги істориків-юристів.

Отже першими, хто звернув увагу на грабіж, були юристи. Року 1874 вийшли друком „Труды комиссии по преобразованию волостных судов“, які містять багато матеріалу щодо характеристики народного звичаєвого права. Вивчаючи ці „Труды“, Оршанський в своїх блискучих нарисах звичаєвого російського права звертає, між іншим, увагу на право кредитора „самовольно взыскивать долг с имущества должника, попадающего ему в руки, или, точнее выражаясь, право ретенции имущества должника, как меры обеспечения долга и понуждения к платежу“²⁾.

Цитуючи далі для характеристики цього права майже цілком замітку, що її вміщено в „Основи“, він додає, що звичай цей повільно зникає і як приклад наводить з „Трудов“ декілька випадків грабіжу на території України за семидесяті роки XIX ст. „Несколько лет тому назад—находимо ми на сторінках „Трудов“, які стосуються до Київської губернії, „еще существовал обычай „ограбить“, т. е. взять у неплательщика нужную вещь (свитку, кожух, топор и т. п.) и держать ее в волостном правлении до уплаты им недоимки“³⁾.

В інших волостях Київщини звичай грабувати констатовано й під час збирання матеріалу для „Трудов“: „существует обычай „ограбить“ неплательщика, т. е. староста берет у него нужную ему вещь (свитку, кожух) и отдает ее на хранение в волостное правление до уплаты недоимки. Сборщики податей называются крестьянами „грабителями“ и они обыкновенно страшают неплательщиков тем, что „если не отдашь подати, то я заграблю“⁴⁾.

„Труды комиссии по преобразованию волостных судов“ вивчав також відомий юрист Пахман. Він теж звернув увагу на грабіж. До засобів, які вживаються для забезпечення зобов'язань, на його думку, треба зарахувати затримання чужого майна (*ius retentionis*), яке в звичаєвому праві трапляється часто. Так між іншим „оно является в виде задержания принадлежащих должнику вещей, впредь до исполнения последним обязательства, следовательно, также в смысле обеспечения исполнения. Но при этом различаются два случая: задержание вещей, находящихся уже в руках кредитора, и отобрание у должника вещей для обеспечения обязательства“⁵⁾.

„Особенные случаи задержания являются при потравах, когда и по закону и по обычаю дозволяется задержать чужой скот, пойманный на потраве, также в смысле обеспечения уплаты вознаграждения за повреж-

1) „Основа“, 1862, кн. 2, сс. 26—28 2) Оршанский, — Исследования по русскому обычному и брачному праву. Народный суд и народное право. СПб., 1879, с. 163. 3) „Труды комиссии по преобразованию волостных судов“. СПб. 1874, т. V, с. 216. 4) *Ibid.*, т. V, с. 225. 5) Пахман, — Обычное гражданское право в России. СПб., 1877, т. I, с. 96.

денія угодьдья. Следует заметить, что и независимо от задержания скота есть случаи, когда в обеспечение уплаты за поправу считается дозвольтельным задержать иные какие-либо вещи, принадлежащие хозяину скота, до тех пор, пока он не уплатит означенного вознаграждения¹⁾. Тут Пахман відзначає одміну грабіжу, яка заціліла аж до недавна. Затримання худоби за спаш відзначено було і в наведеній нами замітці з „Основи“: „пойманний на поправе скот—читаємо ми там—редко загоняют, а па большей части отнимают у пастуха одежду и держат ее, пока пастух или его хозяин не придут за нею“²⁾.

Ці нечисленні матеріали про грабіж широко використав російський соціолог М. М. Ковалевський, який вперше розглянув грабіж у широкій соціологічній рамці. Він прирівнює український грабіж до осетинського „барантування“, ірландського захвату та римського *ignoris cario*. Осетинське барантування (спостереження р. 1868) полягає ось в чому.

Коли тубілець не сплатить боргу або не виконає інших зобов'язань відносно тубільця другої громади, цей має право правити борг з першого стрічного чужинця, який належить до тієї громади, що й винуватець. Діялося це так. Коли до місця перебування кредитора приїздив будь хто з супротивного боку, кредитор за допомогою своїх земляків забирав у нього всі речі, які були з ним: коня, зброю, гроші, волів та інші. Оце і є „баранта“. Цим самим на „барантованого“ покладався обов'язок допомагати кредитору справити свій борг од винуватця. В противному разі заарештоване майно назавжди залишалось у кредитора. „Барантований“ негайно оповіщав про це місцеву владу своєї громади і просив захистити його. Влада примушувала того, хто не виконував вчасно своїх зобов'язань, визволити „баранту“, щоб-то дійти до згоди з позовником, після чого „баранта“ поверталася власникові. На цьому справа й кінчалась. Але ж бувало й так, що іноді той, у кого грабували майно, і собі проти сили вживав силу й теж грабував у супротивника майно. Барантували звичайно кінські табуни, товар, вівці й навіть людей з родини винуватця³⁾.

Осетинське „барантування“ М. М. Ковалевський прирівнює до ірландського захвату або, як каже Мен⁴⁾, до права майнового арешту. Перший розділ трактату *Senchus Mor*, який вважають за збірку ірландських законів—V стор., присвячено праву майнового арешту, щоб-то розгляду того, якими шляхами приватна особа може встановити порушене право. Ірландський захват відрізняється від осетинського барантування тим, що його можна здійснити лише додержуючись встановлених правил. Той, хто має до кого претензію, попереджує винуватця про термін, до якого цей повинен його задовольнити або хоча забезпечити заставою своєчасне виконання претензії. Коли це не допомагає, кредитор займає худобу, яка належить винуватцю, але цією худобою поки що не користується. Вона кілька днів перебуває в окремій загороді. Коли ж днів за 5—10 винуватець свого боргу не сплатить, заарештоване майно поволі переходило у власність того, хто його заарештував. Отже борг було ліквідовано, коли вартість заарештованого майна покривала його та інші витрати. Коли ж цього було не досить, то захоплювали додатково, коли ж вартість заарештованого майна перевищувала борг, то лишок повертався винуватцю. Заарештовували звичайно худобу, але можна було затримати й інше майно і навіть самого винуватця. Увесь цей процес провадився самою особою, що мала інтерес у справі, або уповноваженим у супроводі свідків.

1) Пахман,—Обычное гражданское право в России. СПб., 1877, т. I, с. 99.

2) Основа, 1862, кн. 2, с. 34.

3) Ковалевский М.—Современный обычай и древний законъ. Т. I, М., 1886, сс. 183—184.

4) Мен Г. С.—Древнейшая история учреждений. СПб., 1876, с. 239.

Pignoris capio, на думку Мена, спочатку не мала судового характеру. Набула вона такого характеру пізніше, повернувшись на засіб доправки боргу, за вироком суду, з чужого майна. Засіб цей полягав у тому, що в деяких надзвичайних випадках захоплювали чуже майно. Так, салдати захоплювали майно тих осіб, які поставляли їм коней, харчі і платили утримання, в тому разі, коли ці особи не виконували своїх зобов'язань. Продавець жертвної тварини міг захопити майно несправного покупця. До цих надзвичайних випадків пізніше приєднали стягання недоїмок до державного скарбу.

„Я думаю—додає до цього Мен—, что первоначальное истинное назначение *pignoris capio* состояло в том, что истец, желавший прибегнуть к посредничеству, мог за отсутствием своего противника или даже при нем, если был сильнее его, захватить насильственным путем его движимое имущество и удерживать это последнее, пока противная сторона не покорится“¹⁾.

Порівнюючи український грабіж з римською *pignoris capio*, М. М. Ковалевський поширює цю паралель покликанням на німецького історика Зома, якому пощастило знайти в стародавньому тексті Салійської Правди сліди такого ж непроцесуального порядку. Отже, на його думку, римська *pignoris capio* де в чому нагадує так ірландський, як і германський звичай. Узагальнюючи свої висновки щодо осетинського барантування, українського грабіжу, ірландського захвату та римської *pignoris capio*, М. М. Ковалевський гадає, що коріння цього звичаю ведуть аж до арійської прадавнини. Кожне з цих явищ, подібне одне до одного метою та засобом провадження, відрізняється од інших, „отмечая собою каждый последовательные стадии вымирания архаического самоуправления“²⁾.

Відсутність в давньому старому устрої судів, які підтримувала б держава, ось що є причина того, що самопомога визнається за правний засіб виконання договору. Об'єктом такого насильства перш за все було майно, але могла стати й особа. „Насилити и продати“—ось ті два наслідки, які Руська Правда зв'язує з невиплатою позики (див. 68 Карамз. спис.). Те ж саме ми знайдемо і в осетинських звичаях і в римських законах XII таблиць і в народніх правдах Германців та Слов'ян.

Майже одночасно з книгою М. М. Ковалевського вийшла в світ праця М. І. Кулішера. Вищенаведена замітка в „Основі“ про грабіж викликає у нього низку паралелів, які зв'язані з грабіжем за борг. Посилаючись на працю Вайца³⁾, він відзначає звичай, який існує у Мандінгів на Сіера-Леоне, на Слоновому березі, в Конго, на Золотому березі та у Видаху. Звичай цей полягає в тім, що кредитор для того, щоб одержати борг, звертається не тільки до родини винуватця, а й до першого стрічного його земляка і грабує у нього майно за борг винуватця. Пограбований мусить відшкодувати збитки на винуватці. Вайц, вивчаючи оцей інститут колективної відповідальности за борги та карні вчинки у африканських племен, пояснює його тим, що у цих племен ніби то панує патріархальний принцип, який тісно об'єднує усю родину. Кулішер заперечує це твердження й цілком правильно доводить, що коли відповідальність покладається на першого стрічного земляка, то річ тут не в патріархальному принципі. „Дело идет здесь, следовательно, вовсе не о родственных связях, а о солидарности целой общественной группы“⁴⁾.

Щоб обґрунтувати цю думку, Кулішер наводить з праці Маурера⁵⁾

¹⁾ Мена Г. С.,—Доевн. история учреждений. СПб., 1876, с. 207. ²⁾ Ковалевский М. М., Opus cit., с. 187. ³⁾ Waitz,—Antropologie der Naturvölker. B. II. S. 154—155. ⁴⁾ Кулішер М. И.,—Очерки сравнит. этнография и культуры. СПб., 1887, сс. 253—255. ⁵⁾ Maurer,—Geschichte der Städtevefassung.

відомості про те, що ще в XII стол. по багатьох німецьких містах можна було за будь який борг затримувати першого стрічного купця (або його майно) з того самого міста, де перебував винуватець. Такий засіб стягнення боргів, на думку Маурера, пояснюється тим, що з давніх давен відповідальність за борги та карні вчинки лежала на общині.

Цінні думки щодо грабіжу висловив О. О. Потебня¹⁾. У своїй книзі він наводить, правда, невеликий, але яскравий пісенний матеріал, на якому відбилось явище, що ми вивчаємо. Пояснюючи слово „грабувати“, Потебня додає, що і до цього часу (1887 р.) „в восточной Малороссии грабіжъ есть название законного взыскания с имущества, напр., взыскание недоимок, если при этом описывается и продается имущество, так что, напр., нет порицания в выражении: „на праву середу (Преполовение) приїздив становий грабить“, т. е. по круговой поруке взыскивать с исправных плательщиков за неисправных (Харьк. губ. Волч. у. около 1860 г.“).

Щоб характеризувати правіжку з майна, Потебня наводить, як паралель грабіжу, матеріал літспису та Руськ. Правди. Порівн. договір 912 р. (Лавр. 2, 34, Іпат. 2, 20): „аще ли ударить мечемъ или біеть кацѣмъ любо сосудомъ, то за удареніе или біеніе да вдасть литръ 5 сребла по закону рускому; аще ли неимовить тако сотворивый, да вдасть, елико можеть, да сонметъ (с) себе и ты самыя порты, в нихже ходить“. „Розграбежь“ (розграбування) за Руськ. Правдою є вид правіжки з майна за такий злочин, як ото розбій, підпал, що пов'язані з матеріальними збитками для того, хто від цього злочину постраждав.

Для вивчення грабіжу нічого нового немає в невеличкій замітці Сумцова, окрім хіба назви грабіжу — „грабування“. Цю замітку складено на підставі вищезгаданих праць Кулішера, Потебні та замітки в „Основи²⁾“.

З істориків нашого часу інтерес до грабіжу виявляє М. Є. Слабченко. Невеличкі, але численні зауваження в його працях, правда не приведені до системи, але досить влучні, свідчать про те, що грабіж, якому він надає великої ваги у соціально-економічному процесі України, увесь час стоїть в центрі його наукової уваги³⁾.

З цього стислого історіографічного нарису можна зробити деякі висновки.

По перше звертає увагу велика кількість паралелів до грабіжу. Це дає уявлення про масштаб, за яким можна його вивчати. Місцеве явище, яке вивчаючи ми обмежили з боку часу й території, коли його розглянути в великій соціологічній рамці, само набирає ширшого змісту. Проте деякі з наведених паралелів, після вивчення грабіжу, можна поширити, а дещо з супровідних міркувань і виправити.

Порівнюючи осетинське барантування та український грабіж, М. М. Ковалевський вбачає різницю між ними в тому, що грабіж вживали „непосредственно против неустоявшей в договоре стороны, не касаясь родственников, так как последние, при сравнительно широком развитии индивидуализма, обыкновенно не сожительствовали с виновником“⁴⁾. З наведеного мною матеріалу видно, що справа ця трохи складніша, ніж уявляв її собі М. М. Ковалевський: на Україні могли грабувати так винуватця, як і його родину, а також і сторонніх третіх осіб. Тому можна сказати так. В осетинському барантуванні більш чітко висовуються ознаки крив-

¹⁾ А. А. Потебня, — Об'яснения малорусских и сродных народных песен. II. Колыдки и щедровки. В., 1887, с. 496. ²⁾ „Киевская Стар.“, 1889, березень, с. 670. ³⁾ М. Слабченко, — Опыты по ист. права Малор. XVII и XVIII в.в., Од. 1911, с. 70. — Проф. М. Слабченко, — Организация хоз. Укр. от Хмельн. до мир. войны, т. I, сс. 120—121; т. III, сс. VII, 47—49, 52—53, 60; т. IV, с. 131. ⁴⁾ Ковалевский М., — *Opus cit.*, с. 184.

ного союзу: баранту переважно забирають у родини винуватця й здійснюють барантування також за допомогою переважно родичів, щоб то воно „носить ще все признаки родового самоуправства“. Цієї риси в українському грабежі немає. Правда, грабуючи третіх осіб, іноді грабують і родичів, також і грабувати іноді допомагають родичі, але поруч із цими випадками грабіжу є багато таких, де кривність не має ніякого значіння. Український грабіж у різномірних його видах та нюансах відбив на собі усі стадії, які перейшло це явище в своєму розвитку: відповідальність кривних родичів, відповідальність членів общини й індивідуальну відповідальність. В цьому процесі варто підкреслити рису, яка є характерна в історії пережитків: коли руйнуються органічні об'єднання (напр. рід), то поняття відповідальности родової перекладають на об'єднання механічні (село, вотчина).

Вивчення грабіжу в його історичному розвитку також дає мені змогу поглибити паралель М. М. Ковалевського між українським грабіжем та ірландським захватом. За одмінну рису ірландського захвату треба визнати те, що самоуправство тут обмежене цілою низкою правил. Коментатори *Senchus Mor* додержуються думки, що раніш захват провадили, минаючи деякі правила і вся справа тривала не більш одного дня. Ясно, що коли ми од цих форм захвату одійдемо ще трохи назад, то кінець кінцем зустрінемося з самоуправством, яке не обмежене ніякими правилами.

Це свідчить про те, що ірландський захват перейшов декілька стадій розвитку від необмеженого самоуправства поступово до цілковитої його ліквідації. Наближаючись і до грабіжу з цього боку, можна і в його історії знайти момент подібний до того, який зафіксовано в *Senchus Mor*. З половини XVIII стол. той, хто грабував майно, мусив його в назначений термін „представлять по командѣ для справедливої оцѣнки“, щоб запізвати винуватця до суду теж „по командѣ“ (сотенне правління, земський суд і т. інш.). Звертає на себе увагу, коли порівнювати український грабіж з ірландським захватом, ще один бік справи. *Senchus Mor* дозволяє захват майна однаково в разі порушення цивільного або карного права. Тому захват майна могли потягти різні справи: суперечки за спадщину, образа, побій, душоубство, кража й нарешті невиконання зобов'язань боргових. На Україні, як ми бачили, переважно вживають грабіжу за невиконання зобов'язань. Правда, є деякі категорії справ, як от антиморальні вчинки, за які теж грабують, але ці справи трапляються порівнюючи рідко.

Щодо порівняння *ignoris cario* з грабіжем, то М. М. Ковалевський лише коротко констатує їх подібність. Але ж цього замало. Ця паралель (яку провадить і Оршанський) мусить нас цікавити з того боку, що в європейській науці *ignoris cario* порівнюють з цілою низкою аналогічних явищ. Отже за допомогою цього кільця можна й український грабіж включити в довший соціологічний ланцюг.

Особливий інтерес має для нас аналогія, яку проводить Мен між *ignoris cario* і англійським юридичним обрядом „знесення заборони“. Найбільш розповсюдженим випадком, коли одна особа може затримати чуже майно, є право власника землі зайняти на своєму полі чужу худобу. На цьому звичаю відбилися риси архаїчного встановлення. Повертають худобу власникові або тоді, коли власник худоби поверне збитки за спаш, або через зобов'язання заперечувати право захвату шляхом позову про „знесення заборони“. Суть цього позову полягала ось в чому. Той, хто вважав своє право порушеним, затримував майно, переважно худобу тієї особи, яка на його думку вдіяла шкоду або не виконала своїх зобов'язань. Доглядати затриману худобу мусив власник худоби, а не той, хто

худобу затримав. Власник худоби мав право звернутися до королівської канцелярії з проханням видати на ім'я шерифа наказ звільнити майно згідно арешту. Одержавши такого наказу, шериф заарештовував кількість худоби у тієї особи, що затримала чужу худобу. Цей акт у стародавньому англійському праві мав назву накладання зворотного арешту. Лише з цього часу починався судовий процес з розгляду „позву про знесення заборони“: тут позовником був власник затриманої худоби, а відповідала на суді особа, яка затримала худобу¹⁾.

Право арештовувати майно, найбільш архаїчною частиною якого є описаний акт, кінець кінцем може перетворилося б на звичайне переживання, коли б не деяка новина, через яку це право використано було великими землевласниками в своїх інтересах. Мен має на думці право поміщика (Landlord) арештовувати майно орендарів його землі за невивплату ренти. В Англії великий землевласник (60—70 р.р. ХІХ стол.) мав право арештувати майно своїх орендарів, навіть не попередивши їх, з тих міркувань, що кожний орендар повинен сам пам'ятати про час виплати ренти. Головна мета арешту полягає в тому, щоб примусити орендаря виплатити ренту. Але майно, що його арештували за невивплату ренти, поміщик затримує не тільки для забезпечення своїх прав. Коли й після арешту орендар не виплачує ренти, майно за встановленими правилами продають, сплачують з цих грошей ренту, а решту повертають орендареві²⁾.

Аналогія Мена між *ignoris cario* та між англійським обрядом „знесення заборони“ з одного боку, і аналогія Ковалевського між *ignoris cario* та українським грабіжем з другого боку дозволяють встановити третю аналогію: між правом володільницького грабіжу на Україні та правом англійських поміщиків арештовувати майно своїх орендарів за невивплату ренти. Безперечно ці явища є однотипові, бо первісний юридичний зміст того й другого однаковий: примусити виконати зобов'язання. Однотипові вони й з боку соціального змісту, який полягає в забезпеченні прав володільницьких. Це як раз стверджує мою думку про зростання переживань: старий звичай, продукт зовсім одмінних соціально-економічних умов, попадаючи в нове оточення, пристосовується до цих умов і набуває зовсім іншого соціального змісту. Це як раз ми спостерігаємо як у випадках володільницького права грабіжу на Україні, так і в праві англійських поміщиків арештовувати майно своїх орендарів.

Оці зауваження щодо різних паралелів та аналогій українському грабіжу є лише додатки та пояснення до вищенаведеного історіографічного нарису. Їх не можна розглядати як самостійне дослідження питання про походження українського грабіжу. Цього завдання зараз я собі не ставлю і ось чому. Звичайно, кількість паралелів можна було б збільшити, притягнувши відповідний матеріал з юридичного побуту Слов'ян³⁾, звичаєвого права Киргізів (барантування)⁴⁾, більш уважно простудіювавши аналогічні явища римського права⁵⁾ й т. інш. Але мені здається, що нові аналогії не дадуть більш того, що дали вже вищенаведені, коли обмежитись лише доборою аналогій. На мою думку, вивчаючи питання про походження українського грабіжу, треба йти іншим цілком визначеним шляхом. Од живих життєвих явищ (грабіж) треба прямувати до юридичних пам'яток („Права“, „Статут“), щоб встановити співвідношення між звичаєвим правом і писаним законом. Це я й спробував зробити у

1) Мэн, *Opus cit.*, с. 211. 2) Мэн, *Opus cit.*, с. 209. 3) Собестианский И. М., — Круговая порука у Славян по древн. памяти. их законодательства. Х. 1883, сс. 80—86. 4) Гродеков, — Киргизы и Каракиргизы Сыр-Дарьинской области, т. I. Юридический быт. Ташк. 1889. 5) Барон, — Система римск. гражд. права. Вып. I, кн. I. К., 1888, с. 122.

передостанньому розділі. Але це — тільки початок роботи, яку провадити далі не можливо без попередніх студій про джерела Литовського Статуту. Шлях од грабіжу безперечно доводить до Статуту, але од Литовського Статуту шляхи розбігаються. Один веде до Руської Правди („Л. Ст.—пам'ятка українського права“)¹⁾, другий на Білорусь („Л. Ст.—пам'ятка білоруського права“)²⁾ і третій шлях веде через Польщу у германське середньовіччя. Щодо третього шляху, то я маю тут на думці правні книжки „Зерцало саксонов или право саксонское и магдебургское“, де є розділ „О грабежѣ или закладѣ движимыхъ вещей“, а також книгу „Порядокъ правъ гражданскихъ“, де в III розділі є статті: „О фантованіи или грабежѣ“, „время выкупить грабежѣ“, „За грабежѣ истецъ должнику не платится, когда онъ случаемъ потеряетъ“³⁾. Відповідність українського звичаєвого права (щодо грабіжу) до Литовського Статуту безперечно. Це може звичайно бути доводом на користь першої думки, але ж питання в цілому, беручи до уваги його складність, не розв'язує, а тому питання про те, яким же з трьох шляхів треба йти, вивчаючи грабіж, залишається поки що нерозв'язаним.

Коротенький історіографічний нарис, що я його подав, доводить, що науковий інтерес до грабіжу виникав двічі. Почали його вивчати зараз же після звільнення селян в зв'язку з перебудовою селянського життя і більш уважним вивченням юридичного побуту селянства. Вивчення звичаєвого права юристами (Пахман, Оршанський) призвело до вивчення самих основ звичаєвого права, тоб-то до соціології (Ковалевський, Кулішер).

Інші провідні думки ми бачимо при вивченні грабіжу на початку XX стол.⁴⁾ Тут інтерес до грабіжу виникає в зв'язку з вивченням соціально-економічного процесу XVII—XVIII стол. на Україні. Вивчення цього процесу приводить до висновку, що грабіж, разом з іншими чинниками, відігравав в ньому помітну роль. Це й примусило вивчити на документах епохи його характерні риси, його історію, його модифікації, взагалі його роль в історичному процесі. Вертаючись до того, з чого ми почали, тоб-то до аналогії між переживанням та кам'яним уламком, можна сказати, що в XIX стол. вивчали уламок в зв'язку з його первісним оточенням, а в XX стол.—взаємодіяння кам'яного уламку та його нового оточення.

Додатки.

I.

Беть челомъ козак и житель мѣстечка Конотопа Іванъ Гучок на значкових полку нѣжинского товарищей Григорія Івасенка и сына его Федора Івасенка, а в чемъ мое прошение слѣдуют пункты:

1. Будеть тому назадъ годовъ з тринадцять в оного Григорія Івасенка занялъ я в позикку денегъ рублей десять, за которіе денги дал ему в заставу до отдачи тѣхъ денегъ иншпурской работи пугаръ свой болшой сребраній с кришкою сребраною жъ весь позлощеной, якої пугар я купилъ в Гданску за пятнадцять червонцовъ, какіе червонци состояли ценою каждой по два рубли и сорок копѣекъ, итого тридцать шесть рублей.

2. А послѣ визиченя тѣхъ денегъ в год онъ же Григорій Івасенко как я ишол з товаромъ в Гданскъ далъ мнѣ на покупку крепіи рублей тридцять, за какіе всѣ денги я и купилъ билъ ему Івасенку в Гданску крепіи. Точію во время тогда в Подлѣ тривоги поляки самоволно безвине в Польщѣ на индуктѣ речецкой мои все какіе ни были гданскіе товары на нѣсково тысячъ заграбовали, между которми моими товарами и оная его Івасенка крепіа била, и онилъ моихъ товаровъ и донилъ мнѣ не возвращено.

3. А 1737 году оний Григорій Івасенко призвавши мене обманно, якобы к старшинѣ сотенной конотопской въ домъ свой, гдѣ в тотъ час в томъ его дому сотенное конотоп-

¹⁾ Проф. Р. Лашенко, — Відповідь на зау. реценз. на нарис про Лит. Статут (Праці ком. для виуч. іст. зах.-руськ. та. українськ. права., Вып. 3, с. 411). ²⁾ Ibid., с. 409.

³⁾ Василенко Н. П., — Экстракт из указов, инстр. и учредж. Черниг., 1902. ⁴⁾ Замітки в роботах проф. Слабченка і моя робота.

ское правленіе било самъ собою гвалтомъ за тіе свои тридцять рублей денги в нялъ з мене ярмолукъ сукна гвоздѣкового гданского, ценою в десять рублей да того ж году в мѣстечку Ромнѣ на ярмарку за тѣ ж денги пограбилъ у мене штукку шнурка гданского едвабного шолкового, которому цена два рубли.

4. А потому в год будучи в мѣстечку Конотопѣ на ярмарку риланій з полковой Нѣжинской канцеляріи канцелярист Стефанъ Роба то по жалобѣ его Ивасенка сискавши онъ Роба мене посадилъ подъ арестъ и ненадежно принуждалъ мене, чтобъ я ему Ивасенку, какъ онъ тогда еще билъ простого стану человекъ за оніе его тридцять рублей денги далъ свои грунта въ заставу до отдачи тѣх денегъ; и потому я принужденъ ему Ивасенку дать в заставу поля своего пахатного дней на пятнадцать, которое поле повсякгодно дается било орати с половины да лѣса часть свою к селу Мелнѣ состоящую, кой Роба на данномъ отъ мене ему Ивасенку облѣку помѣтилъ, чтобъ того лѣса до отдачи онихъ денегъ я и онъ, Ивасенко, не рубали нѣмало. Точію онъ Григорій Ивасенко и сынъ его Федоръ Ивасенко ж до его часа тимъ онимъ моимъ полемъ яко и тѣмъ лѣсомъ користуются и оной пустошат.

5. 1746 году августа 25 я з вятемъ моимъ Максимомъ да опредѣленным от сотенного конотопского правленія городничимъ конотопскимъ Яковомъ Бѣлонужкою понесъ ему Григорію Ивасенку прежде занятіе в него десять рублей денги, то онъ Ивасенко тѣх денегъ невѣдомо чего ради не принялъ и показанного заставленного за тѣ денги пугармнѣ не возвратилъ, а нѣ показалъ, но еще сверхъ того всячески мене ругалъ и называлъ воромъ и скурвимъ синомъ.

6. А сего 1747 году марта 11 дня когда два парубки мои ѣхали з дровами, в лѣсѣ брата моего порубаннихъ, то оною Ивасенка синъ его Федоръ Ивасенко з многлюдствомъ напавши в полѣ гвалтомъ на онихъ моихъ парубковъ билъ ихъ немилостиво и поздиралъ з ихъ байбараки два, сукномъ еденъ гранатовимъ, а другій гвоздѣковимъ покритіе, которымъ байбаракамъ цена десять рублей та й же и двоихъ лошадей моихъ з хомутами и со всею упражу и двое саней з дровами да двѣ сокири гвалтовне заграбилъ, которымъ лошадямъ цена тридцать рублей денегъ, а хомутамъ двомъ рублей два, сокирамъ шестьдесятъ копѣекъ, санямъ шестьдесятъ копѣекъ.

7. А посяя того грабительства по жалобѣ мсей какъ отъ сотенного конотопского правленія послано во мною ясаула сотенного Клима Лазкевича к нему Федору Ивасенку з договоромъ, почему онъ грабительство учинилъ и парубковъ моихъ билъ, то онъ Федоръ Ивасенко, еще не втодясь при ономъ Лазкевичу и мене первѣе называлъ воромъ, а потомъ ударилъ мене ж пражестоко в шоку так что и ис ногъ я звалился на землю и лежалъ с полчаса аки мертвъ, откуда мене, невѣдая какъ и въ домъ мой отправажено, отъ якого удару на лѣве ухо и до нынѣ слышать я не могу.

И дабы высочайшимъ в. и. в. указомъ повелѣно было сіе мое челобитіе в судѣ полковомъ нѣжинскомъ принять записать.

1747 году ноября 2 дня.

(Черніг. Кравий Істор. Архів.—Справи Генер. Суду. № 18).

II.

М-ць генварь.

Его императорского величества войска запорожского обѣихъ сторонъ Днепра Гетманъ Даниль Апостоль.

Пану полковниковѣ Гадяцкому а в небитности его наказному тамошнему, п. п. Старшинѣ полковой, сотникамъ, и городовимъ урядникамъ и всѣмъ такъ войскового яко и псполитого стану обивателямъ и кому колвекъ о томъ вѣдати надлежатыметъ. ознаймуемъ симъ нашимъ унѣверсаломъ: прошедшого 1728 году, декабря 15 получили мы предостойнѣйшую его импер. велич. грамоту з государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ, к намъ присланную, въ которой изображено, что били челомъ его имп. велич. польского государства города Могилева войтъ Филимонъ Дехтяревичъ со всѣмъ майстратомъ, же нѣкоторые великороссійскіе и малороссійскіе купецкіе люди, отправляя купчество с мешанъ того города Могилева и давъ имъ тому уже лѣтъ сорокъ и болше на вѣру товары, которыхъ должниковъ для разоренного города Могилева, хотя нынѣ в томъ городѣ и имени не имѣется, однако тѣ заимодавци не искавъ гдѣ надлежитъ справедливости, безвинныхъ людей мешанъ моголевскихъ нынѣ в Украинѣ в разныхъ городатъ и городкахъ и на ярмаркахъ купчество отправляющихъ и на разныхъ мѣстахъ забѣраютъ и граблятъ, имѣя себѣ неякіе ку забѣранню мѣшанъ моголевскихъ позволенія, а особливе Василій Тырчениновъ закупая давніе долговіе чужіе записи, самъ аки бы заимодавецъ, оніе долги вимагаеть со отягощеніемъ людей безвинныхъ також и протчіе люди давную свою имѣя претенсію, безвинныхъ турбуя купцовъ моголевскихъ, не одного уже в убожество привели, с предосудженіемъ явнымъ правъ обоихъ народовъ и самой справедливости, которая научаетъ что безвинный за виноватого страдать не имѣеть, а потому в вышеписанной высокомонаршой его имп. вел. грамотѣ предложено,

чтобъ намъ о томъ разсмотрѣть и в которіе полки надлежитъ писать. дабы з пріѣзжими из за границъ могилевци купецкими людьми поступали осмотрительно и такихъ тягостей, обиди и нападков не чинили, ибо ежели якая заграничнѣмъ купцамъ показана будетъ обидя тягость и нападки ненадлежасти и несправедливо(сть), то равномѣрно также и в Польше можетъ поступлено быть и малороссійскимъ купцамъ и оттого заграничному купечеству будетъ помѣшательство. Прето мы потому, яко в протчіе полки рейменту нашего з приобщениемъ оной монаршой грамоты копію псыслаючи, предлагавмъ, абы намъ полковникъ гадяцкій а в небыгности его наказній тамошній во всѣхъ в полку гадяцкого въ городахъ в городкахъ и селахъ оную его имп. вел. грамоту публѣковалъ и приказалъ дабы з пріѣзжими из заграницы могилевци и купецкими людьми поступали осмотрительно, не показуя имъ такихъ тягостей обидъ и нападковъ и чинилъ бы исполнение по силѣ указу его имп. вел. в оной грамотѣ изображенного непремѣнно о полученіи же сего нашего унѣверсалу и о исполненіи по оному долженъ пнѣ полковникъ гадяцкій, а в небыгностъ его наказній тамошній насъ письменно репортовать приказуемъ. Данъ в Глуховѣ генваря 4-го року 1729-го.

Л. 77 і об. Коллекція колиш. тим. комісії для рѣзб. давніх актів. № 396 перебувають нині в Архіві давніх актів у Київі.

III.

Его ц. пр. вел. войска Запор. обоихъ сторонъ Дняпра Гегманъ Іоанъ Скоропадскій.

Пану полковникови чернѣговскому з старшиною его полковою, и всѣмъ войскового и посполитого чина того полку обивателемъ, и кому колевек о томъ вѣдати надлежатиметь, симъ нашимъ озъяиуемъ унѣверсаломъ, ижъ вышеце в богу превелебній его милость отецъ Германъ Кононовичъ, архимандритъ мнѣра свѣтоцрцкога Іалѣнского чернѣговского, писалъ до насъ прекладаючи, что въ пушу ихъ монастрскую перелюбскую и елинскую, многіе ездючи пустошатъ над оную деревню, хочай и нашъ оборочній на оную виданъ унѣверсаль; з чого уже неменшая в битне рубаньемъ дерева учинилася шкода, и просилъ повторного у насъ на тое оборонного учѣверсалу. Теды мы по прошенію его превелебности росказавши видати сей унѣверсаль ншѣ, пиано и грозно чрез оній приказуемъ и упоминаемъ, абы нѣхто з войскового и посполитого чина людей, также и духовного жадного не мѣли в помянугую пушу вступу и уезду и найменшого рубаньемъ дерева не важився чинити шкоды, чого и пнѣ полковникъ чернѣговскій з старшиною своею повиненъ постерѣгати и не допускати такового спустошенья чинити. Поневажъ издавна за антецессоровъ ншихъ когда была помянутая пуша до двору гетманского належная, нѣхто в оную не мѣлъ волного уезду; Если бы засъ хто сему повторному указови ншому оказался быги противнымъ, и важилъся в оную пушу вѣздити и пустошити, такового позволилисмо его превелебности отцу архимандритѣ грабити и забирати декларуемъ. Данъ въ Глуховѣ февр. 31, x. d. f. i. (1715)

(Черніг. Іст. Архив.—Ркп відділ. 34—Книга документов Троицко-Ильинск, Черн. м-ря).

IV.

В судъ войсковый Генералній. Покорное доношеные.

По імѣючомусь в полковой Киевской канцелярії по иску бунчукового товариша Стефана Раковича, якобы о гвалтовномъ заграбленіи сотникомъ Носовскимъ Карпомъ Шаулою в подданныхъ его Раковича жителей татаровскихъ шести лошадей дѣлу, в войсковій ене-раллій суд отсель с полковой канцелярії сего 754 году апріа от 20 и мая от 16 чисель доношеннымы представлено, что оной сотникъ Шаула по первопосланному к нему от здешней полковой канцелярії о явцы его сотника на правній срок в отвѣтъ противъ того его Раковича иску, по зовному указу, представлялъ сюда в полковую канцелярію, яко онъ взятие и удержаніе означенних в подданныхъ истца Раковича лошадей учинилъ не сам собою, но за подачею ему в сотенную канцелярію от козаковъ сотнѣ Носовской Илли и Федора Рожовцевъ доношенія, якобы о здирствѣ неуказаном истцемъ в онихъ Рожовцевъ куничнихъ немалимъ числомъ денегъ, по учиненному з сотеною старшиною сзгласному опредѣленію, дабы онымъ козакамъ чрез то напрасного разоренія быть не имѣлось і тѣмъ онъ сотникъ Шаула извѣнря себе в ограбленіи в онихъ его Раковича подданныхъ лошадей, бытъ невиновнимъ вступат в суд противъ того иску отказывался и тѣми доношениями какъ по благоразсмотренію войскового генералного суда указано будет по показаному истца Раковича иску оногo сотника Шаулу, требовали в отвѣтъ или от того отвѣту уволнитъ, требовано от того войскового генералного Суда повелителной резолюціи, а между тѣмъ до получения на тѣ представлення резолюцій и к оному сотнику Шаулѣ два позовніе указы о явки его в Полковую Канцелярію с означениемъ сроковъ по правамъ Малороссійскимъ положених отсель с полковой канцелярії были отправлены, и хотя по объявленнѣмъ

представленіямъ сего іюня 2 д. з войскового генералнаго Суда в полковой Киевской Канцеляріи полученіемъ указомъ велено по прописанному истца Раковича иску произвести с кемъ надлежитъ судній процесъ и учинитъ разсмотреніе и рѣшеніе в силѣ указовъ и малороссійскихъ правъ, о даче сего ж іюня 16 д. истца Раковича истца Раковича повѣренній его Яковъ Прокоповичъ чрезъ поданное от него в полковую канцелярію доношеніе представляя, что отвѣтчикъ сотникъ Шаула по двократнимъ от полковой канцеляріи отправленнимъ к нему позовнимъ указомъ, на правіе два сроки к отвѣту не явился, просилъ учиненія безъ всякаго слѣдствія в силѣ указовъ и малороссійскихъ правъ, по тому дѣлу рѣшенія, а отвѣтчикъ сотникъ Носовскій Шаула потому ж чрезъ поданное от себе доношеніе представлялъ, что какъ де выше изъясненнихъ истца Раковича подданическихъ лошадей удержку не партикулярно и не самимъ имъ сотникомъ, но по опредѣленію его з сотенною старшиною учинено по вышеписаннымъ резоламъ такъ де онъ не началъ, чтобъ ему по тому истца Раковича иску и в отвѣтъ доводилось и от главной команды было повелено уступить, потому де самому и на сроки правліи по двомъ позовнимъ к нему от полковой канцеляріи присланнымъ указомъ в оную полковую канцелярію не явился, и тѣмъ доношеніемъ онъ Шаула просилъ отъ последовавшей з суда войскового генералнаго резолюціи не з нимъ толко самимъ, но обще із сотенною старшиною судній процесъ произвести и потому в полковой Киевской канцеляріи опредѣлено, хотя онъ сотникъ какъ по дѣлу видимо ради показаннаго резону за нескоримъ от суда генералнаго на выше прописанніе полковой канцеляріи представлення резолюціи и не явился к отвѣту, однакъ чтобъ его сотника Шаулу безъ суднаго произвожденія в инихъ и нестанніе по двомъ позовнимъ указамъ правіе денги взыскиватъ причини не признаемъ, потому что и полковая канцелярія признаетъ, онъ сотникъ к тому отвѣту не являлся, ожидая от суда войскового генеральнаго показанной резолюціи, паче жъ какъ выше прописано ненадежно было, чтобъ и от главной команды указанно было ему сотнику и уходитъ в отвѣтъ противъ показаннаго Раковичеваго иску, яко жъ оной сотникъ з его сотенною старшиною объявленную удержку лошадей учинилъ не за какову ихъ партикулярю, но за должность командирскую, охраняя своихъ подкоманднихъ козаковъ от невинной взяткомъ тѣмъ Раковичемъ в ихъ козаковъ нѣякихъ съ куничнихъ денегъ обиди, а истца Раковича наклоня тѣмъ к возвращенію помянутыхъ денегъ онымъ козакамъ, но по силѣ вышеизображеннаго войскового генералнаго суда указу по искомому истца Раковича прошенію произвести судній процесъ и учинитъ разсмотреніе и рѣшеніе в силѣ указовъ и малороссійскихъ правъ и для того уже не к самому ему сотнику, но з его старшиною сотенною на опредѣленіи о удержанніи истцевихъ подданическихъ лошадей обще подписавшоюся от полковой канцеляріи указомъ предложить, чтобъ онъ и съ тоєю старшиною явился в отвѣтъ противъ показаннаго истца Раковича иску уже не на правной четверонедельной срокъ, но сего іюня на 19 число, даби истца Раковича повѣренному даданей волокити происходитъ болѣе не могло, яко полковой канцеляріи опредѣленіе и оному Раковичевому повѣренному объявлено было, о баче истца Раковича повѣренній сего іюня 20 д. подал в полковую канцелярію доношеніе мѣжду протчимъ показывая на присутствующихъ в полковой здешней канцеляріи порокъ, что якобы тое опредѣленіе учинено в явную на сторону истца Раковича посяжку, а отвѣтчику сотнику в понаровку, просилъ по тому дѣлу болшъ произвожденія не чиня, оное все дѣло чрезъ его повѣреннаго или чрезъ кого другого от полковой здешней канцеляріи в суд войсковій генералній к разсмотренію отправить, а понеже височайшими ея императорскаго величества указами повелѣнно не рѣшеныхъ дѣлъ в нижнихъ судахъ в выше суди не переноситъ. Того рады в войсковій генералній судъ в високое благоразсмотреніе полковая Киевская канцелярія в покорности о вышеписанномъ представляя, проситъ по тому истца Раковича иску производитъ ли в здешней полковой канцеляріи суднимъ процессомъ дѣло, или по оному не чиня болшъ никакаго произвожденія отослать оное дѣло в войсковій генералній судъ для разсмотренія, в томъ полковую Киевскую канцелярію резолюцію снабдитъ; для вѣщаго же усмотренія с опредѣленія своего сообщаетъ оная полковая канцелярія справочную копію.

Полковникъ Евфимъ Галаганъ.

Обозной полковой Александръ Солонина.

Судия полковій Киевскій Зѣновій Борсукъ.

Писарь полковій Андрей Миткевичъ. Асаулъ полковій Киевскій Матвѣй Шумъ. Хоружій полковій Федоръ Шумъ.

1755 году апрѣля 6 записавъ сообщить к прежнему отпуску понеже по сему доношенію полковой Киевской кріи усмотрено, что уже сотникъ Шаула и самъ поданнымъ доношеніемъ созналъ, что лошадей з показаннаго истца Раковича за нѣкоторую якобы ненадежную куницу по жалобамъ заграблени точію то учинено за опредѣленіемъ сотеннымъ его сотника о протчею согенною старшиною и за такимъ сознатиемъ суднаго процесса производить уже не слѣдуетъ и не надлежитъ, для того в полковую Киевскую канцелярію указомъ предложить чтобъ, взявъ то сотенное опредѣленіе и усмотря кто на немъ подписались, с оными со всѣми яко з грабителями учинено разсмотреніе и рѣшеніе в силѣ малороссійскихъ правъ неотмѣнно.

Петръ Валкевичъ. Іаковъ Марковичъ. Петръ Иваненко.

(Черніг. Краев. Істор. Архів. — Арх. Ген. Військ. Суду № 40).

V.

Благородний м-цѣ пане Забѣла Кирило Василичевичъ.

Увѣдомился я чрезъ подсудѣдка дворового, что ваше благородие невѣдомо с какова умыслу, наславши на дворъ мой в Куренѣ имѣющійся атамана тамошнего с немалымъ числомъ козаками, гвалтомъ розогналъ всѣхъ людей моихъ, сами амбари и комори тамошние усилно поотбивали и якие содерживались грабежи тамошнихъ обивателей, кои забрали денги в 753 и 754 годах на откос сѣна, токмо по спору у тѣхъ козаковъ таковые денги не откошени, а трава довольно встояла, якие денги я велелъ доправлять и для скорѣйшей отдачи зграблывать, токмо они нѣ денегъ не даютъ, а грабежи напрасно медлятъ, ви же злоствовали, какова на дворъ мой, яко и в тугорю наславши болѣе тридцати человекъ, гвалтомъ с табуна моего взяли кобилицю нѣмецкую сивую, якой цена пятьдесятъ рублей, а лошадь, якая была в грабежахъ козака Борша безъ всяко о употребленія содержалась в табунѣ и до нинѣ остается, вашему же благородію или кому принадлежало должно било и доводилось за силу правъ ежели от мене кому какая обида послѣдовала по командѣ в генеральную канцелярію искать, а вамъ самимъ собою не управляйтесь и на дворъ моемъ тамошномъ гвалтовъ боевъ и разорений чинитъ не доводилсь, и сего ради прошу оную гвалтовно взятую кобилицю возвратити или до надлежащаго времени безъ употребленія велѣть содержать, и с чего тотъ гвалтъ послѣдовалъ, мене писменно не оставитъ безъ увѣдомленія, в обидѣ жъ моей і послѣдовавшемъ гвалтѣ на комъ надлежитиметъ должень и принужденъ искать судомъ по моей несносной обидѣ, обявляя остаясь вашего благородія моего зчливого благодѣтеля доброжелательный слуга Иванъ Марковичъ.

1754 году октября 24 дня.

(Чернігівськ. Краєв. Істор. Архів. — Арх. Ген. Військ. Суду № 51).

VI.

З духовнаго катедри епископской Черниговской консистору превелебному в Богу отцу Іакову Сацкому Троецкаго что на Костѣ почеповского мистра Ігумену и Михайловской почеповской же церкви презвитеру Алексію предлагается: почеповской протопопіи села Жукова попъ Іоаннъ Павловъ доношеніемъ своимъ геняря 29 дня сего 1735 года въ консисторѣ катедри Черниговской поданнымъ обявилъ: въ прошломъ де 1732 году билъ онъ челомъ бывшему епску Черниговскому Іродіону Жураковскому на вашу превелебность и означенаго попа Алексія за невинне взятій в его челобитчика вами за брата его Василія долгъ: грабѣжъ, по якому де его Іоанна челобитью любо и видалъ его преосвященство до вашей ж превелебности и означеннаго попа, чтобъ какъ невинне его Іоанна заграбылисте такъ бы тотъ грабѣжъ ему ж Іоанну и отдали, указ по поневажъ по оному указу невѣдомо для чего исполненія вами и доселѣ не учиненно; того для тѣмъ же своимъ доношеніемъ просилъ онъ Іоаннъ катедри Епископской Черниговской Консисторскаго раясмотрѣнія и сатисфакціи. Якое его Жуковского попа Іоанна умомянутымъ доношеніемъ прошеніе консисторѣ катедри Черниговской узнавши былъ слушное, вшей превелебности и прописанному михайловскому почеповскому попу Алексію симъ предлагаетъ за полученіемъ сего безъ большой суплѣканта волокити по прежде посланому к вамъ отомъ архіерейскому указу грабѣжъ напрасно вами в его члѣбитчика взятій паки еиуж и отдаш; а кредитору Кашцѣ взявъ отъ должника Василія доволній к уплатки должника числа денегъ грабѣжъ какъ сами грабили челобитчика Іоанна оній имѣсте и отдать, не притягая к тому ни въ чемъ челобитчика, и жадной тому не затѣя трудности паки предлагается в духовной катедри епископской Черниговской 1735 года февраля 3 дня.

Герман архимандритъ троецкій Ілл'инскій.

Іеромонахъ Іоаннъ мстиру Домницкаго ігуменъ
Катедри Черниговской намѣсникъ іером. Феофіл

Іером. Нектарій дхвникъ

Іером. Руфъ Григорьевъ

Іером. Іосифъ Шагра

Іером. Генадій Економъ

Іером. Іеремія Екклісархъ

(Черніг. Кравий Істор. Архів — Арх. Костянського м-ря. Папка 1).

ОЛЕКСІЙ БАРАНОВИЧ.

НАРИСИ МАГНАТСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПІВДНІ ВО- ЛИНИ У XVIII ст.

Стави¹⁾.

Відомо, що фільварок не був єдиною галуззю панського господарства на правобічній польській Україні у XVIII ст.

Більше того, оскільки господарство в панських маєтках мало за своє основне завдання продукцію на ринок, то в багатьох околицях цього краю фільварок не був і головною галуззю господарства, а в деяких районах, як на Брацлавщині, південній частині воєводства Київського відогравав і зовсім мізерну роль, даючи, порівнюючи з іншими галузями, дуже малий побуток.

Коли міряти прибутковість фільварку зазначеною в інвентарях та люстраціях оцінкою панщини, днів літніх, подорожчизни, косового, хоч це не завжди дасть картину відповідну дійсності, бо підводами возили не тільки продукти хлібного господарства, бо панщина могла вживатися і замість шарварків, на напругу гребель, мостів, млинів, шляхів та інш., то за люстрацією 1765 р. староств Київського воєводства можемо констатувати, що в староствах Богуславським, Звенигородським, Кагарлицьким, Канівським, Корсунським, Трахтемирівським і Черкаським фільварок жадного значіння не має, бо там з панщини жадного доходу не зазначено. А в староствах Білоцерківським дохід з панщини і подорожчизни дає 1,4% загального доходу, Шаульським — з панщини 2,7%, Чигиринським з панщини й косового — 5,9%, Таращанським також з панщини й косового — 10,6%. Найбільший прибуток від всіх робіт, зазначена панщина та подорожчизна, є в старостві Рожівським, та й там він складає лишень 27,3% загальної суми прибутку з цілого староства²⁾. Подібну ж картину дає люстрація староств Київського воєводства 1789 р.: так само маємо ряд староств, де панщина не дає жадного прибутку³⁾. В ключі Володарським 1760 р. фільварок, як галузь господарства, що має за своє завдання продукувати зерно на ринок, не існує. В контракті на посесію цього ключа 1760 р. зазначено, що „прибуток з засівів“ за прибуток не вважається. Зерно тут продукується „на заплату диспозиторам та фільварковій челяді, а та-

¹⁾ Ці розділи становлять частину роботи „Нариси магнатського господарства на півдні Волини у XVIII в.“, перші три розділи цієї роботи видрукувано в Студіях з історії України н.-д. катедри історії України в Києві, т. I, 1926 р. В студіюванні ставового господарства багато допоміг мені Д. О. Бєлінг. Він допоміг мені розібратись в техніці цієї галузі господарства. За це приношу йому подяку.

²⁾ Щербина В.,—Українські староства по люстраціямъ XVIII в. Арх. Ю. З. Р. VII, III, с. 16.

³⁾ Щербина В., Ор. cit., с. 17.

кож на покриття витрат під час переходів військ партії української та інші видатки¹⁾.

Та навіть в воєводстві Волинським, яке в цім різнилося від воєводств південних, мало, як ми бачили²⁾, сильно розвинене панське фільваркове господарство, то й тут дохід з панських фільварків не давав більшої половини в загальній сумі прибутків панського господарства. І це було так не тільки в періоди занепаду фільваркового господарства, а й в часи його розцвіту. Ми маємо можливість підрахувати в числах прибутки з різних галузів панського господарства одного з величезних магнатських ключів південної Волині, а саме князівства Вишневецького в 1771 р., коли фільваркове господарство переживало період розцвіту. Підрахувавши ми бачимо, що прибутки зі всіх галузів панського господарства цього ключа дають в сумі 118.273 злотих польських з грошами, а дохід з фільваркового хліборобства, коли за такий вважати панщину тижневу, дні літні, а також і всю подорожчизну, хоч на підводах возили не тільки зерно, виявляється в розмірі 48.850 злотих польських, або 41,3% загальної суми доходу. Ясно, що при дослідженні панського господарства правобічної України за тих часів не можна обмежитись дослідженням фільваркового господарства. Треба звернути пильну увагу на дослідження цих інших галузів панського господарства, котрі навіть на південній Волині і за часів розцвіту фільварку дають 58,7% загальної суми доходу.

Придивляючись до відомостей про прибутки з панських маєтків XVII—XVIII ст. ст., ми бачимо ряд певних джерел прибутків, котрі за тих часів були по всій правобічній польській Україні. Тут є, крім прибутку з фільварків, прибуток з оренди права виробу і продажу спиртових напоїв, прибуток в формі платні за користування землею, чиншів, данини натурою, прибуток за пасік, з ставів, прибутки з посередніх і безпосередніх податків на населення, з повинсстей різних та інш. Та разом з тих ми бачимо, що всі ці прибутки мають не однакоє значіння в різних районах цієї частини України. В одній околиці в загальній сумі прибутків з маєтків певна галузь дає більший відсоток, в другій менший, в третій близький до нуля. Це залежить від всього господарчого обличчя околиці, від можливости розвинути певні галузі в даній околиці.

Приглядаючись до відомостей про прибутки з панського господарства південної Волині XVII—XVIII ст. ст. ми можемо тут констатувати велике значіння тих галузів господарства, які цілком можна вважати за галузі чисто панського господарства; ми помічаємо тут великий розвиток тих галузів господарства, в яких процес вироблення продукту майже цілком проходить в межах самого панського господарства. Тут трудно здибати таке з'явище, яке ми помічаємо навіть в середині XVIII ст. в певних районах Київщини і Брацлавщини, коли головну частину, як не всю суму, панських прибутків дає відібрана від населення частина виробів господарства підданих, цеб то коли головну частину, як не весь дохід, складають податки посередні і безпосередні, грошові і натуральні та оренда права пропінатії.

З галузів панського господарства, в яких процес вироблення продукту є організований в межах панського господарства, тут на південній Волині перше місце займає звичайно фільварок, який в загальній сумі панських доходів з цих галузів господарства дає найбільший відсоток. Друге ж місце з таких галузів панського господарства тут займає господарство

¹⁾ Баранович О.—Панське господарство в ключі Володарським за часів Колівищини. Ювілейний збірник на честь М. С. Грушевського. 1928 р., с. 278.

²⁾ Розділ цієї ж роботи — „Фільварок“.

ставове. За відомостями про прибутки з князівства Вишневецького 1771 р. з вищезгаданої загальної суми прибутків 118.273 злотих польських прибутки з ставів складала річно 20.746 злотих, або 17.5% загальної суми прибутків. Виключаючи фільварки та оренду, стави дають найбільший відсоток зі всіх прибуткових статтів панського господарства. Спуст доброго ставу за підрахунками 1771 р. дає величезну суму: спуст ставу Борсуковецького дає 36.000 злотих польських, Передмірецького — 21.000 злотих, Лозовського — 16.000. Подібної суми не дає зразу жадний з фільварків. Правда, такий став спускається раз в 4 роки, та й за 4 роки більшість з фільварків цього ключа не дають таких сум. В цій околиці великі прибутки з ставів, як бачимо далі, були не тільки у другій половині XVIII ст. і не тільки в князівстві Вишневецькім. Цей розвиток ставового господарства становить характерну особливість панського господарства південної Волині, як очевидною і всіх північно-західних українських земель XVII—XVIII ст., порівнюючи з воеводствами південними. З люстрацій староств Київського воеводства 1765 р. бачимо, що в старостві Черкаськім ставів спусних зовсім нема¹⁾, а в староствах Білоцерковськім і Богуславськім бачимо тільки незначні суми „ставщини“²⁾. Тут ставове господарство явно недорозвинене. В. І. Щербина, натурально, в своїй роботі і таблицях не виділяє окремо прибутку з ставів, а ставить цей прибуток в розділі „прочих доходних статей“, бо стави дають дуже мало, менше ніж пасіки³⁾.

Виходячи зі всіх цих міркувань, ми приходим до висновку, що ставове рибне господарство мало велике значіння в панськім господарстві південної Волині XVIII ст., що тому ця галузь панського господарства заслуговує на пильне вивчення, що це вивчення є тим більше потрібне ще й тому, що цю галузь минулого господарства на Україні до цієї пори дуже мало досліджено.

Панське ставове господарство південної Волині, яке ми беремся досліджувати у XVIII ст., в цій околиці виникло не у XVIII ст. і не в XVII, а значно раніше. І в ці давніші часи воно встигло досягнути й на південній Волині великого розвитку та певних сталих форм.

Воно переходить у XVIII ст. як явище цілком зформоване, дозріле і на це при дослідженні треба зважати.

Перші початки, які ми можемо спостерегти, ставового господарства на південній Волині припадають на час розцвіту його в Західній Європі. В Західній Європі, в Германії і сусідніх з нею землях, ставове господарство, яке було там ще за часів давнього середньовіччя, доходить до свого розцвіту в XV—XVI ст. ст.⁴⁾ Там „монастирі засновували стави не сотнями, а тисячами, особливо в південній Германії, а також Франконії, яка до того мало була обдарована багатими водою озерами“⁵⁾; за монастирями взялися за ставове господарство й інші володільці маєтків. І на південній Волині початок зросту ставового господарства припадає на XV—XVI ст. Ще 1463 р. ми бачимо два стави князів Збараських у с. Івачеві⁶⁾. Десь перед 1475 р. на Горині був заставлений великий став Передмірецький, якого заставив якийсь Роман Чаюс⁷⁾. 1475 р. якийсь став в старостві Кременецькім орендує купець за 160 кіп литовських гро-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. VII III, 7. ²⁾ Арх. Ю. З. Р. VII. III. ³⁾ Щербина В.,—Українські староства XVIII в. Арх. Ю. З. Р. VII. III, сс. 16, 17.

⁴⁾ Koch W.,—Die Geschichte der Binnenfischerei von Mitteleuropa. Handbuch der Binnenfischerei. Stuttgart. 1924. B. IV. L. 1 s. 14.

⁵⁾ Ib., 28., ⁶⁾ Arch. Sang., I, 55., ⁷⁾ Ib., 71.

шей¹⁾. В XVI ст. в старостві Кременецькім ми бачимо вже цілу сітку ставів. За люстрацією 1552 р. бачимо стави в Дунаєві, Сапанові, Колосові, Цеценівці, Тетильківцях, Підлісцях, Пелесівці—Лепесівці, а в Кокореві аж 4²⁾. Навіть в відсталім Кузьминськім повіті в люстрації 1545 р. говорить про ряд ставів³⁾. В панських маєтках також є розвинене ставове господарство. 1570 р. ми бачимо в с. Жуківцях на маленькій річці, яка тече з під Вишгородка, два стави: один в самому селі, другий вище села⁴⁾. 1594 р. в ключі Ожиговецькім (Ново-Збаразькім) бачимо багато ставів, як в самім місті, так і в околичних селах — Почапинський, Соболецький, Нижній Колесецький, новий став Колесецький, Медисовецький⁵⁾. Ростуть стави і в ново заселених південно-східніх районах Кременецького повіту. З інвентаря 1603 р. довідуємося, що в самім Константинові, крім великого ставу „на річці Случі і другій Ікопоті“, є став на стариках, є став на Заслучі „Скарзин недалеко від корчми межібозької“, а до того всього „міщане мають на своїх ґрунтах, які належать місту, ставків 14“⁶⁾. На протязі XV—XVII ст. ст. на річках і річечках південної Волині було побудовано величезне число ставів.

У нас виникає питання, як це було зроблено, чим був викликаний такий розцвіт ставового господарства? Вже саме те, що розвиток ставового господарства в цій західньо українській околиці був одночасний з розцвітом ставового господарства в західній Європі наводить нас на думку про, принаймні, подібність причин цього самого розвитку. Само вже велике число ставів, ті тисячі їх, що засновували монастирі, говорить за те, що риба там розводилась не тільки для власного споживання в тих самих господарствах, в яких вона розводилась. Повинен був бути великий сторонній попит на рибу, можна гадати, що був і добрий ринок для риби. Він таки й був добрий. Нам відомо, що ціни на рибу бували дуже високі: „на початку XVII ст. в Богемії ставові господарства продавали карпів у середнім по 10 талярів за центнер“⁷⁾. Ставове господарство там на Заході прийняло цілком підприємницький характер, розцвіт ставового господарства викликаний був його прибутковістю.

В XVII ст. в середній Європі „розплід карпів у ставах вважався за одно з найбільших прибуткових занять для великих землевласників“⁸⁾. Також і в західньо-українських землях, як, очевидно, і в польських, був зв'язаний в першу чергу з можливістю збувати вироблений продукт на ринок. Правда на півдні Волині ми застаємо ставки, де риба розводиться для споживання в самім панськім господарстві; так за люстрацією 1552 р. в Колосові є „ставок невеликий для живности замкової“⁹⁾, та таких ставків було не багато й бути їх багато не могло, бо для власного споживання їх багато не могло бути потрібно. Коли ж ставів було велике число і це число росло інтенсивно, то явно що основним завданням панського ставового господарства і тут була продукція не на власне споживання, а розплід риби для ринку. Рибу тут розводили для доходу. Почасти рибу збували на місці, був де який внутрішній ринок. Про це говорить і Струменський, з'ясовуючи причини високих цін на спусти „руських ставів“¹⁰⁾. Та явно, що цей місцевий ринок не забирав всієї вирощеної тут риби. Щойно згаданий Струменський говорить про солення і запакো-

¹⁾ Грушевський М. С.,—Історія України Русь, т. VI. 1907 р., с. 179., ²⁾ Арх. Ю. З. Р. VII. II, сс. 31—33. ³⁾ Zr. dz., VI. 106—107. ⁴⁾ К. Ц. I. А., В VII. Ф. I. F. 18. Lssss do I.

⁵⁾ Арх. Ю. З. Р. VI, I, 342., ⁶⁾ Arch. Rzewus. Jnw. 1603. A. ⁷⁾ Сомов М.,—Рыбоводство. Естественные производительные силы России, т. VI. отд. III, 1922 г., сс. 2-3.

⁸⁾ Сомов М. Ор. cit., сс. 2—3. ⁹⁾ Арх. Ю. З. Р. VII. II. 33. ¹⁰⁾ Strumieński Olb.,—O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów. 1573. Biblioteka pisarzy polskich. Krakow, 1897, с. 40.

вування в бочки щупаків¹⁾. При здаванні в оренду спустів ставів говориться про підводи для вивозу риби, 1594 р., говорячи про оренду ставів Ново-Збаразького ключа, пан обов'язується дати „підводи під рибу тих ставів“²⁾ На цих підводах риба відвозиться до великих міст Польщі. Віддаючи 1607 р. в оренду спусти ставів Понитовського, Туриковського і Нового, пан зобов'язується „рибу бочкову відпровидати з Микитич своїми підводами до Перемишля, або до Люблина“³⁾. Та в цих містах, очевидно, риба не залишалася, вона йшла десь далі, це був передаточний пункт, а споживач риби був десь далі. В цім самім контракті, як і інших, передбачається, що рибу доводиться везти „дальше“⁴⁾. Вже ці відомості і сам напрямок транспортування риби показує, що споживач і основний ринок на рибу був на захід від України, в землях Західньої Європи. Туди везли через галицькі міста з України рибу з давніх часів⁵⁾, а тепер у XV—XVII ст. ст. цей вивіз доходить до великих розмірів, коли ввозять вже рибу не тільки з річок⁶⁾, а й місцевих ставів.

Отож основною причиною розвитку ставового господарства на західній Україні XV—XVII ст. була можливість збувати рибу на ринку. В наслідок економічного розвитку самої України утворився деякий місцевий ринок на рибу. А головне, як раз в ті часи сильно виріс західньо-європейський рибний ринок, і цей ринок забирав велике число риби зі сходу Європи⁷⁾. Тому то розвиток ставового господарства в західній Україні, зокрема на південній Волині, був одночасний з розцвітом його в Західній Європі.

Можливість збувати рибу на ринку була основною причиною розвитку в нас ставового господарства з зазначені часи та не була єдиною причиною. Цілий ряд обставин місцевого господарчого й суспільного життя допомагали розвиткові в цім краї рибоводства. Для розвитку певної галузі господарства було б за мало мати можливість збувати на ринку вироблений продукт. Треба було мати можливість його продукувати. Тут на західній Україні, зокрема на півдні Волині, порівнюючи з іншими землями України, робить можливим значний розвиток розрахованого на далекий і великий ринок рибоводства перш за все те, що тут край в XVI—XVII ст. ст. вже був, порівнюючи, добре залюднений і загосподарений⁸⁾. Разом з цим цей край вже дійшов до певного степеня господарчого і суспільного розвитку, і господарчі й суспільні відносини тут вже усталилися. Пани вже захопили в своє розпорядження води й землі, можуть заставляти стави там, де вони вважають за потрібне і стільки, скільки їм потрібно. Серед підвладної людности, зобов'язаної їм роботою, вони знаходять потрібну кількість робочої сили, щоб утворювати й експлуатувати стави. До того ця робоча сила за панщизняних порядків дістається за дурно. Так само за дурно підвладні селяни дають для транспорту риби потрібне число підвід, принаймні до ринків західньої Галичини та Польщі. Мало того, обставини склалися так, що, як ми вже бачили⁹⁾, використати в цій околиці всю землю і всю можливу робочу силу підданих в панськім земельнім господарстві поки що ще не

1) Ibid. 2) Арх. Ю. З. Р., VI, I, 236.

3) Арх. Ю. З. Р., VI, I, 342. 4) Ibid.

5) Грушевський М.,— Історія України-Руси, т. VI. 1907 р., с. 178.

6) Грушевський, op. cit. ibid.

7) Грушевський, op. cit., с. 173. Наводить з статті Ставіського т. III, Енциклопедії rolnictwa такі відомості: 1510 р. вивезено через Краківську комору риби бочок 4013 $\frac{1}{2}$; 1533 р. — риби бочок львівської 6.141, люблинської і красноставської — 4774; 1535 р. — львівської 216, іншої 2362 $\frac{1}{2}$; 1541 — 130 $\frac{1}{2}$; 1542 — львівської 129, іншої 1223.

8) Розділ I цієї ж праці „Залюднення краю“.

9) Розділ III цієї ж праці „Фільварок“.

вдається — залишається багато невикористаної землі і невикористаної панщизняної робочої сили. Всі вищенаведені обставини вже просто підштовхують використати її хоч би в ставовім господарстві. Нарешті, західня Україна є ближче ніж інші землі України до Західньої Європи; з Волини легше було налагодити транспортування продуктів господарства, ніж з інших більш східніх областей. Оскільки всі ці моменти сприяли розвиткові рибного господарства в цім краї видно з того, що в дальших на схід землях України, землях мало колонізованих, землях, де господарчий і суспільний устрій був недорозвинений, і ставове господарство стояло дуже низько. З люстрації Брацлавського староства 1616 р. довідуємося з розділу „стави того староства“, що в цім старостві є всього один став: „невеликий став в Городицях на річці Городиці, ново збудований, може дати третього року золотих 40; вирахувавши третю частину, на рік вийде золот. 13 гр. 10“¹⁾). Саме на південній Волині розвиткові ставового господарства сприяли ще й природні умови. Край покритий густою сіткою невеликих і середніх річок, вода яких між пологими берегами тече нешвидко. Грунт тут гарний, чорноземний, вигідний в ставовім господарстві; при таких ґрунті риба знаходить собі на дні багату поживу. Значіння доброго ґрунту добре собі усвідомлювали і господарі тих часів. Струменський пише — „знай про те: котра земля добре родить збіжжя, на такій землі також добре ростуть в ставу риби. Котрий став є на піску, то вже зважай на те, аби менше садив в нього ніж в той, що на добрім ґрунті“²⁾).

З цих всіх причин ставове господарство на півдні Волини стало галузю господарства великою і дуже прибутковою³⁾, а тим самим і дуже важливою. Ця важливість ставового господарства примушувала уважно ставитись до способів господарювання, бо прибутковість господарства залежала і від досконалости техніки цього господарства.

Мені трудно погодитись з поглядом на техніку українського ставового господарства тих часів, як на зовсім примітивну і „марнотратну“⁴⁾. Ця думка оперта на розділі роботи цитованого Струменського — „про стави руські“⁵⁾. Та там говориться лишень про те, що техніка ставового господарства на Русі є нижча ніж та, яку рекомендує автор. А техніка ставового господарства, яку рекомендує Струменський, є техніка ставового господарства середньої Європи і його особиста. Це є техніка, яка не вживалася явно у колосальній більшості господарств самої Польщі. Той факт, що техніка ставового господарства, як і всіх галузів панського господарства, була нижча за техніку західньо-європейську для нас загально відомий і сам по собі мало ще говорить. Хоч ми маємо для XVI—XVII ст. ст. мало відомостей з джерел, та ті що є, свідчать про певні технічні досягнення. Самий факт загачення великих ставів на Горині: Передмірецький став загачений, як ми бачили, ще у XV ст., або на Случі, як великий став Костянтинівський чи Кузьминський, свідчить про значні досягнення в техніці будування гребель. В розведенні риби ми бачимо такий цікавий факт, що рибу вирощують в спеціальних для того призначених ставках. 1668 р. ми бачимо в Івані на Козинщині 5 пустих ставків; вони „були тільки для нарибку, а саме для карпів“. Заведені вони були явно перед Хмельниччиною. Щодо спустів ставів, то трудно повірити, щоб скрізь на Русі вони були такі примітивно-анекдотичні, як про це пише Струменський: ніби то просто прорвуть греблю, над прирвою по-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., VII, III, 48. ²⁾ Strumiński, Op. cit., 57. ³⁾ Грушевський М., — Історія України — Руси, т. VI, 1907 р., с. 180. Strumiński, Op. cit., с. I, пише: ця „частина господарства, на мою думку, є найбільш незвичайна, найрозумніша і найбільш пожиточна“. ⁴⁾ Грушевський М., — Op. cit., с. 182. ⁵⁾ Strumiński Ol., op. cit., с. 39.

сядять „хлопа“, який б'є по воді гілякою, щоб риба не втікла¹⁾). Ми знаємо, що ставили на ставах млини, вода до них ішла через шлюзи; могли ж бути шлюзи і для спуску ставів; ми знаємо, що ставили язи поперек річок, могли ж додуматись до певної форми язів для прирви, коли її доводилося робити. Що для марнотратности ставового господарства тут, то її не визнає і сам Струменський. Навпаки, він говорить що ця руська техніка, яка вона не є примітивна, порівнюючи з технікою Силезії чи Богемії, дає все таки добрі наслідки, з його слів, „там у них стави дорого купують“²⁾). Виходить, що ця руська техніка, яка вона примітивна не є, вона добре пристосована до місцевих умов. Нарешті, явно ця техніка рбзвивається, удосконалюється і набуває певних форм. Про це говорить значна на той час література про техніку ставового господарства, яка за тих часів з'являється в Польщі і таким чи іншим способом доходить і до земель цієї самої Русі³⁾).

За часів Хмельниччини та Руїни і ця галузь господарства повинна була багато перетерпіти. В наслідок спустошення як самих ставів, так і всіх інших галузів господарства, а також великого зменшення числа людности, ставове господарство повинно було занепасти. Цей занепад виявився перш за все в зменшенні з тих чи інших причин самого числа ставів. Вже 1650 р. бачимо, що величезний Манівський став на Горині не існує, „його розкопали козаки“. 1662 р. констатується, що в Курилівці та Оришківцях ставів, які були перше, тепер нема. 1666 р. в Колесці та Щаснівці ставів не видно. 1668 р. в ключі Козинським бачимо став Назарівський пустий, став в Івані пустий, там само в Івані п'ять ставів для розведення риби — всі пусті. В Гнідаві і на початку XVIII ст. став — пустий⁴⁾). Ці стави, які залишилися цілі, за браком робочої сили не підтримуються в належнім порядку, дичавіють, разом з тим не експлоатуються вповні. А деякі з існуючих ставів закинені зовсім, рибного господарства для ринкових потреб на них не ведеться зовсім. Так став Костянтинівський до 1704 р. „від козаччини на спусті нігди не був“⁵⁾). Цей став використовується паном тільки для потреб свого апарату, бо риба споживається в самім панськiм господарстві. Дається місцевим рибакам право ловити в нім рибу, не спускаючи його, експлоатуючи його не як став. Кождий з тих рибаків, особливо ті, які ловлять в річці сітками, має „дати на рік риби сухої кіп три, або за рибу гроші, себто злотих 5. Ті ж, які ловлять в міськiм ставу дрібну рибу коломлями також мають давати рибу за пропорцією в дні пісні. Крім того призначається двох рибаків з сітками для вигоди державці“⁶⁾). А цей став за часів перед Хмельниччиною давав при спусті 1.500 злотих⁷⁾).

За таких обставин прибуток з ставового господарства падає. Я вже не говорю про такі околиці, які зовсім спустошені. А навіть на Козинщині, яка заховалася порівнюючи добре, прибуток з ставів ще 1659 р. був 5500 зл. річно, а 1670 р. тільки 1750 зл. річно. Падає тут цей прибуток не тільки тому, що частина ставів зруйнована, частина не експлоатується,

¹⁾ Ibid.

²⁾ Strumiński, Op. cit., с. 40. ³⁾ a) Olb. Strumińskiego. O sprawie, sypaniu, wymierzaniu y rybieniu stawow, także o przekopach, o ważeniu y prowadzeniu wody. 1573 A. w Krakowie.

b) Opisanie porządku stawowego i przestrog niektórych domowego gospodarstwa, z pilnością uczynione od Stanisława Stroynowskiego z Stroynowa, ku czytaniu y wiadomości wszelakim stanom wielce potrzebne y pożyteczne teraz nowo w druku wydane R. P. 1609. W Krakowie. Друге видання цієї ж книжки 1636 р. в Кракові. c) Знали книжку й Jana Dubravius'a. ⁴⁾ К. Ц. I. A., В. VII. F. I — II.

⁵⁾ К. Ц. I. A. Arch. Rzewus., Fa 13, № 31. ⁶⁾ Arch. Rzewus. Fa 13, № 33. ⁷⁾ Arch. Rzewus. Inw. 1650 A.

прибуток падає і з тих ставів, які ще експлуатуються, бо вони запуснені, дають мало риби. Так на цій Козинщині прибуток з ставу Жабокрицького 1659 р. оцінюється в 2666 золотих 20 гр., а 1670 р. в 500 золотих; прибуток з ставу Лозомицького 1659 р. — 666 зл. 20 гр., а 1670 р. — 125 зл.

Цей занепад ставового господарства, як великий він не був, мав у собі деякі моменти, котрі робили справу і на той час не безнадійною. Занепад ставового господарства був наслідком одної причини — руйнування краю. Основна ж причина, яка викликала до життя ставове господарство, ринковий попит на рибу, не перестала діяти. Попит на рибу був великий, це виявляється в цінах на спуси ставів. На тій самій Козинщині всі стави були на невеликих річках, тому невеликих розмірів, а ціняться вони 1659 р. добре: спуст ставу Козинського оцінюється в 2500 золотих, Лозомицького — 2000 зл., ставів в Урлі — 4.000 зл., Жабокрицького — 8000 зл. Ціни тих ставів, які підтримуються в порядку, не занепадають, навіть ростуть. Річний прибуток з Козинського ставу 1659 р. вираховується найбільше в 833 золотих 10 гр., а 1670 р. — в 1000 зл., 1684 р. — 1000 зл. Навіть місцевий ринок на рибу не занепає, бо коли число людности в цім краї сильно зменшилося, то появився новий споживач — армія. Ми бачимо, як при кінці століття везуть рибу бочками з Жабокрику під Кам'янець. Біда була не в тім, що рибу було тяжко продати, біда була в тім, що бракувало робочої сили для її виховування і транспортування на ринок¹⁾.

І ця біда, брак робочої сили для ставового господарства, була порівнюючи, не так вже страшна, бо для цієї галузі господарства потрібно було менше робочої сили, як для інших, скажемо полеводства. Відродити став було легше ніж фільварок, а дохід став дає дуже добрий. Це надає ставовому господарству за часів Руїни і початків відродження краю величезне значіння, це примушує всякого роду володільців маєтків особливо уважно ставитись до ставів. З цих моментів намагаються відродження ставів провести в першу чергу; це відбивається досить яскраво в ряді контрактів на посесію заставну і орендовну маєтків.

В цім стані відродження ставове господарство переходить у XVIII ст. Першим завданням XVIII ст. було цей поруйнований спадок остаточно реставрувати. Коли ще в часи Руїни пани мали рахунок всіма силами триматися за стави, то з заспокоєнням краю ставове рибне господарство, натурально, має відродитись в повному розмірі. І дійсно, в першій чверті XVIII ст. стави вже загачені майже скрізь.

Та хоч XVIII ст. дістало як спадок ставове господарство поруйноване, яке приходилося відновлювати, все таки це господарство в основних контурах було вже готове, оформлене. Рибне господарство вже определило своє завдання як продукцію на ринок, завоювало на цьому ринкові певне місце, налагодило з ринком зв'язки. Рибне господарство нагромадило вже значний запас технічного вміння. Панське рибне господарство при продукуванні, збуванні і транспортуванні риби вже виробило ряд способів використання існуючих господарчих і суспільних відносин краю. XVIII ст. залишалось, використавши всі ці надбання минулого, використати ці міцні підвалини, які були закладені на протязі минулих століть.

¹⁾ Про вигідність в другій половині XVII ст. ставового господарства і зацікавлення ним в Польщі свідчить ще переклад книги Dubravius'a, який стався десь між 1660 і 1685 р.р. „O rybnikach i rybacz, które się w nich chowaią. O przyrodzeniach. Książ pięcioro. Jako są uczone, tak też w gospodarstwie do pomnażania dobrego mienia są barzo potrzebne. Z przydatkiem Joachima Cameraryusza, Medyka Norymberskiego, w Krakowie w drukarni Wojciecha Siekielowicza“.

Придивившись до рибного ставового господарства південної Волини XVIII ст., ми приходимо до висновку, що воно тримається на старих підвалинах і в основних рисах заховує старі контури. Вимоги і обставини нового часу вносять в ці основні контури лишень більш чи менш значні зміни в деталях.

Як перше, так і тепер основним завданням рибного ставового господарства є продукція на ринок, для цього й існує таке велике число ставів. Знов таки, як і раніше, риба розводилася для ринку головним чином не місцевого, а далекого. Риба вивозилася в значнім числі далеко, вивозилася в давнім напрямку — до земель Західної Європи. Слідів цього експорту риби ми здібаємо без числа. Перш за все, при розгляді контрактів на аренду спустів ставів ми бачим майже в кождім контракті пункт про підводи для вивозу риби. 1750 р. в контракті на спуст ставу Передмірецького передбачається 50 підвід під рибу до Любліна. 1755 за контрактом на спуст ставу Лозовського дідич обіцяє підводи також до Любліна. 1756 р. при спусті ставів Передмірецького і Борсуцького має бути дано 50 підвід до Варшави. 1761 р. при спусті ставів Передмірецького і Лозовського передбачаються підводи під рибу до Любліна. Численні відомості про вивіз риби на захід маємо і з інших джерел. 1778 р. економ Вишнівеччини пише, що риба з спусту ставу Лозовського за контрактом відвозиться селянами до Варшави. Громада Гнідави й Коханівки 1771 р. скаржаться, що вони „бавилися в дорозі до Варшави, ідучи з рибами, тижнів п'ять“. 1778 р. селяне лозовські возили рибу до Варшави. 1776 р. бачимо Євреїв з рибами Вишнівеччини у Львові, котрі, коли тут не продадуть своєї риби, мають везти її до Варшави. 1775 р. Євреї з Вишнівеччини везуть транспорт риби ставу Передмірецького до Варшави. Вже ці поодинокі факти, які нам вдалося витягнути з джерел випадкових, явно, що цих фактів було далеко більше, говорять про великі і часті транспорти риби з ставів півдня Волини до Західної Європи, про великий розмір експорту. І у XVIII ст. рибне господарство розраховане було не на один закордонний ринок, значне число риби розходилося і на внутрішнім ринку. Риба продавалася на місцевих торгах і ярмарках; перегляд мит ярмаркових дає нам скрізь мито з риби соленої, сушеної. Бувало так, що з невеликих ставів вміщали на цім внутрішнім ринку всю рибу. В контракті на спуст ставу Купельського передбачається, що вся риба з ставу розійдеться намісці, колиж ні, то дідич обов'язується дати 12 підвід до околишніх міст—Вишнівця, Човгана (Теофіополя), Кремінця. Не без того було, щоб риба йшла на власне споживання панів та на ординарію службовцям. 1749 р. Мнішех пише своєму уповноваженому: „для нас риба на піст може бути з ставів Волинських, або Комаринських“. 1774 р. пан в своїй диспозиції наказує управителеві — „як став льод на ставу Берестецьким, прошу казати робити тоні і щодня ловити рибу, насоливши кілька півбочок, наказати одіслати до панської кухні“. Звичайно, ці витрати риби на пана і службовців були невеликі. Практикувалася видача ординарії службовцям з риби гірших гатунків, які на експорт не йшли. 1728 р. в Костянтинові наказується „ставничому аби риби бочкової себ-то щупаків, линів, до замку не давав, а лишень білу берегову рибу“. Марнотратство ж риби на потреби пана і службовців зупиняло те, що в тій чи іншій формі орендатор спусту ставу відраховував з орендної платні ціну риби, яка бралася до двору. 1755 р. в контракті на спуст ставу Лозовського вставляється такий пункт: „коли б мали брати в контрагентів рибу на кухонну потребу, то при виплаті чергового внеску за оренду ставу (rathy) це має бути пораховано в такій таксі, а саме щупаків цебер зл. 30, лещів цебер зл. 20, окунів з карасями цебер зл. 16,

линів цебер зл. 18, бочка риби соленої по червоних золотих 5 і т. д.¹⁾

Ставове господарство півдня Волини, заховавши в XVIII ст. старе завдання — продукцію риби на ринок, в першу чергу західно-європейський, при виконанні цього завдання здибає зміну, порівнюючи з попередніми часами, деяких обставин. Змінились обставини на західно-європейському ринку, вони склались для продуцентів риби досить несприятливо. Ціна на рибу там починає сильно падати. У XVII ст. в Германських землях центнер карпів (30 — 36 риб) йшов всереднім по 10 талерів, на початку XVIII ст. там ще платили всереднім по 7 талерів за центнер, а при кінці XVIII ст. ціни впали низче 2-х талерів за центнер²⁾. За причину цього вважають зменшення попиту на рибу. А зменшення попиту на рибу мало викликати по перше, удосконалення форм сільсько-господарчої продукції, збільшення тому кількості поживних продуктів інших галузів сільського господарства; з другого боку, на це зменшення попиту на рибу мала вплинути, особливо при кінці XVIII і на початку XIX ст., секуляризація монастирів³⁾. Там, в Західній Європі цей занепад цін на рибу вже сам по собі поставив під загрозу рибне господарство, тим більше, що він не міг бути компенсований зниженням витрат на продукцію. Технічний розвиток ставового господарства зупинився, він не міг йти далі через повну недослідженість природи риб. На протязі минулих століть було нагромаджено великий запас практичних відомостей й досвіду, то все це було позбавлено наукового обґрунтування. При таких становищі техніки рибного господарства не можна було підняти сильно його продуктивність⁴⁾. Тодішнє ставове господарство було безсиле прискорити як слід ріст риби та в достатнім числі розплоджувати нову. „Це в XVIII ст., коли середньовічне ставове господарство дійшло до свого вищого розвитку, ліпші господарства того часу, через недосконалу техніку розплоду риби, нерідко залишалися без приплоду часом по кілька літ підряд“⁵⁾ „До першої половини XIX ст. головне утруднення в карповодстві було вирощення карпових мальків, хоч вже в XV ст. карпові стави були розподілені за принципом річних розрядів карпів... все таки бракувало можливості мати більш пильний догляд за ростом мальків і виховувати однорічного карпа бажаної форми та розміру“⁶⁾. Цю загрозу для ставового господарства, яку творили занепад цін на рибу і неможливість сильного збільшення продуктивності господарства, робили вже зовсім реальною успіхи інших галузів сільського господарства, а саме полеводства. В цій галузі господарства ми спостерігаємо зріст попиту і цін на продукти та разом з тим швидкий розвиток техніки, а тим самим продуктивності господарства. Справа складалась так, що занепад одної галузі і розвиток другої в часі збіглися: особливих успіхів, як спостерігали ми вище⁷⁾, полеводство досягнуло в другій половині XVIII ст. а ціни на рибу впали особливо низько також в другій половині XVIII ст. Це привело до того, що ставове господарство супроти полеводства стало далеко менше продуктивним і було далеко більше доцільним, аби стави були перетворені в поля та луги“⁸⁾. І це сталося, в гонитві за більшим прибутком: господарі нищать стави, перетворюють їх в поля та луги⁹⁾. В наслідок всіх цих обставин ставове господарство на Заході Європи занепадає.

1) Arch. Rzewus. Inw., КЦІА. в. VII ф. I. 2) Сомов, оп. cit. сс. 2 — 3. 3) Koch, op. cit. 40. 4) Сомов, op. cit. 23; Koch, op. cit. 41. 5) Сомов, lb. 6) Koch, op. cit. 41.

7) Розділ цієї роботи „Фальварок“.

8) Koch, op. cit. 40. Huguenin, — Mémoires sur les étanges 1799 p. 9) Сомов, op. cit.

Оскільки ставове господарство південної Волини було зв'язане з західно-європейським ринком, оскільки і все місцеве господарство було в певнім зв'язку з господарством Західної Європи, мало багато спільних моментів, можна було сподіватись і в цих землях катастрофічного занепаду ставового господарства. Але, коли ми придивимось, то цього занепаду ми не бачимо. Ми не бачимо зменшення числа ставів, не бачимо зменшення цін на стави, ціни на спусти ставів навіть ростуть. Ростуть вони до того, саме в другій половині XVIII ст., саме тоді, коли робить великі успіхи полеводство, коли попит на рибу на Заході занепадає коли там на Заході поле і луг починає інтенсивно витіснявати став. Ми маємо відомості, що спуст ставу Лозовського 1755 р. йде за 9000 злотих, а 1767 р. — 16000 злотих; Передмірецького 1750 та 1755 рр. ціняться в 10.000 злотих, а 1771 й 1780 рр. в 21000 злотих; Борсуцького 1748 і 1750 рр. — 26000 зл., а 1771 і 1780 рр. — 36000 злотих. Як це могло статись? Як міг бути добрий стан ставового господарства на півдні Волини одночасно з занепадом його в Західній Європі? На мою думку це сталось тому, що не всі причини, котрі викликали занепад ставового господарства на Заході діяли одночасно тут, що тут був ряд своєрідних обставин, котрі або сприяли доброму станові ставового господарства, або затримували його занепад. Перш за все тут на півдні Волини ставове господарство не перешкоджало розвиткові полеводства: воно використовувало те, що для фільварку було непотрібне зовсім, або дуже мало потрібне. У XVIII ст. тут не було такої ситуації, щоби вигідніше було землю використати під поле чи луг, аніж під став. Тут ми не помічаємо земельної тісноти: для поля й сіножати є досить місця; нема потреби спускати стави, аби дістати зайвий клаптик землі. Більше того, часом ліпше використати землю під став аніж залишати її без усякої експлуатації. Коли в тутешнім господарстві стави не шкодять іншим галузям тому що вони забирають землю, вони не перешкоджають сильно і тим, що забирають робочі руки. Робочої сили, порівнюючи з фільварком, вимагають стави не так вже багато; подруге робочої сили тут, особливо в часи занепаду продукції хліба є досить зайвої; по третє стави використовують в значній мірі пішу робочу силу, для фільваркового господарства не так вже потрібну, разом з тим використовують її, звичайно, тоді, коли нема великих польових робіт; нарешті, ця робоча сила коштує тут дешево, бо і для ставів вживається дуже великий відсоток панщизняної робочої сили. Отож перше, що тримає ставове господарство тут, то це, що воно використовує саме те, що іншим галузям господарства, зокрема фільваркові, не є потрібне. Друга причина доброго стану ставового господарства на півдні Волини у XVIII ст. була та, що тут полеводство, навіть в часи великих цін на зерно, навіть в другій половині XVIII ст. не дає такого великого прибутку, як в Західній Європі, більш, дає все таки менший зиск ніж господарство ставове. Коли ми візьмемо таблицю річних прибутків з князівства Вишнівецького 1771 р., часу на XVIII ст. дуже високих хлібних цін, то побачимо, що добрий став дає прибутків не менше ніж добрий фільварок, а видатків вимагає явно менше. Там було 16 фільварків, які обіймали 24 населених пункта: 23 села та одно місто з передмістями. Всі ці фільварки дають річного прибутку в формі панщини та повинностей річних (а так тоді обраховували прибуток з фільварків) 48.850 злотих 4 гр. В цім самім князівстві є 11 ставів, дають вони прибутку річно в середнім 20.746 злот. 20 гр. Та тут є дрібненькі ставки, котрі помітного господарчого значіння не мають. Коли ж ми візьмем ті стави, спуст котрих дає 1000 злотих і більше, то таких ставів буде 7, а річний дохід з них буде

20.163 злотих 10 гр., або в середнім з одного 2880 зл. З цих 7-ми ставів 4 стави на Горині дають річно 18.963 злот., або в середнім 4740 зл. Фільварок один того часу на Вишнівеччині дає за рік в середнім 3053 злотих. Спуст найбільшого ставу на Вишнівеччині, Борсуцького, дає раз на 4 роки 36 000 зл., або 9000 злотих річно. Дохід з найбільшого фільварку на Вишнівеччині, Залісецького, дає 7.655 злотих річно. Тут, на півдні Волини, все таки ліпше було мати великий став, ніж великий фільварок. Ті, що ходили коло панського господарства того часу, ясно собі це усвідомлювали. В описові добр князівства Вишнівецького 1771 р. зазначається, що кожний фільварок дає прибутку 20 й гріш своєї вартости, або 5⁰/₁₀, а стави, Лозовський, Передмірецький Борсуцький, дають прибутку 16-й гріш своєї вартости, або 6,25⁰/₁₀.

Ці, щойно згадані, обставини, роблячи можливим існування ринкового рибоводства на півдні Волини у XVIII ст., все таки не усовували головної загрози для тутешнього ставового господарства — зменшення попиту на головнім ринку та занепаду цін на рибу. Рибне господарство на півдні Волини у XVIII ст. можливо було вести, та його потрібно було вести, в ці загрозовлі для нього часи, як найбільш раціонально. Треба було використати всі місцеві природні й суспільні можливості та всі технічні досягнення, які надбало ставове господарство на протязі свого кількавікового існування в Західній Європі. Необхідно було поставити справу так, щоб з найменшими витратами досягнути найбільшої продуктивности господарства, бо інакше місцеві сприятливі обставини могли не допомогти.

Так воно й було. У XVIII ст. намагаються на півдні Волини поставити рибне господарство як найліпше. На техніку рибного господарства звертається пильна увага. Правда, ця техніка мало науково обґрунтована, носить переважно емпіричний характер, та така техніка була загалом у передкапіталістичнім і раннім капіталістичнім періоді. Разом з тим в цій техніці мало є нового, порівнюючи з тим, що було заведено в добрих господарствах Західньої Європи за попередніх часів, та ці всі технічні досягнення попередніх часів, старанно використовуються, оскільки вони придатні за місцевих умов.

Про то, як зробити і підтримувати став писав ще в своїй роботі Струменський. Він писав про те, як вирахувати на скільки має бути піднесена в річці вода, як висока має бути гребля, він наводить інструменти і способи цього вимірювання. Струменський писав як має бути закріплена гребля, як вона має робитися. Він писав про те, що дно ставу має бути вирівняне, вичищене¹⁾. Стара література і практика дала точний і детальний плян того як робити стави і ми бачим, що до тих способів XVIII ст. вносить дуже мало. Переглядаючи господарське діловодство того часу ми майже не здибаємо слідів міркувань про способи урядження гребель і ставів. Часом тільки прорветься думка про поліпшення якої будь деталі. Так панський урядовець з Вишнівеччини пише: „всі мені радять для ліпшого зміцнення греблі повиймати верби, які посаджені на греблі старомиській від води, та посадити їх на другому боці. Подібно, що дамся намовити. Я бачу в тім, міркуючи розсудливо, велику правдоподібність, що вони, коли ростуть від води, поруть корінням землю, а воду, яка стоїть коло них, скоріше впускають в греблю на шкоду“. Та подібні теоретичні міркування здибаються дуже рідко, хоч прийшлося мені передивитись велике число панських інструкцій всяких гатунків і багато рапортів управителів. Складається вражіння, оскільки про різні способи техніки роблення ставів не говорять, що й говорити про них нема чого, що те, як робити став,

¹⁾ Strumiński Ol., op. cit.

є ясно для всіх, що техніка є усталена і відома, розмова може бути тільки про виконання. Дійсно, за виконанням стежать пильно, про це вже ми маємо багато слідів. За роботами коло гребель мають дивитися всі, хто стоїть коло маєтків. Віддаючи в посесію ключ Вишнівецький, не забувають вписати в контракті, що „посесор є обов'язаний підтримувати всі греблі в князівстві Вишнівецькім“. В інструкції економові вишнівецькому випикується: „пан економ докладе невідступного старання, аби як найскоріше була поправлена та уґрунтована передмірецька гребля, старатись буде, аби вода в тім самім ставу Передмірецьким була занята в часі звичайнім та має вимагати допомогу від других частин маєтків за пунктом застереженням в акті розподілу. З копією цього пункту має ознакомити посесорів“. „Має пам'ятати про закінчення нової греблі під містом“, „дорукається мати на то пильну увагу, аби гребля добре і фундаментально була докінчена та витримала вагу води“. Постійний догляд за всіма деталями роботи і безпосередня відповідальність, ясно, падає на ставничого. Він має невідступно стежити за всіма роботами коло гребель. Це видно з допису економа вишнівецького 1777 р. про місцевого ставничого. На думку економа, ставничий зовсім эле справляється з своїми обов'язками: „я йому по кільканадцять раз казав, аби приїздив з Передмірки для догляду за людьми, які роблять коло греблі, а він того все таки не зробив. Минулого тижня він був определений до млинів федьковецьких для догляду та запиєвання людей, а він одного дня на момент приїхав, а у вечорі без повідомлення поїхав; другого дня приїхав та замість догляду за людьми, які возять гарами і тих, що роблять сокирами, поклався спати“. Висновок рішучий: „отож той чоловік, яко такий, що не розуміється на розпорядженні роботою загалом, є для панського скарбу некорисний“.

Так само нічого нового в основному, порівнюючи з тим, що було досягнуто в західніх землях за попередніх століть, не дала на Волині і техніка розведення риби. Найбільш бажаною в ставовім господарстві рибою вважався карп. Економ вишнівецький вважає 1778 р., що треба збільшити число карпів в ставах Лозовськім та Вишнівецькім, бо тоді буде легче знайти орендаторів на спуст ставу і піднесеться ціна спусту ставу. 1780 р. віддається став Борсуцький за 36.000 злотих Цудикові тільки тому, як рапортує управитель Вишнівеччини, що він „має охоту всі Вишнівецькі стави зарибити карпами“. Він вважає, що для збільшення в ставах числа карпів можна зробити орендаторові всякі поступки. Крім карпів велике зацікавлення тодішніх рибоводів викликають лещі. 1750 р. в контракті на спуст ставу Передмірецького в пункті про залишення риби для розплоду ясно сказано — риби треба залишити достатне число, „особливо карпів та лещів тогорічних не сміють вилувлювати під виною замковою“. Аналогічні застереження здибаються в контрактах на спусти других ставів; наприклад в контрактах на спусти ставів Борсуцького, Передмірецького 1756 р. Звичайно, на ці риби зверталася тільки головна увага, а став зариблювався рибою різнородною. 1774 р. був зроблений новий став в Пляшеві, був даний наказ кинути туди рибу для розплоду. Наказується впустити „цебер щупаків, цебер лінів, цебер карасів з окунями, цебер лещів“. Окуні, карасі трактуються, як другорядна риба, це видно з тодішніх цін на рибу. 1755 р. за контрактом на спуст ставу Лозовського береться риба на панську кухонну потребу в такій ціні: „Щупаків цебер за злотих 30, карпів—24, лещів—20, окунів з карасями—16, лінів—18“. Щодо щупаків, хоч вони продавалися найдорожче, та їх боялися розводити багато, бо вони поїдять іншу рибу.

В розведенні всіх цих сортів риби першою проблемою ставового господарства було поновлення рибного запасу замість риби виловленої, розведення і вирощення нового покоління риби. Тут головна надія була на натуральний приріст. Звичайний спосіб зариблення ставу наново після спусту було залишення в нім частини риби для розплоду. При спусті ставу забороняли виловлювати всю рибу. Слусників ставу застерегали щоб вони „збитечним ловленням ставу не пустошили“¹⁾ При спусті ставу мають залишати „належний зарибок“²⁾; і цього зарибку треба залишати „досить“³⁾. Зарибок такий складався, перш за все, з риби молодої. Рибу молоду загалом ловити не можна. Для цього забороняється вживати сіті і волюки густі⁴⁾. Є певна міра цієї молоді риби. Зразок цієї міри переховується в управлінні маєтками. При спусті дається спусникам примірник цієї міри. Ставничий бере маєтковий примірник міри, коли їздить оглядати спуст, і порівнює його з тим примірником, котрий вживають спусники⁵⁾. Нарибок має міряться цією мірою „від ока до пупка“⁶⁾. Вся риба, яка менше такої міри, залишається в ставу. Для поповнення деяких сортів риби цього зарибку було досить. Щупаки, окуні, плотиці, навіть лини, коли залишався належний зарибок, не переводились в ставу⁷⁾. Далеко гірше було з карпами: хоч і залишали належний молодняк, та його було за мало і карпи часто переводились. 1778 р. економ Вишнівеччини констатує, що в ставу Лозовським „зовсім нема зарибку з карпів“. 1777 р. констатується, що „в ставу Передмірецьким нарибок карпів цілком перевівся“. Огож при розведенні карпів ніяк не можна було покластись на один натуральний приріст, треба було вживати ще й других способів; тим більш це було неминуче, що карп в ставовім господарстві був рибою найбільш цінною і потрібною. Одним з таких способів поповнення числа карпів в тім ставу, де вони переводились, це було підкидання карпів з других ставів. 1772 р. була привезена підвода карпів на зариблення ставу Варковицького. 1778 р. на зариблення ставу Лозовського було куплено карпів цєбрів 12, а в кожнім цєбрі по штук 72. В великих ставових господарствах були спеціальні водні резервуари, де переховувались запаси риби, потрібної для поповнення рибного населення ставів. Такими були Лозовські канали, викопані коло р. Гориня, там риба переховується, підстає, з цих каналів підкидається в разі потреби до ставів. 1782 р. економ пише — ловили „зарибок до каналів Лозовських під млинами Передмірецькими і коло 2000 різного гатунку“ впустили в канали. 1791 р. за рапортом економа нам відомо, що виловлено було в каналах „рибу, а саме щупаків 790 великих, крім дрібних, карпів, лещів та другої риби 1160“ штук і все це було пущено до Лозовського ставу. 1778 р. куплений зарибок карпів до ставу Лозовського тимчасово

¹⁾ Контракти на спусті ставів Передмірецького 1750 р., Борсуцького й Передмірецького 1756 р.

²⁾ Контракти на спусті ставу Купельського 1750 р., Лозовського 1767 р.

³⁾ Контракти на спусті ставу Лозовського 1765 р., Борсуцького й Передмірецького 1756 р.

⁴⁾ Контракт на спуст ставу Лозовського 1767 р.

⁵⁾ Контракти на спусті ставів Передмірецького 1750 р., Лозовського 1754 р., Лозовського 1767 р., Передмірецького й Борсуцького 1756 р. Лист економа 1779 р.

⁶⁾ Контракт на спуст ставу Лозовського 1767 р.

⁷⁾ Strumiński Ol., op. cit. Szczukami, jako raz nimi narybisz, tedy sie oni pospolicie rady trą. A kiedy sie trafi na spuscie, tedy z stawu wielkie szczuki wybieraj, a mlode w stawie zostawij coby były na piądz między głową a między ogonem, tedy ich iuz nigdy nie przebieziesz. To też rozumiej o okuniu, o płociy, o okliej bo to są własne ryby stawowe. . . . Lin ten też tym sposobiem zrywie jako i karp, a wszakże kiedy ich wsadzisz do stawu kilka kóp trafi się im w stawie błoto, tedy ie trudno wygubić, będzie ich zawsze dosyć (с. 60).

переховується в каналах, поки скінчиться спуст ставу. Та й підкидання виявляється за мало, деякі господарства беруться за раціональне і плянове розведення карпів. Ще Струменський радив, тому, що „карпи в великім ставу не охоче множаться“, мати окремі місця для тертя карпів, а також невеликі ставки для росту карпової малечи; при чім він радить для кожного покоління карпів мати окремі ставки¹⁾. Це практивувалося і на Волині ще в XVII ст. Ми вже бачили в Івані на Козинщині 1663 р. 5 ставків, які були тільки для нарібку, а саме для карпів.

Живали і деяких способів аби зробити став більш придатним для рибячого життя. Знали, що треба боротись з загниванням ставу. Струменський знає про потребу пересушувати став; він говорить про пересушування ставів і на Русі²⁾. У XVIII ст. очищенню ставу допомагало те, що, як побачимо далі, спуст тягнувся довго і звичайно, став стояв спущений цілу зиму, тому ґрунт ставовий мав можливість добре перемерзнути. Під час спусту провадилися спеціальні роботи по очищенню ставу. 1773 р. за контрактом на спуст ставу Снігіровецького додається людей „для кошення хобти на ставу та чищення його ж“.

Вилувлювалась риба, як відомо, звичайно способом спусту ставу; цього вимагало тодішнє раціональне ставове господарство. Бували випадки, коли ловили в ставу рибу не спускаючи його, та це були тільки випадки. Ловили рибу не спускаючи ставу лишень тоді, коли став був не в порядку, або спустити його було неможливо через неупорядкованість греблі чи дна, або в ставу спущеним трудно було вилувити рибу, бо він був запущений, зарослий. Ловлення риби в ставу, який не спускався давало порівнюючи, дуже мало прибутку. Так став Вишнівецький, який не спускався, в 70-х роках давав річного прибутку в середнім 133 золотих 10 грошів, коли сусідні стави, які спускалися, давали 1771 р. в середнім річно-Федоковецький 333 золотих 10 гр., а Лозовський 4000 золотих. Той самий став Вишнівецький після упорядкування, коли стало можливим його спустити, давав при спусті 1778 р. 3500 золотих, або 1166 золотих 20 гр. річно.

Спускався став за певними виробленими правилами. Вимагалось, перш за все, спустити воду поволі. Це треба, поперше було тому, що стави на річках йшли один за другим і раптове спущення води в верхнім ставу могло пошкодити нижні стави. 1777 р. економ Вишнівеччини з'ясовує панові особливу повільність спущення води ставу Лозовського так: „вода повинна сходити повільно аби не був затоплений млин Бодацький та не була обтяжена (nie nastąpiła ciężkość) Передмірецька гребля“. Подруге, при раптовім необережнім спусті з водою може вийти й риба. Риба могла піти навіть тоді, коли одні шлюзи будуть відчинені зразу в повній мірі. Вишнівецький економ брак риби в ставу Лозовським з'ясовує тим, що 1792 р., коли була велика повідь, були на ставу відчинені всі заставки і риба могла піти до Передмірецького ставу. Отож став спускався повільно і перш за все вода випускалась через шлюзи. Особливо на великих ставах уряджено шлюзів було багато, з вищенаведеного повідомлення вишнівецького економа видно, що на Лозовським ставу було 24 заставки на шлюзах. Таким способом значний запас ставової води міг зійти через самі шлюзи. На менших ставах, які до того, були добре уряджені, вдавалося зробити весь спуст води через шлюзи. За нашими відомостями звичайно так спускався далеко ще не малий став Снігіровецький. Все ж таки на всіх більших ставах вся потрібна вода через шлюзи не сходила; приходилось ще перекопувати греблю, як тоді

¹⁾ Strumieński Ol., op. cit. 55—59.

²⁾ Strumieński, op. cit. 40—41. „W Rusi nie potrzeba stawów przesuszac, oprócz iżby u niego miał co oprawiać, abowiem na każdy spust rok stoi spuszczonej, przeschnie dobrze“.

казали, робити „прирву“¹⁾). Це було далеко не просто зробити; якою складною роботою було роблення прирви видно з тих способів перекопування греблі, які рекомендує Струменський. Що прирва не просто робилася у XVIII ст. і в нас свідчить те, що вона звичайно робилася під керівництвом фахівця, „майстра до спускання води й осадження гребель“²⁾). При спусті ставу приходилось часом вживати ще засобів, щоб риба не втікла і вверх по річці. Коли при оренді спусту ставу давалось право ловити від одної греблі до другої, справа була простіша. Коли ж цього не було, приходилось річку, де починається став, таким чи іншим способом перегорожувати.

Ловлення риби натурально ніколи не починалось зразу, як пускали воду. Треба було почекати поки вода зійде до певної міри. Тому завжди між початком спусту води і початком ловлення риби проходив певний термін часу, розмір якого був залежний від величини ставу і темпу спускання води. На Бутинськiм ставу 1773 р. між початком спусту й першою ловлею проходить тиждень, спуст починається 16 червня, перше ловлення 23 червня. 1782 р. на цiм самiм ставу між спустом і ловлею проходить два тижні: спуст починається 9 жовтня, а ловля 23 жовтня. На бiльших ставах вода до ловлі спускається ще довше. 1767 р. на ставу Лозовськiм між спустом і ловлею проходить пiвтора мiсяця: спуст ставу починається 15 серпня, а перше ловлення 1-го жовтня. 1766 р. між спустом і ловлею на ставу Передмiрецькiм проходить пiвтора мiсяця, спуст починається 15 серпня, а перше ловлення 1-го жовтня; на тiм самiм ставу 1771 р. цей термін є 51 день, спуст 10-го серпня, а перше ловлення 1-го жовтня. Ловлять рибу в ставу довго. В Бутинськiм ставу перша ловля була 1-го жовтня, остання 1-го сiчня 1783 р. В Передмiрецькiм ставу 1766 р. перша ловля була 1-го жовтня, а остання 1-го травня 1767 р.; в тiм самiм ставу 1771 р. перша ловля 1-го жовтня, а остання 1-го травня 1772 р. В Лозовськiм ставу перша ловля 1767 р. була 1-го жовтня, остання 15-го квітня 1768 р. На меншiм ставу Снiгiровецькiм 1767 р. ловля йде з жовтня по грудень³⁾). Оскiльки вода спускалась помалу, то головна маса риби йшла з водою в найнижче мiсце в ставу, звiдки її вже приходилось виловлювати. Таке мiсце, куди сходила при спустi риба за термiном того часу називалось ловиськом⁴⁾). Натуральним ловиськом в наших ставах, побудованих на рiчках, було саме дно рiчки; особливо це мало мiсце на великих ставах, загачених на Горині, Случі. З цього ловиська рибу треба було витягнути. Щоб зменшити воду в рiчках, якi проходять через став Струменськiй радив робити вiдходи води⁵⁾). Ловисько мало бути вичищене, як не у всiх, то хоч в деяких мiсцях, щоб можна було ловити рибу волоком. Тi мiсця, котрi були спорудженi для ловлення риби сiтками носили назву „тонi“⁶⁾). Ловлять рибу волоками. Вживається волок рiчний, волок для ям; волок плесовник, волок вировник. Ловлять рибу неводами; ловлять тризубцем⁷⁾). Ловиться риба певними нападами, якi носять назву генеральних ловок, часом просто ловок. На таку генеральну ловку зганяється багато людей, в перiоди мiж генеральними ловками йде ловлення риби невеликим числом постiйних рибакiв⁸⁾). Ловлять рибу і зимою. 1774 р. в диспозицiї економовi берестецькому пишеться: „там в лiсни-

¹⁾ Контракти на спусти ставів Передмiрецького 1761 р. і Лозовського 1767 р.

²⁾ Контракт на спуст ставу Передмiрецького 1761 р.

³⁾ Контракти на спусти ставів. ⁴⁾ Strumiński, op. cit. 24. ⁵⁾ Strumiński, op. cit. 24.

⁶⁾ Словник Linde.

⁷⁾ Контракти на спусти ставів Передмiрецького 1750 р. Борсуцького й Передмiрецького 1756 р. Диспозиція економовi берестецькому 1779 р., Arch. Rzewus. Fa 178 № 10.

⁸⁾ Контракт на спуст ставу Передмiрецького 1750 р. Лист економа вишнiвецького 1795 р.

чого є скарбові неводи, прошу в. й м. пана, як вже став на Берестецьким ставу льод, накажи, щоб що-дня в тонях ловили рибу". Все таки хоч ловили старано і довго, а всієї риби, яку за контрактом можно було ловити, рибу дорослу, в ставах великих не виловлювали. В контрактах зазначається останній термін ловлі, „а більше над призначений час ані одного дня ці спусники не мають ловити“ „під суровою відповіддю та гривнами“¹⁾). Виходить ловити можно було і була спокуса щось зловити.

Зловлену рибу тут на місці коло спусту консервують, аби вона могла перебути не зіпсованою той час поки дійде до свого споживача: тут її солять²⁾), очевидно сушать.

Всю масу виловленої під час якої будь генеральної ловлі риби неможно було зараз законсервувати або зразу кинути на ринок. Приходилось їй деякий час перетримувати живою. Для цього потрібні були спеціальні пристосовані місця коло ставу. Такими були різні затони, сажавки, як і вищезгадані канали. Якесь спорудження для переховування живої риби повинно було бути коло кожного більшого ставу. 1756 р. ми бачимо коло ставів Передмірецького й Борсуцького затони, „які мають бути як належить поправлені та огорожені“³⁾); 1750 р. коло ставу Передмірецького бачимо сажавки⁴⁾). Ці сажавки повинні були мати відповідну глибину, щоб коли зимою вони замерзнуть, риба там не пропала⁵⁾). Також потрібно було, щоб вони мали проточну свіжу воду, аби риба мала відповідні умови для свого перебування⁶⁾). Сажавок чи затонів коло ставу варт було мати кілька, для різних гатунків риби: в одній тримати карпів, в другій щупаків, в одній карпів більших, в другій менших⁷⁾). Сажавки, нарешті, потрібні були не для одних спусників, котрі не мали можливости або рахунку зразу викидати на ринок всю зловлену рибу, вони потрібні були і для тих, хто хтів мати постійно, а не під час спусту тільки, під руками свіжу рибу. Такі сажавки могли бути і не при ставах. 1786 р. бачимо в Дзвінячі „невелику сажавку, оточену навколо греблею, до якої вода приходить з джерела по ринвах закопаних в землі“, так само по ринвах і відходить⁸⁾).

Виконання всіх зазначених робіт в тодішнім ставовім господарстві вимагало людської робочої сили. Потрібні були робітники для будування і направи гребель, для упорядкування дна ставу, для роблення й направи шлюзів, упустів, для ловлення риби, для її припарування, для її переховування, для її транспортування на далекі ринки; потрібні були люди для догляду над ставами, для охорони їх. При цім, оскільки ставове господарство вживає тут досить розвинену, нагромаджену століттями, техніку, вимагається ним в певній мірі і кваліфікована робоча сила. Головною особою у тодішнім ставовім господарстві був ставничий. Він являється носителем всіх технічних знань епохи, він один міг знати тодішню літературу про ставове господарство, він повинен був знати всі інструкції, він, як Струменський, під час довгої служби своєї збирав в своїй пам'яті всі способи, які бачив в чужій практиці, все до чого доходив в практиці своїй власній⁹⁾). Ставничий є головний відповідальний керівник всього ставового господарства ключа¹⁰⁾). На його обов'язку лежить догляд за

1) Контракт на спуст ставу Лозовського 1767 р.

2) Контракти на спуст ставів Передмірецького й Лозовського 1761 р. Борсуцького й Передмірецького 1756 р.

3) Контракт на спуст ставів Передмірецького й Борсуцького 1756 р.

4) Контракт на спуст ставу Передмірецького 1750 р.

5) Strumiński, op. cit. 51. 6) Strumiński, op. cit. 51. Лист панського уповноваженого з Вишнівця 1776 р. 7) Strumiński, op. cit. 50.

8) Inwentarz. 9) Strumiński Ol., op. cit. I 10) Arch. Rzewus. Inwentarz Starokonstantynowski 1758 A. List Ekonomy Stawickiego.

охороною ставів, для чого він має постійно об'їздити стави, перевіряти роботу підлеглих йому рибаків. На обов'язку ставничого лежить догляд за всіма ремонтними роботами: „за людьми які коло гребель роблять“¹⁾, за роботою коло упустів, за упорядкуванням дна. Ставничий має пильний догляд за спусканням ставу, за ловленням риби, за залишенням на рибку²⁾. Весь процес ставового господарства ставничий повинен був не спускати з ока. Фахова робоча сила вживалася також під час урядження й ремонту ставів. На роботах земляних бачимо фахівців—гарників, грабарів. Фахові робітники з Польської держави по урядженню ставів, грабарі, були відомі далеко за межами Польщі, їх у XV—XVI ст. ст. зтягали на цю роботу до земель середньої Європи³⁾. Потрібні були майстри теслі для булування й ремонту спустів. Ми бачили вже фахівця „від спускання води і заставлення“ після спусту става. Під час ловлення риби бачимо фахівців рибаків⁴⁾. Разом з тим в тодішнім ставовім господарстві вживається велике число і некваліфікованої робочої сили. Бачимо сторожів, які добами вартують при будах та язах.⁵⁾ Загалом під час спусту і ловлі риби потрібно багато людей: вони потрібні для упорядкування сажавок і затонів перед спустом⁶⁾, до перекопування греблі⁷⁾, під час генеральних ловок, зимою для рубання ополонки в льоді, до препарування риби⁸⁾, для очищення ставового дна і викошування на нім хопти⁹⁾. Нарешті потрібне велике число підвід для транспортування риби. Під час спусту ставу Лозовського 1755 р. додається їх 20 до Любліна; під час спустів ставів Борсуцького й Передмірецького 1756 р. до Варшави 25, з Б.рсук і Борщівки, та ще 25 з волости Вишнівської¹⁰⁾.

В умовах тодішнього ставового господарства, а саме дешевих цін на рибу та необхідності везти її далеко на ринок, особливо гостро повинно було стояти питання про те, щоб ця робоча сила була як найдешевша, бо інакше могло не бути рахунку вести це рибне господарство. Тому, як правило, існував такий порядок, що використовували в формі нанятої робочої сили одних кваліфікованих робітників. Приходилось давати постійну і добру платню ставничому, він має з скарбу панського постійне „грошове утримання та значну ординарію“¹¹⁾. Грабарі робили за здільну платню. 1797 р. у Вишнівці для розкопування греблі під упуст були згоджені грабарі по 10 гр. від квадратного сажна¹²⁾. 1778 р. в Костянтинові грабарі, які були наняті для сипання землі на греблі Старицькій та розкопування річки низче млина від Попівцець та коло тої самої греблі, дістали 35 злотих 17 гр.¹³⁾ 1762 р. гарникам, які працювали коло греблі Борсуковецької було виплачено 563 зл. 17 гр. Бували, очевидно, випадки уникання в цих роботах нанятої робочої сили як занадто дорогої: 1797 р. економ Вишнівеччини виправдує себе в тім, що він грабарів для розкопування греблі наняв, він пише: „примушений був наняти, бо панщиною трудно було б те зробити, особливо в часі теперішніх весняних робіт

¹⁾ Лист економа Вишнівеччини. ²⁾ Іб.

³⁾ Koch, op. cit. 34.

⁴⁾ Контракти на спуски ставів Передмірецького 1750 р., Лозовського 1767 р.

⁵⁾ Контракти на спуски ставів Передмірецького 1750, Лозовського 1767 р., Борсуцького й Передмірецького 1756 р.

⁶⁾ Контракт на спуски ставів Передмірецького й Лозовського 1761 р.

⁷⁾ Контракти на спуски ставів Передмірецького й Лозовського 1761 р. Лозовського 1767 р., Снігіровецького 1773 р.

⁸⁾ Контракт на спуск ставу Лозовського 1767 р. ⁹⁾ Контракт на спуск ставу Снігіро-і-вещького 1773 р.

¹⁰⁾ Контракти на спуски ставів. ¹¹⁾ Arch. Rzewus. Inwentarz. Starokonstantynowski 1758. А.

¹²⁾ Лист економа. ¹³⁾ Arch. Rzewus. 178 № 10.

в полі". Приходилось платити теслям, хоч частково теслярську роботу все таки вдавалося класти на мельників. Приходилось платити і рибакам, принаймні під час спусту. 1756 р. під час спусту Передмірецького ставу платили „рибакам двом по 3 золотих за тиждень, виплатили 156 золотих“. Повинні були платити майстрові від спускання води; під час цього самого спусту виплатили йому 78 зл., по 3 зл. за тиждень. За те вже вся некваліфікована робоча сила бралася за дурно, в формі панщиняної робочої сили. На це йшли в першу чергу шарварки, котрі в великій числі приписувались до ставів. За умовою 1751 р. посесор Передмірецький „має зайняти греблю і обов'язаний опорядити упусти шарварками, які приєднані особливо до репарації греблі“. 1756 р. на посесора покладається обов'язок утримувати всі греблі в князівстві Вишнівецьким для чого є шарварки. Перекидаються до ставів шарварки і з тих сел де ставів нема. 1754 р. здаючи в посесію Чайчинці, „дідичі залишають за собою 6 шарварків на рік до гребель князівства Вишнівецького“; давані вони мають бути за вимогою комісара чи економа, або губернатора Вишнівецького. 1747 р. здаються в посесію Гнідава й Коханівка „крім половини шарварків, які заховуються для діда до гребель Вишнівецьких“. 1775 р. віддається в посесію величезне село Залісці „без шарварків, які виключаються для ставів і репарації гребель“. Шарварки давали величезний запас робочих днів, з цього запасу багато можна було взяти для ставів. 1771 р. 15 фільварків та місто, 24 поселення Вишнівецьчини, давали річно 17.652 дні шарварків. Використання саме шарварків мотивується тим, що ці робочі дні підданих не використовувались для фільваркових робіт, як дні літні чи панщина. Не було б раціонально відривати від фільварку робочу силу, яка особливо в періоди розцвіту фільваркового господарства там була дуже потрібна. Тому й використання цих шарварків для ставів мало бути організовано так, щоб воно не перешкоджало роботі фільваркової. За умовою з посесором Чайчинець шарварки до гребель князівства Вишнівецького „мають бути давані без ущербу панщині“. Що вже неминуче приходилось витратити в господарстві ставовім з „ущербком“ для господарства фільваркового, то це були підводи, які так потрібні і дорогі були для фільварку. Намагаються тому витратити їх лишень в крайній потребі. 1750 р. в контракті на спуст ставу зазначено, що підводи даються тільки тоді, „коли того буде потрібно“. Давання підвід, коли б рибу могли продати тут близько „виключається“. Разом з тим, як вже приходиться давати ці підводи, натурально ставиться питання аби в цій далекій дорозі не була надірвана селянська робоча худоба. В цім самім контракті написано, що „підводи не мають брати більше, як по одній звичайній бочці солоної риби“. Ця опіка над селянською робочою худобою має місце і тоді, коли орендатори спусту самі наймають селянські підводи; дідич дозволяє їх наймати лишень „за доброї санної дороги“, а коли б дороги санної не було претендувати не мають¹⁾.

Ця проблема, що ставове господарство має бути ведене так, аби воно не перешкоджало іншим галузям господарства, ставилась не тільки щодо фільваркового господарства, а й щодо всіх інших галузів господарства, які в своїй роботі стикалися з господарством ставовім. Одною з галузів господарства де така перешкода відчувалась найбільш болюче, було млинарство. Спуст ставу відбивався на роботі млина, млин під час спусту звичайно ставав. Млин через це припинення роботи по перше сам не давав належного прибутку. Припинення роботи млина подруге тяжко відбивалось на оренді, бо як побачимо далі, млин є тісно зв'язаний з орендою.

¹⁾ Контракт на спуст ставів Лозовського й Передмірецького 1761 р.

А оренда то була велика і важлива галузь панських прибутків, тому з нею приходилось поводитись обережно. Урегулювати цю справу бувало досить тяжко. Треба було точно урахувати, що дасть більший прибуток чи спуст ставу, чи робота млинів. Коли став був в кепському стані, спуст його не давав великого прибутку, а разом з тим цей став мав багато млинів, та ще млинів приписаних до оренди, яка давала великий прибуток, до оренди значного міста, то бувало й так, що від спусту ставу відмовлялися. 1797 р. в інвентарі Костянтинова зазначено: „став занятий греблею там, де сходяться дві річки Случ та Ікопоть, до спусту не здатний, бо спущений не дасть стільки, скільки за час вакування прийдеться втратити на прибутках з млинів; тому ловлять рибу на повнім“. Коли в Вишнівці, де прибуток з оренди також давав значну суму, виник проект зробити став спусним, адміністрація маєткова добре розраховує яку це дасть вигоду, чи покриє збільшення прибутку з ставу зменшення прибутків з млинів. З одного боку став неупорядкований, який не спускається давав за 3 роки прибутку тільки 400 злотих, а спуст цього ж ставу за цей самий час дасть 4000 злотих; з другого боку, як бути з млинами, котрі так необхідні для міської оренди. Вихід з ситуації дає тільки те, що близько коло міста є другі стави, Лозовський та Федьковецький, на цих ставах є млини також. Стави не спускаються всі одночасно: в той час, коли став міський спущений, а млини на нім вакують, стави Лозовський та Федьковецький повні, млини на них працюють. Виникає проект під час спусту міського ставу замінити для потреби оренди міські млини на млини Федьковецькі та Лозовські. Економ 1778 р. пише: „міський орендарі під час спусту того ставу не повинні будуть претендувати винагороди через те, що млини не мелють, бо млини Лозовські та млин Федьковецький будуть вільні для мелева. А коли б і те ще собі вважали за кривду, тоді можна буде з малими видатками виставити другий млин на 2 камня на греблі Федьковецькій“. Тільки за таких обставин вважають за можливе приступити до переустаткування ставу Староміського, котрий досі використовувався, як неспусний. Коли ж вже приходиться терпіти збитки під час спусту на млинах, то треба було зробити так, щоб ці збитки були як найменші, щоби млини вакували як найкоротший термін. Не можна затягати спусту ставу без потреби. 1776 р. управитель пише до пана про потребу поспішати займати воду на ставу Передмірецьким, бо „не занявши в нас виходить на млинах Передмірецьких шкода“.

Огож у XVIII ст. приходилось організовувати ставове господарство обережно розраховуючи, вести його було трудно. Та ще тяжче ніж організацію виробництва в ставовім господарстві було провести організацію збуту виловленої риби. Зовнішній ринок був далекий, з малим попитом, низькими цінами, кепсько організований; на внутрішнім ринку збувати було також тяжко. Вивіз ішов малими партіями, з окремих ставів. Збут риби з спусту одного ставу розбивався на ряд дрібних делікатних операцій. Збути на ринок рибу це було далеко тяжче ніж вивезти пшеницю до Гданську. Ці тонкі дрібні операції для панського господарчого апарату явно непосильні. І ми не бачимо, щоб панський господарчий апарат за якогось часу в цій околиці сам брався збувати рибу на ринку. Серед джерел, які були в моїм розпорядженні, я здибав лишень один випадок, коли панська адміністрація сама спустила ставок. Це було в Колосові, де ставок був зовсім маленький; це було десь коло 1797 р. в часи, коли дуже тяжко було знайти охотника підприємця спусника. Тай то став вони спустили самі, а рибу відпродали, очевидно купцям. До того всього, спустивши своїми силами, на спусті мали явну втрату, порівнюючи з тим, як би спуст ставу був зданий в оренду. Економ Вишнівеччини так опи-

сує 1797 р. цю операцію: „ставок в Колосові, який є коло двору, я дав розпорядження виловити, а рибу продати, за котру (рибу) ми взяли 339 золотих 10 гр. Виходить втрати на нім, порівнюючи з орендуванням 60 золотих 20 гр., бо йшов він за 400 золотих“. Спуст ставу самою панською адміністрацією це випадок, звичайно стави завжди спускалися спеціальними підприємцями, котрі організовували виловлення та збування риби. З них були фахівці свого діла, які не один раз купували спуси ставів. Переглядаючи контракти на спуси ставів Вишнівеччини я помітив ряд осіб, котрі часто трапляються серед контрагентів на спуси ставів, хоч контрактів в моїх руках було небагато. Серед контрагентів 1750-х—1760-х рр., які здибаються не раз, я здибав Олександра Гриваса¹⁾, Олександра Ярошевича²⁾, Давідка Іцковича³⁾, Мануса Сукенника⁴⁾. 1778 р. виявляється, що ведуться розмови про оренду ставу Староміського з попереднім контрагентом. В 1780-х—1790-х рр. мені вдалося виявити великих підприємців, орендаторів спустів ставів, це були Цудик та Лейба Абрамовичі. 1782 р. вони тримають спуст ставу Бутинського, 1783 р.—Передмірецького; 1785 р. роблять контракт на ряд ставів князівства Вишнівецького, а саме на стави Вишнівецький, Передмірецький, Снігірівський, Лозовський, Федьковецький, Конаховецький, Бутинський, обидва Колосовські. 1791 р. вони ж беруть в оренду спуст ставу Передмірецького. 1798 р. З Цудиком ведуться розмови про заарендування ставів Бутинського, Конаховецького, Федьковецького, Вишнівецького, Лозовського, Снігіровецького, Передмірецького. Це підприємництво, оренда спустів ставів, явно має глибоке коріння в тодішнім житті, на наших очах ця форма підприємства росте. В середині XVIII ст. ці підприємці якісь дрібніші, коли вони орендують спуст ставу, то їх орендує багато, беруть вони спуст гуртом. 1750 р. спуст ставу Передмірецького бере п'ять осіб: Войцех Хлуда, Олександр Гривас, Олександр Зевич, старозаконні Гаврась та Йосько Лановецький. 1756 р. спуси ставів Борсуцького й Передмірецького бере четверо осіб, серед них здибаємо більшість інших осіб, яких не було в числі орендарів 1750 р. ставу Передмірецького: орендарями були—Олександр Гривас, Ян Стесевич, Олександр Ярошевич, Федір, мельник Лозовський. 1761 р. спуст ставів Передмірецького й Лозовського бере п'ять осіб всі нові, яких ми раніше не здибали: Манус Ушерович, Марк Зейликович, Давид Іцкович, Мошко Нахумович, Мошко Гершкович. Коли ж ми возьмем 1780-ті—1790-ті рр., то про який став на Вишнівеччині не йде розмова, скрізь ми здибаємо як орендарів спустів одних осіб, це Лейба та Цудик Абрамовичі. 1785 р. як ми бачили, вони зразу законтрактовують щойно не всі стави тодішньої Вишнівеччини. 1798 р. Цудик береться так само до оренди всіх більших ставів Вишнівеччини. На наших очах ці ставові підприємці не тільки ростуть, вони в своїм підприємстві, оренді ставів спеціалізуються. 1750-х—1760-х рр. орендатори спустів займалися цією орендою разом маючи інші галузі господарчої діяльності, при тім в деяких з них спуси явно не були основним заняттям. 1771 р. законтрактував спуст ставу Снігіровецького Вороняк; це був видатний службовець панського апарату, який займався і на свою руку різними родами підприємницької діяльності, як побачимо далі, був видатний підприємець в галузі броварництва. 1750 р. в числі двох орендарів спусту ставу Купельського бачимо бургграфію замку Вишнівецького. 1754 р. серед тих, що збираються брати став Лозовський є Олександр

¹⁾ 1750 р. Передмірецький став, 1756 р. Передмірецький та Борсуцький стави.

²⁾ 1754 р. Лозовський став, 1756 р. Передмірецький та Борсуцький стави.

³⁾ 1761 р. Лозовський та Передмірецький стави, 1771 р. Передмірецький став.

⁴⁾ 1767 р. Лозовський став, 1771 р. Передмірецький став.

Ярошевич, бурмістр вишнівецький. 1750 р. один з орендаторів ставу Передмірецького, пан Войцех Хлуда, займається крім цього посесією маєтків. 1767 р. одним з орендарів ставу Лозовського був Меєр, орендар корчемний борсуковецький. Ті ж орендарі ставів, що виступають в останній чверті століття, Лейба та Цудик Абрамовичі виступають виразно, як підприємці ставів.

Обставини склалися так, що володільці ставів повинні були мати справу з цими ставовими підприємцями, та використовування ставів з допомогою підприємців мало для панського господарства цілий ряд небезпечних моментів. Поперше, ці підприємці далеко не завжди були зацікавлені в тім, щоб ставове господарство експлуатувати так, щоб воно не було надірване, залишилося в доброму стані. Вони мали нахил витягнути з нього не тільки належний приріст, а потягнути собі й основу, вони мали нахил до хижацької експлуатації. Особливо легко могли піти на хижацьку експлуатацію ті підприємці, котрі випадково брались до спустів ставів. За умов тодішнього ставового господарства досить легко було зіпсувати став підчас спусу хижацькою експлуатацією: досить було підчас спусу виловити всю рибу, не залишити належного нарібку на розплід, тай став вже був зіпсований; бо ж відомо, яке недосконале і трудне було за тих часів розплодження риби. А подруге, небезпека велика була в тім, що орендарі можуть загалом не дотримати умов контракту, особливо, грошових. Вони можуть рибу виловити, а грошей не заплатити; можуть почати ловити, а посередині кинути, тим самим спуст зіпсувати. Стави ж були великим панським підприємством, там справа йшла про великі суми. Процесуватись з ними після спусу, за часів Польської держави була справа тяжка. Мені трапився випадок, коли власник Ляховецького ставу процесується з орендарями цього ставу десятки літ. Вже він нарешті виграв справу, а дістати орендаря не може, бо той сидить у Вишнівці, а власник Вишнівця його видати не хоче, знаходить на те різні мотиви. Щоби паралізувати ці небезпечні моменти, практика господарча того часу виробила свої способи. Щоб не було хижацького ловлення риби, з боку панської адміністрації над спустом ставу був організований постійний контроль. Перш за все постійно мають наглядати ставничий та адміністратор маєтку¹⁾. Часом при спусті ставів великих цей контроль вважали за малий, вважали за потрібне мати при спусті ставу окремого контрольора котрий не наїздом, а постійно був б присутній весь час спусу. Такого постійного контрольора ми бачимо 1772 р. на спусті ставу Борсуковецького. Він має весь час спусу мешкати коло ставу, в одній з поставлених для спусу хат, там він має і харчуватись. Його обов'язок—бути присутнім при кожній ловці риби, з якого боку ставу вона б не була; він має записувати кожду ловку, число зловлених риб. На його обов'язку є записати продаж риби, коли будуть класти в бочки він має записати число бочок Головний його обов'язок, дивитись, щоб всі умови контракту спусниками були виконані; він має не дозволити крадіжок, виловлення тої риби, яку належить залишити; він має недопустити, щоб панський скарб яким будь способом був скривджений²⁾. Щоб контрагентами були виконані, як слід грошові обов'язки, дідич завжди намагається витягнути від них гроші за спуст ставу по можливості наперед. Звичайно в контракті зазначається, що частина грошей має бути внесена зараз після підпису контракту, частина десь в середині спусу, після продажу риб солоних, частина остання за тижнів два перед закінченням ловлення. Найліпший спосіб гарантувати

¹⁾ Контракти на спуси ставів: 1750 р. Передмірецького, 1756 р. Борсуцького й Передмірецького.

²⁾ К. Ц. I. A. B. VII. ф. I. Fa. 16. Li QQQQ Lo. 10.

виконання орендарями ставу всіх умов контракту це було мати за орендаря особу відому, особу зв'язану з власником ставу, особу залежну, яку легко було дістати, з якою легко в разі потреби було розправитись. Добрі з цього боку були свої службовці, як згадані Вороняк, жінка бурграба. Тому ж, що службовці рідко були здатні стати ставовими орендарями, що приходилось віддавати спусти ставів стороннім особам, найліпше було здати їх мешканцям тих поселень, котрі належали власникові ставу. Всі орендарі спустів ставів на Вишнівеччині, оскільки вони не були панськими службовцями, це обивателі, Євреї чи міщани, цієї ж Вишнівеччини, це ссоби, котрі знаходяться в межах юрисдикції того самого пана, котрий видає став. Маючи таких орендарів, можно було бути певним в тім, що вся належна сума їми буде виплачена, бо, як не заплаять, то пан сам з них потрапить взяти. Часом це виявляється і в контракті. От в контракті на спусти ставів Лозовського, Снігіровецького 1766—1767 рр. зазначено: „вищезгадані спусники записують безпечність сум, які належать до виплати на всьому своєму майні рухомому й нерухомому, яке зараз мають та мати можуть, а саме на хатах, товарах, гандлях, котлах, бидлі і других річах. При виплачуванні згаданої суми повинні бути пунктуальними, не складаючи один на другого і не шукаючи яких-будь хитрощів“. Маючи залежних від своєї влади орендарів, пан міг бути спокійніший щодо виконання ними і всіх других пунктів контракту, бо пан мав способи примусити їх виконати. В щойно згаданім документі написано: „беручи оцей контракт на вищезгадані стави, поіменовані спусники обіцяють його дотримати у всім, під вільною осіб секвестрацією та на всякому місці лапанням. А на це скарбові власними руками підписуться“. Йдуть підписи орендарів, обивателів Вишнівечьких.

Віддавши спуст ставу в оренту, дідич, аби орендар міг мати належний зиск за тяжких ринкових умов рибного господарства XVIII ст., примушений був багато девчім орендареві допомогти. Перш за все, приходилось дати орендарям можливість користуватися дешевою працею. Такою дешевою робочою силою була панщизняна. Орендарі своєї панщизняної робочої сили не мали; їм потрібно було таку робочу силу дати. 1761 р. за контрактом на спусти ставів Лозовського та Передмірецького власник обов'язується „перед початком спустів обох ставів приспособити шарварками все що треба до прирв та сажавок“. Також „понаправляти буди та язи“. За тим самим контрактом власником, доданий „має бути скарбовий майстер до спускання води“; також обов'язаний е дідич „додавати з шарварків стільки людей скільки потрібно буде до перекопування прірви на обох ставах“. За контрактом 1750 р. на спуст ставу Передмірецького власником „призначається під час ловлення людей скільки потрібно буде“. Звичайно даються орендарям сторожі „які при будах та язах добами вартувати повинні, аби в рибак жадної шкоди не було“. Часом для охорони спусту дідич посилає „гарнізонового жовніра“¹⁾. За контрактом на спуст ставів Передмірецького 1756 р. додаються рибакі. За контрактом 1766 р. при спусті ставів Передмірецького, Лозовського, Снігіровецького додаються люде для препарації риби. Ясно, що приходилось допомогати спусникам і в транспортуванні риби. При спусті ставу Передмірецького додається „під риби солони, коли б того була велика потреба, до Любліна підвід 20“, також „до Львова, коли б того була велика потреба, назначається підвід 8“, „аби тільки під самі риби, а не під інший товар“²⁾. 1754 р. при спусті ставу Лозовського

1) Контракти на спуст ставів Передмірецького 1750 р., Лозовського 1755 р.

2) Контракт на спуст ставу Передмірецького.

додається „під риби солоні до Любліна підвід 20“; „а тут близько, як до Дубна, або в подібну дорогу підвід 6 дозволяється“¹⁾).

Був ще один спосіб допомогти спусникам здешевити робочу силу: власник маєтку береться підхарчовувати тих, хто працює коло спусту. З маєтку спусникам видається ординарія. 1750 го р. при спусті ставу Передмірецького додається гречки осьмак 4, круп ос. 1, пшениці ос. 2, гороху—1, вівса—4, солоду на пиво ос. 1, кабанів 2, горілки простої спустів 7, соли бочок 2, квашенини бураків та капусти кадубів 4, сіна для коней фур 6²⁾). За відомостями 1756 р. перш давалось до спустів ставів Передмірецького й Борсуцького ординарії вівса, жита, гречки четвериків 196, пшениці, круп, гороху четвериків 42, сіна возів 16, кабанів годованих 6, горілки спустів 22, пива бочок 10, соли бочок 6; бураків та капусти кадубів 10. Видану ординарію орендарі звичайно мали право молоти в панських млинах без мірки й черги³⁾).

Даючи спусникам робочу силу, або допомагаючи в її утриманні ординарією, володільці ставів постачають орендарям ставу і потрібний для ловлення риби реманент. 1750 р. за контрактом на спуст ставу Передмірецького „скарб додати повинен начиння рибачьке, а саме—човни, скільки їх треба буде, також волок великий плесовник, другий вировник, волок тяглий річковий, волок малий до сажавок і др.; також цебер, півцебер та кварту. То все після закінчення ловлі контрагенти повинні повернути до скарбу. За контрактом 1755 р. на спуст ставу Лозовського „матеріяли всі, як сіті так човни, будуть додані з скарбу; також цебер та кварта“. Теж саме зазначено в контракті 1756 р. на спуст ставів Борсуцького й Передмірецького. Скарб дає потрібний при спусті й лісовий матеріал: по кілька фур щотижня до буд та язів, також скільки буде потрібно для солення риби⁴⁾).

Разом всі ці додатки утворювали значні суми. 1751 р. спуст ставу Передмірецького пішов за 10.000 злотих. „Однакож, тому що практикується для купців деякі додатки, як то різні ординарії, сіті, начиння рибачьке, дрова, сторожа й другі, та є ще збитки в оренді корчемній“, то все це підрахувавши „встановлюється, що прибуток з ставу Передмірецького не більше як 9000 злотих“ має виносити⁵⁾). Додатки спусникам ставів Борсуцького й Передмірецького одної ординарії 1756 р. підраховали в сумі 1836 злотих⁶⁾).

Треба зазначити, що всі ці вищезазначені під час спустів додатки бували за різних часів різного розміру. Розмір їх залежав від стану рибного ринку, від попиту на рибу, від ціни на неї, а тим самим від числа претендентів на оренду спусту, від степені їх охоти брати цей спуст. За тяжчих часів приходилось більше робити всяких додатків. Коли ж часи були легчі додатки зменшувалися. Ми бачили, що з середини XVIII ст. ростуть ціни на спусти, з середини ж цього століття зменшуються додатки. Вже 1756 р. віддаючи в оренду спусти ставів Передмірецького й Борсуцького, потрапили підвищити ціну спустів, порівнюючи з попередніми, на 3000 злотих, разом з тим вдалося скасувати ординарію. „Легумін жадних, солонини, соли, ярин, сіна, збіжжя, горілок і др. контрагенти від обох ставів допоминатись не повинні“. Також на рахунок орендарів була віднесена оплата майстра й рибаків цілком, а підвід частково. Одно це скорочення додатків дало збільшення прибутковості спусту ставу на 2.230 злотих⁷⁾).

¹⁾ Контракт на спуст ставу. ²⁾ Контракт на спуст ставу. ³⁾ Контракт на спуст ставу.

⁴⁾ Контракти на спусти ставів Лозовського, Передмірецького й Борсуцького 1756 р.

⁵⁾ К. Ц. I. A. B. VII. ф. I. Fa. 9. Li J Lo. 2.

⁶⁾ Додаток до контракту 1756 р. ⁷⁾ Додаток до контракту 1756 р.

На допомозі спусникам при виловленні риби не можна було зупинитись, приходилось їм допомогти і при збуванні риби, бо за тих часів збути рибу можливо було лише використавши ті права та привілеї, котрі давав тодішній суспільний устрій панам.

Особливо тяжко було із збутом риби на ринку внутрішнім. Оцей внутрішній ринок був дуже потрібний. Риба вивозилась за кордон не вся, туди везлись тільки ліпші гатунки. Спускаючи став виловлювалось багато риби гірших гатунків, багато всякої дрібної риби. Це за кордон вивозити не було рахунку; це треба було збути на місці. Під час спустів особливо великих ставів такої непридатної для експорту риби виловлювалось велике число. Вмістити цю масу на внутрішнім ринку способом звичайного продажу ніяк не вдавалось. Приходилось, поперше, створити під час її збування на цім внутрішнім ринку особливо сприятливі умови. Такі умови творились монополізацією ринку. За контрактом на спуст ставу Перемірецького 1750 р. „за весь час спусту того ставу жаден, так з своїх людей, як і чужих, не сміє підвозити і продавати рибу в місті Вишнівці так солону і суху, як і свіжу, навіть піскарів; виключаючи одних оселедців. Також всі Євреї вишнівецькі на всі свої свята, шабаси, весілля, обрізання та другі, повинні купувати риби не де інше тільки виключно на тім самім ставу Передмірецькім“. Аналогічний пункт вноситься в контракті 1755 р. на спуст ставу Лозовського, 1756 р. на спусти ставів Передмірецького й Борсуцького. Оскільки для збуту належного числа риби на внутрішнім ринку і цього було за мало, вживали ще другий спосіб—примусове накидання риби підданим панських маєтків, за терміном того часу—*parzut*. До контракту 1756 р. на спусти ставів Борсуцького й Передмірецького прикладений „реєстр“, в яким зазначено яке село в князівстві Вишнівецькім скільки „з спусту ставу Борсуковецького риби накиненої взяти повинно“. За цім повинно взяти нове місто Вишнівець цебрів 16, старе місто Вишнівець—8, Федьківці—5, Загород'є—3, Лози й Бодаки—5, Колосова й Шпіколови—3, Борсуки—3, Борщівка—5, Гнідава й Коханівка—5, Млиновці—5, Залісці—12, Оришківці—2, Чайчинці—5, Вербоваць—12, Снігірівка й Передмірка—9, Кривчики—2“. Всього вже виходить цебрів 98. До реєстру ще додається приписка—„й на інші села, котрі є в заставах, за звичаєм контрагенти накинати мають“. Цю накинену рибу селяни самі мають приїхавши забрати—„за давнім звичаєм також і на те дається розпорядження аби за низчесписаним реєстром зараз, як дадуть знати контрагенти, без одволікання всі волості приїздили своїми підводами по берегову рибу“. Практика, „давній звичай“, накидання була не тільки при спусті такого великого ставу, як Борсуковецький, накидалась риба з спустів і других менших ставів. За контрактом 1761 р. на спусти ставів Лозовського й Передмірецького „за давнім звичаєм дозволяється накидання дрібної риби на ті самі села, на які перед тим накидали“. В контракті на спуст ставу Лозовського 1755 р. ми бачимо накидання риби на Євреїв: „дозволяється накидання риби на одних лише Євреїв, цебрів 20. Практикувалось накидання риби і з малих ставів: 1750 р. при спусті ставу Купельського є накидання на Купель цебрів, 6. Примусове накидання риби на підданих орендарем могло бути дозволене, ясно, з одною умовою: що вони братимуть за накинену рибу не стільки скільки їм схочеться, а за твердою, наперед встановленою ціною. Оскільки розмір цієї ціни не був сам по собі ясний для людей того часу, „за давнім звичаєм“, ціна накиненої риби зазначалась в контрактах і таким способом дійшла до нас. В контракті 1755 р. на спуст ставу Лозовського зазначено, що за накинену рибу мають заплатити орендарям по 8 зл. за цебер. В контракті 1750 р. на спуст Купельського ставу зазна-

чено, що накинений дріб має бути оплачений по 8 зл. цебер, а цебер ливів з карасями 16 злотих. Власники маєтків з незадоволенням дивились на цей спосіб збуту риби. Примусове накидання її на підданих надривало сили цих підданих, а тим самим робило їх менш придатними для експлуатації самим паном. В контрактах володільці маєтків зазначають, що таке накидання має бути „без обтяження підданих“¹⁾. Часом власники маєтку беруться зовсім скасувати цей „давній звичай“. В контракті 1750 р. на спуст ставу Передмірецького „найменше накидання на волості контрагентам не дозволяється, з охотою касується зовсім“. Та наміри панів викоринити цей спосіб розповсюдження риби не довели ні до чого, умови господарчого життя були дужчі за волю панів. Під час дальших спустів ставів як всієї цієї волості, так зокрема і самого цього ставу Передмірецького, накидання риби на підданих існує²⁾.

Можливість використати панські права й привілеї дається спусникам і при вивозі риби закордон. Їм давалась можливість провезти через Польщу цю рибу без оплати мит. В контракті 1750 р. на спуст ставу Передмірецького ми здибаємо такий пункт: „солоні риби повинні бути довезені до самої Варшави під протекцією панською без жадних витрат контрагентів, себто без мита й цла. Для чого має бути доданий супровід, який будь адміністратор, або гарнізонний жовнір“. Аналогічні пункти ми здибаємо в багатьох контрактах на спусти ставів³⁾.

Орендарі спустів, дістаючи вищенаведеними способами різномодну допомогу від панського господарства, як під час ловлення так і під час збуту риби, за тодішніх умов самого ставового господарства та за непевних умов збуту все таки всього ризику за орендоване підприємство брати не хотіли, бо не могли. Бували випадки, які перекидали всі попередні розрахунки, за яких підприємець не тільки не мав належного прибутку на вкладений капітал, а міг позбутись і самого капіталу. Попадати в таке становище за тодішніх часів, коли ще капітал був рідкий та дорогий, та ще в такому не дуже, порівнюючи, прибутковім підприємстві, як спусти ставів XVIII ст., тодішній підприємець не хотів. Він оговорює в контракті різні нещасні випадки, за терміном того часу — *casus fortuitus*. В контракті на спуст ставу Передмірецького 1750 р. „застерігається *casus fortuitus*, якто неприятель коронний, морова пошесть“. В контракті 1761 р. на спусти ставів Лозовського й Передмірецького випадки (*casus fortuitus*) поширюються, сюди включається всяке замішання в королівстві, а також зрив з яких-будь причин греблі ставу перед спустом.

При кінці XVIII століття рибне господарство цього краю, яке на протязі цього століття різними способами трималося, попало в такі обставини, що примушене було летіти глибоко вниз. Занепад цін на рибу на західно-європейському ринку дійшов до великого розміру. „Ще на початку XVIII ст. платили в Германських землях в середнім коло 7-ми талерів за центнер карпів. При кінці століття ціни впали низче 2-х талерів за центнер“⁴⁾. Це одно повинно було тяжко вдарити по тутешнім рибним господарстві. А до того додалися ще утруднення політичні, зв'язані з розподілом Польщі, котрі, як ми бачили при розгляді фільваркового господарства сильно вдарили по економічному життю краю. З оцих всіх, а можливо й других недосліджених причин і в нашій околиці починають сильно падати ціни на рибу, разом з тим і на спусти ставів. Коли спуст

1) Контракт на спуст ставів Лозовського й Передмірецького 1761 р.

2) Контракти на спуст ставу Передмірецького 1756 р., 1761 р., 1771 р.

3) Борсудького й Передмірецького 1756 р., Лозовського й Передмірецького 1761 р.

4) Сомов, *op. cit.* 2-3.

ставу Бутинського 1782 р. цінився в 3000 злотих, то 1798 р. за нього давали тільки 2500 зл.; Вишнівецького 1778 р. — 3500, а 1798 р. — 3000; Передмірецького 1782 р. — 22600, а 1798 р. — 17600; Лозовського 1771 р. — 16000, а 1798 — 8000 зл. Особливо сильно падають ціни на спусти в останні роки XVIII ст. 1798 р. давали, порівнюючи з ціною попереднього спусту, за спуст ставу Бутинського менше на 400 зл., за спуст ставу Вишнівецького на 200 зл., Лозовського на 2000 зл.¹⁾ Підприємці починають ухилятися від цього важкого діла. Коли 1798 р. оголосили про здавання в оренду спустів ставів Вишнівеччини, то навіть „після повторного оголошення до законтрактування ніхто не став, крім одного Цудика. Та й той, вже „опарений на ставах Комаринських, бо з них минулого року бочку риби в Варшаві мусив продати тільки по 5 червоних зл., давав за спусти ставів далеко нижчі ціни, ніж були за попередніх років²⁾).

Пасіки³⁾.

Переглядаючи окремі галузі магнатського господарства на півдні Волини у XVIII ст., переглядаючи в першу чергу ті галузі, котрі розмножують продукти, використовуючи в основнім самі натуральні процеси життя рослинного та тваринного світу, галузі сільського господарства, ми помічаєм, що тут разом з фільварками й ставами велике значіння мають і пасіки.

При розгляді архівних документів це значіння пасік виявляється в різних формах: воно виявляється в розмірі цієї галузі господарства, в числі пасік і пнів в них, воно виявляється в розмірі грошового прибутку з продуктів пасішництва, воно виявляється і в тій великій увазі, котру адміністрація маєтків приділяє пасікам. Визначаючи значіння пасік в панській господарстві ми примушені використовувати всі ці форми його виявлення. До цього примушує нас стан наших архівних джерел: вони не освітлюють повно ні розмірів пасік, ні розмірів їх прибутковости. Та це й не дивно, бо ж пасіки, як побачимо далі, були тою галуззю господарства, котра звичайно в посесію не віддавалася, тому й описувалась, як фільварки описувались в інвентарях, дуже рідко. А до того ця галузь, знов як побачимо далі, виготовлювала продукти не тільки на продаж, а в значній мірі і на власне споживання дідича та панських службовців, коли не все йшло на продаж, то число проданого продукту далеко не визначає числа здобутого продукту. Разом з тим, коли ми маємо відомості про проданий віск чи мед, то ми не знаємо чи це продано продукт збору цього року чи й минулого року, бо траплялось, особливо з воском, що його збирали за кілька років на продаж, вичікували ліпших умов продажу. Навіть ті нечисленні описи пасік, котрі ми маємо, не дають нам уявлення ні про вартість їх ні про прибуток їх в грошах, бо складались вони не для того, щоб віддати пасіки в посесію орендовну чи заставну.

Отож, окреслюючи значіння пасішництва панського на підставі таких неповних та випадкових відомостей за вищезазначеним способом, я починаю з огляду розміру пасік. Більш детальні відомості про це починаються з середини XVIII ст. З цих відомостей ми бачимо, що панські пасіки є десь в кожнім ключі. 1741 р. бачимо їх з інвентаря в ключі Козинськім. 1748 р. бачимо їх з акту розподілу маєтків М. Вишнівецького в ключах Вишнівецькім, Ожиговецькім, Черноострівськім, в околиці

¹⁾ Лист уповноваженого Мнішхів. ²⁾ Ibid.

³⁾ В студіюванні пасішницької техніки, потрібної мені для цього розділу, мені багато допомогли Шулґіна Л. С. та Нестервдський. Вважаю за свій обов'язок принести їм тут за це подяку.

Вербовця, Горинки. В 1770-х рр. бачимо їх в ключах Костянтинівським, Берестецьким. Панські пасіки не тільки явно розкинені по всій території південної Волини, вони до того й численні в кожному ключі. 1772 р. за описом в ключі Вишнівецьким було в-осени пнів в пасіках казновській—132, васьковецькій—152, дзвіняцькій—150, колосовській—114, осовецькій—98, радиївській—109, кривчикській—132, лозовській—101, всього 988 пнів. 1778 р. в ключі Старокостянтинівським було панських 925 пнів. 1775 р. в невеликім ключі Берестецьким в-осени було пнів в пасіках козловській—196, солонівській—67, струмілецьких в Яська—129, Юська—125; всього 517 пнів. Збираючи випадкові відомості за окремі роки по деяких ключах про число здобутого меду та воску, а також про проданий мед та віск, ми можемо скласти приблизне уявлення і про розмір прибутків з панських пасік. Нам відомо що в серпні 1777 р. з Вишнівеччини продано 43 півбочки меду збору цього року по 6 червоних злотих. Рахуючи для цих років червоний злотий приблизно за 18 злотих польських, можемо вважати, що за проданий мед взяли 4644 злотих польських. Це виходить, що за мед взяли стільки, скільки дає середній фільварок тої околиці в ці роки, бо за відомостями 1771 р. 9 фальварків ключа Вишнівецького дають річно меншу суму, а 7 більшу. Явно що це ще не весь здобуток з пасік ключа Вишнівецького цього року; в листі панського уповноваженого говориться, що тут в-осени набито 51 півбочку меду, щось набили ж до того й воску, могли підрізати ще трохи меду й весною. 1775 р. в тій самій Вишнівеччині набили меду 70 півбочок, ціна тоді була коло 100 зл. за півбочку, виходить, набили меду на 7000 злотих. Це дорівнюється річному доходу з доброго фільварку того часу цієї околиці. 1748 р. в маєтках південно-волинських та чорноострівським Вишнівецького набили в-осени з пнів панських та десятичних 145 $\frac{1}{2}$ півбочок меду: півбочку тоді цінили в 90 злотих; мед цей коштував 13095 злотих. Фільварка, котрий би дав подібну суму річного доходу ми в ці роки на півдні Волини не здибаємо; подібну суму дають кілька великих фільварків разом. Продавали ще й віск. З ключа Берестецького в 1776—1777 господарчим році продали 2 камні 34 фунти за 221 злотий, а 1777—8 р. з цього ж Берестечка продали воску 22 камні 5 фунтів за 1649 злот. 1790 р. з ключа Вишнівецького продано воску цього річного з минулорічним 12 камнів по 74 зл. камінь, на суму 888 злотих.

З вищенаведеного на мою думку таки видно, що пасіки були помітною галуззю панського господарства, галуззю варто дослідження, разом з тим явно, що значіння їх все таки було менше ніж фільварків та ставів і тому, розглядаючи галузі панського сільського господарства за степенню їх значення, я й поставив пасіки після фільварків і ставів.

Досліджуючи пасішництво у XVIII ст. ми повинні пам'ятати перш за все те, що ця галузь господарства є далеко не нова, має глибокі та давні традиції, що досліджуючи у XVIII ст. пасішництво, навіть панське, ми досліджуємо лише невеликий період розвитку цього з'явища, та ще період досить пізній і навряд, як побачимо далі, щоб самий блискучий. Давне бджільництво було на Україні, давне було і на півдні Волини. Вже джерела XVI ст. виявляють і тут сильно розвинене бджільництво. Перш за все можемо констатувати велике бджільництво бортне, яке було в лісах заславських та острозьких. 1546 р. король кличе до відповідальності Беату Острозьку за те, що чоловік її Вельбовенський, Іванець, з своїми помічниками вибрав в чоловіка радошівського кн. Кузьми Заславського бджіл 20, що отаман Вельбовенський, Протасець, вибрав в отамана радошівського бджіл 60, що чоловік білотинський, Федір Чешенкович, вибрав в чоловіка радошівського, Федора Сивковича, бджіл — 50,

що міщанин острозький порубав в селянина радошівського Каленика 2 сосни з бджолами, в другого селянина радошівського—4 сосни з бджолами, що вибрали в Левка Боковича 60 бджіл, Кунца—20, Федора Степановича 60, потім ще 20; що знаки на соснах „показали“¹⁾ 1546 р. говориться про спустошення бджіл в Вербовці²⁾. 1546 р. Беату Острозьку обвинувачують в тім, що слуги її під час наїзду на пушу заславську порубали і „показали“ дерева бортного з бджолами—2000, а дерева з підписами—1000³⁾. Безперечно у XVI ст. в лісостеповій частині Волини існувало і бджільництво пасічне. Ми здибаємо його в маєтках панських, в формі пасік панських. 1593—1594 р. ми помічаємо в ключі Ново-Збаразькім, Ожиговецькім, панську пасіку м'якоступовську, де було уллів з 50, та ще другу панську пасіку, в якій було уллів з 150⁴⁾. Правда в маєтках королівських тут бджільництво і XVI ст. виглядає зле, порівнюючи не тільки з бортництвом староств північної лісової України, яке давало одної дани десятки корців меду⁵⁾, а й з пасічництвом в староствах лісостепової України. В ілюстраціях 1552 та 1553 рр. староства Кременецького, на той час староства досить великого, ми зовсім не помічаємо дани медової⁶⁾, в той час в близьких староствах воеводств Подільського воно виступає явно⁷⁾.

Коли в XVI ст. ми помічаємо в деяких околицях цієї території ще бджільництво недорозвинене саме там, де мало б бути бджільництво пасічне, то в XVII ст. справа і в цім поліпшується. В XVII ст. ми бачимо явний зріст пасік. Ростуть пасіки підданих. Ми їх бачимо навіть в південно східнім кутку Волини, на хуторах міщан косянтинівських⁸⁾. Ростуть пасіки панські. 1610 р. констатується, що князь Костянтин Вишнівецький мав в селі Загородді, коло Вишнівця, в лісі пасіку. 1623 р. виявляється, що в попередні роки було поставлено в лісі коло Залісець пасік 14. В часи до XVIII ст. бджільництво на південній Волині, головним чином пасічне, розвинулось до значних розмірів. Воно так закорінилось, що навіть часи Руїни змести зовсім його не могли. Я беру відомості з ключа Козинського, з інвентарів останніх десятиліть XVII ст. 1670 р. рахували, що меду з пасіки панської буде 2 півбочки, а з десяти пасік підданих чотирьох сіл цього ключа буде 4 півбочки. 1684 р. прибуток меду в цім ключі обраховано в 6 півбочок, або в 500 злотих, а 1694 р. вже в 2000 злотих. 1685 р. було продано меду паном з цієї ж Козинщини на 14.200 злотих, очевидно, за ряд літ.

Досліджуючи панське пасічництво цієї території у XVIII ст. ми повинні пам'ятати ще й друге: що панське пасічництво тут було не одиноким, що тут було сильно розвинене пасічництво міщанське та селянське. І це бджільництво селянське та міщанське було й на південній Волині чи не давніше ніж панське, принаймні в формі бортництва. А до того воно було числом пасік і числом пнів більше ніж панське. Ми шойно бачили, що 1670 р. з панських пасік сподівались 2 півбочки меду, а з десяти тільки пасік підданих 4 півбочки меду. І це було не тільки в часи Руїни, чи загалом в часи, коли панське господарство і панське пасічництво було розвинене зле. Це було і в часи розцвіту панського пасічництва, в другій половині XVIII ст. 1777 р. за інвентарем ми нараховуем в мешканців Старого Костянтинова 259 пнів. 1771 р. в ключі Вишнівецькім за відомостями інвентарного характеру було в підданих пнів в місті Вишнівці—1030, Федьківцях та Загородді—316, Лозах і Бодаках—273, Кривчиках—106, Снігіривці, Передмірці та Маніві—373, Борсуках—208, Борщівці—378, Чайчинцях,

¹⁾ Arch. Sang. IV. 468—469. ²⁾ Ib., 470. ³⁾ Ib., 475. ⁴⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VI, т. I, с. 236.

⁵⁾ Грушевський М.,—Історія України—Руси, т. VI, с. 153. ⁶⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. II.

⁷⁾ Ib. ⁸⁾ Arch. Rzewus. Inwentarz S. K. 1603 A.

Оришківцях—112, Гнідаві й Коханівці—197, Вербовці—535, Залісцях—458, Давінячі—28, Котюржинцях—80, Бутині, Полянках, Конахівцях—100, всього 4194 пні. А на панських пасіках, як ми бачили, на тій Вишнівеччині 1772 р. було 988 пнів. Можемо порівняти відомості про пасіки панські та підданих для других ще околиць південної Волини, картина буде та сама: в підданих більше пнів ніж в пана. Я беру відомості про панські пасіки та десятину з 1748 р. Нам відомо, що десятина давалась таким способом: йшов на пана з кожного десятка пнів один, коли ж десятка пнів не було, то з цих пнів неповного десятка йшло очкове¹⁾. Тому, коли ми за одною десятиною вираховуємо число пнів підданих, то дістаєм число значно менше від дійсного. Все такі наші числа будуть для 1748 р. такі: в Чорнім Острові пнів панських 369, підданих за десятиною одною 3630; Ожиговцях панських—314, підданих—1300; Горинці панських 280, підданих—1240; Боршівці панських—191; підданих—420. 1764 р. десятина бджільна в ключі Козинським, з міста та 4-х сіл, йде з 2000 пнів. Це існування давнього та великого пасічного господарства підданих давало можливість організовувати пасічництво панське, використовуючи панські права, в певний своєрідний спосіб. Пасічництво панське було зперте на пасічництво підданих. Засновувати нову пасіку можна було не купуючи пнів, а залишаючи пні десятинні. Поширити пасіку, підтримати її в часи занепаду також легше всього було пнями десятинними. Так воно й бувало. 1772 р. на Вишнівеччині хочуть збільшити панські пасіки, залишають на підсилення пасік з пнів десятинних в Осовцю—12, Радіїві—9, Васьківцю—4, Казнові—4, Княжині—8, Лозах—9, всього 46 пнів. 1764 р. залишають на підсилення пасік так само пнів десятинних 101, бо засновують одну нову пасіку. Оце пасічництво підданих, на мою думку, і було ґрунтом, з якого панське пасічництво виростало, було резервом, з якого пасічництво панське черпало сили для свого поширення та під час кризи.

Пасічництво підданих було в основі відродження пасічництва XVIII ст., погромленого, а в деяких місцях зовсім винищеного за часів Хмельниччини та Руїни. Пасічництво підданих відроджується першим. В тих районах цієї території, де при кінці XVII, на початку XVIII ст., трудно говорити не тільки про пасічництво, а загалом про яку будь галузь панського господарства, в районах на південь від Горині, цілком спустошених, пасічництво підданих в ті часи ми здибаємо. Ми його здибаємо в немалих розмірах навіть в найбільш зруйнованім і небезпечнім південно-східнім кутку. Ми здибаємо їх в великім числі на хуторах міщан косянтинівських. Їх видно зі скарги про напад козаків на околиці міста 1702 р., коли „козаки, напавши на ці косянтинівські пасіки, їх повибивали“²⁾. Їх видно з скарги міщан 1719 р. про надужиття посесора, коли він „Івана Остапенка з хутора його з давен давна наданого викинув, та пасіки його власної не дав йому там ставити“³⁾. Там в Косянтиніві ми спостерегаємо як з тих міщанських пасік творить посесор свою. 1719 р. міщани скаржаться, що посесор „в пасіках які бджоли найліпші повибирав, а кинув найгірші“⁴⁾. Посесори загалом, як елемент більш підприємницький ніж самі пани, чи не перші беруться за відродження пасік панського типу в цих зруйнованих краях. На початку XVIII ст. ми здибаємо пасіки власні посесорські. Наприклад, 1719 р. в Бутинським фільварку бачимо пасіку посесорську, посесорові надається право дотримати її до левного часу: „застерігається переховування пасіки двірської власної п. Гедзінської до

1) Inwent. Starokonst. 1728 р. Inw. Inw. Вишнівевцькі 1760, 1786, 1797 р.р.

2) Аpx. Ю. З. Р. III. II 599. 3) Arch. Rzewus. Fa. 13. № 52. 4) Ibid.

належного часу без жадної десятини, аби вона мала свого сторожа до дозору пасіки". 1738 р. там само знов бачимо власну посесорську пасіку, котру він має право вивезти: „в-осени мають бути дані посесорові підводи для вивозу пасіки“. Коло 30-х рр. ми бачимо вже розвинене й панське пасічництво. В маєтках М. Вишнівецького ми бачимо ряд пасік: горинські, де було на зиму залишено 330 пнів, вербовецькі — 330 пнів. борщівська — 110, в Княжині — 110, манівська — 110, млиновецька — 110, чорнострівська — 107. До того ми спостерігаємо, що вони знаходяться в періоді буйного зросту. 1737 р. ми бачимо нову пасіку в Маніві, а далі бачимо ряд ще нових. 1748 р. в цій Вишнівеччині бачим пасіки нові в в Ожиговецькім ключі, Колосові, ряді сіл коло Вишнівця. Коли в цих маєтках М. Вишнівецького залишено на зиму 1737 р. 1207 пнів в пасіках панських, то 1748 р. залишено тут 1918 пнів. Зріст панського пасічництва тут буде на 711 пнів, або на 58¹/₁₀. Це за 11 років.

Ми бачим великий зріст панського пасічництва, пригадуєм ті великі розміри до яких воно доросло. Ми бачим звідки воно взялося, ті сприятливі умови, в формі пасічництва підданих, як база пасічництва панського, за яких воно могло рости так швидко. Та для нас все таки залишається неясним питання: чому воно виросло? Які мотиви керували адміністраторами маєтків при утворенні та поширенні пасік, яке завдання було поставлено перед панським пасічництвом?

В давніші часи бджільництво України працювало в великій мірі на ринок, зокрема на ринок західньо-європейський. Нам відомі ті сотні бочок меду, тисячі камнів воску, котрі в XVI ст. переходили через Краків¹⁾. Нам відомо, що тоді „місто Красностав дістав право складу для меду сирового—товарів, що з Волини й Поділля везуть на Люблин й Казимір“²⁾. Ми спостерегаємо сліди ринкового пасічництва в XVI ст. й на півдні Волини. За це говорить те, що пасіки тутешні здавались в оренду Євреям-підприємцям³⁾ Безумовно працювало на ринок панське пасічництво на півдні Волини в XVII ст. Про це свідчить вираховування прибутків з пасік в грошах. Про це свідчать і відомі нам факти продажу меду й воску з панських пасік, які не раз бували; наведено вже було приклад Козинщини, де 1685 р. продали меду на 14200 злотих. Можемо припускати, що і в XVIII ст. існував ринковий попит на мед та віск, що цей ринковий попит і в XVIII ст. стимулював розвиток тутешнього панського пасічництва. Так воно й було. Можемо його виявити. Існував вивіз продуктів пасічництва на Захід. 1736 р. було завезено до Брод з маєтків Вишнівеччини 16 півбочок меду і продано тут під час ярмарку. 1777 р. економ Вишнівеччини пише, що Єврей з Ланцута купує в нього 46 півбочок меду з умовою, аби цей мед підводами був приставлений до Бродів. 1784 р. суперінтендант Жоравський пише: „мед, віск, лій та невиправлені шкури українські Євреї вивозять в краї цісарські“⁴⁾. Цей попит закордонного ринку був не малий і багато важив для тутешнього панського пасічництва. Це стверджує з'ясування панським уповноваженим з Вишнівеччини занепаду цін в 1776 р., припиненням вивозу меду на захід. Констатуючи існування значного західньо-європейського ринку для продуктів пасічництва, ми не повинні разом з тим забувати, що цей ринок, порівнюючи з часами попередніми, в XVIII, а також в значній мірі і XVII ст., вже значно занепавав, попит і ціни на продукти пасічництва зменшились. Мед, який перше був щойно не одним видом з солодошів, має тепер конкурентів. Таким конкурентом являється в першу чергу цу-

¹⁾ Грушевський М.,—Історія України-Руси т., VI, с. 173. ²⁾ Іб., с. 172. ³⁾ Арх. Ю. З. Р. ч. VI, т. I, с. 236 ⁴⁾ Записки Науков. Т-ов. ім. Шевченка, том XVIII, кн. IV, с. 4.

кор-сирець, котрий входить у вжиток народів Європи. З середини XVI ст. його почали вживати в Венеції, а потім поступово й в інших містах і країнах Європи. А це вже значно понизило ціну і попит на мед¹⁾. Вплинуло на зменшення попиту й ціна на мед і те, що його, як напій, стали витискати вина. Спала у XVIII—XVII ст. ст., порівнюючи з попередніми, і ціна на віск. За одну з причин цього вважають введення протестантизму та спрощення релігійного культу, який був великим споживачем воску²⁾. За таких обставин на західно-європейському ринку тутешнє пасічництво, зокрема і панське, цілком покластись на нього не могло. Констатований нами зріст панського пасічництва і тенденція до дальшого розвитку базувались не на одних вимогах ринку західно-європейського; велику роль відіграв в цім і ринок внутрішній. Цей ринок внутрішній існував в межах самої південної Волини. Головним споживачем меду тут була місцева промисловість, яка перероблювала його в напій; багато меду потрібно було для міського шинкарства. Маємо можливість досить ясно уявити собі розмір цього місцевого попиту. З 1770-х рр. маємо таблицю чопового ряду міст повіту Кременецького. В цій таблиці є відомості про число вишинкованих гарців меду в окремих містах. Відомості подані явно не за один рік, на мою думку за 3 роки. Наприклад, у Вишнівці з 24 червня 1772 р. по 24 червня 1775 р. вишинковано на дому меду 3221 гарнець, в таблиці ж стоїть вишинк меду в Вишнівці 3368 гарців. Відомості про вишинкуваний мед по окремих містах таблиця подає такі: в Старім Костянтинові 8514 гарців, Кременці—2788, Вишнівці—3368, Волочиськах—1450, Ямполі—1145, Олексинці—1278. Всього по цих містах—17387 гарців. Нам відомо, що для виготовлення цього числа меду-напою, меду шинковного, меду прісного треба було менше. 1765 р. в Вишнівці рахують так: було меду прісного 28 гарців, з того взято до шинку меду доброго гарців 90. Виходить, що для того щоб виготувати шинкового меду 17387 гарців треба було меду прісного в 3,2 раза менше, треба було меду прісного 5402 гарці. Це треба було на три роки, за один рік згадана промисловість цих міст споживала 1800 гарців прісного меду, або 50 півбочок, рахуючи в півбочці 36 гарців. Таке річне споживання меду було в шинкованих закладах шости міст, та в Кременецькім повіті в ті часи було не 6 міст. 1765 р. тарифа єврейського поголовного нараховує в цім повіті міст 35. Серед цих 29 міст, про чопове яких ми не маємо відомостей є такі великі міста того часу як Полонне, Заслав, Лабунь, Вишгородок, Ляхівці, Збараж, де число єврейського населення більше ніж в Вишнівці³⁾. Тому, я не думаю, що ми перебільшемо, коли будем рахувати, що всі міста Кременецького повіту вимагали для свого шинкування річно суму у разів, 5 більшу ніж зазначені нами 6 міст. Можна простежити споживання на внутрішнім ринку і воску. Такими споживачами були заклади релігійного культу. 1786 р. з дзвіняцької панської пасіки продали 30¼ фунтів воску осіннього збору в Почаїві і взяли добру ціну. Бачимо як споживача воску і місцева воскову промисловість. В інвентарі Костянтинова 1797 р. згадується „над річкою, коло бровару, будинок для роблення свічок“, орендують його Євреї—підприємці. Не без того, щоб віск був потрібний і для хатнього вжитку заможніших верств тутешньої людности.

Багато вимагалось продуктів пасічництва і на власне споживання самого пана та службовців панського апарату. 1736 р. в записові видатків вишнівецького маєтку бачимо, що на приїзд панський розситили меду

¹⁾ Fr. Gerloni,—Die Bienenzucht, Berlin, 1902, с. 3. ²⁾ Ib.

³⁾ Аpx. Ю. З. Р., ч. V, т. II, в. I.

6 півбочок, до кухні та креденсу пішла одна півбочка, за диспозицією маршалка Зубжицького видали до кухні ще 6 півбочок. 1737 р. записано знов до кухні та креденсу одна півбочка, до кухні знов півбочка. Службовцям за тим записом дали 1736 р. півбочок — комісарові І, писареві провентовому за два роки — І, Бельмонтіві — І. До того дали 1736 р. ксьондзові ректорові Слонімському 2 півбочки, львівському почтмейстерові одну півбочку. 1736 р. записано ще в вишнівецьких рахунках: „віддано в розпорядження комісара півбочок 11“. Отож мед в побуті заможніших верств вживався на кухні, в креденсу та як напій. Вино ще було за дороге і медом заміняли часом вино навіть в великих панів. 1777 р. економ Вишнівеччини бере від пана дозвіл розситити одну з півбочок для скорочення витрат, які виникають на вино. Йшов на власне споживання й віск; щоб освітлювати ці величезні панські палаци треба було досить свічок. Воску на власне споживання йшло так багато, що часом свого й не ставало. 1737 р. 9 листопада в Вишнівці було куплено в Шмерка та Анзеля 12 камнів воску за 540 злотих.

Як би багато не йшло продуктів пасічництва на власне панське споживання, мені здається, основним мотивом утворення та поширення панських пасік було стремління постачати продукти цієї галузі господарства на ринок, мати грошовий дохід. Потреби власного споживання в значній мірі, як не зовсім, можна було покрити десятиною з пасік підданих.

Отож, ринкові вимоги викликали утворення панського пасічництва у XVIII ст., вони й жемуть його зріст далі. Коли ми звернемося до тих років, в які ми зупинились на розгляді панського пасічництва, до 1730-х 1740-х рр., то побачимо, що ціни в ті часи на продукти пасічництва стоять високо, а до того ще мають нахил зростати. Ціна на мед в 1730-х і 1740-х рр. стоїть в середнім десь на однім рівні — коло 100 злотих за півбочку. 1748 р. продавали півбочку на Вишнівеччині по 90 злотих, та це був дуже урожайний рік на мед; управитель рапортує, що „пасіки цього року тут вдалися не зле“. 1737 р. продали півбочку в Бродях по 100 зл. 1736 р. продавали в Бродях півбочку по 6 червоних злотих, також коло 100 польських злотих. В 1750-х рр. ціна на мед підсочила. 1756 р. на тій самій Вишнівеччині продавали півбочку меду по 7 червоних злотих, на той час рахуючи за червоний злотий 18 злотих польських, за півбочку виходить взяли по 126 злотих. І ця ціна для 1750-х рр. не була випадковою, це була нормальна ціна. Маємо інвентар с. Корпилівки 1753 р., там півбочка меду оцінена в 126 злотих; в інвентар вставлялись ціни не випадкові, а як раз середні. Віск також в середині XVIII ст. має тенденцію рости в ціні. 1748 р. продавали камінь воску по 65 злотих, а 1778 р. по 76 злотих. За існування добрих цін на продукти пасічництва та ще цін, які мають нахил рости, росте й панське пасічництво далі. Вище ми констатували, що панські пасіки в маєтках тутешніх Вишнівецького з 1737 по 1748 р. вирости на 58%. Самого 1748 р. бачимо 4 нових панських пасіки: в Підгайчиках, Снігіривці, Дзвінячій, Колосові. В 1760-х рр. ми знов маємо можливість простежити зріст панських пасік. Цей зріст іде так інтенсивно, що для збільшення панських пасік не зупиняються навіть перед купівлею пнів. Для збільшення вишнівецьких пасік куплено 1763 р. в пана Заліського 70 пнів, а 1764 р. куплено в пані Кімонтової пнів 33. Звичайно, що ріст іде і за рахунок пнів десятинних. Залишено було пнів десятинних на підсилення пасік—101. Цього року була заснована одна пасіка зовсім нова. Ми маємо відомості про число пасік і пнів на території ключа Вишнівецького, зменшеного після розділу між Мнішками 1770 р., з років 1764 і 1772 р. Порівняння їх дасть таку картину росту панського пасічництва. Беру числа пнів залишених на зиму.

Пасіки	1764 р.	1772 р.	Пасіки	1764 р.	1772 р.
В Княжині	101	131	В Осовюю	—	87
„ Казнові	101	131	„ Радіві	—	95
„ Васьківцях	101	129	„ Кривчиках	—	111
„ Бистриці	101	131	„ Лозах	—	91
„ Колосові	—	101	Всього	404	1007

Маємо збільшення на 603 пні, або на 149,2⁰/₀. Володільці ж маєтків збільшення пасік до такого розміру вважають ще за мале. В інструкції економові вишнівецькому 1772 р. наказується: „пасіки скільки можна збільшити“. І економ це робить: він в-осени вибиває виключно пні старі та рої слабі, не зачіпає жадного доброго пня; мало того на підсилення пасік панських підкидає ще 46 пнів десятичних.

При цім ми можемо констатувати, що за цих сприятливих для пасічництва ринкових умов росте й пасічництво підданих, правда не таким швидким темпом, як пасічництво панське.

За інвентарями я маю можливість порівняти число пнів підданих 7 поселених пунктів Вишнівецьчини 1760-та 1771 рр.

Поселення	1760 р.	1771 р.
Вишнівець з предмістями	450	1030
Федьківці й Загороддя	184	316
Лози й Бодаки	283	273
Гнідава й Коханівка	44	197
Всього	961	1816

Число пнів в підданих цих 7 поселених пунктів збільшилось на 855, пнів або на 88,9⁰/₀. В 24 поселених пунктах тодішнього ключа Вишнівецького число пнів в підданих дійшло до величезної суми 4194 пнів, при чім це було фактично в 22 пунктах, бо в 2 селах піддані пасік не мали.

Коли панське пасічництво доросло до таких великих розмірів, коли воно стало такою важливою галуззю панського господарства, та ще галуззю господарства, котра мала своїм завданням давати грошовий дохід, натурально сподіватись, що на організацію та техніку їх адміністрація панських маєтків повинна була звернути пильну увагу, аби досягнути як найбільшої прибутковості цієї галузі господарства. В області техніки справа стояла так, що внести якісь нові кардинальні зміни тут не було жадної можливості. Застосувати які будь нові винаходи в панськім пасічництві не було можливості тому, що цих винаходів не було. Раціональна пасічницька техніка була справою майбутніх часів, а техніка емпірична склалася давно і дальше не йшла. Армбрустер, дослідник давнього пасічництва Західної Європи констатує це завмирання розвитку пасічницької техніки, незмінність на протязі довгого часу способів пасічницького господарювання: „коли ми знаєм спосіб продукції XVIII ст., тим досить часто ми знаєм його також і в попередні століття“¹⁾). Звичайно, і в землях Річи Посполитої у XVIII ст. нам не відомо, щоб були якібудь великі технічні винаходи в пасічництві. Могла стояти справа лише про засто-

¹⁾ Armbruster L.,—Der Bienenstand als völkerkundliches Denkmal. Bücherei für Bienenkunde VIII Band, 1926, cc. 93—94.

сування в панських пасіках досягнень тогочасної пасічницької техніки більш досконалих господарств. Розглядаючи способи господарювання на панських пасіках, бачимо, що це в значній мірі і було зроблено. Перш за все, для пасіки треба було вибрати відповідне місце, його вибирали не в самім селі, а поза ним, де повинно було бути досить медодайних рослин. Панські пасіки стоять на спеціально відведених для цього місцях, пасічиськах, уряджених в полі чи лісі. За інвентарем Старого Костянтинова 1797 р. пасічиська панські виглядають так: ¹⁾ „пасічисько скарбове, низче дороги, яка йде від Красносілки, над Случею в кущах, обросле різним деревом, де халупа для пасічника“. „Пасічисько в степу від Погорілої, на Малашисі, вгорожено плотом, навколо поза плотом обсаджено липами та обкопане ровом. Там в середині для пасічника буда з хрсту, обліплена глиною“ ²⁾. На Вишнівеччині панські пасіки також стоять за селами, десь в полях чи лісках, про це говорять самі назви їх—пасіки в Княжині, Васьковці, Осовцю, Радіїві, Казнові: таких сіл в той час на Вишнівеччині нема. Цей спосіб урядження пасік на окремих пасічиськах поза селами видуманий не панською адміністрацією. Його вживали заможніші піддані, котрі мали великі пасіки; так вони були уряджені в XVII на початку XVIII ст. Ми бачили на хуторах за містом пасіки міщан косятинівських. Від підданих пани могли цей спосіб перейняти.

Стоять бджоли на тих пасіках в дерев'яних улях—колодках. На пасіках дзвіняцькій та васьковецькій бачимо, що ці улі покривалися солом'яними шапками. Стоять вони літом чи не цілком залишені натуральному ходові речей. Не бачимо слідів втручання в життя бджіл навіть за часів роєння, також і при збиранні ними пожитку. Бджоли собі рояться природним способом, в значній мірі як їм виходить. Через те на пасіках трапляється значний відсоток роїв малосильних, за термінологією панського діловодства *rojów słabych*, котрі перезимувати не можуть, через що їх приходиться вибити. 1772 р. на панських пасіках Вишнівеччини відношення числа роїв малосильних до перезимовування до загального числа роїв було таке:

П а с і к и	прибуло роїв	з них вибили слабих	П а с і к и	прибуло роїв	з них вибили слабих
Колосовська	38	6	Казновська	51	4
Осовецька	16	7	Княжинська	49	7
Радіївська	28	9	Кривчикська	53	15
Бистрицька	69	16	Лозовська	24	11
Васьковецька	69	18	Всього	387	93

Виходить в-осени прийшлося знищити коло 24⁰/₁₀₀ роїв цього року, і це при констатованім нами вище намаганні адміністрації маєтків збільшити пасіки, залишити на зиму як найбільше. 1786 р. на пасіках васьковецькій та дзвіняцькій знищено в-осени молодих роїв 32⁰/₁₀₀. Значне число при цім зроювалось і старих пнів. 1772 р. на пасіках Вишнівечького ключа з старих пнів в-осени було старих пнів зроєних, до сховання нездатних 13⁰/₁₀₀. 1786 р. в Дзвінячі та Васковцю таких пнів було 20⁰/₁₀₀.

За таких порядків приріст бджіл за рік гуртом був коло 70⁰/₁₀₀. Маємо відомості з ключа Вишнівечького 1772 р.

¹⁾ Arch. Rzewus. Inwent. S. K. 1797 A. ²⁾ Ib.

П а с і к и	залишилося в 1771 р.	прибуло роїв 1772 р.	% приросту
В Колосіві	76	38	50
„ Осовцю	82	16	19
„ Радіїві	81	28	34
„ Дзвінячі	81	69	85
„ Васковцю	83	69	83
„ Казнові	81	51	63
„ Княжині	88	49	55
„ Кривчиках	79	53	66
„ Лозах	77	24	31
Всього	528	397	75

1786 р. приріст бджіл на двох пасіках цього ключа був такий:

П а с і к и	Залишилось з 1785 р. пнів	Прибуло роїв 1786 р.	% приросту
На Бистриці в Яцка	50	44	80
В Васьківці в Григора	98	61	62
Всього	148	105	70

Цей 1786 р. не був зовсім дуже добрий; цього року, як бачимо з рахунків цих наведених пасік, бджолам не вдалося набрати меду навіть стільки, скільки потрібно було залишити для їх підгодування весною, на всякий випадок для цього меду ще докупили. А за років ще гірших відсоток нових роїв, порівнюючи їх з старими, спадав ще низче.

П а с і к и	Залишилось роїв з р. 1779	Нових роїв р. 1775	% зросту	
В фільварку Берестецьким	пасіка Козлова	143	36	25
	пасіка Солонівська	45	17	37
В фільварку Стремілецьким	в Яцка	76	37	48
	в Юська	80	23	28
Всього	344	113	32	

В тім числі є також роїки малосильні, котрі перезимувати не можуть, котрі були вибиті в-осени.

Більше заходів коло пасік ми можемо простежити зимою та весною. На зиму бджоли ховалися в стебнику. Ховали від непогоди очевидно не зле, бо слідів великої втрати бджіл зимою від цього ми не бачимо, хоч всякі втрати на пасіках старанно нотуються і про них акуратно рапортується. 1786 р. рапортується: „в Васьківці в Грицька Кравця було на зиму сховано пнів 58, які тепер виставлені“. 1764 р. на Вишнівеччині в пасіках панських за зиму пропало зовсім невеликий відсоток пнів.

П а с і к и	Залишилось на яиму 1763 р.	Спало за яиму	% загинелі
В Остапа Білика в Гнідаві	122	14	11,4
В Леська Білика в Гнідаві	109	5	4,5
В пасіці княжинській	105	6	5,7
В пасіці казновецькій	87	4	4,5
В пасіці дзвіняцькій	81	10	12,3
В пасіці васьковецькій	83	1	1,2
Всього	587	40	6,8

Як *инули* бджоли зимою, то найбільше від голоду, коли не був ними зроблений літом достатній запас меду. 1796 р. економ Вишнівеччини рапортує: „Пасіки значно поспали, ледве не третя частина, бо на 1004 пнів залишили на зиму спало пнів 299; між ними було 3 пні таких, які мали по троху меду, а у всіх сам сухий віск. Причина та, що в минулім році багато намножилося бджоли до роєння, а під цей час пожива через надзвичайні посухи занепадала. Отож і не роїлись і меду не наносили. Жили готовим деякий час, поки вистарчило“. Такі випадки великої загибелі бджіл зимою від голоду здибаємо в джерелах рідко. Явно, що пні перед їх схованням на зиму оглядали і намагались виявити в них запас меду і на мою думку відсоток загибелі бджіл в нас був невисокий, порівнюючи його з таким відсотком в пасіках середньої Європи того часу, а тому і техніка ховання на зиму бджіл не була гірша¹⁾.

Другий дуже небезпечний час для життя тутешніх бджіл була весна. Їх багато гинуло особливо в перші часи на точку. Гинули вони весною вже не так від голоду. Пасічники панські того часу вміли бджоли весною підготовувати. 1797 р. 10 червня економ Вишнівеччини пише: „Пасіки огулом в цілій околиці не рояться, а спадають через занепад за посухи пожитку. І це має місце в скарбових, та з невеликою шкодою, бо підготовуються“. Була практика залишити меду на годівлю бджіл весною. 1737 р. з 51^{1/2} півбочок зібраного меду залишили на Вишнівеччині для годування бджіл весною 7^{1/2} півбочок. Пнів залишили цього року на зиму 1177. Виходить одну півбочку залишили приблизно на 156 пнів. 1777 р. з зібраних в-осени 51 півбочки залишили на годування бджіл весною 7 півбочок. Пнів тоді було залишено на зиму 1005. Одна півбочка була залишена на 143,5 пня. В останнім випадку залишали на 1 пень ¹/₄ гарця меду, і то коли всі пні вийдуть цілими з зимовки. Більше ніж від голоду терпіли весною бджоли від непогоди. 1797 р. економ Вишнівеччини рапортує: „Пасіки виставлені своєчасно з стебників, з зими вийшли не найгірше, та пізніше через вітри надзвичайні зимні й морози поспали на точках почасти до 87 пнів“. А на зиму в панських пасіках залишали в середнім коло 100 пнів, як побачимо далі. 1764 р. на Вишнівеччині ми можемо простежити цілком докладно яка частина пнів в панських пасіках спала цього року на точку. Це буде картина не злого року.

П а с і к и	Залишилося з зими	Спало на точку	% загибелі
В Остапа Білика в Гнідаві	108	8	7,4
В Леська Білика в Гнідаві	104	1	0,9
В пасіці княжинській	99	1	1,0
В пасіці казнозькій	83	5	6,0
В пасіці васьковецькій	82	1	1,2
В пасіці дзвіняцькій	71	2	2,8
Всього	547	17	3,1

Далеко більше нового, ніж в техніку, було можливості внести в організацію панського пасічництва. Увага, яку приділяли панським пасікам, привела до виділення їх в окрему галузь господарства. Пасіки були виділені з фільварку; вони мають своє окреме управління, свій окремий обслуговуючий апарат, незалежний від адміністрації фільварку, йому не-підвладний. Пасічники окремих пасік підпорядковані дозорці пасік, зв'я-

¹⁾ В Оденвальді (Гесен) було принаймні 10% зимової втрати. Armbruster, op. cit. 101.

зана ця пасічницька галузь господарства з загально маєтковим панським управлінням через управління ключа, або комісара добр. Для нас зрозуміло тому, що, коли віддається в посесію один з фільварків ключа, то він віддається без панської пасіки, яка стоїть на його території. 1751 р. йде в посесію Дзвіняцький фільварок „опріч пасіки скарбової зо всім її забудуванням“. 1775 р. йдуть в посесію фільварки Залісецький та Котюржинецький „опріч пасік двірських“. Оскільки, як ми вже констатували, панське пасічництво було тісно зв'язане з пасічництвом підданих, то, натурально, повинно було з фільваркового управління разом з панськими пасіками бути виділене і пасічництво підданих, прибутки з нього. З середини XVIII ст. ми помічаємо, що прибуток з пасік підданих, зокрема пні десятинні, виділяється з прибутків фільваркових, а приписується до панських пасік. Це ми можемо виявити знов таки при здаванні окремих фільварків ключа в посесію. 1762 р. на Почаївщині „мед та очкове виключені з прибутків, показаних сумаріушом, бо вони взяті на скарб дідича. Ними посесори цілком не будуть цікавитись, це стосується виключно до скарбу дідича“. 1775 р., коли йшли в посесію фільварки Залісецький та Котюржинецький, то також „опріч десятини бджільної“.

Виділивши панські пасіки в окрему від фільварку галузь господарства, мали легчу можливість зовсім неподібно до того, як було в фільварку, організувати в пасіках використання людської робочої сили. В виділених з фільварків пасіках використовували людську робочу силу не як панщизняну, а виключно, як найняту, що було дуже потрібно при бажанні використати всі тогочасні досягнення пасічницької техніки та досягнути як найбільшої продуктивності цієї галузі господарства. В панських пасіках хочуть користуватися лише кваліфіковану робочу силу. Пасічник мав бути фахівцем своєї справи, носителем всієї тодішньої пасічницької техніки. Як всякий тогочасний фахівець в тутешнім панським господарстві, він мав за свою працю платню. Ця платня виявляється спочатку в формі натуральній: видають на руки продукти. 1741 р. в Козині пасічникові давали „жита та збіжя різного четвериків 12, кожух на 2 зими, сермягу до ходу, бути нові та пришивки, хуст 2 пари, шапку, або за ню півталера; присівку жита коробку 1, гречки коробку 1, соли гарців 6, або 2 сотки, сала на омасло“. Пізніше ми бачимо пасічників на грошовім утриманні. 1760 р. в спискові видатків ключа Вишнівецького ми бачим, що пасічники панських пасік цього ключа дістають по 60 золотих річно. За платню працював і дозорця пасік, довірений чоловік, який контролював роботу пасічників. Він 1760 р. в тім самім ключі діставав 100 золотих річно.

Поставивши свої пасіки в якнайзручніші умови, не зупиняючись перед витратами навіть на найману робочу силу, володільці маєтків мали особливо дбати й про те, аби всі ці заходи дали належні наслідки, пильнувати за тим, щоб надалі був сподіваний прибуток. Для цього був організований постійний догляд за панськими пасіками. Цей догляд мав за головну свою мету забезпечити пасічницьке господарство від зловживання та недбайливої роботи поставлених коло пасік людей. За пасічниками доглядають в першу чергу довірені присяжні, дозорці пасік. Він має постійно наглядати за пасіками, він повинен бути присутнім при всіх головних моментах життя пасіки: коли ховають пні на зиму, коли виставляють їх весною, коли підрізують пні, коли їх вибивають, коли бджоли роятся. За інструкцією 1748 р. губернатор Ожиговецький має „наказати присяжному, аби бував часто в пасіках“, „аби знав про кожний рій і доводив до відома губернатора для записування“. 1786 р.

в листі до Дзвінячої зазначено: „найбільше йде, аби був хоча при виставлянні з льохів, при підчищенні, в часі роєння та при вибиванні пасік й схованні на зиму“. Крім дозорці пасік доглядає за ними ще й економ ключа. Самі важливі моменти життя пасік він не пускає з ока. В інструкції економові вишнівецькому 1772 р. говориться — „при кождім підмітанні й вибиванні разом з присяжними сам економ повинен бувати“. 1777 р. економ цього ключа рапортує — „вже півтора тижні як я сам їздив доглядати за вибиванням пасік, та аби по господарські на зиму в скарбових пасіках залишити бджоли“. Контроль за пасічницьким господарством тягнув за собою господарче діловодство в цій галузі. Приписи і практику занотовувати прибуток роїв, пнів десятичних, меду, воску, число пнів, витрат і др. здибаємо часто. Здибаємо й періодичні люстрації пасік. 1758 р. в інвентарі Старого Костянтинова зазначено — „ревізію пасік, як скарбових, так і людських, з котрих віддають десятину, або очкове до скарбу платити звикли, два рази на рік належить чинити. Чинячи порядком щорічну люстрацію під час роїв, вносити в реєстри. Мед, віск належить казати вчасно вибивати і втягати до рахунків“.

Таким способом налагодивши панське пасічницьке господарство, вдалося досягнути від нього значної прибутковості. Коли ми, обережно рахуючи, припустим, що 10% пнів гинуло зимою і на точку, коли ми візьмем навіть не 70%, а середні між нашими числам 50% прибутку роїв, то число пнів пасіки в-осени буде на 35% більше ніж було сховано на зиму. Ці 35% можна вважати за чистий прибуток, котрий в-осени можна вибити на мед. Нам відомо, що нормальна тогочасна панська пасіка в середнім повинна була мати найменше 100 пнів схованих на зиму¹⁾. Виходить, що така пасіка мала в-осени коло 35 пнів, які можна було вибити. Ми можемо вирахувати приблизно скільки з цих пнів могло бути меду. Я маю числа 1748 р., року урожайного, коли управитель рапортував — „мед тут вдався тепер не зле“. Маю числа 1772 р., коли врожай на мед був кепський. Тоді навіть з одного десятичного пня виходить меду менше ніж з одного 1748, беручи панський і десятичний разом; а нам відомо, що десятину давали піддані не вибірки, а брало маєткове управління пні ліпші. Разом з тим беру 1772 р. панські пні, серед яких нема ні одного доброго, а всі або „старі“ нездатні, або „роїки молоді малосильні“ (słabych). Картина буде така: 1748 р. вибили пнів (панських та десятичних) — 1144, набили меду півбочок 145,5 на одну півбочку меду пішло пнів 7,8. 1772 р. вибили панських старих нездатних і молодих слабих роїв 161, набили меду півбочок 6, на півбочку пішло 28,8 пнів. 1772 р. вибили пнів десятичних 143, набили меду півбочок 14,5 на одну півбочку пнів 9,8. 1775 р. вибили панських пнів 501, набили меду півбочок 49 на одну півбочку пнів 10,2.

Беручи разом ці відомості, я прихожу до висновку, що, коли для одної півбочки меду треба було 14 пнів, це буде випадок не з ліпших, а середній. Тоді з 35 вибитих на пасіці пнів осіннього меду буде 2,5 півбочки. До того дещо повинно було прийти з підмітання весіннього, правда дещо повинно було бути залишено на годування бджіл зимою. Рахуючи одно на одно, коли я візьму 2,5 півбочки меду за річний прибуток меду з пасіки, я думаю, що я беру для обережності число мінімальне. Перш за все я рахував, що середньо в рік вибивались 35% пнів залишених на зиму. Нестерводський в своїй консультації говорив мені, що в середнім можна без зменшення дуплянкової пасіки вибивати її третину, а це буде

¹⁾ 1737 р. в пасіках волинських маєтків Вишнівецького було залишено на зиму по 110 пнів в пасіці. 1748 р. 1764 р. залишали на зиму по 101 пневі на пасіку.

50% залишених минулого року на зиму пнів. Рахували на більший прибуток і в ті часи. В інвентарі 1760 р. в Вишнівецькій ключі з 477 пнів панських сподіваються річного прибутку меду 18 півбочок, це буде на 100 пнів 3,8 півбочки. Беру я це мінімальне число прибутку медового — 2,5 півбочки з пасіки — аби довести, що навіть цей мінімальний прибуток забезпечував цілком прибутковість цієї галузі господарства. Беручи навіть кепську ціну на мед для 1750-х років, часу констатованого нами розцвіту панського пасічництва, — 100 злотих за півбочку, можемо рахувати що сам мед дає річного прибутку по 250 злотих з нормальної пасіки. Ми при цім можемо виявити, що вже цей один прибуток з меду покриває всі витрати по експлоатації пасік і ще дає добрий відсоток на вкладений в пасіку капітал. Головний видаток при експлоатації пасік це були витрати на найману робочу силу. Пасічникові 1786-7 р.р. платили в Дзвінячі та Васьковці по 50 злотих річно. 1760 року з інвентаря Вишнівеччини довідуємося, що там панський пасічник брав 60 зл. річно. Дозорця пасік 1760 р. брав на Вишнівеччині 100 зл. річно і був він на 6 пасік; з одної пасіки на нього йшло коло 17 зл. Це була постійна робоча сила і коштувала вона для одної пасіки 67-77 зл. річно. Часом вживали сезонну робочу силу на дуже короткий час. 1787 р. в пасіках дзвіняцькій та васьковецькій витратили і злотий на наймання людей під час виставлення на весні пнів. В цих пасіках цього року були найняті до вибивання пнів, їм заплатили 16 гр., як в документі зазначено „помічникам до вибивання“. Приходилось робити витрати на воскобойню. З цього ж рахунку бачимо, що дали „за вибивання в воскобойні 3 зл. 22 гр., за солому до вибивання — 6 гр., за вагу в Кременці та людям на хліб — 25 гр.“ Нарешті були витрати на поточний ремонт. В Васьківці 1786 р. наняли людей до репарації, дали 3 зл. 22 гр., за солому для пошиття стебника 1 зл. 15 гр. За солому на шапки до улів дали 2 зл. Вийде річно на одну пасіку десь 80-90 злотих. Нехай з ремонтом більшим навіть 100; 150 залишається прибутку від одного меду. Коли ми будемо рахувати як рахували інвентар, 1770-х р.р. один пень в 10 злотих, коли навіть будемо вважати, що на зиму залишались в панських пасіках пні такі цінні, повні меду, як зазначені в інвентарях пні десятирні, то вартість залишених на зиму пнів в панській пасіці буде коло 1000 злотих. Рахуючи за прибуток один мед, маємо прибутку на основний капітал 15%. Давав до того ж прибуток і віск. 1796 р. в пасіках ключа Вишнівецького зібрано з підмітання весіннього 9 з лишком камнів воску. Правда це було тоді, коли коло 30% пнів загинуло за зиму. Камінь воску того часу коштував 74 злотих; 9 камнів коштувало 666 злотих. Цього ж 1796 р. продано з Вишнівеччини воску то орічного та позаторічного 12 камнів по 74 злотих, на суму 888 злотих. 1777-1778 р. було в ключі Берестецьким продано воску, певно збору кількох літ, камнів 22 фунтів 5 на суму 1649 зл. 2 гр. Це не весь зібраний віск, його ж багато йшло і на власне споживання.

За такої прибутковості пасічництва для нас зрозуміла та велика увага, котра присвячується цій галузі господарства, те постійне стремління за всяку ціну поширити пасіки панські, довести їх до найбільшого розміру. Ця велика прибутковість панських пасік з'ясовує нам і те, чому ці пасіки переживають порівнюючи легко і занепад цін на продукти пасічництва, який настав з 70-х років XVIII ст. Тільки ураховуючи велику прибутковість пасічництва ми можем зрозуміти його історію в цій околиці в останні десятиліттях XVIII ст.

З 1770-х р. ми помічаємо затримку в збуті продуктів пасічництва. Сильно звужується ринок. Під загрозу попадає ринок зовнішній. Я вже наводив лист уповноваженого Мнішхів з 1776 р. 28 жовтня, який з'ясо-

вує — звуження зовнішнього ринку політикою австрійського уряду, котрий підтримує конкурентів меду — вина та лікери і утворює там на Заході таке становище, що „кождий волить вино, яке мало чим дорожче від меду“. Ми помічаємо разом з тим за цих часів сильний занепад цін на мед. 1782 р. 6 жовтня економ Вишнівеччини пише: „меду на продаж маємо багато, і весняний лежить, на купця трудно. В Бродях камінь по 7 злотих, нехай буде в півбочці 9 камнів, той то не вийде з півбочки по 4 червоних злотих“ (злотих польських 72). Здавалось би, що це має викликати, як не зменшення, то хоч затримку в розвитку тутешнього пасічництва, зокрема пасічництва панського, яке тримається на цих ринкових вимогах. Навпаки, ми спостерігаємо дальший зріст панських пасік, до того ще зріст великий. Комісар тої самої Вишнівеччини, управителі якої писали 1776 р. про глибокі причини занепаду попиту на мед, 1777 р. в своїм рапорті зазначає — „на зиму залишили більше бджіл, як бувало перед тим, і вийде ще нова одна пасіка“. З листа економа вишнівецького 1777 року довідуємося, що цього року „на зиму залишено пнів 1005, а минулого року було залишено тільки 830“. 1779 р. знов бачимо в цім самім ключі поширення панських пасік, економ пише— „загородив я нову пасіку від Таража в бік Залісець, в дуже добрім місці, а другу виставлю майбутньої весни в садку, який залишився після Валетного“. 1786 р. з Дзвінячої писали до пана, просячи, аби вибивати тільки ті бджоли, „котрі на сховання не здадуться“, в листі зазначено— „я волю видаток покрити з кешені, а пасіку помножити“. Ураховуючи вище констатовану велику прибутковість пасік ми цьому зростові панського пасічництва при занепаді цін на його продукти особливо не дивуємося. Навіть при низькій ціні 1782 р. на мед, коли давали 63 злотих польських за півбочку, прибуток від одного меду— за 2,5 півбочки коло 150 злотих— не тільки покриває всі поточні видатки, робить пасічництво панське невтратним, а дає ще й певний відсоток чистого прибутку. А, як ми візьмем ще прибуток з воску, то прибутковість панських пасік вийде зовсім пристойною. Коли ж ми до того пригадаємо, що як раз в ці часи занепадає сильно прибутковість основної тут на півдні Волини галузі панського господарства — фільварку, що друга велика галузь панського тутешнього господарства — стави, також на передодні занепаду, то особлива увага до панських пасік, котрі на фоні цього занепаду великих галузей панського господарства все таки дають пристойні прибутки, для нас цілком зрозуміла. Тутешнє панське господарство, в часи тяжкої кризи основної своєї галузі — фільварку, тримається міцно за галузь другорядну—пасіки, розвиває її до як найбільших розмірів. Економ Вишнівеччини, збільшуючи 1779 р. число панських пасік мотивує це тим, що коли „збільшаться всі річи, прибуток з бджоли допомогою буде“.

Обставини склалися так, що ті господарі, які в ці роки занепаду цін на продукти пасічництва все таки пасік не закидали, а поширювали, від цього в близчі роки виграли сильно. Ціни на мед в 90-х рр. XVIII ст. ростуть знов. 1796 р. в Вишнівці купці дають за камінь меду зараз по 9 злотих, а з зачеканням до контрактів по 10 зл. 15 гр. 29 жовтня 1796 р. тут продали мед по 11 зл. за камінь з зачеканням до контрактів. 1796 р. тут дають за півбочку меду знов коло 100 зл., а 1797 року ще більше. В цей час пасіки мають величезну цінність, тим більшу, що в останні роки XVIII ст. занепадають зовсім фільварки, занепадають зовсім стави. В таких умовах панське господарство цього краю повинно особливо триматись за пасіки, які дають добрий дохід при занепаді других галузей.

За таких обставин останніх років XVIII ст. ми помічаємо на півдні Волини сліди буйного зросту пасічництва і не панського. Наприклад, в під-

даних с. костянтинівських 1787 р. було 187 пнів, а 1797—1087 пнів. За 10 років маємо зріст на 900 пнів, або на 481%.

Ліси.

Огляд першої групи галузів великопанського господарства, тих галузів, в котрих процес продукування певного предмету відбувається від початку до кінця в межах панського господарства разом з тим галузів чисто сільсько-господарчих я думаю закінчити розглядом господарки лісової.

Одним з перших завдань, котре ми ставимо перед собою при розгляді кожної з галузів панського господарства, буде виявлення її значіння. Студіюючи фільварки, стави, пасіки, ми бачили, що основним завданням кожної з цих галузів господарства була продукція на ринок. Числа збутого на ринкові продукту, розмір грошової суми, яку панське господарство діставало за цей збутий на ринку продукт давали нам підстави для определения значіння певної галузі панського господарства. Априорно ми можемо сподіватись потрапити таким самим способом оцінити значіння і тутешнього панського лісового господарства. Нам відомо, що тутешнє панське господарство в цілому мало за своє основне завдання роздобути гріш на ринку збуванням своїх продуктів. Нам відомо, що за Литовсько-Польських часів продукти лісів українських, чи то в формі обробленого дерева, чи то в формі поташу, в великих розмірах йшли на ринок. Ми досить добре знаємо про величезний збут продуктів лісів України у XVI-XVII ст. ст., багато знаємо про збути їх і у XVIII ст.¹⁾ Та коли ми хоч поверхово візьмемся до студіювання слідів панської лісової господарки півдня Волини XVIII ст., то побачимо, що наші априорні сподівання не мають жадних підстав. Панське лісове господарство цього краю в ці часи, при порівнянні його з таким господарством багатьох других околиць України, виявляє одну оригінальну рису: продукти його на ринку майже зовсім не реалізуються. Я не здибав жадних слідів експорту продуктів тутешньої лісової господарки на зовнішній ринок, джерела дають відомості про дуже незначний збут їх на ринку внутрішнім.

Разом з тим ми при студіюванні документів спостерігаємо, що цей факт зовсім не говорить про відсутність помітного значіння в панській господарстві цього краю лісової його галузі. З тої уваги, яку присвячують керівники панського господарства того часу тутешній лісовій господарці для нас ясно, що вона в загальнім панській господарстві має свою помітну вагу. Для нас ясно, що і ця галузь господарки має і в цім краї своє значіння, та значіння це не подібне до значіння других галузів панського господарства. Воно своєрідне і виявити його ми можемо лише способом іншим.

Для розв'язання цієї проблеми я думаю простежити куди йшов тутешній ліс, на що він був потрібний і як багато було його потрібно. З джерел видно, що одним з великих споживачів місцевого лісу було місцеве ж будівництво. Це будівництво в тутешнім краї, знищеном руїною, на початку XVIII та при кінці XVII ст., в часи реставрації краю повинно було вимагати особливо велике число будівельного матеріалу. А в ті часи, як ми знаємо, як будівельний матеріал дерево вживалося в далеко більшій мірі ніж тепер. В першу чергу тутешні ліси повинні були забезпечити будівельним матеріалом потреби самих маєтків. Слідів цього забезпечення ми здибаємо багато, особливо багато великих витрат в часи реставрації краю. По руїні 1666 р. „для побудування двору Колесецького“

¹⁾ Грушевський М.,—Історія України Руси, т. VI, 1907 р., сс. 182—191.

дідич дозволяє посесорові „зятати дерева з лісів своїх святецьких“¹⁾. 1702 р. бачимо багато витраченого дерева на панське будування в Дзвінчачі на будинки, стани, частокони²⁾. 1702 р. виявляється велика витрата дерева, на збудування в с. Борсуках двору, стани та інших двірських будинків³⁾ 1718 р. виявляється велика витрата дубів з курилівського лісу на двірське будування в с. Рабіївці⁴⁾. Джерела виявляють постійну значну витрату лісу на великий и малий ремонт панських будинків, на т. з. „репарацію“ та „консервацію“ будинків. 1751 р. в контракті на посесію с. Передмірки дідич дозволяє посесорові брати дерево в лісах колосовських на „репарацію“. 1764 р. в контракті на посесію того ж села бачимо такий самий пункт. 1768 р. посесорові Бутинському дозволяється в контракті вивіз дерева з лісів колосовських „на репарацію ґрунтову стільки разів, скільки цього потрібно буде“. 1764 р. в контракті на посесію с. Котюржинець посесорові дозволяється брати з лісів колосовських дерева „до консервації будинків, без якої обійтися не можна“. 1760 р. в контракті на посесію Борсук читаємо—„а тому, що фільварок Борсуковецький вимагає значної репарації, то на репарацію будинків, корчми та поставлення шпіхліра дідичка дозволяє вивозити дерево з лісу боршовецького та колосовського“; дається дозвіл на дерево „також на переставлення тамошнього будинку на місце безпечніше, бо його підливає вода“⁵⁾. За констатованого нами вище способу колонізації краю, коли селяни підтримувалися в своїм заселенні і загосподаруванні паном, за практики постійно підтримувати селянське господарство, неминуче приходилось з панського лісу багато витрачати дерева і на будування селянське⁶⁾. 1666 р. зазначено, що посесори с. Оришковець „мають вільний вруб до дібров та гаїв кривчиківських на всяку потребу домову та хлопську“⁷⁾. 1702 р. виявляється, що посесор борсуковецький за минулі роки витратив багато дерева, аби „побудувати халупи хлопам“⁸⁾. 1702 р. в с. Дзвінчачі виявляється значна витрата лісу на будинки підданих⁹⁾. Перед 1718 р. в с. Рабіївці було витрачено багато дерева з курилівського лісу на будування хлопське¹⁰⁾. 1756 р. в інструкції почаївському адміністраторові передбачається видавання дозволу рубати з пня дерево на будівлі селян¹¹⁾. В інструкції економові вишнівцькому 1772 р. зазначена потреба видавати асигнати „підданам добр Вишнівцьких на хруст для городження плотів“¹²⁾. 1768 р. в контракті на посесію сіл Бутина, Полян, Конахівець дається дозвіл посесорові брати з панських лісів „дерева та хрусти“ і для громади¹³⁾.

Оглядаючи витрати на будування панське не треба забувати, що будували не одні хати та будинки сільсько-господарчі, будували з дерева і промислові заклади. Витрачали багато дерева на стави, на будування упустів грებель. Витрачали дерево на шляхи, на будування мостів.

Другим, крім будівель, великим споживачем дерева було ремесло; ті часи для господарчого знаряддя, для річей побуту вимагали дерева в далеко більшій мірі ніж тепер, хоч-би тому, що, скажем, для господарчого знаряддя вони вживали залізо далеко в меншій мірі ніж тепер. На це все йшло багато дерева: 1764 р. як одну з причин спустошення лісів Вишнівеччини виставляють витрату дерева на „вози, сані, колеса“, багато дубів пішло на „колоди, кадки до винниць, фаски для масла“ та друге господарче знаряддя¹⁴⁾. Справа була ще не тільки в тім, що для місце-

¹⁾ К. Ц. І. А. Ф. І. Фа 2, Li B. Lo. 1. ²⁾ Іб. Фа 3. Li C. Lo. 1. ³⁾ Фа 16. Li. QQQQ. Lo. 3. ⁴⁾ Фа 12. Li. MMMM. Lo. 1. ⁵⁾ Іб. Фа 17. Li. RRRR. Lo. 5. ⁶⁾ Розділ цієї ж роботи—„Залюднення краю“, ⁷⁾ К. Ц. І. А. Фа. 12. Li. MMMM. Lo. 1. ⁸⁾ Іб. Фа 17. Li. RRRR. Lo. 5. ⁹⁾ Іб. Фа 3. Li. C. Lo. 3. ¹⁰⁾ Іб. Фа 12. Li. MMMM. Lo. 1. ¹¹⁾ Іб. Ф. 3. ¹²⁾ Іб. ФІ, Фа 7, Li G, Lo. 1. ¹³⁾ Іб. Фа 6. Li F, Lo. 1. ¹⁴⁾ К. Ц. І. А. Фа 16. Li. QQQQ.

вого ремесла потрібно було багато дерева, а й в тім, що, імовірно, це дерево приходилось давати лише з тутешніх лісів. Місцеві ремісники обслуговували в значній мірі і потреби панського господарства, тому зживалась в багатьох випадках практика постачання цим ремісникам сировини власниками маєтків¹⁾. Маємо випадки постачання лісового матеріялу. В інвентарі Костянтинова 1797 р. зазначено, що „шевцям позволено до обдирання з скарбових лісів дубова кора“. Це мотивується тим, що шевці виправляють певне число шкур панського товару; коли-б їм кори не давали, вони мають виправити менше ніж звичайно число шкур²⁾. Можемо гадати, що така практика видавання панського лісового матеріялу була і що до столярів, бондарів та других ремісників, котрі робили вироби з дерева, бо й ці ремісники потрібні були для панського господарства.

Нарешті, великі витрати дерева в ті часи були на паливо. Промисловість, зв'язана з панським господарством, як броварництво, гуральництво, брала дерево на паливо з панських лісів. Майже у всіх контрактах на посесію маєтків зазначається потреба видавання дерева для потреб орендарських. Йшло дерева для потреб цієї промисловости досить багато. 1763 р. бачимо ми, що в Вишнівці місцевим орендарям з панських лісів видається щотижня по 26 фур дров; це виходить на рік 1352 фури. 1764 р. до сільської винниці в Борсуках за контрактом пішло 600 фур дров. Броварництво вишнівецьке в один з 1760-х рр. пожерло лише з вишнівецьких старосільських запустів „на роблення пива й сушення солоду фур 173“. У XVIII ст. на півдні Волини міст багато; як бачимо далі, в них женуть горілку, варять мед і пиво в широких розмірах. Гуральництво до того було не тільки в містах, а й в багатьох селах. Взявши за приклад витрати дерева щойно наведені на гуральництво й броварництво в м. Вишнівці та с. Борсуках, ми зможемо, правда в рисах досить туманних, уявити скільки то цього дерева на такі потреби йшло по всій південній Волині.

Витрата дерева, як палива, не обмежувалась витратою на гуральництво чи броварництво. Треба було витрачати його на опал панських та фільваркових будинків. Майже у всякім контракті на посесію маєтку зазначений обов'язок пана видавати дерево на опал будинків цих фільварків. Виходить, що кожний фільварок опалювався дровами. Уяснити скільки могло йти дерева на опал фільварків допомагає список 1756 р. асигнат на дерево посесорам маєтків з лісу колосовського. В цім спискові—„як багато фур дерева має видаватися за контрактами посесорськими з лісів колосовських“—маємо такі відомості: 1) „До Оришковець на опал щотижня лежачого дерева фур 4. 2) До Дзвінчой та для орендаря щотижня в день п'ятковий дерева лежачого по фур 6. 3) До Кривчик дерева лежачого 6 фур на тиждень щоп'ятици. 4) До Чайчинець щотижня по 6 фур дерева з лісів колосовських. 5) До Вербовця з лісів колосовських в тиждень 7 фур дерева. 6) До Снігірівки дозволяється вільний вруб з лісів колосовських на опал та репарацію щотижня по фур 15. 7) До Жуковець з лісів колосовських щотижня по фур 4. 8) До Борсук та Борщівки з лісів колосовських щотижня по фур 14“ і т. д. Перерахована видача 12 фільваркам. 1760 р. бачимо дозвіл видавати з лісів шпіколовських та колосовських до губернії міської Вишнівецької щотижня зимою по 8 фур дерева, а літом по 4; а до фільварків ключа зимою по 6, а літом по 3 фури³⁾. Ми можемо рахувати, що кожний з фільварків витрачав на опал коло 200 фур дерева, а фільварків в

¹⁾ Баранович Ол., — Панське місто, „Записки I відділу ВУАН“, кн. XVII, сс. 39—40.
²⁾ Arch. Rzewus. Inw. 1797 A. ³⁾ К. Ц. I. A. Fa 1. Li A Lo. 19.

цім краї були сотні. На опал їх потрібно було витратити щороку десятки тисяч фур дерева.

Дерево на паливо в панському господарстві ще йшло і до ставів під час їх спусту. За контрактом 1750 р. на спуст ставу Передмірецького має даватися „дерева до двох буд на тиждень по фур 4, а до солення риби скільки потрібно буде“. За контрактом 1755 р. на спуст ставу Лозовського має даватись „дерева до буди та язів по 3 фури на тиждень, а до солення риби скільки буде потрібно“. Подібно пункти здибаються майже в кождім контракті на спуст ставу. Ставів, як ми бачили, було не мало, а спусти їх тягнулись довгий час.

З кінця XVII ст. бачимо сліди видавання з панських лісів дерева на опал і підданім. З інструкції кн. Любомірської 1699 р. довідуємося, що дубенські міщани та сурмичани мали „вільний вруб в лісах на опал два рази на тиждень, „кождий раз одним возом“. Дідичка зазначає—„хлопам з моїх фільварків також дозволяється—нехай возять дрова як і міщани два рази на тиждень“¹⁾. Витрати дерева на будування, на виробі ремісничі, на паливо це є основні витрати з тутешніх панських лісів.

Часом ми здибаємо витрати лісу на місцеву хемічну промисловість. В панському господарстві потрібні були смола, дьоготь, вугіль. Купувати їх було накладно. Часом пробують мати деякі з цих продуктів з свого лісу. Маємо сліди вироблення дьогтю. 1716 р. Борщівка йде в посесію „з лісами і куренням в них дьогтю“²⁾, Це куріння дьогтю базується на стремлінні використати покидьки лісової господарки. 1780 р. 6 серпня економ Вишнівеччини пише:—„Надумав ще новий прибуток. Маємо тут багато березового дерева і тим затикаємо майже всі потреби, не зважаючи на те, що шкура на нім здалася-б на дьоготь. Крім вигоди, що дерево засушене без шкури далеко твердіше від робаків та більш вигідне на опал. Вже послав я по майстрів-дегтярів, буду мати з ними розмову, і ліс, призначений до витрати, законтрактую, принаймні на пробу. Додам більше: кожде дерево, в міру обдерте від шкури, за три роки знов буде придатне до життя, як і перед тим було. Тому можна було б скрізь за-продувати, де тільки є березина; про це буду чекати розпорядження я. в. пана“. В слідуючім році бачимо, що дьогтярі вже тут працюють. 1781 р. 29 квітня той самий економ рапортує. „Погодив дьогтярів за добр щуровецьких до палення дьогтю способом вживанім скрізь—аби виробивши для себе конв 5, шосту віддавали скарбові. Це не можу бачити скільки з цього буде зиску, все ж таки ліпше ніж витинати на потребу ліс, який стоїть даремно“ (на грозно). Так само, лише використовуючи дерево непотрібне для основних витрат, з метою мати для себе не куповане, випаюється вугілля. 1778 р. 18 січня економ вишнівецький пише: „Сто сосен, які куплені в лісах козинських, всі витяті, з них залишалися непридатні до будівлі галузки й верхи. Казав їх складати в стоси та палити на вугіль. З них сподівалося вугля фур кільканадцять, а ті порухав кожду по злотих 7, як платиться на потребу скарбову. Тоді кожда сосна не буде більше коштувати, як по злотих 4“. З рапорту його ж 28 лютого 1778 р. видно, що за одну сосну він платив там по 7 злотих.

Всі перераховані витрати лісу, як бачимо, є витрати в межах самого панського господарства. З цього ми робимо висновок, що тутешні панські ліси обслуговують безпосередньо різні галузі свого панського господарства. А з студіювання джерел ми приходим до другого висновку,— що тутешні ліси обслуговують лише своє панське господарство, що чужі господарства дерев'яними матеріалами тутешні ліси майже не обслу-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. V, т. I, с. 180. ²⁾ Фа. 17. Li. RRRR. Lo. 4.

говують. Цьому перешкоджають не ринкові обставини. Відомо, що в ті часи на дерев'яні матеріали був добрий зовнішній ринок. Тут на місці ми відчуваємо також дуже добрий ринок для продуктів лісового господарства. Адаже ж не всі маєтки мали ліс, котрий, як ми бачимо їм був дуже потрібний. В цій околиці не тільки в маєтках дрібних та середніх, котрі свого лісу не мали, або мало мали, була потреба десь роздобути лісовий матеріал; в великих панів також в окремих ключах лісу свого бувало обмаль. А до того великий попит на лісовий матеріал виявляли численні міста та містечка цього краю. Справа була не в бракові попиту, а в неможливості цей попит задовольнити. Панського лісу в цій околиці було не багато і він був потрібний в своїм господарстві, нема звідки роздавати його в чужі господарства. Вже в XVII ст., вже перед Хмельниччиною вважалось за ненормальне продавання лісу на внутрішній ринок в тутешніх околицях. З 1637 р. є справа „про продаж та роздавання з ґрунту близшим сусідам“ лісів з маєтків Доманінка, Татаринівці, Печорна. Тоді вважалось вже це за ненормальне, пан знаходить можливим оскаржити посесора за „збитне й надзвичайне“ спустошення лісу¹⁾). У XVIII ст., ясно, справа з продажом лісового матеріалу на внутрішнім ринку стояла ще тяжче. Сліди продажу лісового матеріалу з лісів цієї околиці у XVIII ст. здибати дуже тяжко, принаймні я їх не здибав. Більше того явно, що місцевого лісу не тільки бракує для продажу, він не цілком може задовольнити своє панське господарство. Для покриття деяких своїх потреб, навіть ті панські господарства, котрі мають тут свої ліси, привозять дерево з інших околиць. Ще 1645 р. бачимо на півдні Волини привозне дерево для будування. Власник С. Костянтинова зазначав, що „орендарі братимуть дерева на направу будинків, також гонту для дахів замкових з пущі миропільської“²⁾). Купували дерево навіть в порівнюючи багатім лісами ключі Вишнівецькім. 1777 р. з листа економа бачим, що бракує свого дерева для шлюзів лозовських, збираються його докупити. 1778 р. купили в лісах козинських 100 сосен. 1797 р. з листа економа довідуємся про закуплене дерево з лісів дубенських (Шепетинських) на ремонт даху палацу Вишнівецького, на возовні, на офіщини кухонні, на упусти для греблі старомиської.

Припускаючи навіть що за браком матеріалу ми не вияснили всіх форм витрат лісового матеріалу, припускаючи, що тут бували випадки витрати його на ринок, ми все таки з вищенаведеного, я вважаю, можемо прийти до висновку, що основним завданням тутешньої лісової панської господарки було задоволення вимог на дерево інших галузів цього самого господарства. В тогочаснім грошовім панськім господарстві ця галузь має своє значіння не тому, що вона сама дає грошевий прибуток, а тому, що вона дає можливість розвинути другі грошеві галузі цього господарства. Величезні тодішні прибуткові галузі панського господарства, як фільварок, стави, гуральництво, броварництво не могли бути проваджені без значних витрат дерева. При чім в умовах того часу величезні витрати дерев'яного матеріалу на будування, опал, знаряддя далеко тяжче було замінити яким іншим матеріалом ніж тепер. Треба пам'ятати, що в цім відношенні ті часи були, як влучно характеризують дослідники західньо-європейського господарського життя, переважно віком „дерев'яним“³⁾). Велике значіння лісової господарки півдня Волини XVIII ст. і є

¹⁾ Fa 18. Li. SSSS. Lo 1.

²⁾ Arch. Rzewus. Fa 13. № 23.

³⁾ Zombart W., — Der moderne Kapitalismus, B. I., 484, 1924. Th. Linde — Weltgeschichte 6, 207.

в тім, що вона задовольняла велику потребу в дереві прибуткових галузів панського господарства. Значіння лісової господарки це є значіння не самостійної, а допоміжної галузі панського господарства; та такої, без якої першорядні галузі цього господарства обійтись не можуть. Це є галузь в великім панськім господарстві цілком необхідна, бо коли б на паливо, на господарчий реманент, на будування прийшлося дерево купувати, то все таки за досить напружених обставин багатьох прибуткових галузів панського господарства навряд, щоб ці галузі могли звести свої рахунки, дати задовольняючий прибуток.

Переходячи до дослідження провадження тут лісової господарки, ми повинні констатувати перш за все те, що приходилось вести її в досить тяжких обставинах. Ми повинні пам'ятати, що потреба в лісі була велика, а лісу було в цім краї, порівнюючи з іншими, небагато, до того на протязі попередніх століть він вже був значно спустошений.

В XVI ст. спустошили ліс, не оглядаючись на те, що то буде з того далі. Коли взяти люстрацію Кремінецького староства 1563 р., то побачимо, що ліси тутешні зовсім не збираються заховувати, навіть видно певне стремління їх позбутися. В селі Цеценівці, бачимо „застінки“, в них „волоки дубровні“, які мають бути вичищені для польової землі¹⁾. В Підлісцях зазначені в „застінках“ „кавалки дубровні“, придатні на поле²⁾, в Дунаєві теж³⁾. За таких порядків лісовий запас цього краю в XVI ст. повинен був сильно зменшитись.

В XVII ст., в часи до Хмельниччини, як було доведено вище⁴⁾, південна Волинь уявляла край досить добре залюднений та загосподарений. В зв'язку з цим витрата лісу на потреби місцевого господарства повинна була сильно зрости. Задоволення цих потреб, як побачимо далі, в цей час ще не було пляноване, в потрібній мірі обмежене, а тому тягнуло за собою дальше спустошення лісу. Це спустошення збільшується ще продажом лісових матеріалів. 1637 р. дідич обвинувачує посесорку в тім, що вона спустошила „дуброви“ приналежні до сіл та маєтностей Доманінки, Татаринівки та Печерної. Дідич позиває її за „збитне й надзвичайне вирубаня гарного дерева, придатного так на будування, як і на опал та інші хатні потреби“, за „розвоження по маєтностях і продавання, також роздавання ближчим сусідам“. Дідич рахує, що посесорка „поверх потреби домової (своїх маєтків) продала і на пожиток свій повернула дерева придатного і спосібного на будування великого 6000 возів, а малого 2000. А цим привела його (rowodowe strony) до немалої шкоди, яку шкоду він собі обраховує в 10.000 злотих польських“⁵⁾. Відродження краю кінця XVII—початку XVIII ст. відбувалося, використовуючи тутешній лісовий матеріал. Колонізаційна гарячка була зв'язана з страшним нищенням місцевого лісу. Деякі описи цього спустошення заховали нам документи. 1702 р. констатується, що в Дзвінячі „витято дерев кілька сот на будинки, стані, частоколи так на двірські, як і підданих, на збудування церкви, на вози“⁶⁾ 1702 р. посесор борсуковецький обвинувачується дідичом в тім, що він „наїздячи з стрільбою та зброєю на власні ліси його борщовецькі казав їх спустошити, дубів кілька—сот витяти і з них на свою потребу різати тертиці“; Це до цієї пори в тім лісі стоїть трацький варстат. Він дав розпорядження вільшину над річкою Горинню вирубати дощенту, рубати в цих лісах березину та друге дерево на свої будинки і привозити до Борсук та других сіл, які він в своїй посесії має, та на пожиток і вигоду свою обернути. З цього дерева

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., VII, II, 77. ²⁾ Іб., 104. ³⁾ Іб., 123. ⁴⁾ Розділ цієї роботи—„Залюднення краю“. ⁵⁾ К. Ц. I. A. Fa 18. Li. S S S S Lo. 1, ⁶⁾ Fa 3. Li. C. Lo. 1.

він казав „побудувати собі в Борсуках двір, стайні та що йому було потрібно, також і по селах халупи своїм хлопам“. Щоб ліпше було возити, він для „більшої шкоди власника поробив „незвичайні дороги до лісу, поставивши на річці Горині міст, якого там з давен давна ніколи не було“¹⁾. 1718 р. обвинувачують посесора рабіївського в тім, що він викрав з курилівського лісу 1500 дубів на будування двірське та хлопське, а найбільше на винницю²⁾.

Відреставроване у XVIII ст. панське господарство, доставши такий поруйнований лісовий запас, до того загалом в цій околиці невеликий, примушене спустошити його далі: обставини склалися так, що витрати лісу перебільшували його приріст. В середині XVIII ст. констатується в вишнівецьких новомиських „запустах значне спустошення“. „Запусті гнідавські спустошені“ також³⁾. В акті ревізії лісу колосовського 1772 р. бачимо такі пункти: „4) Від границі Жолобецької значна шкода так в дубині молодій, як і березині та хрусті березовім. 5) Від границі Кременецької дуби старі, старі берези, також дубина молода, березина, хрусти сильно порубані, 6) від границі Фільварецької старі берези, дубина, молода березина—порубані; в чорнім лісі, названім Кролик, граби старі, явори, кльони—сильно зрубані“⁴⁾. Справа виглядає досить серйозно, господарі хвилюються, вимагають пояснень від управителів, куди саме дівається цей ліс. 1764 р. адміністрація Вишнівеччини дає досить ясну відповідь на це питання в записці про „спустошення лісу“ (o desolacyi lasow), спустошення сталося через поточні, а не якібудь надзвичайні витрати. За цим справозданням ліс пішов по перше на гуральництво і броварництво: „до винниці двірської в Борсуках“ фур 600; загалом „того року в місті та по селах робилося горілку“, на що „було даване дерево з лісів панських“, дерево пішло „для сичення меду та варення пива, а саме в Вишнівці, Борсуках, Борщівці, а то також з лісів панських“. По друге, дерево пішло на потреби ремесла: „вози, сани, колеса до карет, коляски; вози, сани до Варшави під солонину, масла та биндюги на експорт були роблені по всіх селах з дерева з лісів панських“; „дуби, що вітри поломали в лісі чайчинецькім... казав забрати одні до Вишнівця, а другі—до Борсук, з котрих дав розпорядження робити колоди, кадуби до винниці, фаски для масла, та інші приладдя господарські, а решту попалили“. Поки що це все витрати на потреби самого панського господарства, витрати звичайні, разом з тим неминучі. В цьому справозданні зазначена лише одна витрата незвичайна, витрата без якої можна було б обійтись: „було наказано видати до чужого маєтку, до Куськовець Малих та до Волиці, дерева фур 40, до Ожигівець видано колодок 6, а то за гроші“⁵⁾. Та це така незначна витрата, що її ніяк не можемо вважати за основну причину спустошення лісу. Пустошать ліс витрати звичайні, необхідні, витрати на потреби інших галузів панського господарства. Ліс панський у XVIII ст. в цій краї спустошується тому, що ці самі неминучі витрати перевищують природне поповнення його. І це для нас цілком зрозуміле, коли ми пригадаємо як багато його йшло в межах тодішнього панського господарства, ці десятки тисяч фур щороку на паливо, ці величезні витрати на будування, на знаряддя.

А до того, звичайно, ще треба додати спустошення через негосподарність, спустошення через крадіжку підданих своїх та сусідніх, спустошення через зловживання службовців панського апарату.

Було над чім замислитись. Справа виглядала дуже загрозливо: лісів

¹⁾ Fa 17. Li. RRRR Lo. 5. ²⁾ Fa 12. Li. MMMM Lo. 1. ³⁾ Fa 1. Li A. Lo. 21.
⁴⁾ Fa 63. Li. NNN. ⁵⁾ Fa 16. Li. QQQQ.

в цій краї небагато, лісовий запас зруйнований і неминуче руйнується далі, а це винищення лісу, так потрібного господарству, ставить під загрозу найважливіші галузі панського господарства і все це господарство в цілому. В такій ситуації повинна була мати місце сама пильна увага до лісового господарювання, яка б мала за своє перше завдання встановити рівновагу між витратами та приростом місцевого лісового фонду. В першу чергу ми повинні сподіватись заходів щодо зменшення витрат дерева, заходів щодо збереження існуючого запасу. Коли ми придивимся до тутешньої лісової господарки XVIII ст., то побачимо, що ці заходи дійсно вживаються в першу чергу і в широкий спосіб. Майже на кождім кроці ми відчуваємо наказ адміністрації маєтків ліс за всяку ціну берегти, 1741 р. в інструкції козинському губернаторові зазначено ясно і твердо, що він має дивитись „аби не було руїни в лісах“. 1751 р. в контракті на посесію Дзвінячої та Мартишковець дідич зазначає „аби ліси цих сіл не зазнали жадної руїни“¹⁾. Економові вишнівецькому в інструкції 1772 р. наказується: „Вишнівецькі ліси й запусти, а також ліс колосовський, аби непорушно були заховані“²⁾.

Заощадження лісового запасу, зменшення витрат його можна було досягнути, переглянувши ті необхідні витрати, які робилися, урахуванням потрібного розміру їх, встановленням певної норми цих необхідних витрат.

Як ми бачили, дуже багато з'їдали дерева фільваркові потреби, і тут дуже багато йшло на паливо, зменшити розміри фільваркових витрат і то на паливо було цілком можливо. Стара практика обмеження фільваркові в користуванні лісом для своїх потреб не ставила. Фільварок рубав дерево стільки, скільки йому його було потрібно. Так було в XVI, XVII та й на початку XVIII ст. 1593 р., здаючи в посесію ново-збаразький маєток (Ожигівці), власник зазначає, що до лісів—„орендарям низченазванним на потребу власну їх самих та до дворців воля в них рубати“³⁾. 1645 р. в контракті на посесію с. Коханівки є загальна фраза—посесор „має вживати лісів“⁴⁾. 1662 р. в контракті на посесію маєтків Оришковець і Курилівки написано, що „посесори на всяку потребу двірську і хлопську мають вольний вруб до гаїв та дібров кривчицьких“⁵⁾. 1702 р. в Борщівці надається поле „з вольним врубом в лісах дерева так на опал, як і на будинки“⁶⁾. 1718 р. в контракті на посесію сіл Жуковець, та Одрітзки пан дозволяє посесорам вруб в лісах вербовецьких⁷⁾. Отож цей самий вольний не обмежений вруб фільварків і унормовується, фільваркам для задоволення поточних потреб, в першу чергу опалення, призначаються певні порції. Такі річні норми лісу для потреб фільваркових я вже наводив вище даючи відомості про асигнування дерева з лісів колосовських 1756 р. для окремих маєтків Вишнівецького князівства. Треба додати, що і на заведені норми користування лісом фільварками справа не стає; виявляється намагання ці норми зменшити. Це часом вдається: 1751 р. за контрактом на посесію ключа Передмірецького додається 15 фур дерева щотижня, а 1764 р. за контрактом на посесію цього самого села вже дають щотижня лише 6 фур дерева⁸⁾. Зменшують витрату дерева для потреб фільваркових, встановивши твердо, що на ці потреби має йти лише дерево низької якості. 1775 р. дозволяється рубать дерево на потреби фільварку Залісецького „лише криве, старе і до будівлі нездатне“⁹⁾. Тотожний пуннт зазначений в контракті на посесію с. Федьковець 1755 р.¹⁰⁾.

¹⁾ Fa 3. Li C Lo. 1. ²⁾ Fa 9. Li G Lo. 1. ³⁾ Аpx. Ю. З. Р. VI, I. cc. 234—235.

⁴⁾ Fa 6. Li F Lo. 1. ⁵⁾ Fa 12. Li M M M M Lo. 1. ⁶⁾ Fa 17. Li R R R R. Lo. 5. ⁷⁾ Fa 8. Li H. Lo. 4.

⁸⁾ Fa 9. Li I. Lo. 9. ⁹⁾ Fa 2. Li. B. Lo. 11. ¹⁰⁾ Fa 1. Li. A. Lo. 22.

Унормовується й витрата лісу на гуральництво та броварництво. Тут вводяться з одного боку певні норми видачі — ми бачили асигнування щотижня орендарям вишнівецьким 26 фур дерева. З другого боку вводиться практика видавати на ці потреби лише найгірший лісовий матеріал, котрий інакше як на паливо нікуди не потрібний 1751 р. в контракті на посесію с. Дзвінячсї зазначено, що „для орендарів корчемних дідичі дозволяють в тих лісах колосовських лише пні та лежаче дерево“¹⁾. 1751 р. в контракті на посесію с. Кривчик дідич дозволяє „для Єврея самі пеньки“²⁾. Аналогічний пункт бачимо в контрактах на посесію с. Передмірки 1751 р. та 1764 р.³⁾. 1756 р. орендарям Чайчинець та Оришковець „мають бути на потребу до винниць не заборонені пеньки, лежачи в лісах колосовських; а під час злої дороги дозволяється з лісу чайчинецького дві фури пеньків та лежаків, зовсім не стинаючи з пня дерево ціле“⁴⁾. При кінці століття бачимо спробу зовсім припинити видавання даремно дерева орендарям, дерево з панських лісів їм продають. З 1771 р. бачимо реєстр дерева проданого на готові гроші орендарям Вишнівеччини з лісів в Колосові та Шпіколосах.

№№ порядкові	Назва орендаря	Скільки фур йому продано	Скільки грошей він заплатив по	Скільки фур він вивіз	Скільки грошей йому треба повернути.	
			1 зл. за фуру		зл.	гр.
1	Мотьо Поляк Борсуковецький	100	100 зл.	35	65	—
2	Майор Літман з Борщівки	100	100 „	40	60	—
3	Абрамко з Передмірки	100	100 „	30	70	—
4	Гершко з Снігірівки	50	50 „	16	34	—
5	Гера з Вербовця	50	50 „	25	25	—
6	Цудик з Бодак	50	50 „	20	30	—
7	Той самий з Лоз	50	50 „	20	30	—
8	З Хведьковель	50	50 „	15	35	—
ВСЬОГО		550	550 зл.	201	349	5)

Очевидно, в цім був той разрахунок, що коли орендарі купуватимуть паливо з панських лісів за гроші в витраті його будуть більш ошадні.

Ясно, що обмежили й підданих в користуванні лісом. Про вільний необмежений вруб для своїх потреб тепер, звичайно, нема жадної мови. Визнається, як побачимо далі, потреба давати підданим дерево на будівання. На інші потреби як дається то дерево зовсім малоцінне. В інструкції адміністраторові почаївському 1756 р. зазначено — „людям не дозволяти рубати дерево з пня, хіба на будівлю“. Щодо видавання дерева підданим на опал, то випадки цього ми здибаємо в більш лісовій місцевості при кінці XVII ст. Я приводив приклад м. Дубно. У XVIII ст. жадних слідів видавання дерева підданим на опал на півдні Волини я не здибав. Можна гадати, що селяни перейшли на опалення соломою. Не видно також випадків користування лісом підданими для випасу худоби.

Упорядковувалися витрати не тільки на опал, а й на будівання. Бачимо як замість старої практики вільного врубу в ліс і при цих витра-

¹⁾ Fa 3. Li C. Lo. 1. ²⁾ Fa 5. Li. E. Lo. 1. ³⁾ Fa 9. Li. I. Lo. 2. ⁴⁾ Книга контрактів на оренди.

⁵⁾ Fa 63. Li NNN.

тах дерева переходять на більш-менш точно зазначені асигнування, ураховуючи дійсну потребу дерев'яного матеріялу. За інструкцією економові вишнівецькому 1772 р. коли б посесори „потребували на репарацію ґрунтову“ дерева, „економ, виїхавши на ґрунт, повинен бачити та потребу поміркувати“; лише зробивши певний розрахунок цієї потреби „має видати від себе асигнацію до лісу“. Таким самим способом видається дерево на будування своїм фільваркам та підданим. В цій самій інструкції встановлюється такий порядок, при яким „коли загалом що будь з тих лісів вивозитись буде на потребу ґрунтову чи скарбову чи підданих“, то це має робитись лише за асигнаціями економа. Зменшення витрат лісового матеріялу на будування досягається ще й в другий спосіб, а саме більш широким вживанням інших будівельних матеріялів — каміння, найбільше цегли. Великі панські маєтки мають свої цегельні, в яких виробляють цей продукт в значних розмірах. 1797 р. бачимо велику панську цегельню в Старім Костянтинові¹⁾. В м. Берестечку, околиці порівнюючи багатій на ліс, 1776 р. бачимо панську „стару“ цегельню та цегельню кляшторну. Обрахунки виробленої цегли за роки 1774—1775 дають в Берестечку числа значні:

Залишилося цегли на 1774 рік	147.000	штук.	
Випалено 1774 р. {	в ксьондзів	100.300	”
	в цегельні скарбовій	97.500	”
Випалено 1775 р. {	в ксьондзів	163.150	”
	в цегельні скарбовій	174.700	”
Всього		682.650	штук.

Цеглу ми бачим досить широко вживають при будуванні будинків скарбових, особливо в осередках великих ключів. З інвентаря 1797 р. в Старім Костянтинові бачимо такі муровані скарбові будинки: величезна австерія, в замку нові офіцини, пруським муром ставлені, бровар мурований, велика стайня мурована з возовнею, на тракті кузьминським великий магазин соли мурований²⁾. В панських корчмах цього міста стіни обкладені цеглою. Будуються з цегли і торговельні приміщення. 1774—5 р.р. в Берестечку пішло 3.100 цегли на склепи. 1800 р. в Старім Костянтинові більшість крамниць — муровані: крамниць склепів мурованих є 89, а крамниць дерев'яних — 56³⁾. Будуються з цегли в містах і помешкання для хітла, хати окремих мешканців. 1790 р. бачимо в Старім Костянтинові обивательські хати муровані⁴⁾. 1774—1775 р. в Берестечку пішло на будування хат єврейських 569.300 штук цегли. Починає цегла йти на окремі фільварки; зазначеного року з Берестечка до фільварків видано 5000 цегли. Ясно, що будинки мешкальні великих панів та кляштори будувалися з цегли. Отож зменшення витрат лісового матеріялу було досягнуто почасти заміною його в опалі та будуванні матеріялом іншим, а головним чином урегулюванням витрат, униканням витрат зайвих.

Переведення в життя нових порядків використання лісу неминуче тягне за собою зміну всієї організації панського лісового господарства. Регульоване використання лісу, використання його за обрахованими нормами, можливо лише в тих умовах, коли розпорядження лісовим запасом буде зосереджено в руках панської адміністрації, коли буде поставлена в відповідний спосіб відчітність, коли буде налагоджений постійний та реальний контроль. Тепер, за цих нових порядків, ліс видається лише за асигнаціями економічного панського управління. 1759 р. Мнішхова наказує „аби нікому не важилися видавати хрусту без моєї асигнації“. Аси-

1) Arch. Rzewus. Inwent. 1797. A. 2) Ibid. 3) Arch. Rzewus -Inw. 1800 A. 4) Arch. Rzewus Fa 108. № 1.

гнації ці бувають характеру подвійного: асигнації постійні та одноразові. Постійні асигнації передбачають витрати певного числа лісового матеріалу на потреби щоденні постійні; це є асигнації фільваркам, орендарям на щотижневі видачі певного числа фур на протязі цілого року чи ряда літ. Зразок таких асигнацій постійного характеру ми бачимо в вищенаведеному спискові 1756 р. видавання дерева з лісів колосовських окремим фільваркам за контрактами посесорськими. Асигнації одноразові видаються на певну одноразову потребу: на загородження плотом чи частоколом, на будівництва чи ремонт будинку, моста, шлюза. Для поліпшення підрахунку дерева, яке видається з лісів, а також для контролю за управлінням економічним, щоб не було при видаванні асигнат зловживань, щоб це управління не видавало асигнат з яких будь мотивів більше ніж слід, заводиться реєстрування виданих асигнат. Цей реєстр має бути в певнім місці, має бути складений так, щоб перевірити його було завжди легко. В інструкції економові вишнівецькому 1772 р. стоїть: „видані квіти підданим добр вишнівецьких на хруст для городження плотів аби були зареєстровані — скільки та кому видається; а той реєстр аби був відданий до паперів економічних, до архіву, з підписом економа“. Вище був наведений реєстр лісу, купленого 1771 р. орендарями Вишнівичини в Колосові та Шпіколосах. На місці ліс видається на підставі цих асигнат за квітами. Лісничому відомо, що посесорам певних маєтків асигновано певне число щотижневих фур дерева. Посесори на це число фур мають видавати квіти до лісу, за цими квітами лісничий видасть призначене число фур¹⁾. З подібним квітом, виданим економічним управлінням, їде до лісу підданий, коли йому асигновано дерево на яку будь потребу²⁾. Лісничий без квітів видавати не повинен, бо квіти в його руках є виправдуючий документ на вирубане в лісі дерево³⁾. Щоб лісничому легше було контролювати вирубаня дерева за квітами, заводиться такий порядок, що ліс видається лише в певні дні тижня. В контрактах на посесію сіл Дзвінчой та Кривчик 1751 р. зазначено, що видавання призначеного на тиждень дерева буде провадитись в лісі колосовським щоп'ятниці⁴⁾. 1777 р. 23 листопада економ Вишнівеччини пише — „заховується пункт, від я. в. п. д. залишений лісничому, так, що дерево видають посесорам до винниць тільки два рази на тиждень, а саме у вівторок та п'ятницю. Завдяки цьому певніша відомість до обрахунку скільки хто вивезе“. Сліди підрахування, а разом з тим і контролю лісових витрат здибаємо часто. 1778 р. економ Вишнівеччини рапортує про „підрахунок“ лісів, котрий явно відбувається періодично. Бачимо, крім поточних, і генеральні ревізії лісів. 1772 р. була „ревізія лісів староства Колосовського, яка провадилась з двома шляхтичами та возним Вишнівецьким“. Мета тої ревізії — в'яснити „де яка шкода знаходиться“⁵⁾.

При переведенні в життя нової організації панської лісової господарки повстає питання про розпорядження лісами посесорів маєтків. За часів давніших XVI, XVII та початку XVIII ст. при видаванні в посесію маєтків ліс не завжди виключається. За системи „вольного врубу“ на певні дозволені потреби це не завжди було потрібно робити. Можна погодитись з тим, що ліси виключаються з посесії, коли вони є „чинник самостійний“, коли вони використовуються не на потреби цього самого маєтку, а на ринок, коли вони являються галуззю не такою, що має допоміжний характер, а галуззю самостійною⁶⁾. Та тут, на півдні Волини, як ми вже

¹⁾ Дзвінчача 1751 р. Фа 3. Лі С Ло. 1. Кривчики 1751. Фа 5 Лі Е Ло. 1. ²⁾ Вишнівець 1772 р. Фа 7. Лі г. Ло. 1. ³⁾ Фа 1. Лі А Ло. 21. ⁴⁾ Фа 3. Лі С Ло. 1. Фа 5. Лі Е Ло. 1.

⁵⁾ Фа 63. Лі ННН. ⁶⁾ Ярошевич А.. — Капіталістична оренда на Україні. Зап. III в. ВУАН, к. V—VI, сс. 149—150.

бачили, більшість лісів, коли не всі, цим чинником самостійним не були; вони були допоміжною галуззю для фільварків та оренди. Оскільки в посесію йшли фільварки разом з орендою, не було рації відділяти ліси від фільварків, не було рації ліси не самостійного значіння виключати з посесії. Ми бачили, що 1637 р. разом з маєтками — Доманінкою, Татаринівкою Печорною, є зданий в посесію ліс цих маєтків. 1662 р. бачимо здані в посесію Кривчики разом з лісами¹⁾. 1716 р. здається в посесію с. Боршівка з лісами²⁾. В разі, як ліс має значіння самостійне, або в данній маєтці лісу зовсім нема, посесорові дається право вільного врубів. 1593 р. здаючи в посесію маєток ново-збаразький, власник зазначає — „дуброви та зарослі всі які є в тім маєтці моїм вищезгаданім виключаються“, бо ними „я сам маю володіти і кому бажано їх доручити. А всеж орендарям низченазваним, на потребу їх самих власну та до дворців на потреби свої воля в них рубати³⁾“. 1662 р. в контракті на посесію маєтків Оришковець та Курилівки зазначено — „а що в тих маєтностях і дібров мало, або нічого“, то посесори „на всяку потребу двірну і хлопську мають вільний вруб до гаїв та дібров Кривчицьких“⁴⁾. 1718 року в контракті на посесію сіл Жуковець та Ондріївки пан дозволяє посесорам „вруб в лісах своїх вербовецьких до будування їм самим“, також „підданим на опал і будування“, бо ті добра лісів не мають“⁵⁾. Траплялося й так, що в посесію йшли маєтки з лісами, а в розпорядженні власника залишалися маєтки без лісу. Тоді пан виговорює в контракті посесорським право врубів для себе. 1732 р. здається в посесію Бутин „з лісами, зарослями, гаями, хрустами“ при цім пан зазначає, що вони „і на потребу мою до Вишнівця не мають бути боронені“⁶⁾. Здаючи ліси в посесію не як „чинник самостійний“, а допоміжну галузь господарства, власники, натурально, вимагають, щоб ці ліси так і використовувалися, щоб лісовий матеріал використовувався лише на потреби самого панського господарства. 1679 р. в контракті на посесію Козина зазначено, що посесор „лісів тамошніх має заживати тільки на власну, двірську потребу“⁷⁾ 1713 р. посесорові косянтинівському наказується — „ліс позволяється тільки на потребу домову і поправу будинків замкових, млинів, гребель, мостів та на опал, а на чужі ґрунти вивозити, роздавати, пожитки собі винаходити державця не має“⁸⁾. 1775 р. Залісці здаються в посесію разом з „лісами, зарослями та вольним в них врубом“ при тім ставляться такі обмеження: вруб цей має бути „лише на опал фільварку на огороження плотів за особим визначенням, зазначенім в інвентарі“⁹⁾. 1775 р. на тотожних умовах іде в посесію с. Федьківці разом з лісом¹⁰⁾.

Така система задоволення потреби в лісі тих маєтків, котрі були здані в посесію була можлива за старих порядків використання лісу, порядків „вольного врубів“. Коли ж завели порядки нові, обрахунок розміру потреб і витрат, видавання дерева в обрахованих розмірах, віддавати в посесію разом з маєтком ліс стає неможливим. Ліс приходить виключати, коли маєток здається в посесію. В другій половині XVIII ст. ми бачимо, що ті маєтки, котрі перше йшли в посесію разом з лісами здаються тепер без лісів. 1754 р. Бутин, Поляни й Комахівці пішли в посесію зовсім, „опріч лісів та запустів“, а 1750 р. вони йшли ще разом з лісами¹¹⁾. Залісці, котрі 1775 р., як щойно ми бачили йшли в посесію

1) Fa 12. Li MMMM Lo 1. 2) Fa 17. Li RRRR Lo 4. 3) Арх. Ю.З.Р., VI, I, сс. 234—235. 4) Fa 12. Li MMMM Lo 1. 5) Fa 8. H. Lo 1.

6) Fa 6. Li F Lo 1. № 1. Fa 6. Li F. Lo 2. 7) Arch. Tarn. 8) Arch. Rzewus. Fa 13. № 46.

9) Fa 2. Li B, Lo. 11. 10) Fa 1. Li A Lo 22. 11) Fa 6. Li. F Lo 2.

разом з лісами, 1778 р. здаються посесорові „за виключенням лісів, побережників. Останні до жадної послуги пана посесора належати не мають“; вони „мають бути залежні виключно від розпоряджень генерального лісничого“¹⁾ 1751 р. в контракті на посесію читаємо: „те собі застерігають також дідичі, аби ліси й запусти згаданих сіл, Дзвінчачої та Мартишковець, жадної не мали руїни від руки (ex occasione) посесора. Виключаючи їх зо всякого уживання, дозволяють вільний вруб в лісах колосовських на опал та репарацію, однако не більше, як по фур 10 на тиждень і то в день п'ятковий з квітами самого посесора, або його адміністраторів“²⁾. 1764 р. за контрактом на посесію Котюржинець „ліси та запусти в тих добрах посесорам заборонені“³⁾. Навіть в маєтках дуже багатих на ліс, Колосові та Шпіколосах, за контрактом на посесію 1764 р. „ліси включаються на скарб“⁴⁾. Сприяв виключенню саме в цей час лісів при здаванні маєтків в посесію ще один додатковий момент. Як побачимо далі, в розділі цієї самої роботи — Посесія маєтків, характер посесії в другій половині XVIII ст. в цій околиці сильно міняється. Це виявляється також і в тім, що посесія стає все більш короткотерміною. Коли в XVII та на початку XVIII ст. посесор тримав маєток десятками літ, коли посесія заставна переходила від батька до дітей, часом до внуків, посесорові не випадало руйнувати маєток, навпаки, корисніше було для нього маєток підняти вище, бо наслідками поліпшення маєтку, а також руїни, користувався він сам чи нащадки його. І ліс тоді посесори берегли не зле. Село Білка було в посесії в одних руках з 1717 по 1763 р.; за ці часи „з показань громади не виявляється жадного спустошення лісів посесорами. Навпаки, доводиться, що було старання в Будного та теперешнього посесора заховувати запусти“⁵⁾. Короткотермінови посесори намагались витягнути з маєтку як найбільше в невелике число років, не дбаючи про майбутнє цього маєтку, не зупиняються перед его руїною. 1760 р.р. Вишнівеччина разом з її лісами була в посесії, як наслідок виявилось в новоміських „запустах значне спустошення“, також були „спустошені запусти гнідавські“⁶⁾. А запусти як ми побачимо зараз, мали обергаться особливо старанно. В такий спосіб заходи щодо обмежень витрат лісового матеріалу, змінюючи потроху організацію панської лісової господарки півдня Волини XVIII ст., приводять до глибокої перебудови цієї організації. Вони приводять до об'єднання лісів окремих маєтків в єдину лісову господарку цілого ключа. Це є виділення лісової господарки від фільварків, це є організування окремої галузі панського господарства ключа, подібно до того, як була організована галузь господарства ставового чи пасічного.

Ці всі переміни в організації панського лісового господарства були наслідком стремління берегти ліси, вони зробили можливим досягнути в цім напрямку значний ефект. Разом з тим оформлення лісової господарки в окрему галузь допомагало ставити, і до певної міри розв'язувати, ще й другу надзвичайно важливу проблему, оскільки її можна було розв'язувати в умовах того часу, а саме проблему відновлення лісів. Ми помічаємо, що в ті часи в цім краї вже не покладають всіх надій на те, що сама природа, без всяких старань чоловіка, відродить порубаний ліс. Ми бачимо як панська адміністрація береться регулювати в цім напрямку природні процеси. Ці заходи відновити ліс з погляду нашого часу являються досить оригінальними, мало досконалими; вони є такі, якими могли бути в ті часи. Ми ще не бачимо чистої раціональної лісової господарки.

¹⁾ Fa 2. Li B. Lo 4. ²⁾ Fa 3. Li C Lo 21. ³⁾ Fa 10. Li K Lo 2. ⁴⁾ Fa 43. Li MMM.

⁵⁾ Fa 8. Li H. Lo 2. ⁶⁾ Fa 1. Li A. Lo 19.

Для заведення раціональної лісової господарки в ті часи бракувало у всій Європі обґрунтованого лісового знання; „так що ще більшу половину XVIII ст. ми повинні зарахувати до часів емпіричної, можна сказати в цім випадку — не до раціональної, а ірраціональної лісової господарки“¹⁾. Західньо-європейська практика того часу сприяла відродженню лісів в першу чергу самою організацією рубання лісу. Визначення дерева для рубання „практикувалось способом зазначення лісових участків. Певні лісові участки були в повній охороні, без сумніву, коли в них переважало молоде дерево“. Задоволення потреб в будівельнім матеріалі, як і потреби в твердім дереві для опалу, імовірно, було концентроване в певних участках лісу“. Вирубанням в них більшого дерева досягали того, що і тут, „після того, як минало кілька десятиліть, група молодих паростків далеко переважала рештки старого складу. Ці участки лісу після цього переводилися в стан заховання“, а рубали інші²⁾. Таку саму практику бачим і тут в нас. В великім ключі ліс рубається лише в певних дільницях, в певних маєтках. В другій половині XVIII ст. в князівстві Вишнівецькім рубають дерево лише в лісі колосовськім. Участки лісу, чи цілі ліси, де дерево було молоде, заховуються непорушними, їх не рубають поки дерево не підросе. Такі молоді участки лісу носять в нас назву запустів. Запусти були на півдні Волини з давніх часів. 1603 р. ми бачимо в Старім Костянтинові „запуст старицький“³⁾. У XVIII ст. маємо вже цілу сітку запустів. Хоч би на Вишнівеччині бачимо запуст 1751 р. в лісі дзвіняцькім, 1768 р. — запусти коло сіл Раківця та Мишковець, 1772 р. — запусти в лісі колосовськім⁴⁾. Західньо європейська практика в ті часи при виділенні участків для рубання вже ураховує потрібний час для відновлення дерева, розбиває ліс заздалегідь на участки в такий спосіб, щоб, коли останній участок буде вирублений, то перший вже виріс до потрібної норми. „В Пруссії за розпорядженням Фридриха Великого з 1764 р. були всі разом ліси переіменовані: кождий лісовий округ на 3 кавалки, кождий кавалок дерева шпількового був поділений на 60—80 річних порубок“ і т. д.⁵⁾. Відомостей про аналогічний розподіл, розподіл цілком пляновий, лісових участків для рубання тут на півдні Волини я не здибав. Можна гіпотетично гадати лише про поступове до того наближення. Та до того в умовах господарства панського, та ще тутешніх країв, ліс, якого було мало, трудно було розбивати на десятки дільниць.

Таких способів відновлення лісу, як засів чи садження, ми в ті часи спостерегти не могли, правда і в західній Європі про них в ті часи майже не чути⁶⁾.

Отож, оглядаючи лісове господарство півдня Волини XVIII ст. ми можемо констатувати в нім значний поступ, велике удосконалення його організації.

Ясно, що виконання цих завдань лісової господарки вимагало оформлення свого апарату і апарату вже до певної міри кваліфікованого. Головна особа в апараті тодішнього панського лісового господарства є лісничий. Він являється носителем всього тодішнього знання в лісовій справі, всієї тодішньої емпіричної техніки. Таким він є з давніх часів; таким він повинен бути з тої пори як починається лісова господарка. Організація лісової господарки з давніх часів ставить його в таку роль. Так і в західній Європі ще „за часів Франкської держави, або в середній віці“, оскільки вже „використання лісу не було зовсім без плану та мети,

¹⁾ Zombart W., — Op. cit., B. II., Hb. II, 1924, cc. 647 — 648. ²⁾ Roth K., — Geschichte der Forst und Jagdwesens in Deutschland, 1873, c. 559. ³⁾ Arch. Rzewus., — Inw. S. 1603 A. ⁴⁾ Fa 3. Li C. Lo 1. Fa 1. Li A Lo 16. Fa 63. Li. N N N. ⁵⁾ Roth. K., — Op. cit. c. 597. ⁶⁾ Ib. 560

без правил та засад, без певного знання та досвіду“, оскільки „могло бути це емпіричне лісове знання зовсім не таким вже недостатнім“; то „носителями цього були лісники та лісничі“¹⁾). В зв'язку з тим лісничий безпосередній, найблизчий керівник панської лісової господарки. Під його керівництвом є низчі службовці панських лісів. 1759 р. Мнішхова наказує — „побережники ні від кого не мають залежати лише від лісничих, аби як належить пильнували лісів“. Підпорядкування всієї низчої лісової служби виключно лісничому це є загальний порядок тутешньої панської лісової господарки того часу. Лісничий, керівник лісової господарки, є, натурально, в першу чергу відповідальний за стан лісів, особливо, про що тоді так дбали, за їх цілість. 1741 р. в інструкції губернаторові козинському зазначено — „доручається і те аби пам'ятав і нагадував лісничому, щоб не було шкоди в лісах“. 1778 р. 22 березня економ вишнівецький пише про лісничого — „що коли хто більше ніж йому дозволено і визначено вивезе, на нім першим скарб того шукати буде“.

Низчий лісовий персонал це є щойно згадані побережники. На їх обов'язку є перш за все охорона лісу від крадіжок. 1792 р. з колосовського лісу підданий „взяв на свій віз гиялку від стятого Євреями дуба; побережники надібавши забрали його коні з возом“²⁾). Побережники, оскільки лісничий далеко не завжди має змогу у всіх лісах свого лісництва бути при видаванні дерева, відбирають квіти, а також „за квітами визначають де і що мають рубати“.

Як і всі службовці панського апарату, котрі мали фахові знання і несли фахову службу, лісничий був найнятий. Платня його була на Вишнівецьчині 1756 р. 150 злотих польських річно та давали йому ординарії жита, вівса, ячменю, гречки 136 четвериків, пшениці, насіння, гороху, ягел — 20 четвериків річно³⁾). Побережники звичайно були з підданих, які звільнялись за цю роботу від панщини. Оскільки лісова господарка входить в загальне господарство ключа, зверхній догляд, а також зверхнє інструктування і розпорядження є в руках економа чи губернатора ключа. Лісничий підпорядкований економові, як підпорядковані всі службовці окремих галузів панського господарства ключа. Економ відповідає перед зверхньою владою за ліси, як відповідає за всі галузі господарства ключа. В інструкції економові вишнівецькому зазначено — „аби ліси вишнівецькі і запусті, а також ліс колосовський були заховані непорушно. Економ повинен звернути увагу на догляд і старання лісничого“. За інструкцією козинському губернаторові 1741 р. цей, як ми вже бачили, має „нагадувати лісничому, аби не було руїни в лісах“. Економ дає з своєї ініціативи розпорядження лісничому⁴⁾, в руках економа є видавання асигнувань на лісовий матеріал. Економ переводить періодичний контроль лісової господарки на місці. За інструкцією економові вишнівецькому 1772 р. він „коли не частіше, то принаймні раз в квартал є обов'язаний“ всі ліси оглянути.

1) Іб. 553.

2) Fa 5. Li E. Lo 5. 4) Fa 20. Li U. Lo 3.

4) Fa 124. Li. Z Z Z Z.

ОКСАНА СТЕПАНИШИНА.

ГОСПОДАРСТВО ГРАФІВ БРАНИЦЬКИХ НА КИЇВЩИНІ І РЕФОРМА 1861 р. В ЇХНІХ МАЄТКАХ.

Передмова.

Для цієї праці, що складається, власне, з двох частин — характеристики панського та селянського господарства в маєтках гр. Браницьких напередодні реформи 1861 року і переведення самої реформи — використано такі архівні матеріали: для першої частини переважно справи з фамільного архіва графів Браницьких (переховується в Архіві Давніх Актів), для інших розділів — справи III-го викупного стола канцелярії київського військового волинського і подільського генерал-губернатора (Центральний Історичний Архів ім. Антоновича).

Щодо першого архівного фонду, то він зовсім не упорядкований, велика частина справ канцелярії графів Браницьких згоріла в часи громадянської війни, не менша частина дуже попсована і через те відомості, що звідти взято, не можуть претендувати на вичерпуючу повноту, хоч достовірність їх сумнівів не викликає — це все справи з біжучого життя панської канцелярії.

Другий архівний фонд з канцелярії генерал-губернатора заховався цілком разом з описом — це є справжні уставні грамоти 1862 року, виправлені 1865 — 66 р. р. з подвірними описами, викупні акти з візами головного викупного „учреждения“, виписки з інвентарів 47 — 48 р. р. надіслані з Петербургу, детальні протоколи мирових з'їздів, повірочних відділів і т. і. — всього 229 справ.

Ще дві методичні уваги.

Скрізь складались таблиці і робились розрахунки, маючи на увазі поділ маєтків графів Браницьких на ключі, але через те що точно не відомо скільки саме ключів і яких було у Браницьких в 2-х повітах — на Васильківщині і на Таращанщині, то в графі ключів введено ці 2 повіти; це звичайно, натяжка, проте, гадаю, невелика, бо в кожному повіті малося по кілька ключів, а сіл кожного повіту в ключі іншого входило небагато.

По друге — весь III розділ власне досить важко виділити з IV-го розділу, проте це зроблено, аби підкреслити деякі моменти.

Центральне питання цієї роботи — це аналіза економічного становища селян напередодні реформи 1861 року і тих змін, що їх реформа внесла. Проте, зважаючи, що селянське господарство дореформового часу мало забезпечити не селянина засобами до життя, а пана робочими руками, де наділ селянський можна розглядати як натуральну заробітню платню¹⁾; і що кріпацьке господарство в цілому являло собою певну закінчену систему, де розпорядчиком був пан, то і при дослідженні не можна виді-

¹⁾ Ленін, — Развитие капитализма в России. сс. 147—148 (Енгельгардт).

лити селянського господарства з цієї системи, як чогось самостійного, а треба розглядати його в умовах розвитку панського господарства в цілому.

Коли ж досліджувати панське господарство в першій половині XIX століття, то виникає чимало труднощів ідеологічного і методичного характеру.

В літературі й досі не розв'язане остаточно питання, чи вигідне було кріпацтво напередодні реформи в чорноземних районах. Заблоцький-Десятовський¹⁾ підніс думку, що вже в 1840 р. р. кріпацтво являлось не вигідним для сільського господарства, бо вже тоді з'явилась потреба у вільній праці. Струве вважав цілком протилежне, — що кріпацтво в першій половині XIX ст. ще було досить продуктивне, і що панщина не вимидала, а розвивалась далі, бо на те були об'єктивні умови в організації панського господарства.

Схилялись на бік Заблоцького-Десятовського стали дослідники зросту і занепаду панщини в XVIII—XIX ст. як Семевський, Ігнатович, Скребицький, і найвиразніше поставив це питання Рожков.

Він вважав за головні причини падіння кріпацтва — процес розвитку обробної промисловости і технічні удосконалення в самому хліборобстві. Факт збільшення панщини в чорноземних г. г. напередодні реформи дав привід до певного компромісу. Лященко²⁾ вважає, що до реформи самостійне панське господарство для багатьох г. г. являлось ще вигідним і через те дуже розповсюджене.

Мабуть, можна вважати, що це питання остаточно ще не розв'язане, бо ще немає детальних досліджень окремих районів.

Щодо України, то справа стоїть ще гірше; лише у Фундуклея³⁾ подаються деякі відомості за окремі господарства і то здебільшого без точного окреслення місцевости і без назви власника. Лише в останні роки з'явилось кілька праць, що характеризують окремі маєтки і райони й то переважно на Лівобічній Україні.

Отже, щоб відповісти на допіру зазначене питання, треба було б дослідити господарство Браницьких починаючи з кінця XVIII ст. протягом всієї першої половини XIX ст.

Брак відповідного матеріялу примушує почати лише з 1840—50 р. р. часів між двома реформами.

Через те й не можна з'ясувати, чи збільшилась панщина в маєтках графів Браницьких напередодні реформи, а лише констатувати наявність уживання панщини і оброка і їх співідношення.

Щодо другого питання: чи панське господарство перебувало в стадії певної імовірности, чи переживало кризу і як що переживало, то в яких формах виявилась ця боротьба старого натурального господарства і нового капіталістичного — знова таки брак систематичного матеріялу не дозволяє зробити остаточної висновків, а лише дає змогу висловити можливі гіпотези.

Вважаю доцільним взяти за вихідний пункт цієї праці 1840—1850 р. р. ще й через те, що інвентарну реформу покладено в основу реформи 1861 р. і ці 15 років між ними можна розглядати як період переходовий.

Щодо кінця праці, то мушу підкреслити, що в розділі VI я розумію лише ті зміни, що зв'язані безпосередньо з переведенням реформи і виявились в найближчі роки; зовсім не торкаюсь тих глибоких соціально-економічних зрушень, що повстали далі; це питання надто складне, вводить вже в XX століття і може бути темою окремого дослідю, а не розділу.

1) „Граф Кисилев в его время“.

2) „Очерки аграрной эволюции в России“, с. 145.

3) „Статистическое описание Киевск. губ.“, тт. I—III.

Київщина на початку 1860 р.р.

Середина ХІХ століття—це епоха, що знаменує собою початок нової капіталістичної ери для Росії в цілому, а також і для України, бо перебувала вона в тісній економічній залежності від імперії.

На Україні прихід капіталізму, його опановання всіма ділянками життя відбувався в своєрідних умовах місцевих обставин, де велику роль відіграла спадщина попередніх століть.

Польське панство Правобережжя—це перша соціально-силова сила краю, що історично стала тут посідачем великих лятифундій, організатором сільськогосподарства і промисловости.

Ще в ХVІІІ ст. тут утворились господарства Потоцьких, Любомирських; згодом останній польський король роздавав великі земельні простори; організувались лятифундії Браницьких, Понятовських, Ржевських та інші.

З поділом Польщі з'являється нова земельна сила—російська бюрократія, що особливо зміцнилась після повстання 1830 рр., коли російський уряд перевів колосальну конфіскацію польських маєтків і передав їх слухняним підданам на боротьбу з польським національно-державним рухом.

Отже, лятифундії польських і російських панів давали весь напрямок господарству Правобережжя взагалі і Київщині з'окрема.

Напередодні реформи 1861 року лише в Липовецькому повіті Київщини не було будь-яких великих маєтків, і на Сквирщині в інші руки дрібних власників перейшли колишні чималі ключі кн. Любомирських—паволоцький і ружинський. В решті повітів скрізь панували великі маєтки і за найбільші зпоміж них можна вважати володіння графів Браницьких в 6-ти повітах Київщини: Васильків., Таращ., Канів., Звенигор., Черкас. і Радомиському. Їм належало більш як 400 тисяч десятин землі.

З інших володінь польських панів визначались на Таращанщині кошоватський маєток Молодецьких, на Уманщині і Звенигород.—маєтки Потоцьких, на Черкащині—межиріський маєток Парчевського і на Радомищині—коростишевський ключ Олізарів. Це все великі пани, що мали 20—35 тисяч десятин. З менших володінь можна відзначити іванський ключ Любомирських на Уманщині, Мнішків на Черкащині, Вишневецьких, Собанських, Ржевських на Бердичівщині і т. і.

Це ті визначніші роди, власники великих і середніх маєтків, не кажучи вже за дрібних панків і посесорів.

З нової російської бюрократії визначався князь Лопухін; йому передано колишнє Корсунське староство на Канівщині, далі граф Шувалов на Уманщині, але найбільше осіло Росіян на Черкащині і Чигиринщині—князь Воронцов, Бобринські, генерали Орлови, Фундуклей і інші.

В першій половині ХІХ ст. всі ці панські маєтки, спираючись на дарову кріпацьку робочу силу, відігравали значну роль у торгівлі хлібом, експортуючи на велике віддалення лишки свого господарства, друга частина гірших гатунків хліба вживалась на гуральнях і броварнях. Їм належало в 1845 р. ⁶/₇ всієї фабричної промисловости в краю.

Проте ще на початку 1840 р.р., Київщина щодо промисловости стояла на передостанньому місці на Україні.

Тільки з кінця 1840 р.р. і в 1850 р.р. Київщина висувається на перше місце через буйний розвиток тут нової галузі промисловости—цукроварства. Весь напрямок господарства Київщини міняється відколи вона, випередивши Чернігівщину і Поділля, стає на перше місце зпоміж усіх інших районів України і Росії; лише за Київщиною йшла Чернігівщина, тоді Поділля й нарешті Волинь і Полтавщина.

Отже, Київщина з передостаннього місця початку 1840 р.р., в 60 р.р.

являє собою індустріальний осередок всієї України завдяки розвитку цукрової промисловости, і лише згодом цей центр пересувається на Донецький басейн, на Катеринослав. і Херсонщину¹⁾).

Цукрова промисловість в 60—61 р.р. становить більш як половину вартости всієї продукції української фабричної промисловости; звідси ясно, яку велику роль відіграла в цей час Київщина, що мала найбільше цукроварень.

Такому розвитку цукрової промисловости на Київщині спричинились: наявність доброго ґрунту для буряка, палива, експортних ринків, близькість західної Європи, робочих рук і концентрації капіталів. Ніде в інших районах України не збіглися так до купи всі ці умови.

Майже всі цукроварні на Київщині з'осереджено в 3-х повітах: Чигирин., Черкаському і Канівському в наслідок певних історичних умов.

Організаторами і власниками цих нових промислових закладів являються передовсім поміщики, що мали де будувати цукроварні і з чого, що могли в разі потреби позичити великі капітали під заставу своїх маєтків. Їм допомагають представники торговельного капіталу своїми вкладами, як пайшики, або як орендарі.

Ще з 1850-х р.р. почалась боротьба між примітивними цукроварнями і паровими, що відрізнялись економічними і технічними умовами виробництва. Перемогу більш удосконалених цукроварень прискорила реформа 1861 року, що позбавила малі цукроварні дарової панщизняної праці.

І в цій боротьбі Київщина являлась першою, як осередок комерційного типу підприємства.

Ці велетенські маєтки — лятифундії в своїх інтересах вижористовували й ті $1/2$ мільйона селян-кріпаків Київщини, що під тиском панської експлуатації й дальшого розвитку господарства не могли упорядкувати свого хозяйства і позбувались найнеобхіднішого для них капіталу — землі.

Реформа 1861 року поставила селян у нові відносини з панами — економічні і соціальні, проте залишила їх „низшим податним сословием“.

Початок 1860 і 70 р.р. це лише переходова доба, де тільки що намічались контури нових економічних форм, де творились нові соціальні сили.

I.

Графи Браницькі—власники маєтків на Київщині.
(1770—1870 р.р.).

В цьому розділі маю розглянути два питання: 1) подати родовід графів Браницьких і 2) з'ясувати розміри їхніх маєтків і їх динаміку.

Через брак матеріалу цих обох питань можна торкнутись лише дуже побіжно.

На копії родовідної дворянської книги „о признанном и внесенном в пятую ея часть Киевской губ. Васильковского уезда графа Браницкого учинена в киевском дворянском депутатском собрании сентября 1-го дня 1832 г.“²⁾ першим записано Петра Браницького, рогмістра його королівської величности, що був одружений з Боготковою.

Далі йде його син Осип каштелян галицький і полковник його королів. величности.

Потім за ним Петро каштелян брацлавський — сенатор і староста.

Це і був батько Францішка Ксаверія гетьмана великого коронного, що одержав просторі маєтки на Правобережжі в 1775 році.

¹⁾ Воблій,—Нариси з історії російсько-укр. цукробурякової промисловости, с. 212.

²⁾ Архів Давніх Актів. Архів графів Браницьких (ненумеровано).

Його син Владислав - Григорій — сенатор і егермейстер царського двора мав 4-х синів і 3 дочок. Три його сини Олександр, Владислав і Костянтин і були сучасниками реформи 1861 року.

В примітці на доказ „дворянства“ подається ствердження передшлюбної угоди 1700 року 2-го жовтня у львівським градським суді між каштеляном хелмським Станіславом Лигензою молодшим і дружиною його Ганною (з Косинських) з одного боку і з другого — „благородним“ стольником новоградським Осипом Браницьким під заклад суми 60 тисяч злотих польських.

Ще додається, що за графське „достоїнство“ Браницьких можна довідатись з угоди Францішка Ксаверія Браницького з Катериною II-ю від 12 грудня 1781 в Петербурзі; цю угоду затверджено височ. рескриптом 1783 року.

Ось ті неповні відомості за родовід графів Браницьких, що їх дають матеріали їхнього фамільного архіва.

За їх службову та громадську діяльність з тих же матеріалів і літератури є вже трохи більш відомостей.

Найбільш знаємо за службову кар'єру Францішка Ксаверія Петровича Браницького і його сина Владислава, що жили в добу великих подій — поділу Польщі і наполеонівських війн.

Ксаверій Петрович Браницький, давній ловчий коронний в 1768 році командував військом над Дністром і гуртував шляхту для короля.

Коли Станіслав Август, одержуючи грошову допомогу від російського уряду, з другого боку наказував Браницькому не зачіпатись з Турками, то К. Бран. радив королеві навпаки, — воювати з Туреччиною, зірвати Карловецький трактат, а натомість уложити вічне примирення з Москвою.

Цєю політикою, на думку Браницького, король міг захити великої слави.

Проте наприкінці року 1768, коли почалась війна Росії з Туреччиною, король відкликає Браницького під впливом Чарторийського, Любомирського, Замойського і інших. Браницький розпустив свою двохтисячну армію.

Korzoп ще зауважає, що в 1771 році, коли замість Волконського було прислано до Польщі Сальдерна — Браницький вилросив у його 5 тисяч дукатів. „Мучив“ його (за виразом Сальдерна), поки він не дав йому цих грошей.

За кілька років, в 1775 р., Ксаверій Браницький одержав від короля Білоцерківське староство на Правобережжі, як подяку за допомогу перед виборами і командування військом в часи Барської конфедерації.

Разом з цим Ксав. Браницький одержав велику коронну булаву і зробився магнатом і високим достойником Речі Посполитої. Проте Браницькому стали не до вподоби обмеження давніх прав цього уряду; виникли непорозуміння із Станіславом Августом, що призвели нарешті до повного розрива. І колишній улюбленець Станіслава Августа, його паладин (за Корзоном) подався до російського двору шукати кращої долі.

В 1781 році Браницький тут одружився з Олександрою Васильовною Енгельгардт — родичкою Потьомкіна і фрейліною Катерини II-ої, що хотіла мирно об'єднати Польщу з Росією і потурала шлюбам Росіян з Поляками, а Потьомкін гадав цими родинними зв'язками з польськими магнатами збільшити свій вплив у Польщі.

Браницькі оселились в 1784 році в Білій Церкві, що тоді була в 80 верстах від російського кордону.

В 1787 році Браницький, вірний своїй політиці, уложив з Потьомкіним конфедерацію з метою об'єднання всіх сил польських з Росією проти Турок.

Проте Катерина II тоді воліла мати діло з королем, аніж з бунтівливими магнатами.

Вже цей плян, як зауважив Korzon, був подібний до пізнішого пляну конфедерації Торговецької.

В часи 4-х-літнього союму Браницький був в опозиції і в 1792 році разом з Ржевуським і іншими виїхав до Петербургу, де складав подяку Катерині II-й за поворот вольностей Польщі.

Коли після розділу Польщі м. Біла Церква і майже всі маєтки Браницького перейшли до Росії, він відмовився від гетьманування.

Взагалі Korzon вважає, що Ксаверій Браницький був „jeden z najgorzszych, najszkodliwszych i najkosztowniejszych dla kraju polaków owej ерокі“¹⁾, бо для батьківщини він нічого корисного не зробив, а для підупаду Польщі спричинився великою мірою, як привідця партій, як лихий урядник і оден з трьох начальників і творців Торговиці.

За службову кар'єру його сина Владислава-Григорія знаємо з копії формулярного списка „о службе двора его имп. вел. обер-шенка сенатора Браницкого“ за 1839 рік²⁾.

В 1782 році „именным указом“ нагороджений він лейб-гвардії Преображенського полка прапорщиком, а в 1814 р. дослужився до чину генерал-лейтенанта.

В 1826 році Браницький—егермейстер двора, в 1831 р. пожалований в сенатори, і одержав орден I ступені Ганни. В 1835 р. його нагороджено „знаком отличия“ за „безпорочную“ 30-ти літню службу, в 38 році він вже дійсний тайний „советник“ і обер-шенк царського двора.

Далі в цьому формулярі перелічуються його бойові заслуги: в 1807 р. воював з Турками в лавах „подвижного“ земського війська Київщини на чолі з князем Прозоровським; в 1812 році брав участь у Бородинській баталії, в 1813—був під Дрезденом, всю кампанію 1815 року перебував при царі. В 1818 році його звільнено для лікування закордоном.

Його найстарший син Ксаверій в 1839 році мав 22 роки і служив поручиком лейб-гвардії гусарського полку. Проте 1849 року за його писав генерал-губернатор, що він виїхав закордон „вошел в Париже в сношения с демократами“ і в Росію не повертався³⁾.

Проте в дальшому трапилась якась подія, що примусила Ксаверія залишити Росію.

Тадеуш Бобровський⁴⁾, зазначає, що він емігрував в 1844 році. Похилевич⁵⁾ теж каже, що Ксаверій десь в 1850 р.р. перебував в Туреччині. Зі справ 1860 р. також видно, що його і тоді в Російській імперії не було; жив він в Парижі і брав якусь участь в повстанні 1863 р.⁶⁾

Отже тільки слідуючі три сина Владислава-Григорія Браницького були учасниками реформи 1861 року, як спадкоємці виличезних батьківських маєтків.

Проте вони по різному сприймали життя і далеко не однаково ставились до тогочасних подій.

З усіх 3-х братів найбільш виявив себе, як господар і громадський діяч, середній брат Владислав (йому було в 1861 році 38 років). Його обірано маршалком Васильківського, а згодом Таращанського повітів, а в 1858 році він разом з Гудимом-Левковичем увійшов до київського губернiального дворянського комітету „для улущения быта помещичьих крестьян“ від Васильківського повіту. В цьому комітеті Владислав Бра-

¹⁾ Wewn. dzieje polski za Stan. Augusta, т. III, с. 50.

²⁾ Архів Давніх Актів. Справа з архіву графів Браницьких.

³⁾ Копія „Журнала вольной ликвидаци. комиссии в 1851 г.“. Арх. Браницького.

⁴⁾ „Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego, т. II, с. 103.

⁵⁾ „Сказание о населенных местностях Киевской губ.“, с. 495.

⁶⁾ „Красный Архив“, 1924 р., т. VII, с. 132; 1925 р., т. IX, с. 203.

ницький належав до партії Шостаковського, що обстоювала „осczynsowanie“, і, виходячи з принципових міркувань, увесь час твердо стояв на своїй позиції.

В 1859 році Влад. Бран. було обрано кандидатом від Київщини і до комісії 3-х губернь.

Тадеуш Бобровський¹⁾, що разом з Влад. Бран. працював і в комітеті і в комісії, характеризує його, як людину не широкого, а більш практичного розуму. Він охоче і сумлінно виконував взяті на себе обов'язки, знав добре місцеві стосунки, хотів і умів підтримувати потрібні знайомства і взагалі вважався людиною корисною для краю.

Старший його брат Олександр може був і ширшого розумового обр'ю, проте нетовариський і ніколи ні на яких виборних посадах не був.

Наймолодший брат Костянтин ще менш відомий на Правобережжі, ніж Олександр. Він більш кохався в мислівстві, усе перебував закордоном і місцевими справами зовсім не цікавився.

Отже активну участь в справах реформи 1861 року брав тільки Владислав.

Це ті не зовсім повні відомості з фамільного архіву графів Браницьких і літератури за їх родовід, службу і громадську діяльність.

Ще кілька слів за політичну роль роду Браницьких. Цікаво підкреслити, що „шляхетство“ їх було апробоване польськими королями, а графське „достоїнство“ вони одержують від російського престолу в бурхливі часи поділу Польщі.

Ксаверій Петрович Браницький увесь час орієнтувався на Росію і належав до тої групи польської шляхти, що шукала порятунку в російському самодержавстві. В такому ж напрямкові великою мірою виховувала дітей і його дружина. Живучи в Білій Церкві ще до розділу Польщі Олександра Браницька одержувала накази від Катерини II-ої русифікувати своїх сусідів-Поляків. І син їх Владислав в часи польського повстання 1830 р.р. одержує нагороду за 30-тилітню бездоганну службу російському цареві.

Також в повстанні 1863 року три Браницькі так само ніякої участі не брали і Тадеуш Бобровський²⁾, згадуючи деякі епізоди з тих часів, передає розмову найстаршого Браницького-Олександра. Він навіть хотів був попередити київського генерал-губернатора про небезпеку, як щоб і інші пани пристали на його думку і уповноважили б його на це.

Треба мабуть, трохи обережно поставитись до слів Тадеуша Бобровського³⁾, що Владислав Владиславович Браницький був „lubiony i ceniony“ в краю.

Аджеж увесь час тут гуртувались відосередкові групи польської шляхти, що боролась за повернення Польщі втраченої самостійности. І Владислав Браницький як раз був у протележному таборі.

Ще зупинюсь на другому питанні цього розділу—на побіжному огляді самих маєтків Браницьких, власне на їх походженні і дицамиці.

Також брак матеріялу, великі хронологічні перерви не дають змоги точно установити щодо всіх маєтків, коли саме їх придбали Браницькі.

В копії родовідної книги⁴⁾ зазначено, що Осип Петрович каштелян галицький мав землі в Польському краю за спадковим правом. Син його Петро каштелян брацлавський крім спадкових маєтків мав ще й придбані.

Францішек Ксаверій Петрович Браницький за Корзоном⁵⁾ одержав в 1768 році землі Виховського і обтяжив державну скарбницю щорічною виплатою (70 тисяч злогих) посесорці цих добр Ржевуській. Невідомо, чи мав він ще які маєтки тоді.

¹⁾ Ор. с., т. II, сс. 102—103. ²⁾ Ів. ³⁾ Ів. ⁴⁾ Арх. Бр. ⁵⁾ Ор. с., т. III, с. 50.

Постановою сойму 1775 року староства Білоцерківське, Богуславське, Канівське на Київщині і Хмельницьке на Поділля віддавались у спадкову власність короля польського Станіслава Августа Понятовського. Король Білоцерківське староство передав на таких же умовах великому коронному гетьманові Ксаверію Браницькому, а Канівське і Богуславське своєму небожеві Станіславу Понятовському.

В жалуваній грамоті на це Білоцерківське староство графові Браницькому 1774 року¹⁾ зазначено, що король звернув увагу на його заслуги і передав йому і його спадкоємцям староство чи маєток білоцерківський в Київському воєводстві. Далі перелічується місто Біла Церква, 92 села, 14 сіл „на подобие местечка“ і 24 слободи, що розташовані в пізніших повітах Васильків., Таращ. і Звенигородському.

В 1799 році маєтки Браницьких збільшились купівлею Богуславського староства у Потоцького, а дружина його одержала разом з сестрою Скавронською ще 8.400 душ на Черкащині. Згодом ці села, власне 2 ключа — мешлянський і городицький передано в посаг дочці Браницького Воронцовій.

В опису Київщини 1803 року (межева книга) перелічується 189 сіл і містечок, що належали Ксаверію Петровичу Браницькому і його дружині. Ці села так розподіляються по повітах:

1) на Васильківщині	103 села	у Ксав. Пет. Браницького
	9 "	„ його дружини
2) „ Таращанщині	32 "	—
3) „ Звенигородщині	36 "	—
4) „ Черкащині	9 "	його дружини.

Крім цього в цьому опису ні за ким не записані села бывшего Богуславського староства. Проте з судових справ кінця XVIII ст. відомо, що вони вже тоді належали Браницькому.

Також на Радомищині за Браницькими не зазначено ніяких сіл, але вже в 1822 р. в спискові ключів є ключ унінський — видно десь в першій чверті XIX століття Браницькі придбали ці села, деякі від Олізарів, бо в 1803 році за Олізарами рахуються 2 села, що пізніше належали Браницьким. Отже, на початку XIX століття Браницьким на Київщині належало десь 220 сіл, цебго 96% всіх їхніх маєтків в 1860 р.р.

Найстарший син Ксаверія Браницького — Владислав Григорій мав за спадковим правом в Київській і Волинській губернях 79.795 душ чоловіків і 79.855 душ жінок. Так записано в родовідній книзі 1832 р. В 1839 році в копії формуляра Влад. Бран. записано нерухомого майна його і батьків його — 90.000 душ селян за 8 ревізією в г.г. Київській, Волинській, Гродненській і Смоленській, а за його дружиною (з Потоцьких) — 1600 душ в Каменець-Подільській губ.

В 1838 році вмерла його мати О. Браницька (з Енгельгардтів) і залишила йому свої маєтки. З її духівниці видно²⁾, що в 1830 р. вона купила у сестри своєї кумейський ключ на Черкащині в 1831—33 р.р. та ще деякі села на Звенигородщині і Херсонщині.

В 1842 р. Влад. Григ. Браницький вмер.

В копії прохання його синів — Олександра, Владислава і Костянтина на ім'я київського подільського і волинського генерал-губернатора від 26 червня 1843 року є такі відомості за їх маєтки: всього нерухомого майна залишилося після померлого:

1) „Киевская Старина“, 1893, № 4. Стаття В. Щербини.

2) „Киевская Старина“, 1893 р., червень, „Духовное завещание гр. А. В. Браницкой“, стаття В. Щербини.

I. На Київщині в повітах:

1) Васильківському . . .	39.167	ревіз. душ.
2) Канівському . . .	19 406	" "
3) Таращанському . . .	15.187	" "
4) Звенигород . . .	5.141	" "
5) Радомиському . . .	2.452	" "
Всього на Київщині	81.353	ревіз. душі.

I На Волині в повітах:

1) Володимирському	15.076	ревіз. душ.
2) Ковельському . . .	70	" "
Всього на Волині	15 146	" "
Разом в двох губернях	96.499	ревіз. душ.

Законними спадкоємцями цих селян були крім цих трьох братів ще їх найстарший брат Ксаверій, три дочки (графиня Єлизавета Красинська, граф. Катерина Потоцька і княгиня Софія О.) і дружина Владислава Григорія—Роза Станіславовна Браницька. За законом 1/7 ч. належала Розі Станіславовні Бран.—цеб-то 13.787 рев. душ, а дочкам по 1/4—чи по 6.893 рев. д. Але 2 старші дочки—графині Красинська і Потоцька вже були виділені батьком при одруженні і лише Потоцькій належала її частина.

Отже чотирьом братам залишилось 75.820 рев. душ. Найстаршому з братів, відсутньому, Ксаверію належали маєтки найбільш розкидані в 2-х губернях Київській і Волинській і в 4-х повітах—Володимирському, Ковельському на Волині і Радомиському та Васильківському на Київщині—цеб-то на Волині 15.146 рев. душ., на Радомищині 1086 р. д. і на Васильківщині 2.636 рев. душ.

Через те його брати в своєму проханні і зауважували, що ці села на Волині і на Радомищині складають цілком окремі маєтки і можуть бути зараз же легко відокремлені, але 4 села на Васильківщині (Барахти, Погреби, Вільшанка і Тростинка), входячи у склад білоцерківського маєтку, тісно зв'язані з ним різними господарськими інтересами і виділити їх неможливо.

Отже вони і прохають, аби генерал-губернатор взяв дозвіл у царя на залишення цих 4-х сіл в білоцерківському маєткові. За це брати обіцяють всі прибутки з цих маєтків приставляти „для хранения по принадлежности“. При цьому додають, що як би царь не дав згоди, то вони ладні ці села виділити з білоцерківського маєтка¹⁾.

З копії журналу 17 вересня 1843 року київської палати гражданського суда²⁾, видно, що вдова Роза Бран., прохаючи ввести її у володіння всім майном, додає, що крім вищезазначених маєтків її чоловікові ще належали маєток на Звенигородщині „Ольшанская волость“—4.115 рев. душ, на Черкащині „кумейський“ маєток—1221 рев. д. і на Херсонщині „Христоворова волость“ в Херсонському повіті—560 рев. душ, а всього разом 5896 рев. душ.

Але ці села за заповітом бабки графині Олексан. Вас. Браницької належать тільки Владиславові і Костянтиніві, бо були лише в поживотньому володінні її чоловіка. Цей вільшанський маєток перейшов до Браницьких від Енгельгардтів в наслідок якогось судового процесу, бо ці 7 сіл вільшанського маєтку в 1813 році лічилися за Василем Енгельгардтом, а в заповіті 1838 року передаються двом внукам Браницького.

Також після процесу 1835 р. до Енгельгардтів відійшло село Софіївка на Черкащині, а в 1845 році було накладено „запрещение“ на села Черкаського повіту—Гута, Кумейки, Михайлівка, Плеваки, Станіславчик і Шолепухи для забезпечення позову полковника Павла Енгельгардта за збитки від „провлащення“ кумейськими землями 187.749 карб. 11 коп. й за судові витрати в цій же справі—24.532 карб. 35 коп. сріблом.

Похилевич у вищезазначеній праці, зазначає, що цим 3-м синам Бра-

1) Всі маєтки Ксаверія було конфісковано, а капітали зараховано до інвалідного фонду.

2) Копія журналу волинської ликвид. комісії 1851 г°. Арх. Бран.

3) Архів Давніх Актів. Ар. Браницьких.

ницьким (Олександрові, Владиславові і Костянтинові) належало 2/3 Васильківського повіту по 1/3 Канівського і Таращанського, 1/4 частина Звенигородщини і великі маєтки на Черкащині і Радомищині.

В „Статистических сведениях о Киевской губ. 1)“ за 1840 рік підкреслено, що Браницькі і в Богуславському повіті (згодом Канівському) були найбільшими власниками, бо їм належало 35,2⁰/₁₀₀ всього закріпаченого населення в повіті, тоді як Лопухіним лише 15⁰/₁₀₀, Понятовським—11⁰/₁₀₀, Тарновським—3⁰/₁₀₀ і т. і.

Беручи цифри, що подає Фундуклей 2) щодо кількості осель на Київщині в цілому і зокрема по повітах в 1845 році, можна припустити, що в 1840 рр. на Київщині Браницьким належало біля 10⁰/₁₀₀ всіх міст і сіл. Окремо по повітах це так розподіляється:

1) на Васильківщині	65 ⁰ / ₁₀₀
2) „ Таращанщині	33 „
3) „ Канівщині	26 „
4) „ Звенигородщині	18 „
5) „ Черкащині	4 „
6) „ Радомищині	3 „

За Фундуклем, Браницьким належало 14⁰/₁₀₀ всіх кріпаків Київщини. Це, мабуть, не зовсім точно, бо власне немає цілком певних відомостей за 1840 рр. Проте, як і є тут помилки, то незначні.

В 1848 році Владислав Владиславович Браницький купив ще на Звенигородщині село Толстоє у душеприкащиків померлого пана Антона Савецького 3).

Тут було за ревізією 1834 р. 756 душ м. п., а за пляном 1815 р. землі:

орної	2.266 дес.	1441 саж.
садибної	309 „	2256 „
лісу	309 „	— „
під водами	63 „	2200 „
під дорогами	26 „	1410 „

Це село клином входило у вільшанський маєток Владислава і Костянтина Браницьких і в наслідок судового процесу між ними і паном Савецьким було передано Браницьким ще за життя Савецького 8 дес. 598 с., а за 5 дес. 282 саж. ще й в 1848 році судились. Владислав Браницький купив це село — всього 3274 д. 337 саж. за 118.800 карб. сріблом, при чому було складено за заповітом Савецького умови, що власне готівкою Браницький платить лише 71.667 карб. 85¹/₂ коп., а решту — 47.132 карб. 14¹/₂ коп. — залишається при маєткові на таких умовах:

1) з суми 18.375 карб. Браницький мусив платити ксьондзам і алтаристам чотирьох костелів (київського, лисянського, ржищівського і смілянського) за відправи по душі померлого 4⁰/₁₀₀ — цеб-то по 120 карб. і на утримання служників 6⁰/₁₀₀ з суми 6.375 карб. 2) також 4⁰/₁₀₀ від суми 22.757 карб. 14¹/₂ коп. повинен був вносити в 2 строки на виплату казенних податків за селян. 3) ще 4⁰/₁₀₀ з 6.000 карб. треба було сплачувати різним службовим людям в маєткові.

Остаточо заокруглено цей вільшанський маєток купівлею в 1853 році трьох сіл у Енгельгардтів — с. с. Моринець, Майданівки і Верещак. В 1852 році Влад. Бран. знову купив с. Софіївку на Черкащині, що в наслідок судового процесу 1835 року перейшло тоді до Енгельгардтів. Ця втрата спричинилась до цілковитої реорганізації цього кумейсько-софійського маєтку не на користь пана і через те Влад. Браницький подбав за повернення цього села.

1) Центральний Істор. Архів ім. Антоновича, фонд ген.-губ., № 212.

2) „Статистическое описание Киевской губ.“, т. I сс. 289—290.

3) Савецький купив це село в 1816 році у княгині Варвари Голіциної.

За роздільним актом між братами Владиславом і Костянтином Браницькими в 1858 році цілий вільшанський маєток перейшов до Влад. Бран., а за роздільним актом 1866 року Владиславові виділено 76⁰/₁₀₀ всіх сіл на Васильківщині, а братові старшому Олександрові—11⁰/₁₀₀ там же. Взагалі Владислав Браницький, як найбільш хазяйновитий поволі забрав великий ⁰/₁₀₀ сіл, що раніш рахувались у спільному володінні всіх трьох братів.

Щодо спадкових маєтків їх найстаршого брата Ксаверія, то брати його селами володіли, а в скарбницю державну мусили виплачувати певні ⁰/₁₀₀⁰/₁₀₀.

Очевидно виплата цих грошей провадилась не дуже акуратно, бо зі справи таращанського повітового суду за 1865 рік видно, що в 1855 році було наложено „запращение“ на нерухоме майно всіх трьох братів Олександра, Владислава й Костянтина Браницьких, де б вони не були, щоб забезпечити виплату грошей, що з них правили за „высочайшим повелением“ в інвалідний капітал—283.216 карб. 96 коп. сріблом.

Це розпорядження мало силу до остаточного розгляду волинською ліквідаційною комісією протесту з приводу цього середнього брата Владислава Браницького.

В справах 1860—70 рр. чимало сіл на Васильківщині, Таращанщині і Канівщині зазначено у спільному володінню лише 3 х братів—Олександра, Владислава і Костянтина.

Маючи на увазі межевий опис Київщини 1803 року можна припустити, що склад маєтків графів Браницьких мінявся на протязі від 1803 року до інвентарів, бо в 1860 рр. маємо на Таращанщині на 11 сіл більше (25,5⁰/₁₀₀), ніж було в опису 1803 року, на Звенигородщині на 6 сіл більше (13,9⁰/₁₀₀) і на Черкащині на 3 села (33,5⁰/₁₀₀) менше.

Крім цього на Васильківщині в 1860 рр. було таких 6 сіл (6⁰/₁₀₀), що їх зовсім немає в опису 1803 року і, навпаки, в опису 1803 року є 9 сіл (8⁰/₁₀₀), що їх вже немає в 1860 рр. (маю на увазі тут і ті територіяльні зміни, що тоді відбувались в межах пізніших Васильк., Таращ., Звенигор. і Канів. повітів і часом подвійні назви сіл). Так само на Таращанщині: 6 сіл (13⁰/₁₀₀) 1860 років не зустрічається в опису 1803 року і навпаки—1 село (3⁰/₁₀₀).

На Звенигородщині 18 сіл (50⁰/₁₀₀) немає в справах 1860 рр., а в 1803 р. немає 12 сіл (27,4⁰/₁₀₀) пізніших часів, що належали Енгельгардтам. На Черкащині в 1860 рр. всі села були інші, ніж в 1803 році, бо колишня спадщина Потьомкіна перейшла в посаг дочці Владислава-Григорія Браницького Воронцовій, а яким чином і від кого було придбано ці нові села—„кумейський маєток“—відомостей немає. Уперше коротенький опис кумейського ключа чи „волости“ (так звуться вільшанський маєток на Звенигородщині і кумейський на Черкащині в документах 1840 рр.—може через невеликий їх розмір) зустрічається в архіві графів Браницьких в 1830 році без зазначення кількості сіл. Все ж біля 83⁰/₁₀₀ всіх сіл графи Браницькі придбали ще наприкінці XVIII ст.—колишні староства Білоцерківське, Богуславське і спадщина на Черкащині і Звенигородщині.

В 1860 рр. трьом братам Браницьким—Олександрові, Владиславові і Костянтинові належало всього на Київщині 229 сіл, що по повітах так розподілялись:

1) на Васильківщині	99 сіл	43,2 ⁰ / ₁₀₀
2) „ Таращанщині	45 „	19,6 „
3) „ Канівщині	43 „	18,7 „
4) „ Звенигородщині	28 „	12,2 „
5) „ Радомищиці	8 „	3,4 „
6) „ Черкащині	6 „	2,6 „

Гадаю, що цей список майже повний, принаймні ці села записано за Браницькими в опису III го викупного стола канцелярії київського військового волин. і подільського генер.-губер. Якщо і є тут які помилки, то дуже незначні, що загального стану речей не міняють. В цих маєтках в 1861 році за трьома братами Браницькими рахувалось всього селян, що мали землю біля 100 тисяч душ.

Землі всієї було у всіх маєтках Браницьких біля 485 тисяч десятин¹⁾. Підчас реформи 1861 року селяни викупили з допомогою уряду 274 тисячі десятин.

Отже за Браницькими після реформи залишилось ще більш 210 тисяч десятин.

Остання цифра не зовсім точна, бо немає цілком певних відомостей за всі повіті.

Щодо свого походження маєтки графів Браницьких можна поділити на 4 групи: 1) подаровані, 2) спадщина, 3) придбані купівлею 4) новоутворені села.

До першої групи можна зарахувати всі містечка і села колишнього Білоцерківського староства, що його в 1775 році одержав Ксаверій Браницький. Це складає 57.7% всіх тих сіл, що ними володіли Браницькі в 1860 рр.

До другої групи можна віднести біля 8% сіл на Черкащині і Звенигородщині; це спадщина головним чином, від Потьомкіна.

До третьої групи належить біля 20% сіл. Тут найбільше сіл куплено в кінці XVIII ст. — колишне Богуславське староство.

Нарешті до останньої групи можна зарахувати біля 6% сіл, що утворились протягом першої половини XIX ст. шляхом вільних і примусових переселень.

Ще залишається біля 8% всіх сіл, що їх походження мені невідомо. Думаю, що можна їх віднести на рахунок купівлі.

Отже, підсумовуючи все сказане, можна вважати, що лятифундія графів Браницьких не була цілком замкненим володінням. Протягом століття склад її в певній частині міняється, вся вона в цілому збільшується майже удвоє.

Тут виникає питання, чому до Браницьких перейшла велика частина володінь Енгельгардтів?

Чи це трапилось в наслідок якихось випадкових і особистих невдач, чи це є ланка того процесу мобілізації і роздроблення панських маєтків, що відбувався на Правобережжі в першій половині XIX століття.

Відсутність поки що певних відомостей за інших власників на Правобережжі унеможлиблює провести будь-які аналогії і зробити певні висновки.

Можна тільки підкреслити, що маєтки Браницьких, що в 1775 році стали враз великими власниками на Правобережжі, поволі зростали. Дарма, що чимало відходило від них на посаги по жіночій лінії.

На передодні реформи 1861 року Браницьким належала майже суцільна територія в 4-х повітах Київщини — Васильківському, Таращанському, Канівському і Звенигородському — 215 сіл і ще два невеликих маєтки на Радомщині і Черкащині. Вони були тоді чи не найбільшими власниками на Київщині.

Зважаючи на ці, правда доволі короткі, відомості за господарчу діяльність членів родини Браницьких, можна відзначити, що найбільший відсоток усіх надбань припадає на часи хазяйнування дружини Ксаверія Петровича Браницького — Олександри Васильовни і її внука Владислава Владиславовича Браницького.

¹⁾ Похилевич, — Ор. cit.

Олександра Браницька — „гетьманша“, як її називали сучасники, вславилась великим вмінням заощаджувати.

Вона не оден раз рятувала від розору свого чоловіка, що, виховавшись в атмосфері повсякчасного безгріштя останнього польського короля, вмів лише розтринькувати, а не набувати¹⁾).

Її господарча діяльність тривала доволі довго — з 1781 по 1838 рр. і залишила помітні сліди.

Син її Владислав, перебуваючи увесь час на військовій службі, не мав часу цікавитись господарчими справами, а з чотирьох унуків найбільш дбав за батьківське добро лише оден — Владислав Владиславович Браницький.

Він заокруглив вільшанський маєток на Звенигородщині, купивши 4 села; знову організував кумейсько-софійський маєток і інші села, розташовуючи їх більш рівномірно поміж ключами.

Отже, протягом століття, відколи Браницькі зробились великими власниками на Правобережжі, лише ці двоє — Олександра, Браницька і її внук — приклали чимало зусиль, щоб збільшити і впорядкувати спадкові і надбані землі.

Особливо це, мабуть, ставили сучасники в заслугу Владиславу Владиславовичу Браницькому, що господарював в 1840—60, рр. період боротьби старих економічних форм з новими. Цей процес ще більше загострювався конкуренцією російської бюрократії і політичними моментами польських повстань.

Отже, Тадеуш Бобровський, характеризуючи Владислава Браницького, вважає за позитивну рису його діяльності і те що він „ani jednej piędzi ziemi rodzinnej nie uropił“, а тим часом молодший брат його Костянтин збуває свої добра за безцінок чим „w smutny sposòb w ramięci ziomków zapisał się“²⁾. Це стосується до Владислава Браницького, правда, лише в дореформові часи, бо після реформи 1861 року він не зумів використати всіх тих фінансових і організаційних можливостей, що повстали перед ним в наслідок соціально-економічних перебудов 1860—70 рр.

Тоді враз на протязі невеликого часу чимало сіл переходить в інші руки і остаточно втрачується суцільність колишньої великої лятифундії.

II.

Графи Браницькі — організатори маєтків на Київщині в 1840—50 рр.

Ключі як економічно-адміністративні центри.

В 1-му розділі вже зазначалось, що всі маєтки графів Браницьких до 1840 рр. було розташовано в шести повітах Київщини — Васильківському, Таращанському, Канівському, Звенигородському, Радомиському і Черкаському. Ці повіти з погляду економічно-географічного діляться на два відмінні райони — Полісся і Лісостеп. В Поліссі, правда, був у Браницьких невеликий $\frac{0}{10}$ сіл — в 1840 рр. тут їх рахувалось 14, а в 1860 рр. ще менше — 8. Цей невеликий маєток на Радомищині, унінський, було спеціально організовано для експлуатації лісових богатств і в цілій системі господарства Браницьких він становить цілком самостійну одиницю.

Решта сіл розташована у лісостеповій смузі на майже суцільній території родючого чорнозему. В інвентарі 1845 року з 44 сіл на Канівщині

¹⁾ Шумигорський, — Графиня А. В. Браницькая, „Исторический Вестник“, 1900, кн. 1.

²⁾ Бобровський, — Ор. с.

за 16 сказано, що вони лежать в степовій смузі, а решта в лісостеповій. За інші маєтки таких відомостей немає.

Взагалі лісу у Браницьких на Київщині Фундуклей¹⁾ рахує 45.653 дес.: будівельного 34.610 дес. і паливного 11.043 дес. Це становить 6,5⁰¹₀ всього лісового простору Київщини. Мені зі справ архівних відомі лише такі ліси: на Канівщині в 2-х ключах 15.073 дес., на Васильківщині 12.636 дес. і у вільшанському маєткові на Звенигород. 1.677 дес., отже всього 29.386 дес. З цих чисел цілком повні відомості лише за Канівщину.

Найдоцільніше було б досліджувати панське господарство по окремих ключах, що на них ділились лятифундії на Правобережжі. На жаль, немає повних відомостей за кількість і склад всіх ключів в 1840–50 рр. Через те доводиться часом робити огляд сіл по повітах. Це трохи полегшується тим, що в двох повітах поділ на ключі збігається з поділом на повіти, а ще в двох є повні відомості за ключі з інвентарів 1845 року. Так, в Черкаському повіті був у Браницьких лише оден окремий ключ — софійсько-кумейський; на Радомищині так само оден унінський ключ. Всі села Канівщини склали 2 ключі — богуславський і владиславський і на Звенигородщині було теж 2 ключі — вільшанський і виноградський. Отже, найгірше справа стоїть лише з двома повітами, правда дуже великими, Васильківським і Таращанським. Тут доводиться звертатись до XVIII століття, коли ця територія не належала ще Браницьким, а уявляла Білоцерківське староство. Тоді, наприклад, в інвентарі 1761 року пізніших повітів Васильків. і Таращан. зазначено 9 ключів; проте немає певности, що це всі. Деякі з цих ключів дожили і до 1840 років; змінився тільки їх розмір і значіння.

На протязі всього століття (1761 — 1861 рр.) у мене є відомості за 33 ключі у всіх маєтках графів Браницьких. Нажаль, ці відомості за різні часи і через те важко з'ясувати ті зміни територіяльні й організаційні, що мали місце на протязі такого великого періоду (див. табл. на ст. 131).

Звичайно, не всі ці ключі існували одночасно; центри мінялись — підпадали одні і висувались другі. Так в 1851 році с. Паляниченці — колишній ключовий центр входить до устимівського ключа, с. Гребінку в 1825 році бачимо серед сіл ксаверівського ключа, с. Острів в 1847 році влилось до синявського ключа. Так само с. Карапиші на Канівщині в 1845 році втратило своє значіння й увійшло у владиславський ключ, а Боярка на Звенигородщині приєднується до виноградського ключа. На Черкащині до 1835 року (коли с. Софіївка перейшла до Енгельгардтів) ключ звався софіївським, після кумейським, а в 1853 році (знову куплено с. Софіївку Браницьким) маєток має подвійну назву — софійсько-кумейський, бо Кумейки були деякий час адміністративно-економічним центром до повороту Софіївки. Немає даних, щоб встановити, скільки саме ключів було в 1840 рр. на Васильківщині і Таращанщині. Можу лише сказати, що тут найбільшим ключем був ключ білоцерківський, куди входили села й Таращанського повіту. Мабуть ще залишились і межі з часів існування Білоцерківського старства. Тільки села Звенигородського повіту, що раніш належали до ключів Білоцерківського старства, в 1840 рр. цілком відокремились в самостійні ключі.

Отже, маючи на увазі всі ті зміни, що відбувались, можна припустити, що в 1840–50 рр. було в усіх маєтках Браницьких біля 15 ключів.

Щодо розміру ключів, то на підставі цих хронологічно розбитих і неповних відомостей можна лише підкреслити деякі моменти. Можна при-

¹⁾ Opus cit., т. II. с. 178.

По повітах ці ключі так розподіляються:

Назва староства	Назва маєтку	Повіті	Рік, коли ключагадується	Назва ключів	Ск. фільварків	Сільки сіл	Назва староства	Назва маєтку	Повіті	Рік, коли ключагадується	Назва ключів	Ск. фільварків	Сільки сіл
Білоц.	Васил.	1761	Гребінський . . .	—	—	—	—	Васил.	1847	Синявськ. . . .	—	—	
—	—	—	Трилівський . . .	—	8	—	Білоц.	1849	Ксаверів. . . .	—	6	—	
—	—	—	Половецький . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	Вільшанський . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	Телешівськ. . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	Островський . . .	—	6	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	Голошівець . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	Пилипчанс. . . .	—	9	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	Паляничен. . . .	—	12	Білоц.	Тар.	1769	Ставищанськ. . .	—	20	—	
—	—	1769	Шамраївськ. . . .	—	6	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	Половецьк. . . .	—	3	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	Трилівський . . .	—	8	—	—	—	—	1812	Ясенівськ. . . .	—	15
—	—	—	Паляничен. . . .	—	4	—	—	—	—	1819	Ставищанськ. . .	—	39
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1839	—	—	12
—	—	—	—	—	—	—	Білоц.	1849	—	—	—	—	—
—	—	—	Гребінський . . .	—	7	—	Канів.	1819	Богуславськ. . .	—	39	—	—
—	—	—	Бархтин.	—	6	—	—	—	—	1845	—	—	11 22
—	—	—	Гусачівський . . .	—	3	—	—	—	—	1822	Карапишанськ. . .	—	—
—	—	—	Синявський	—	5	—	—	—	—	1845	Владиславськ. . .	—	12 21
—	—	—	Островський . . .	—	5	—	—	Звен.	1763	Боярськ.	—	9	—
—	—	—	Насташський . . .	—	8	—	—	—	—	1769	Кам'яний Брід. . .	—	15
—	—	—	Голошинецьк . . .	—	4	—	—	—	—	—	Боярський	—	7
—	—	—	Пилипчанськ. . . .	—	13	—	—	—	—	1845	Виноград.	—	18
—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	Вільшан.	—	7
—	—	1819	Паляниченськ. . .	—	39	—	—	—	—	1855	—	—	11
—	—	—	—	—	—	—	—	Білоц.	1849	Виноград.	—	—	—
—	—	—	Білоцерківськ. . .	—	45	—	—	Радом.	1822	Унінський	—	—	—
—	—	—	Ракитянськ. . . .	—	22	—	—	—	—	1845	—	—	—
—	—	1845	Устимівськ. . . .	—	—	—	—	—	Черк.	1840	Софійський чи . .	—	14
—	—	1851	—	—	9	—	—	—	—	—	Кумейський . . .	—	6
—	—	1847	Северинів.	—	13	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	Єзерянськ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

пустити, що в 60 р.р. XVIII століття кількість сіл в ключах була менша, аніж на початку XIX ст., бо в 1819 році паляниченський ключ збільшився майже утроє; також багато сіл входило тоді ж у ключі богуславський, білоцерківський і ставищанський. В 1819—22 р.р. на Канівщині, видно, було 2 ключі — великий (39 сіл) богуславський і дуже малий — карапишанський (кілька сіл). Згодом, в 1840 р.р. ця нерівномірність усувається і всі села канівських маєтків діляться нарівно між 2-ма ключами — богуславським і владиславським. За ці два ключі маємо найбільш докладних відомостей з інвентаря 1845 року і статистичного опису 1852 року. З цих документів видно, що всі 44 села Канівщини було об'єднано в 2 ключі, по 22 села в кожному.

Ключі ділились на фільварки. В богуславському ключі було 10 фільварків, а у владиславському 11. Лише 18% всіх цих сіл уявляли з себе самостійні фільварки, решта об'єднувалась по 2, 3 і 4 села. Коли об'єднувались 3 або 4 села, то 2 з них були ще хуторами. До складних фільварків можна віднести і великі села, як Медвин в богуславському ключі і Зеленки у владиславському ключі, що склались кожне з двох

чималих частин. Кожний із 8-ми ключів білоцерківського маетка також складався в 1849 р. з 10—12 фільварків.

Зменшився до 1840 р.р. ставищанський ключ, бо серед цих 13 фільварків деяких сіл 1819 року вже немає. Навпаки, невеликий вільшанський ключ, колишня „Ольшанська волость“, збільшується в 1850 рр. купівлею ще кількох сіл. Найменшим, мабуть, був софійсько-кумейський ключ, бо в ксаверівському ключі ці 6 фільварків і в устимівському 9 складались з багатьох сіл.

Отже, в 1840—50 р.р. в зв'язку з загальною реорганізацією території села в інтересах господарчих розподіляються між ключами більш рівномірно. Раніш, на початку XIX століття, мабуть, в цьому розподілі переважав момент адміністративний; села приєднувались до ключа в міру купівлі, або на довгий час залишались старі об'єднання, що вже втратили своє минуле значіння.

Деякі ключі в 1840—50 р.р. об'єднувались ще в більшій одиниці — „маетки“. Так було на Канівщині, де богуславський і владиславський ключі мали окрім окремої ключової адміністрації ще спільного управителя і в офіційних паперах цей великий комбінат звався „богуславським маетком“. Так само до „білоцерківського маетка“ входили, очевидно, кілька ключів, бо в справах 1840—50 р.р. до багатьох сіл з повітів Васильківського і Таращанського окрім ключової назви ще додається, що це село входить у „білоцерківський маеток“.

Отже, можна припустити, що поділ на ці 2 великі маетки (богуславський і білоцерківський) залишився ще з XVIII століття, коли існували староства.

Головне управління всіх цих ключів — маетків Браницьких — rząd генеральний — (таблиця № 1) було з'осереджено у м. Білій Церкві, що з 1784 року являлась також і резиденцією панів. Ця білоцерківська управа поділялась на три відділи: 1) загальна канцелярія, що складалась з 6 канцеляристів, архівіста, протоколіста, відповідального секретаря і ревізора; 2) канцелярія рахункова, куди входили генеральний рахівник, рахівник відділу пропінатії, 4 рахівника і 1 архівіст; 3) правничий відділ, що складався з генерального уповноваженого, архівіста правничих паперів і експедитора справ „руських“. Крім цього при всіх цих відділах було 11 сторожів. Отже, весь центральний апарат складався з 31 осіб, що становило приблизно 0,3% всіх ревізьких душ 1840 р.р. Коли до цього ще додати 25 чоловік панського двору (таблиця № 2) то це становитиме 0,7%. Отже, виходить, що центральний апарат складав невеликий % до всього населення Браницьких.

За ключове управління докладно відомо з таблиці № 3. На чолі цього ставищанського ключа стояв жонца ключовий, а фільварками управляли економи. Кожний промисловий заклад мав свого писаря. Кількість цих всіх офіціалістів складала 1% всього кріпацького населення ключа, а коли додати сюди ще різні низчі посади з селян (72 душі), то це становитиме приблизно 3%.

У Фундуклея¹⁾ зазначено, що в одному маеткові на Київщині урядувальний апарат складав 8% загальної кількості кріпаків, а в других маетках ще більше. В ставищанському ключі такого переобтяження урядувальним апаратом, мабуть, не було. Тут невідомо, правда, яку цифру можна вважати за максимальну.

Щодо кількості панської землі в ключах, то повні відомості є в інвентарях 1845 року і в статист. оп. білоцерк. м.²⁾ лише за три маетки: богуславський на Канівщині (44 села), вільшанський на Звенигородщині (7 сіл) і красилівський на Таращанщині (5 сіл).

¹⁾ Opus cit., т. II, с. 245. ²⁾ Архів Браницьких.

Назва маєтків	Всього землі панськ. і селянськ.		Тільки панської землі			Орна		Сіножать		Ліс		Садибна	
	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	‰	До землі пана	До всієї орної	До пана	До всієї сінож.	До пана	До всього лісу	До пана	До всієї садибної
						‰	‰	‰	‰	‰	‰	‰	
Білоцерків.	359848	—	177165	—	49,3	53	26	—	—	19	100	—	—
Богуслав. і Владиславський . . .	95437	90	39397	2300	41,3	52	29	11	79	36	100	1	11
Вільшан. . .	19465	—	9735	—	50,5	45	29	38	85	14	100	—	—
Красилівськ.	14198	—	5895	—	41,5	49	30	49	89	—	—	1	13

З цієї таблиці видно, що в цих трьох маєтках пан мав фільваркової землі майже половину — від 40 до 50‰. Орної землі у пана було 49 — 53‰. Сіножати панської скрізь значно більше ніж селянської: у богуславських ключах на 58‰, у вільшанському на 70‰ і в красилівському на 78‰. Лісу панові належало всі 100‰, бо в селян його зовсім не було. В богуславському маєткові пан мав значний ‰ лісу — 36, у красилівському лісу не було. Будівлі фільваркові становили невеликий ‰.

За кількість землі по окремих фільварках є відомість з пізніших часів — 1860 року. У передмістях м. Білої Церкви — Олександрії, Заріччу і Ротку було три фільварки, що мали орної землі:

Всього орної землі панськ. і сел.	Тільки панської землі		Олександр.	Роток	Заріч.
	Ф і л ь в а р к и				
	Дес.	Дес.	‰	Дес.	Дес.
2457	990	40,3	301	392	297

Ці фільварки були досить великі, як для одного села. У богуславських ключах на кожний фільварок припадало в середньому 1106 дес. Брак докладних відомостей за інші фільварки не дає змоги вирахувати їх величину у всіх ключах.

За систему польоводства в інвентарі 1845 року сказано, що в богуславських ключах скрізь трьохпілля з поворотом на перше поле за три роки без травосіяння. В ключах білоцерківського маєтку в 1849 р. скрізь сіялась трава.

В період 1845—1852 р.р. у двох ключах богуславського маєтку сіялись з зернового хліба — жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо, зі стручкових — горох.

В середньому економія висівала щороку і збирала хліба у такій кількості (див. табл. на ст. 134):

З цієї таблиці видно, що висівали найбільше пшениці — 25‰ всієї кількості хліба. На другому місці стоїть овес, далі йдуть ячмінь і жито. Найвищий урожай давала пшениця, далі — жито й овес. Всього економія збирала 13.370 четв. хліба.

В цей період всі хліба тут сіялись без угноєння; і в інвентарі зазначено, що ґрунт — чорнозем з глиною, придатний для сівби всякого хліба без угноєння. Лише в кінці 1850 р.р. на гірші землі економія вивозила по 150 фур гною на десятину.

Назва хлібів	Економія висіває в середньому		Прибуток	Хліба сіють в середн. на дес.	Середн. урожай з дес.	Середн. урожай в зерні
	Четв.	%				
Жито	2557	19	16127	1 — 1 ¹ / ₄	6	5 ² / ₃
Пшениця	3489	25	14063	1 — 1 ¹ / ₄	6,5	6,5
Ячмінь	3088	22	5418	1 — 3 ¹ / ₂	4	2 ³ / ₂
Овес	3291	24	9873	1 — 4	6	4
Гречка	764	5	1528	1 —	3	3
Просо	147	1	2201	2	4	16
Горох	104	0,7	200	6,5	3	3 ¹ / ₄

Такі ж хліби сіялись в 1840 рр. у ставищанському ключі на Тарашанщині, у вільшанському на Звенигородщині і в трьох білоцерківських фільварках. Пшениці у ставищанському ключі сіяли більше, ніж у богуславських ключах на 3%; у вільшанському ключі пшениця становила 27% всієї кількості хліба. За інші хліби відомостей немає. Тільки за 1860 рік є таблиця висіяних хлібів у 2-х фільварках білоцерківських — олександрійському і ротоцькому, при чому тут вираховано не кількість хліба, а кількість площі, що кожним хлібом засівалась.

Які фільв.	Які хліби і інші рослини												
	Жито	Пшен. вівс.	Пшен. санд.	Ячм.	Овес рпк.	Овес міс.	Горох	Просо чер.	Просо біл.	Гречка	Коноплі	Міш.	Ріпак
													у
													%/0
Олександр.	6	53	4	—	—	15	—	14	—	8	—	—	—
Ротоцький	20	8	6	20	5	28	2	2	2	2	—	3	3

З цієї таблиці видно, що в олександрійському фільваркові найбільша площа (57%) була під пшеницею; далі йде у значно меншій кількості, місцевий овес, червоне просо, гречка. У ротоцькому фільваркові найбільш вівса — 28%, нарівно жита й ячменю — по 20%, лише 14% пшениці і потроху всіх інших культур. Коли порівняти цю таблицю з тими хлібами, що сіялись у цих фільварках в 1850 р., то помітно певний поступ: тепер є 2 гатунки пшениці, вівса, проса; сіється трава і нова промислова рослина — ріпак. В богуславських ключах в 1840—52 рр. не щороку, а в міру необхідності висівали до 100 четвертей льону і до 165 четвертей коноплі. З корнеплодів садили картоплю. В богуславських ключах економія мала сіножаті лісові, степові і лукові всього 5.518 дес. 881 саж. Середній збір сіна з десятини лісової і лукової становив 50 пудів, а степової — 63 пуда. Взагалі на рік економія збирала сіна до 351—750 пудів. Крім цього селяни ще збирали до економії 175.875 пудів. Не зовсім ясно, з цієї землі збирали селяни ці 175.875 пудів. В білоцерківському маєткові для худоби сіялись різні трави; також все більш розводилась картопля на великих фільваркових городах; нею годували худобу, особливо пахтових корів¹⁾.

В 22-х фільварках на Канівщині в 1852 р. економія мала 300 залізних плугів (на оден фільварок в середньому 13), 900 рал і 300 борін із залізними зубами. Це підмога до кріпацького інвентаря. Земля оброблялась взагалі плугами в 2, 4 і 6 волів. Проте 1852 року великі запряжки було

¹⁾ „Статистика Белоцерк. имения 1849 г.“, Арх. Браницьких.

скасовано зовсім — вони були непотрібні для нових більш удосконалених знаряддів. В білоц. м. в деяких фільварках заводились удосконалені плужки, але для них треба було вдень міняти худобу.

З таблиці № 4 видно, скільки якої худоби було в 2-х ключах, ставищанському на Таращанщині і устимівському на Васильківщині. Фільварки ставищанські мали волів від 33 до 90, коней від 6 до 31; в одному фільваркові коней зовсім не було. Взагалі коні у всьому ключі складали 20,2⁰/₁₀₀. В устимівському ключі волів було менше. Проте в загальній кількості тут значно більший ⁰/₁₀₀ коней — 61⁰/₁₀₀ і чимало іншої дрібної худоби і птиць. Ця різниця, мабуть, повстала через те, що відомості за ці ключі не за оден рік.

Обслуговувались фільварки панщизняною і найманою працею. За панщизняну працю говоритиму нижче; тут зупинюсь лише на челяді фільваркової. Щодо дворових, то наприкінці 1.50 рр. їх у фільварках зовсім не було. Як виняток можна рахувати одного дворового у богуславському фільваркові на Канівщині. Наймити на фільварках Браницьких це тіж кріпаки з піших городників, бобилів, що працювали за гроші, ординарію і землю. Найбільший ⁰/₁₀₀ їх був з городників. Всі вони поділялись в кожному маєткові на річних і літняків. Річних робітників здебільшого бувало по фільварках 2 до волів, 1 до коней, кілька погоничів до волів, 1—2 пастухи, хлівники, пасішники, доярки, господині й інші. До „літняків“, яке їх називали належали погоничі і пастухи, що їх наймали економії лише на літній період. З таблиці № 5 видно, скільки було челяді в 13 фільварках на Васильківщині в 1846—47 р.р. Найбільше челяді працювало у насташському фільваркові — постійних річних робітників 20 і літом ще наймали 4-х. Найменша кількість робітників була на сорокотязькому фільваркові, майже стільки ж на 4-х — пилипчанському, яблонівському, поправському і вільшанському. Вівчарів держали лише в 2-х фільварках — чапирському і шкарівському; пасічники були у 3-х фільварках — насташському, черкаському і вільшанському; городників наймали у езерянському фільваркові, бірюківському і шкарівському. Літняки у всіх цих фільварках становлять 39⁰/₁₀₀. В таблиці № 6 зібрано відомості за цілі ключі ставищанський на Таращанщині і устимівський та ксаперівський на Васильківщині. У ставищанському ключі в 1840 році було всього 72 робітника. В устимівському ключі в 1840 році рахувалось челяді 120 чоловік, в 1851 році — 239, а в 1861 році — 320. Отже, з цього видно, що в устимівському ключі за ці 20 років кількість челяді збільшилась на 166⁰/₁₀₀ в цілому. За 10 років (з 1851—1861) річних робітників біля волів тут збільшилось на 93⁰/₁₀₀; а біля коней на 75⁰/₁₀₀. З рапорту на видатки видно, що і в ксаверівському ключі кількість челяді в 1861 році збільшилась на 25⁰/₁₀₀ за 10 років. Цікаво підкреслити, що лише ця категорія — парубків біля коней і волів — збільшувалась. Решта челяді залишалась майже без змін. Так в устимівському маєткові за роки 1851—1861 не змінилась кількість пастухів, вівчарів, пасічників, доярок. Так само і в ксаверівському ключі до 1861 року збільшилась лише кількість парубків біля волів і коней. Цих відомостей, звичайно надто мало для якихось широких узагальнень. Проте, можна припустити, що фільварки в кінці 1850-х років, коли питання про звільнення кріпаків стало цілком актуальним, готувались до самостійного життя: купували більше інвентаря і наймали більше людей, передбачаючи близьку зміну. За челядь канівських фільварків відомостей майже немає. Тільки в тунікському фільваркові наприкінці 1850 рр. було 27 чоловік челяді. В 5-ти фільварках виноградського ключа на Звенигородщині в той же час було 155 робітників, при чому найменше було у вотилівському фільваркові — 15 чоловік, тоді як в інших від 30 до

50. Це, мабуть, можна з'ясувати тим, що вотилівський фільварок був недавно організований: він заснувався десь в середині 1850 рр. і ще не розгорнув свого господарства.

За працю на фільваркові піших з родиною здебільшого звільняли від панщини, всі інші одержували гроші, продукти й землю. Найрівніша була заробітня платня у фільварках двох канівських ключів — богуслав. і владислав. Тут всі річні робітники, яку б працю вони не робили, одержували на рік грошима 24 карб., 9 четвертей хліба і засівали 1 десятину панського поля під ярину й озимину. Літнякам давали по 2 карб. на місяць і 48 гарців хліба. Такої одноманітності не було у 6-ти фільварках виноградського ключа на Звенигородщині. Тут гуменні і річні парубки одержували в 2-х фільварках погибляцькому і вотилівському по 20 карб. і засівали 1 десятину землі. В других фільварках платня була ще менша. Хліба парубки і гуменні не одержували. Тільки погоничі літні і річні мали по 5—7 четвертей хліба. Найкраще літняків було забезпечено у погибляцькому фільваркові, де їм давали ще паливо і засівали вони 1 десятину панської землі яриною й озиминою. За інші фільварки відома платня лише всім разом і маючи на увазі можливість різноманітності, важко вирахувати платню окремому робітникові. За 3 фільварки на Таращанщині відомо, що за працю економії давались піші наділи городникам.

Зі справи „Статистические сведения о Киевской губ.“¹⁾ і одної духівниці відомо, що в 1840 рр. на Київщині були такі ціни: четверть житнього борошна коштувала 4 карб. 60 $\frac{1}{4}$ коп. сріблом, гречана крупа — 4 карб. 50 $\frac{1}{4}$ коп., овес — 1 карб. 40 коп., пуд сіна — 13 коп., пуд соломи — 4,5 коп., 1 фунт яловичини — 2 $\frac{3}{7}$ коп. У Богуславському повіті тоді ж за четверть житнього борошна платили 4 карб. 50 коп., пшеничного — 5 карб. гречаної крупи — 3 карб. 50 коп., вівса — 2 карб. 50 коп. Жужх коштував 8 карб. сріблом, свита проста чорна — 15 карб., жупан синій — 12 карб., шапка овеча — 1 карб., сорочка тонка полотняна — 1 карб.

Ще кілька слів за оренду в маєтках Браницьких. А. Ярошевич²⁾ зазначає, що до реформи 1861 року капіталістична оренда на Правобережжі розвивається в рямцях кріпацьких стосунків. Фундуклей³⁾ подає, що в 1847 році в оренду здано на Київщині з 1226 маєтків 156 чи 12 $\frac{0}{10}$. По повітах, де були маєтки Браницьких це так розподіляється: у Васильків. пов. 6 маєтків, у Таращ.—15, Канів.—7, Звенигор.—5, Радомиському—15 і Черкаському—1. У мене відомостей немає, скільки саме цих маєтків припадає на долю Браницьких. Лише в 4 селах білоцерківського ключа, в 5-ти селах на Таращанщині і в 2-х селах в богуславському ключі селяни в 1864 році скаржились мировим з'їздам на утиски бувших посесорів цих сіл. Очевидно тут іде мова за велику оренду, але більш нічого невідомо. В стат. оп. білоц. м. зазначено, що 7 $\frac{0}{10}$ панських земель здається в оренду. Більше знаємо за оренду дрібну шляхецьку і селянську. Шляхти особливо багато жило в 1840—50 рр. у білоцерківському ключі; є відомості за 12 сіл, що в них було від 5 до 15 шляхецьких родин. Винятком являється Єзерна—83 родини. Ця шляхта за чинш одержувала піші і тяглі наділи; часто ці наділи силомиць відбирались у селян і інших вільних мешканців. На Канівщині в двох ключах, в 5-ти селах жило 10 шляхтичів, у виноградському ключі на Звенигородщині в 8 се-

1) Центральний Історичний Архів ім. Антоновича, № 215 і стат. білоц. м.

2) „Капіталістична оренда на Україні“, с. 126.

3) Opus cit., т. II, с. 325.

лах було їх 11 родин і в ставищанському ключі щось 5 чи 6. Ці відомості неповні, мабуть їх було більше¹⁾.

Крім шляхти на панських землях ще жило чимало вільних мешканців: однодворців, міщан і відставних солдат і їх дружин. Найбільший 0% з цих категорій був однодворців. Ці мешканці зустрічаються у всіх ключах оприч унінського на Радомищині і софійсько-кумейського на Черкащині. Землі їх здебільшого були у безполосному володінні з землями селян-кріпаків.

Щодо оренди селян-кріпаків, то найдавніша справа це перелік сіл білоцерківського, ракітянського і ставищанського ключів для записування орендарів, що їх обрано громадами для законтрактування оренд на рік 1814. Мова йде, очевидно, за селянську оренду; що ж саме здавалось в оренду — земля чи промислові заклади — невідомо.

В 1819 році в 5-ти ключах білоцерківському, паляниченському і ракітянському на Васильківщині, в ставищанському на Таращанщині і богуславському на Канівщині було здано в оренду 165 млинів, 101 винницю, 196 котлів, 14 буртаків. Орендарі це селяни: піших 139, напівтяглих 34, тяглих 74 і плугових 179. Можна підкреслити, що найбільша кількість орендарів припадає на заможну категорію плугових. Проте і піших також чималий 0% . Буртаків найбільш здано у ракітянському ключі; в богуслав. їх немає. Винниць найбільш взяли в оренду в ставищанському ключі, а найменше в паляниченському. Всі орендарі мусили приставити 138 сторожів. Чимало шинків здавалось в оренду Євреям; в двох селах білоцерків. ключа і в одному богуславського ключа шинки здавали в оренду селянам. Це було в 1830 рр. В 1840 рр. з торгів віддавались селянам в оренду глинища в с. Дибинцях богусл. кл. на Канівщині за право брати собі $1/10$ виробів. Підчас перевірки уставних грамот в 1865—66 рр. виявилось, що чимало панських вакансів ділились на клітки по 6 десят., щоб було зручніше віддавати її в оренду. Очевидно на такі шматки був попит у орендарів. З об'яви білоцерківської економії 1842 року (10 березня) шляхті, купцям, міщанам і „всякого другого состояння людям“, що наймають степи, видно, що економія залишає за собою право збирати сіно своїми селянами з половини з орендарями на тих місцях, що їх орендарі залишатимуть для сінокоса. Далі економія попереджує, що не пізніше як 5 травня буде оголошено від економії орендарям, або їхнім прикащикам, що живуть на степах, чи має намір економія скористатись з цього права, чи ні. Очевидно економії не щороку було потрібно це сіно.

Щодо цін на орендовану землю, то відомо, що 1830 рр. селяни платили за різу 2 карб., а в 40—50 рр. від 3 до 4 карб. 50 коп. за десятину. Отже ціни збільшились напередодні реформи в 3—4 рази. За 1 десятину сіножаті в 1850 рр. пан вимагав від селян 1 карб. орендної плати.

Цих відомостей надто мало, щоб можна було зробити якісь узагальнення за таку важливу форму хазяйнування, як оренда. Можна лише підкреслити, що оренда в такій великій лятифундії виявлялась в різних формах і широко практикувалась. Ще гадаю, що напередодні реформи 0% орендованої землі зменшився, бо пан тоді відібрав у селян силу інвентарних наділів, де заводив нові промислові заклади, плантації цукрового буряка передовсім. Таким чином кількість землі у панському користанні значно збільшилась.

В 1846 році в урядових колах було піднято питання за звичай на Правобережжі віддавати панські населенні маєтки в оренду. Бібіков і як генерал-губернатор і пізніше як міністр внутрішніх справ настоював на

¹⁾ В білоцерк. маєткові 5 сіл (Троцьке, Соколівка, Красноліс, Антонівка, Остра Могила) здавались в пожитьову оренду за добре виконані службові обов'язки при економії — мабуть це шляхта. Стат. опис. білоц. маєтка, 1849 р. Арх. Бр.

забороні цього. Нарешті 1853 року було заборонено на майбутнє віддавати в оренду маєтки з кріпаками у цілій Росії. Проте вже зложені контракти дозволялось залишити до кінця строку, а тим, що їх контракти вже кінчались десь в 1853—54 рр., дозволялось скласти нові лише з умовою, щоб кінчались вони не пізніше 1 січня 1857 року.

В першій частині цього розділу зазначалось, що 94% всіх сіл Браницьких розташовано у лісостеповій смузі. Це той район України, де вже до 1840 рр. виявилась земельна тіснота, звідки посувалась колонізація і йшли заробітчани. Місцева промисловість була розвинена надто слабо і не могла вмістити всіх вільних рук. Київщина в 1844 році стояла на Україні на передостанньому місці щодо розвитку промислових закладів.

Найбільше тут було розвинене гуральництво, що живилось лишками хліба. В середині 1840 рр. рахувалось на Київщині 372 гуральні. В маєтках Браницьких в ці роки було 10 гуральнь, цеб-то 4% всієї кількості. Найбільш цих гуралень припадає на білоцерківський ключ—4, у ставищанському ключі на Таращанщині—3, в двох ключах на Канівщині—богуслав. і владислав.—2 і у виноградському на Звениг.—1. Друге місце щодо кількості закладів здавна посідала текстильна промисловість. В цій галузі Київщина стояла на другому місці після Чернігівщини. Наявність вільних земель сприяла поширенню вівчарства, як екстенсивної форми скотарства. Це задовольняло хатні потреби панського маєтку, вимоги уряду і давала добрий збут вовни закордон.

Перші згадки за сукняні заклади у Браницьких це лист Ксаверія Петровича Браницького до київського губернатора Панкратьєва 1809 р.¹⁾, де він, одержавши пропозицію уряду заводити сукняні фабрики, відповідає, що тому кілька років він завів був в деяких своїх маєтках, але через різні причини вони не виправдали себе і він зазнав „нарочитих“ збитків. Проте Браницький всеж обіцяв при першій добрій нагоді зробити ще спробу. Від грошової допомоги він відмовився. Чи робились ці спроби невідомо, але до кінця цього періоду сукняних фабрик у Браницьких не зустрічається. Тим часом загальний стан сукняного виробництва чим далі гіршав; з 1820 рр. з'явилась конкуренція польських сукон, австрійської вовни, переноситься центр тонкорунного вівчарства в степову смугу. Все це не сприяло розвитку цієї галузі текстильної промисловости. Лише 3 сукняні фабрики на Київщині дожили до реформи 1861 року. Похилевич²⁾ згадує в 1839 році сукняну фабрику в м. Ставище. Мабуть це помилка. Принаймні з відчитів ставищанської економії, з обрахункових книжок за 1830—40 р-р. ясно видно, що там в 1839 році була лише серветна фабрика. Ця серветня й являлась єдиною представницею другої галузі текстильної промисловости—полотняно-серветної. В 1839 році на цій фабриці працювало 37 робітників, в 1842 році їх поменшало більш як удвоє. Всього полотняних фабрик на Київщині в 1842 році було біля 8, а в 1847 році їх вже тільки 5. Може тут відбилась конкуренція московської текстильної промисловости. З цього одне цілком ясно, що в середині 1840 рр. ця ставищанська серветня задовольняла лише хатні потреби панського маєтку. З інших фабрик, крім сукняних, що обробляли тваринні продукти, було ще на Київщині біля 15 гарбарень. У Браницьких на початку 1840 рр. була лише одна гарбарня в с. Тептіївці білоцерківського ключа на Васильківщині.

З фабрик, що обробляли мінерали особливо було багато в середині

1) „Киевская Старина“, 1884 р., січень. „Из писем помещиков. Киев. губ. к киев. гражд. губернатору Панкратьєву“. 2) Opus cit.

1840 рр. ливарень, всього 9. З них одна належала Браницьким, проте швидко її було зліквідовано. В селі Дибинцях богуславського ключа на Канівщині Браницькі мали фаянсовий завод (чи не єдиний на всю Київщину?), але і його на початку 1840 рр. закрито.

Ще щось з 7 цегельн належало Браницьким; одна з них в 1840 рр. збудована в м. Ставище.

Ці відомості з промислові заклади Браницьких мабуть не зовсім повні; проте з відчитів ключової адміністрації і виписок інвентарних виходить, що наче більш і не було.

Отже, на початку 1840 рр. Браницькі не мали більш менш значних фабрик і заводів. Більш інтенсивно розвивається будівництво нових фабрик вже з середини 1840 рр. і в новій газузі — в цукровій промисловості, що з 1830 рр. широко розвинулась на Чернігівщині, а з 1840 рр. поширюються і на Правобережжі. Перші фабрики з'явились тут ще 1820 рр., далі в 30 рр. будують Потоцький і Бобринський на Чернігівщині, Четвертинський на Звенигородщині. Браницькі уперше почали будувати свої цукроварні з 1847 року. Тоді було збудовано пісковий завод в м. Вільшані на Звенигор. В цьому ж році збудовано ще два заводи в білоцерківському ключі в селах Рудні (шамраївський завод) і Синяві. В 1848 році ще оден завод будують у вільшанському ключі у с. Гнильцях. За 4 роки у м. Вільшаній будується невеликий рафінадний завод, в 1856 році тут же великий рафінадний. В 1857 році засновано теж великий рафінадний завод у с. Миронівці владиславського ключа на Канівщині. В 1858 році з'являється ще 2 цукроварні у білоцерківському ключі і 1 в с. Хохітві богуславського ключа. В 1859 році будують завод у с. Синяві — пилпчанський ключ на Васильківщині. Нарешті, десь в 1850 рр. Браницькі улаштовують рафінарню в м. Києві на Куренівці. Відомо, що ще в 1846 році мала намір тут її збудувати фірма Яхненка-Семиренко. Проте її не пощастило перевести це в життя. А за 1860 рік вже відомо з одної судової справи головного управителя цього заводу Пухарського з київським міщанином, що завод має капітальні будівлі і належала йому на Куренівці чимала територія з 6 ставами (табл. № 7).

Отже за останні 13 років перед реформою 1861 року збудовано Браницькими 9 цукроварень; з них 8 в маєтках і одну в Києві. Більшу частину збудовано після війни 1855 року, що мабуть взагалі на пару років припинила будівництво.

Ці капітальні будівлі викликали до життя допоміжні заклади, як цегельні, що їх в 1850 рр. збудовано 4: у вільшанському ключі 2 і в білоцерківському 2. Ще будується ливарня в с. Гнильцях вільшанського ключа для відлиття форм нової цукроварні. Так само будівельна фабрика в с. Дибинцях богуславського ключа. Кілька заводів було і в Білій Церкві.

Організаційні моменти, закріплені будівництвом цукроварень, поширились і на інші галузі промисловости. Так в 1850 рр. ще було засновано майстерню сільсько-господарських машин в с. Дибинцях богуславського ключа і сільсько господарський завод в м. Білій Церкві. Проте за 2 роки цей білоцерківський завод перейшов у власність директора Німця. Ще є відомості за 2 гуральні і броварню, що їх також збудовано десь в середині 1850 рр.

Виникає питання, на які кошти Браницькі будували свої цукроварні і інші заводи. Чи на прибутки від сільського господарства, чи була якась стороння допомога? Фундуклей¹⁾ підкреслює участь у цьому будівництві торгового капіталу — купецького передовсім. На жаль, щодо Браницьких,

¹⁾ Opus cit., т. III, сс. 15—18.

за це немає певних і повних даних. Відомо лише, що в кінці 1840 рр. і на початку 50 рр. Браницькі заставляли свої маєтки в петербурзькій сохранный казни: так в період 1847—1852 р.р. було заложено 15% всіх їхніх сіл на Васильківщині, при чім половина з них по 399.470 карб. незалежно від розмірів. За Фундуклеєм всього на Васильківщині було заложено в 1847 р. 15 маєтків. Можливо, що може це і були села Браницьких. В 1849 році весь вільшанський ключ на Звенигородщині заложено там же на 37 років за 286.250 карб. сріблом. Так само у ставишанському ключі заложено села в 1851 році, але за скільки — невідомо. За Фундулеєм всього на Київщині було заложено 786 панських маєтків. Тільки бувало, що ці гроші йшли на сплату „недоїмок“ за кріпаків. В чотирьох інвентарях 1845 року ключів богуславського, владиславського, вільшанського і красноліського (і в стат. білоц. маєтку 1849 р.) зазначено, що „недоїмок“ за кріпаків у Браницьких немає. Отже, можливо, що всі ці гроші йшли на будівництво¹⁾.

В зв'язку з будуванням цукруварень виникає ще питання: чому в цих, а не інших ключах вони з'являються. Для гарантії успіху потрібна була наявність доброго ґрунту, палива і дешевих робочих рук. На Васильківщині ці умови були — родючий ґрунт, ліс і поблизу великі села, де чимало малоземельних селян. У вільшанському ключі в 1850 рр. ліса дуже поменшало, бо перед тим Браницький продавав його скупщикам, і селяни скаржились на велику дорожнечу дров. Щодо Хохітви в богуслав. ключі на Канівщині, то ґрунт тут дуже кепський; отже не зовсім ясно, чому саме збудовано тут цукроварню; можливо, що були якісь інші сприятливі умови. Таким чином, бачимо, що Браницькі збудували свої цукроварні в 3-х районах: на Васильківщині, Канівщині і на Звенигородщині. При чому на Звенигородщині їм довелося конкурувати з Четвериковим. Інші вславлені цукроварні — Бобринського, Яхненків-Семиренків — були на Черкащині, де у Браницьких в софійсько-кумейському ключі ґрунт був непридатний і для хліборобства.

До якого типу можна віднести цукроварні Браницьких — комерційного, чи сільсько-господарського за браком відомостей відповісти не можна. Гадаю, що вільшанська і миронівська цукроварні мали комерційний характер, бо враз набули великого значіння. Воблій²⁾ вважає, що Київщина взагалі була осередком комерційного типу. Взагалі на початку 1840 рр. всі промислові заклади Браницьких були невеликі і мали робітників 10—16 чоловік. Чи не найбільшою можна вважати серветну фабрику в м. Ставищу, що на ній, як вже зазначалось, в 1839 році працювало 37 ткачів, проте в 1842 році їх було вже тільки 16. А були в той час на Київщині і більші заводи: на сукняній фабриці в Таганчі працювало 120 робітників, на гуральні у Потоцького—40. Тільки з будуванням цукруварень на початку 1850 рр. з'являються у Браницьких заклади з великою кількістю робітників — у переважній більшості найманих, як це було вже скрізь в ті часи в Росії і на Україні. Найбільшою цукроварнею до кінця цього періоду вважалась вільшанська рафінарня, де напередодні реформи працювало 210 робітників. Вже в 1860 рр. на перше місце висувається миронівська цукроварня.

Ще кілька слів про внутрішнє життя фабрик і заводів Браницьких. Докладніші відомості є за канівські ключі 1845 року. Так, у Хохітві

¹⁾ В стат. опис. білоц. маєтку зазначено, що на фабрики і заводи витрачено 500 тисяч карб. сріб., а прибутку вони дають 285 тисяч. Щодо кредиту, то пани мали кредит необмежений, проте не користались з його, бо мали своїх капіталів доволі. До цих відомостей, очевидно, треба поставитись обережно.

²⁾ Оpus cit., т. I, с. 233

на гуральні винокуріння провадилось 4—5 місяців із звичайними відпочинками, в міру потреби. Через це (як подано в інвентарі) кількість здобутої горілки тяжко з'ясувати. З одного пуда озимини одержували $6\frac{1}{4}$ ока, а з ярини—5 ок вина.

Миرونівська гуральня добового затору виробляла менше; винокуріння провадилось так, як і на хохітвянській гуральні. Уже згадувалось раніше, що і тут і там крім річних робітників працювали й кріпаки¹⁾.

Річні робітники крім харчів (145 четвєртів хліба) одержували грішми 220 карб. сріблом. Майстрі на обох заводах були вільні. Їм давали хліба 40 четвєртів на рік і з кожного відра по 1 коп. сріблом.

На броварнях давали робітникам крім грошей 2 карб.—1 карб. 75 коп., жита 3 корці, пшениці 1 корець, по 1 корцю і 16 гарців ячменю та гречки, проса 16 гарц.

На цегельні ставищанській робітник діставав по 2 карб. 10 коп. за те, що виробить, випалить та виставить на плац 60 тисяч цегли.

Детальніші відомості є за умови, що їх склали в 1860 р. „казенні“ селяни Волинської губ. з колезьким асесором Стемпковським на роботу в тій самій вільшанській цукроварні. Цей контракт складається з 8 пунктів²⁾.

1) Працювати вони умовлялися 6 місяців, рахуючи з того часу, як прийшли на завод, при чому вирушати туди вони мали з вересня і перебувати в дорозі не більше, як 10 день. Повний робітник має одержувати по 7 карб. сріблом на місяць, а півробітник по 4 карб. 80 коп. сріблом. До цього як одні, так і другі одержували ще харчі—2 пуди житнього борошна, 1 пуд крупів, 4 хунти соли, 2 х. олії, 3 х. сала (у піст замість сала олію, або удвоє більше в'яленої риби). Сало можна було замінити на м'ясо у четвернім розмірі. Куховарці платив власник цукроварні.

2) Робочий місяць уважався з першого по перше, не виключаючи неділь та свят, коли мусили працювати, як і в будні—по 12 годин на добу вдень або вночі.

3) Якщо робітник хворів, то пан лікував його власним коштом, але платні за час хвороби не видавали; а як хворість тривала більше за 6 день, то й пайок мали одвертати з платні.

4) Відмовлятись від призначених робіт не можна було. Якщо повний робітник відмовлявся від роботи через брак сили, то його переводили до категорії півробітників. Як хто не виходив на роботу через лінощі, піяцтво чи взагалі без дозволу, то одвертали з платні повного робітника 30 коп. сріблом, а з півробітника 23 коп. на добу.

5) Підчас складання цих умов повні робітники діставали по 7 карб. сріблом авансу, а півробітники по 5 карб., і поручались один за одного, що працюватимуть протягом 6 місяців. А як хто раніше самовільно залишить роботу, то пан мав право найняти іншого робітника їхнім коштом, доки селянська управа не поверне втікача.

6) Усі повинні виконувати постанови адміністрації, виходячи на роботу вчасно, тверезими. Якщо кого з робітників скривджено, то не чинити самосуда, а скаржитись через свого виборного. До поліції може пан звернутись, якщо робітники не слухатимуть уваг директора та виборного.

7) Пан зі свого боку зобов'язується не утискати робітників, видавати акуратно платню, доброго гатунку пайок, дати зручне й тепле помешкання. Якщо цього всього не буде, то робітники мали право звернутись зі скаргою куди слід.

¹⁾ В білоцерк. маєткові на фабриках працювало 800 кріпаків і 20 вільнонаймалих.

²⁾ Архів Браницьких.

8) Далі йдуть підписи 19 душ (11 повних робітників, 8 півробітників), наймолодшому 17 років, найстаршому—41, більшість віком між 20 та 30 роками.

В кінці 1850 рр. з'являється чимало робітників із інших районів: у вільшанській ключі наймали здебільшого (є багато пашпортів) із Волини. Наймались по одинці або цілими родинами. Наприклад, з Овруцького повіту в 1859 році на вільшанську цукроварню найнялась родина шляхтичів Костюшків, 6 душ на 7 місяців.

Тепер спинимось на тім, де і скільки лишків свого господарства сільського та промислового збували Браницькі.

За торгівлю Браницьких у XVIII столітті згадується в статті Шумигорського¹⁾. Він подає відомості з архіву Воронцових (з Воронцовим була одружена дочка Ксаверія Петровича Браницького). Безбородько, пишучи до Воронцова за підряди до армії, каже, що графиня Браницька, Енгельгардт, Голіцин і інші, набравши ще багато прислужників, „деруть с казны цены пребольшие“. Наприклад, Браницька бере за постачання хліба в таврійські магазини по 7 карб. 50 коп. за четверть і на цьому заробила 180 тис. карбованців, та ще з умовою, що звіди хури її вивезуть повну вантагу соли за звичайну там ціну—по 10 коп. з пуда; до того ще вона вимагала, щоб платили їй за все червоними, рахуючи кожний по 3 рублі, а тим часом вони варті понад 4 карб. Після смерти Потьомкіна, що за його протекцією, очевидно, це робилось, у Браницької виникли серйозні непорозуміння на цім ґрунті з його секретарем. Отже, торгівля хлібом ще на початку XVIII століття вже дещо значила. Можна припустити, що на початку XIX століття, коли кон'юнктура хлібного ринку була особливо сприятлива для польського панства на Правобережжі після наполеонівських війн, Браницьким у цій торгівлі належало не останнє місце. 1830—40 рр.—це вже часи певного підупаду хлібної торгівлі. З'являються конкуренти—американський хліб на європейським ринку, висувається степова смуга, що була ближча до нового торговельного осередку Правобережжя—одеського порту. За доброго врожаю з Київщини вивозили до Одеси коло 500 тисяч пудів пшениці. Важко тільки було приставляти,—дорого коштували підводи і чимало в дорозі пропадало та псувалось. Наприклад, 1830 року в-осени²⁾ з 6 ключів Браницьких (білоцерківського, ракітянського, владиславського, богуславського, ставищанського та виноградського) виряджено до Одеси 10 тисяч четвертів пшениці 1-го та 2-го гатунку. Проте 3¹/₂ тисячі через бездоріжжя довелось лишити в Балтським повіті. Решту довозили в кінці травня 1831 року; з них 5⁰/₁₀ пропало в дорозі, а коло 1000 пудів знов не могли довести через негоду. Цього року найбільше пшениці вивозили з ключів богуславського та виноградського. Як у тім році торгували пшеницею, видно з відомостей уповноваженого в цій торгівлі, що він давав головному управителеві в Білій Церкві. Браницькі мали в Одесі свій магазин на 20 000 четвертів. Але такої місткості було вже мало, і уповноважений турбувався, бо наймати магазин було дуже дорого (від 2 карб. до 2 карб. 50 коп. за четверть). Через це він пропонував краще продавати пшеницю за пробами. Прислані перші 2 тисячі пудів (з тих, що залежались у Балтським повіті) доводилось пересушувати і продавати дешевше по 14 карб. за четверть), ніжеському Грекові. Найкращу пшеницю продавали по 15 карб. 40 коп. Коли ціни в травні почали трохи падати (був великий привіз збіжжя), то уповноважений просив як найшвидше вислати більше пшениці, найкращої, першого гатунку, бо гадав,

¹⁾ Opus cit. ²⁾ Архів Браницьких.

що буде на неї попит в Англію, Францію, Італію, куди гірших гатунків не купують. Найкраще торгувалося в перших числах травня, бо він вносив до банку щодня по 50 тисяч сріблом. Скільки всього було продано і за скільки, про це відомостей нема, тільки в останнім листі згадується за якихось 260 тисяч карб. сріблом. В одному із листів уповноважений ще повідомляє, що він уже наготував на продаж сухарів і дуже з цим забарився, бо пекти хліб, різати та сушити — все це забрало багато часу. Так, мабуть, утилізувалось попсоване в дорозі борошно. З накладних за 1837 та 1847 рр. також видно, що найбільше пшениці приставляє виноградський ключ на Звенигородщині. У 1847 році з білоцерківського та ставищанського ключів було приставлено 200 четвертів до Київа, де на пристані Браницькі мали свій великий хлібний магазин. Тоді ж до Київа з гарбарні білоцерківського ключа вивезено ще 1779 штук вичинених шкір на 3.946 карб. сріблом. У Браницьких було ще на Васильківщині 2 контори для торгівлі хлібом з Білоруссю та 3 контори за кордоном: у Марселі, в Ліворно і Лондсі. У 1859 році закладається ще контора в Бердичеві, але для торгівлі новим продуктом — цукром. Такі ж контори були ще в Харкові (з 1856 р.) і Чернігові. Докладніших відомостей за ці контори немає, відомо лише, що при конторах були свої постійні уповноважені. Отже, товар потрапляв безпосередньо до покупців. За торгівлю новим продуктом промисловості (цукром) є відомості вже з самого кінця 1850 рр., власне за 1860 рік. З накладних за березень 1860 року видно, що з вільшанської цукроварні було вивезено всього 15.500 пудів. З них 26% виїжджалося до Київа, „до Komissu“ київського, а решта до Ростова та Маріуполя, до Могильова, Кремінчука, Звенигородки, Бердичева, Білої Церкви, Уманя. Красилова та Симферополя. Найбільше було послано до Ростова та Маріуполя (42%), по 8% до Уманя та Могильова, а решта малими порціями (таблиця № 8). Як продавали цукор цієї цукроварні на нижегородським ярмарку 1862 року, відомо з листів Сави Пурлевського, довіреного на продаж, до Фридриха Миколовича Рау, головного керівника вільшанської цукроварні та її торговельних справ. Усіх листів 7: з них 5 з Москви та 2 з Нижнього Новгорода. У перших листах Пурлевський повідомляє, що він висилає гроші за проданий цукор. 10 вересня 1861 року він пише про величезний привіз цукру зза кордону до Петербургу — по 1 вересня привезено 2.534.057 пудів і ще мало прибути. Такого привозу ще ніколи не було. Від цього ціни на цукор упали на 50 коп. з пуда, і рафінадний пісок продається по 6 карб. 50 коп. за пуд. В листі 21 липня він просить вислати швидче цукор на нижегородський ярмарок через Москву, не пізніше, як до 20 серпня, бо буде пізно. З дальшого листа видно, що цукор на ярмарку подешевшав, бо був великий привіз і він дешево продавався в Ростові. Але, не зважаючи на це, рафінад було продано: високі гатунки від 8 карб. 60 коп. до 8 карб. 80 коп. за пуд, українські рафінади — бобринський та городищенський — від 8 карб. 25 коп. до 8 карб. 35 коп., а решту від 8 карб. до 8 карб. 30 коп. В останнім листі (15 вересня) Пурлевський повідомляє, що рафінад не вдалося продати на нижегородським ярмарку, але тепер його продано в Тифліс — 828 пудів по 7 карб. 50 коп. Щодо Москви, то цукрова торгівля там була тим часом у поганім стані через великі запаси цукру ще з минулого року.

Відомо ще контракт 1853 р. 24/XII головного управителя вільшанської цукроварні Франківського з уманським 1-ої гільдії купцем Тульчинським; контракт складається з 5 п.п.: 1) продається купцеві 2.500 п. рафінаду — I-го гатунку по 8 карб. сріблом за пуд, якщо буде другий гатунок — по 7 карб. 70 коп. і III гатунок по 7 карб. 40 коп. 2) дає завдатку

Тульчинський 15.550 карб., а решту має заплатити 25 липня 1854 року, коли забиратиме цукор, 3) уповноважений має здати цукор на заводі протягом 4-х днів; коли ж не здасть за цей час, то повертаються купцеві завдаток і $\frac{1}{10}\%$, 4) матеріал для пакування дає цукроварня крім рогожі, 5) цукроварня може приставити цей цукор до Умані — по 10 коп. за пуд. Це, мабуть, перший рік діяльності вільшанської рафінарні. Поки не було власних рафінарень, цукор вивозився до рафінарні Яхненків в Городище: отож в 1850 р. з езерянської і шамраївської цукроварень в травні вивезено 2.131 пуд. 36 ф., а в 1852 р. (невідомо за який час) 9.089 пудів 19,5 ф.

Взагалі в усій губернії велася ще чимала внутрішня торгівля волами, кіньми, залізом, шкірою, полотном, маслом, рибою, салом та іншими продуктами. Ярмарків найбільше згадується у звіті Львова ¹⁾ в м. Сквирі — 16 на рік.

У маєтках Браницьких найбільше ярмарок було в Білій Церкві — 11 ярмарків (там між іншим продавали великі гурти волів); далі в Богуславі — 8 ярмарків. Менше значіння мали Медвин у богуславських ключі, м. Вільшана, Виноградка, Ставище та Ракитне. Можна ще відзначити, що в 1850 р. р. висувається як місцевий торговельний центр с. Расава у владиславських ключі. В цей час тут оселилось чимало Євреїв, і йшла жвава торгівля що 2 тижні. До цього спричинилось, мабуть, географічне становище Расави — в середині чималих людних сіл великого владиславського ключа. Крім того, невеликі партії панських виробів збували російським скупщикам.

Цих відомостей, розуміється, надто мало, щоб робити якісь певні висновки; з них не видно, як відбилися на торгівлі Браницьких неврожаї 1833, 47, 55 років, скасування хлібних цін в Англії, зростання одеського експорту в середині та в кінці 1840 рр. і його підупад за часів війни та нове піднесення наприкінці 1850 рр. Проте з цих побіжних вказівок видно, що торгівля Браницьких охопила всі тодішні головні центри, що вони могли якнайкраще використовувати торговельну ситуацію, маючи свої контори. Їм не довелось, як іншим панам, перепродувати через посередників та передержувати свої товари за великі гроші в комірному. Певні труднощі спостерігаються із збутом цукру в 1860 р. в зв'язку з закордонною конкуренцією в Петербурзі, що з 1840 рр. був найбільшим споживачем українського цукру.

Які прибутки в цілому давала Браницьким торгівля сільськогосподарськими та промисловими виробами, яка з цих галузей була рентабельніша, і як реалізувався цей торговельний капітал, — за це певних відомостей немає.

В інвентарі 1845 р. ключів богуславського та владиславського зазначено, що прибуток від хліборобства визначити не можна, бо хліб та інші продукти через невідповідні ціни лишаються непродані по кілька років. Пшениці на продаж сялось у фільварках найбільший відсоток, проте не завжди її можна було продати. Більше прибутку давала торгівля виробами гуральні та броварні. У богуславських та владиславських ключах на 44 села було 62 шинки. Взагалі прибутків у цих ключах у 1845—50 рр. Браницькі мали (див. табл. на ст. 145).

Бачимо, що найбільший $\frac{1}{10}$ припадає на шинки по селах і в м. Богуславі; далі йдуть прибутки від тонкорунного вівчарства ²⁾. Чимало давала оренда водяних млинів. На Росі їх було в богуславських ключі 1 кам'я-

¹⁾ Іб.

²⁾ У Фундуклея зазначено (Opus cit., т. II, сс. 160—162), що Браницькі розводили овець у Васильк., Канів. і Таращ. повітах.

ний та 1 дерев'яний та у владиславськiм ключі дерев'яних 26; крім того на ставах ще було в богуславськiм ключі 15 млинів і у владиславськiм 23. Отже, всього 85 млинів. Кожен пересічно давав прибутку понад 90 карб. Видатки на земську повинність за кріпаків становили в цих ключах

	Карбов. сріблом	% ^{0/0}
1. від продажу трунків по селах	39.486	53,7
2. " " " в м. Богуславі	4.000	5,4
3. " питейного відкупу в м. Богуславі	10.000	13,6
4. " вівчарства	9.000	12,2
5. " оренди водяних млинів	8.011	10,9
6. за різні продажі	622	0,8
7. перевіз поромом через р. Рось у м. Богуславі	700	0,9
8. чиншу вільних	1.577	2,1
Разом	73.396	—

9.347 крб. 4 коп. (по 48^{1/2} коп. за кожну ревізьку душу). До того ще треба було утримувати ключову та фільваркову челядь і офіціалістів; це за приблизним підрахунком в обох цих великих ключах могло забрати десь коло 30 тисяч карб. Отже, виходить, що чистого прибутку лишалось коло 30 тисяч (ще треба мати на увазі видатки на приставку хліба на ринки, тощо).

М. Біла Церква в 1841 році давала зиску на рік 24 тисячі сріблом від торгівлі гарячими трунками. В 1860 рр. взагалі в м. Білій Церкві Браницький мав такі прибутки:

	Срібних	
	Карбован.	Коп.
1. Оренда торгівлі виноградним вином та ромом .	232	—
2. Торгівля " араком	54	—
3. " " шклом	57	20
4. " " яловичиною	480	—
5. " " —	500	—
6. " " медом	465	—
7. " " смолою та дьогтем	231	—
8. за наймання важниць	45	—
Разом за рік	2.064	20

Щоб збільшити свої прибутки від Білої Церкви, ще Ксаверій Петрович Браницький в 1806 році склав контракта з білоцерківськими Євреями, щоб вони йому платили за садібну землю по 3 коп. сріблом з прента. Євреї не хотіли платити, сперечалися, і ця справа тяглася і була актуальна ще й у 1860 році.

Взагалі Біла Церква в 1850—60 рр. давала Браницьким усього коло 40 тисяч прибутку: видатки на „гзонд“ генеральний і панський двір становили щось із 10 тисяч.

В унінському ключі на Радомищині, де господарство було організовано цілком для експльоатації лісових матеріалів, у нижиловецькому маєткові Браницький у 1859 р. здавав в оренду Євреєві Герзону 2 шинки на 10 років за 150 карб. Всього на рік мав він тут прибутку від шинків, млинів, смоляного заводу та тартаку 1.732 карб. З цих грошей витрачалось на охорону та підтримку лісу коло 1000 карб.

Гадаю, що на особисте життя, принаймні до початку 1840 рр., Браницькі витрачали небагато. Бабка сучасників реформи відзначалась скнарністю, сама скрізь пильнувала господарства, бо син її все перебував на війнах і при царському дворі. У Білій Церкві тоді ніяких ознак панської особливості пихи та марнотратства не було. Гетьманша з дочками жила в окремих кімнатах, досить замкнено. Лише для гостей держала Француза кухаря та кілька ліпше прибраних покоїв. Після її смерті та смерті її сина на початку 1840 рр. лишилися молоді внуки. Проте середній з них Владислав швидко прибрав усе до своїх рук, бо з кінця 1840 р.р. вже помічається в організаційних заходах певна єдність та пляновість.

З цього короткого, побіжного огляду видно, що на початку 1840 рр. Браницькі в промисловості сільськогосподарській та фабричній відігравали доволі незначну роль. Тоді на Київщині удосконалим закордонним сільсько-господарським знаряддям славився пан Потоцький, що мав у своїх маєтках німецькі, французькі плуги, англійські сівалки, шотландські молотарки та віялки. Парові гуральні відзначено на Черкащині у Воронцова, Багратіона, Бобринської. За найбільшу вважалась сукняна фабрика Понятовської в Таганчі. Першорядні цукроварні належали Бобринським у Смілі, Четверикову, Яхненкам-Семиренкам. Не Браницькі стояли на першому місці на початку 1840 років щодо ведення господарства по новому. Відзначались інші пани, що своїми фабриками, заводами, плантаторським господарством, рабською працею кріпаків являли собою новий тип землевласника-підприємця, що їх ХІХ вікові передало попереднє століття. Усі їхні підприємства були тісно зв'язані зі станом сільського господарства.

Тільки к середині 1840 рр. Браницькі зацікавились цукровою промисловістю, і в кінці цього періоду вони вважались уже за велику фірму, як свідчать сучасники.

Ім удалося пережити промислово-акціонерну кризу кінця 1850 рр., коли відома фірма Яхненків-Семиренків збанкрутувала. А Браницькі організують капітальну рафінарню в Києві, цебто переводять у життя те, чого не спромоглися зробити Яхненки-Семиренки.

Економічне становище селянства.

За економічну базу панського господарства до реформи 1861 р. правила робоча сила селян-кріпаків. Звідси той тісний зв'язок селянського господарства з панським і панування фільварка над околицьніми селами.

З фамільних паперів Браницьких відомо, що в них було на початку 1840 рр. біля 80,000 ревіз. душ в усіх маєтках на Київщині. Детальніші відомості з інвентарів 1845 р. є за 2 ключі богуславський, владиславський і 3 села білоцерківського ключа (Острів, Красноліс, Безугляк). За решту сіл знаємо з коротких інвентарних виписок, що прикладались до уставних грамот 1865 р. і свідчень селян на засіданнях мирових з'їздів.

Отже, за інвентарями 1845 р. селяни так розподілялись по цих селах:

Села	Всього рев. душ	Всіх дворів	Парові	Четверті	Плугов.	Піші	Городні.	Комірні.
Острів . . .	462	194	9,2	3	2,5	63,1	17	5
Безугляк . . .	152	45	6,4	0,1	0,2	72	15	6
Красноліс . . .	350	157	8,7	2	1	71	12	5,2

З цієї таблиці видно, що в 1845 році був вже дуже великий $\%$ городників, як от 17% в селі Острові і 15% у Безугляках. Чималий $\%$ скрізь комірників, що зовсім нічого не мали: ні землі, ні садиби. Найбільший відсоток селян в селах—піших, далі парових чи тяглих і найменше вищих розрядів четверних і плугових. Щодо цілих ключів, то з цих же інвентарів 1845 р. відомо, що в богусл. ключі було 22% городників і $5,3\%$ комірників і у владисл. ключі $13,5\%$ городників і $7,2$ комірників.

В таблиці № 9 подаються відомості за кількість дворів і розрядів в цілих ключах 3-х повітів і 2-х повітах Васильківському і Таращанському. За ці 2 повіти немає повних відомостей за ключі; через те доводиться так трохи штучно поділити. З цієї таблиці видно, що піших найбільший $\%$ був у владисл. ключі. Найменше піших було в кумейському ключі, зате тут напівтяглих найбільше— $22,7\%$. Взагалі піші становили скрізь переважну більшість—біля 70% . Далі йде розряд тяглих або парових. Найвищих розрядів—четверних і плугових—найбільше на Васильківщині і Таращанщині, а взагалі їх $\%$ дуже невеликий особливо плугових. В кумейському ключі цих вищих розрядів зовсім не було, а городників рахувалось $13,2\%$. Напівтяглих чи бичкових ще $12,6\%$ було у ключі богуславському і найменше— $0,08\%$ у виноградському і вільшанському. На Васильк. і Таращ. їх зовсім не було. За унінський ключ точних відомостей немає ¹⁾.

Отже, в маетках Браницьких було 5 розрядів селян, що мали орне поле. З таблиці № 10 видно по скільки $\%$ дворів було по селах вищих розрядів і напівтяглих. В селах на Васильківщині найбільше плугових було по 1% і менш, далі по 2% , і найбільше 15% . В селах Таращ. повіту найбільший $\%$ —це 5 в трьох селах і 1% переважав. У владиславському ключі, і в богуслав. переважав 1% і менше, а найбільший тут— 3% . У виноград. ключі нарівно 1 і 2% , у вільшан. ключі переважав 1% і найбільше це було 3% в 1-му селі. Отже виходить, що на Васильківщині, де взагалі плугових було найбільше, траплялись села і з найбільшим $\%$ їх, як 10, 15. В селах Таращ. повіту, що в цілому мав плугових майже стільки, як і Васильк. повіт, такого великого $\%$ по окремих селах не було. Щодо меншого розряду—четверних, то для сіл Васильків. і Таращ. повітів залишається майже таке саме співвідношення; переважає досить великий $\%$ —5 і є одно село на Васильк., де четверних 21% . В Таращ. повіті також переважає 5% , проте з більшим $\%$ (16) є лише одно село. У владиславському ключі є лише села з 1 і 2% , і одно село— 6% , у богуслав. є 3 села з 3% . У виноградському ключі переважають 3% і 2% і є ще 2 села з великою кількістю 8 і 16% . У вільшанському ключі четверних немає. Напівтяглих чи бичкових найбільший $\%$ був по селах богуслав. ключа; тут в 2-х селах бичкових навіть більше половини, а найменший $\%$ їх це 15—20. У виноград. ключі бичкових лише в одному селі менше 1% ; у вільшанському їх—в 4-х селах від 6 до 12% . У кумейському ключі на Черкащині найбільший $\%$ бичкових це 30 в 2-х селах, а взагалі тут в більшій кількості сіл є цей розряд.

Розглянемо тепер селянські наділи. Підчас перевірки уставних грамот в 1864—65 рр. скрізь селяни свідчили, що у всіх маетках Браницьких в час переведення інвентарної реформи між наділами було таке співвідношення: паровий наділ являвся подвійним проти пішого, четверний подвійний проти тяглою і плуговий був в $1\frac{1}{2}$ рази більший за четверний. Мабуть такі наділи були ще задовго до інвентарів, бо в 1847 р. фактично це співвідношення часто порушувалось.

¹⁾ Відомо лише за с. Мигалки, де було 47% піших, 40% парових і $12,7\%$ четверних; такі співвідношення тут з'ясовуються перелоговою системою.

Членам мирових з'їздів підчас перевірки уставних грамот треба було вирахувати цей селянський інвентарний наділ і тут повставали великі труднощі. Перш за все не було однакової облікової одиниці для землі. У білоцерківському ключі різну рахували за 4 морги, у ставищанському в деяких селах також 4, а в інших в 3 морги; у богуславському ключі міряли на клітки по 6 десятин, а у виноградському по 4 і 2 десятини; в деяких селах різних ключів ще існували гони — $1\frac{1}{2}$ версти.

Крім цього селянські землі було дуже пошматовано черезполосністю.

Проте на підставі кількох інвентарів 1845 р., численних виписок із інвентарів і свідчень селян та їх свідків (селян-сусідів) можна подати таку таблицю наділів всіх розрядів (таблиця № 11). З цієї таблиці видно, що найбільший піший наділ (в 7 дес. 1638 с.) був скрізь однаковий крім унінського ключа на Поліссі, де були перелоги і через те там найбільший в 15 дес. Трохи менший розміром найбільший наділ у кумейському ключі. Найменший піший наділ в 3 дес. зустрічається у виноград., вільшан. і кумейському ключах. Трохи більший найменший наділ у богуслав., владислав. ключах і в селах Таращ. повіту. Щодо того наділа, що переважав, то бачимо, що у Васильків. і Таращан. повітах і у владисл. кл. переважав найбільший наділ; менший був у ключах богусл., владисл. і соф.-кум. Треба підкреслити, що у всіх селах Васильків. повіту скрізь піший наділ був однаковий. Найменший наділ в 3 дес. переважав тільки на Звенигор. у вільшан. ключі. Тяглий наділ найбільш однаковий знов у Васильківському повіті, трохи менший в Таращанському повіті; на середньому місці стоять ключі богуслав., владисл., виноград., і найменші в кумейському і вільшанському. В унінському ключі на Радомищині і піші й тяглі мали однакові наділи. Четверні й плугові наділи найбільші були на Васильківщині і Таращанщині — в 30 д. 1752 саж.; 18 д. 1110 саж. четверний і 46 дес. 228 саж. плуговий на Васильківщині. В богуславськ. і владислав. ключах переважав четверний 13 д. 408 саж., а плуговий скрізь був однаковий — 19 дес. 1812 саж. Виногр. ключ мав наділи більші, четверний 16 д. 1110 саж. і плуговий в 23 д. 14 саж. Четверний і плуговий найменші були у вільшан. ключі — 6 д. і 12 дес., як ніде більш. Бичковий чи напівтяглий у владислав. і богуслав. ключах був однаковий по 5 д. 1828 саж., у виноград. і вільшан. — також у всіх — по 6 дес., а в кумейському ключі переважав 4 д. 1200 саж., лише в с. Софіївці бичкові мали по 6 дес.

З цього огляду видно, що взагалі найбільші селянські наділи були в селах Васильківського і Таращан. повітів, в ключах, що ними Браницькі володіли здавна з XVIII століття. Найменші наділи були у вільшанському ключі, що вважався за дуже малоземельний серед ключів. Піші й тяглі найменші наділи бачимо у кумейському ключі, де ґрунт був неродючий. В унінському ключі де ще панувала перелогова система, різниці між тяглими і пішими не було, наділи їх були досить великі, а вищих розрядів зовсім не існувало.

У Фундуклея ¹⁾ зазначено, що найбільшим плуговим і четверним наділом в цих повітах можна вважати наділи в 15–23 дес. Проте в маетках Браницьких наділи трапляються значно більші: так в 4-х селах білоцерків. ключа плугові мали по 46 дес. і взагалі переважав тут плуговий наділ в 32 д. Четверні наділи в 30 дес. були в 7-х селах на Васильківщині. Ці великі наділи, очевидно, заховались з передінвентарних часів, коли таке співвідношення між розрядами являлось нормальним.

Також з цієї таблиці ще видно, що як і були наділи подвійні за нижчі, то лише в небагатьох селах, а взагалі переважали вже в 1847 рр.

¹⁾ Фундуклей, — Ор. с., т. II, сс. 308—309.

наділи, що не відповідали раніш наведеному правилу в маєтках Браницьких. Особливо це стосується до найвищих розрядів — четверних і плугових.

Це можна підкреслити, що у виноградському ключі на Київщині в 5-ти селах тягли наділи були неоднакові: у с. Воронівці 3 тяглих мали по 12 дес., а 17 тяглих по 6 дес.; в м. Боярці так само — одна половина тяглих по 12 д., друга по 6 дес., в с. Товстих Рогах 3 тягли мали по 16 дес., оден тяглий — 24 дес. і 10 тяглих по 12 дес. Це співвідношення залишилось до самої реформи 1861 року. Може це були колишні вищі розряди плугових і четверних, відповідно вже зменшені.

Щодо сіножатів, то вирахувати точно, скільки її було у кожного розряда неможливо через те, що одної міри не було.

Проте можна подати таку таблицю за співвідношення орної землі і сіножатів у різних розрядів:

Повіти і ключі.	Р о з р я д и с е л ь а н									
	Піші		Бичкові		Парові		Четверні		Плугові	
	З		Е		М		Л		Я	
	Орна	Сінож.	Орна	Сінож.	Орна	Сінож.	Орна	Сінож.	Орна	Сінож.
	д. с.	д. с.	д. с.	д. с.	д. с.	д. с.	д. с.	д. с.	д. с.	д. с.
Васильк. . .	6 1404	1 234	—	—	—	—	—	—	—	—
Таращан. . .	6 1404	1 234	—	—	7 979	1 1551	9 2106	2 1125	14 876	3 702
" . . .	4 2253	— 1975	—	—	—	9 2106	2 408	13 408	3 702	15 2393
" . . .	—	—	—	—	13 408	—	—	—	—	19 1812
Виногр. . . .	6 1404	1 234	—	—	—	9 2106	2 468	13 408	3 702	19 1812
Богусл. . . .	4 2253	— 1975	4 2253	— 1975	9 2106	1 1551	9 2106	3 702	14 1959	4 2253
" . . .	—	—	—	—	—	7 989	1 1551	—	—	—
Владисл. . .	4 2253	— 1975	—	—	—	9 2106	2 408	—	—	14 1959
" . . .	6 1404	1 234	—	—	13 408	2 468	—	—	—	—
Соф.-кумейс.	3 —	1 —	—	—	6 —	2 —	—	—	—	—
" . . .	6 —	1 —	—	—	12 —	2 —	—	—	—	—
Унінський . .	13 1725	2 —	—	—	—	3 —	—	—	5 —	—

Більше відомостей важко подати, бо в протоколах мирових з'їздів здебільшого зазначався весь наділ. З цієї таблиці видно, що в більшості сіл піший наділ був 2-х родів, при чому сіножать відповідно зменшувалась; паровий наділ 3-х родів і найбільший польовий наділ не мав відповідного побільшення сіножаті, теж саме можна сказати за плуговий наділ і четверний; в соф.-кум. ключі навіть і подвійне збільшення польової землі зміняло величини сіножаті. Інакше було в унінському ключі, де селяни мали навіть в наділах лише сіножаті. Тільки в кількох селах на Васильківщині (Пісчана, Олейнікова слобода), де плуговий наділ становив 46 дес. 228 саж., здається, сіножаті припадали до 12 дес. і в селах (Єзерна, Трилис, Пінчуки, Руди, Ксаверівка), де плуговий наділ 32 д. 2.220 саж., сіножаті становила десь біля 9 дес. Також і в четверних в цих селах сіножатів було більше; інші розряди не відрізнялись.

Бичкові чи напівтягли всі мали по 2 десятини сіножатів. Проте був певний % селян серед піших і тяглих, що в 1847 р. вже сіножаттями не користувались. Таких сіл відомо у владислав. і богуслав. ключах 2%, у вільшанському — 3% і 4% в кумейському ключі. Чимало було ще в селян левад і луків, що не входили до наділів. Лісу в повному своєму користуванні селяни ніде не мали.

Взагалі всієї землі в ключах селяни мали, як це раніш зазначено, від 50 до 60 дес., при чому сіножатів у селян було менше ніж у пана: в богуславському ключі на 58%, у владислав. на 68%, у ставищанському на 70% і у вільшанському на 70%.

За живий селянський інвентар (худобу) відомостей повних немає. На підставі кількох інвентарів 1845 р. можна подати таку таблицю:

Ключі і села	Всієї худоби голів	К о н і		„С к о т“			Вівці	Круп. рогат.	Дрібн. рогат.
		роб	чі молоді	воли	бики	молоді			
кл. богуел. . . .	12008	2,1	—	9,6	—	13,5	—	11,9	62,6
кл. владисл. . . .	20148	1,9	—	8,5	—	10,2	—	9,7	70,9
село Острів . . .	500	3,2	0,2	28,4	13,4	21,8	33	—	—
с. Красноліс . . .	276	3,6	—	36,2	4,3	8,3	47	—	—
с. Безугляк . . .	200	0,5	—	13,5	11,5	14,5	60	—	—

Отже, волів скрізь був досить великий $\frac{0}{100}$, коней значно менше. Особливо мало коней було в невеликому селі Безугляках, де всіх дворів лічилось 45. Молоді коні зазначено тільки в с. Острові. Молодих волів скрізь досить значний $\frac{0}{100}$. Чимало овець розводили селяни, особливо в невеликому й бідному селі Безугляках вівці становили $60\frac{0}{100}$ всієї худоби. Очевидно це являлось тут допоміжним заробітком.

Треба мати ще на увазі, що в 1845 році і в попередніх роках худоба на Київщині гинула від хвороб і на інвентарі ключів богуслав. і владислав. дописано, що тільки в останні часи селяни трохи знову придбали худоби і взагалі економічний стан їх в кінці цього року покращав.

Щодо системи польоводства, то в селянському господарстві скрізь панувало трьохпільля за винятком більшості сіл в унінському ключі на Поліссі. Так в с. Мигалках, наприклад, наділів орної землі в селян зовсім не було, бо існувала ще перелогова система; лише сіножаті, розподілялись за розрядами. Так само в с. Білтіч орна земля, що її розкидано серед панського лісу в багатьох шматках, не складала правильних змін трьохпільного господарства, бо вживалась під засів через 6—7 років.

Правильного трьохпільного господарства не могли селяни вести і в місцях з дуже неродючим ґрунтом, як сс. Біївці і Яцюки у владиславському ключі на Київщині і в усіх селах кумейського ключа на Черкащині.

Крім цього великою перешкодою для селянського господарства являлись часті переділи селянської землі паном, в деяких місцях майже щорічних, як у вільшанському ключі і в кумейському.

Черезполосиця з панськими землями, церковними і землями сусідніх селян також стояла на перешкоді.

Ще й орне поле часто було дуже віддалене від села: в с. Михайлівці (кумейського ключа) в 20 верстах; в с.с. Кожанці і Трилісі білоцерківського ключа 2 зміни лежали в 12—15 верстах від сіл, а в с. Олександрівці ставищанського ключа одна зміна була в 10 верстах, а друга в 18 верстах.

Поля селянські ділились на 3 шматки чи „руки“, де сіножать безпосередньо з'єднувалась з орним полем чи її зовсім не було. В протилежному разі сіножать рахувалась четвертою рукою.

Скільки сіяли селяни хліба й інших рослин і скільки збирали відомо лише за 2 ключі: богуславський і владиславський на Канівщині: ¹⁾

С к . в и с і в а л и		С е р е д н і й у р о ж а й			
Овимини	Яряни	Озимини	Ярини	Льон	К о - н о п л і
7.983	11.712	50.892	50.000	288	500

¹⁾ Кількість показана в четвертях.

Отже, урожай озимини сам 6,6, а ярини 6,5. Невідомо, скільки висівали окремо пшениці. Крім цього в примітці до інвентаря зазначено, що ці цифри не зовсім відповідають дійсності, бо селяни власне щороку висівають іншу кількість збіжжя. Льону і коноплі теж сіяли в міру потреби. Картоплю садили лише на городах у невеликій кількості. За інші ключі лише відомо, що в селах, де земля була дуже добра, селяни збирали 15—25 кіп хліба з десятини; середнім вважався урожай 10 кіп і найгіршим 3 копи.

Чи угноювали селяни землю в 1840 рр. відомостей немає. Тільки вже за 1850 рр. є вказівки, що місця з гіршим ґрунтом угноювались.

Переходячи до повинностей за землю, може подати відомості з інвентарів 1845 р. за кількість нездатних до панщини.

Ключі і села	всіх	чолов.	жінок
	у ‰ ‰ ‰		
Богусл. к.	50	52	50
Владисл. к.	45	51	50,5
Острів с.	30	60	51
Безугляк с.	51	51	51
Красноліс с.	52	53	50

Всіх нездатних до панщини було приблизно половина. Сюди очевидно входили діти, старі, каліки. Можна підкреслити, що хоч жінок було більше ніж чоловіків, проте нездатних до панщини в них був $\frac{1}{2}$ менший. Особливо це помітно в с. Острові.

З цих інвентарів і коротких інвентарних виписок видно, що в ключах богуслав., владислав., виноград., вільшан., кумейському панщину відробляли по 3 дні на тиждень з кожної робочої душі, чоловічої і жіночої від 18 до 50 років. В білоцерк. моеткові взагалі панщину одробляли по 3 дні з двора, а з 1-го квітня по 1-ше жовтня з кожної робочої душі; ці $\frac{1}{2}$ року також по 3 дні працювали малолітні від 10 до 16 років. Фундуклей¹⁾ наводить 4 форми панщини, що існували в ті часи на Київщині.

Проте за інші форми в маєтках Браницьких ніде не згадується.

В ключах богуслав. і владислав. в 1840 рр. давались такі уроки для оброблення одної десятини:

	Д н і	
	тягли	піші
заорати плугом 1 дес. 6-ю волами	1 $\frac{1}{2}$	
заборонувати	2	
вивезти в поле насіння	1	
засіяти		$\frac{1}{4}$
зібрати хліб озимий	9	
звезти хліб	—	1 $\frac{1}{2}$
скласти хліб у скирту	1 $\frac{1}{2}$	
змолотити, зібрати і зв'язати солому	9	6
сіно просушити і скласти в копиці	—	2
звезти сіно	2	
скласти сіно в скирти	1	

А взагалі потрібно було робочих днів на 1 десятину орну: тяглих 7 днів і піших 18 $\frac{1}{4}$; а на 1 дес. сіножаті: тяглих 2 дні і піших 6 днів.

¹⁾ Ор. с. т. II, сс. 341—342.

Урочні роботи в цих же ключах і в вільшанському ключі були такі:

ключі:		десят.	копи	вози
богуслав. і владислав.	заорати плугом	$\frac{2}{3}$		
	заскородити і засіяти	4		
	нажати хліба озимого	—	1	
	скосити хліба чи сіна	$\frac{2}{3}$		
вільшанський	заборонувати	1		
	заорати плугом	$\frac{1}{2}$		
	нажати хліба ярого	—	$\frac{1}{2}$	
	скосити хліба чи сіна	$\frac{1}{2}$		
	зв'язати хліба	—	3	
	привезти за 4 версти озим., яров.	—	—	5
" " " сіна	—	—	1	

З цієї таблиці видно, що уроки у вільшанському ключі були менші. Можна це з'ясувати, мабуть, малоземеллям цього маєтку: у селян було мало землі, мало худоби, і через те з них доводилось і вимагати трохи менше.

Бичкові чи напівтяглі працювали по два дні скрізь. Коли за інвентарними правилами піші мали обробляти не 3, а 2 дні, то пан в деяких селах за це зменшення відібрав від них сіножаті.

За панщину в ключі Великополовецькому на Васильківщині є такі відомості з рапорту управителя до „rządu“ генерального за місяць лютий 1854 року ¹⁾:

Яка саме робота	ск. днів у $\frac{0}{10}, \frac{0}{10}$
праця фільваркова	48
молотьба хліба ціпами	20
праця біля молотарки	8
" в Білій Церкві	4
" при комісарії	9
" цукров. Шамраївка	3
" фільв. Малополевець	3
" репарація	4

Отже, досить великий $\frac{0}{10}$ (10) було вжито на працю в інших селах і містах. Молотьба хліба в цьому місяці становила більше $\frac{1}{5}$ всіх робочих днів. Ще з цього рапорту видно, що селяни були перевантажені силою дрібної роботи.

Брак відомостей за кількість сіл у цьому ключі не дає змоги вирахувати по скільки день працювали, чи додержували, щодо цього інвентарних правил. Ясно лише, що пряжу мотків заборонену інвентарями, селяни все ж мусили відробляти.

З інвентарів 1845 р. ще відомо, що в с. Краснолісі через нездатність піші щотижня недоробляли $\frac{10}{10}$ всіх панщизняних днів, а тяглі $\frac{8}{10}$. В с. Безугляках навпаки — піші переробляли $\frac{7}{10}$ днів. В с. Острові так само піші переробляли $\frac{16}{10}$ днів, а тяглі недоробляли $\frac{14}{10}$. Переробляли, мабуть, через те, що панщини було більш ніж 3 дні на тиждень.

Крім цього селяни богуслав. і владислав. ключів мали ще такі повин-

¹⁾ Архів Браицьких.

ності: обмазка і чистка сільських корчм, пряжа — по 2 мотки 20 пасем і $3\frac{1}{4}$ аршина і данина:

від плугових	—	2	каплуна,	2	курки,	40	явць
„ четверних	—	1	„	2	„	30	„
„ парових	—	—	—	2	„	20	„
„ піших	—	—	—	1	„	10	„

Ці данини і повинності інвентарні правила касували, проте є вказівки, що їх відбували ще в середині 1850 р.

Ще селяни відбували панщину на промислових закладах. В Хохітві і Миронівці богуслав. і владислав. ключів на гуральнях працювало разом 14 чоловік. Так само селяни відбували панщину на цукроварнях в селі Гнильцях, в м. Вільшаній вільшан. ключа і в Миронівці на смолянному заводі в унінському ключі. Особливо багато працювало селян на бурякових плантаціях з кінцем 1840 рр. і на початку 50 рр. і особливо у вільшан. ключі, де було 3 цукроварні.

За городників в інвентарі богуслав. і владислав. ключів ще додається, що це власне родини нездатні для панщини через старість і малолітство. Все ж хоч трохи працездатні економія використовувала, як сторожів панських і селянських хлібів, при в'їздах і виїздах за нагороду по 1 снопу з воза. Малолітні пололи хліб, городні, подавали снопи на молотарку і таке інше. Крім цього малолітніх брали в економію за погоничів, за що вони одержували в степових маєтках по 6 д. 1524 с. і в лісових по 4 д. 2343 саж. з загального панського фонду в 2.520 дес. 1983 саж. Ця земля оралась економічними волами і засівалась економічним насінням, доки ці малолітні не виростуть. Це так писалось в інвентарі, в дійсності, як згодом виявилось, вони цієї землі зовсім не одержували, або одержували дуже мало.

Ще економія віддавала малолітніх в найми, плату брала собі, обіцяючи їм за це, коли підростуть садибну й орну землю.

З багатьох свідчень селян видно, що земля з цих запасних панських фондів віддавалась в оренту вільним мешканцям села, які могли за неї платити. В статистичному опису 1852 року підкреслюється, що в цих 2-х ключах (владислав. і богуславському) особливо багацько малолітніх економія вживала для різних фільваркових робіт. Це дозволялось інвентарем і надалі лише за добровільною згодою і за грошову плату. Невідомо, чи це переводилось у життя.

Оброк згадується в маєтках Браницьких лише в окремих випадках. Так, коли село Софіївка в 1835 році після процесу перейшло до Енгельгардтів, то відтоді панський фільварок в с. Кумейках було скасовано і селян 4-х сіл (Кумейк, Шелепуків, Березняків і Михайлівки з хуторами) перевели на оброк: піші платили по 5 карб., а тяглі по 9 карбов. Це тривало до 1852 року, коли с. Софіївку знову купив Браницький.

Проте при складанні інвентаря в 1847 — 48 рр. в кумейському маєткові було зазначено, що всі селяни відбувають панщину. Видно Браницький, відчуваючи незручність від втрати Софіївки, мав на увазі її повернення і переорганізацію господарства по старому.

Крім цього в інвентарі ще було приписано, що пан має намір переселити частину селян в свій маєток на Херсонщині, а решті, що залишається, збільшити коштом переселенців наділи.

Коли ж справді було куплено Софіївку, то переселення не відбулось, бо більшість селян не хотіла, а силоміць це зробити нан боявся.

Проте враз всіх знову перевели на панщину. А щоб хоч трохи компенсувати тягар панщини (майже в 5 разів більший за оброк) і вільні відходи на сторонні заробітки, пан збільшив селянам наділи. Що це було

зроблено щоб легше запрягти селян в ярмо видно з того, що ці земельні надбавки за 2 роки пан відібрав.

В унінському ключі на Радомищині в с. Рудні Жереві в 1830 році було оселено селян при ливарні. Ці селяни вважали себе вільними. За працю на заводі вони користувались садибами, сіножаттями і одержували ще якусь нагороду за умовою

В 1841 році цей завод припинив свою діяльність і пан залишивши цим робітникам садиби і сіножаті, разом з тим їх закріпачив (як казали вони самі). Маючи на увазі наділити їх ще й орною землею, пан в інвентарі записав за ними піші земельні наділи. Проте селяни від орної землі відмовились через її низьку якість, а за садиби і сіножаті до самої реформи 1861 р. платили панові оброк по 9 карб. На початку 1860 рр. вони вважали себе неправильно закріпаченими і вимагали, щоб їх перевели в міщан.

Так само десь в кінці 1830 рр. частину селян з околишніх сіл перевели на передмістя Білої Церкви — в Олександрію. Тут дали їм хати, городи, харчі і зарахували в майстрі. Десь на початку 1850 рр. вже ці селяни, хоч і працювали як майстрі, платили панові оброк.

Цим і вичерпуються відомості за оброк в маєтках Браницьких, коли його платили цілими селами чи більш менш великими групами.

А то були ще окремі випадки оброчної плати. Так на 2-х других передмістях Білої Церкви (Заріччу і Ротку) кілька тяглих платили оброк за 1 дес. 234 саж. садибної землі — лишок проти звичайного наділу. Платили вони з розрахунку 50 коп. за морг. У Роткові ще два брати Мельники мали плугове поле і замість панщини утримували на свій кошт при комісарії козака. В с. Устимівці білоцерків. ключа 2 селянина платили оброк по 10 карб. маючи різні наділи — піший і тяглий. В селі Воронівці виноградського ключа (Звенигор.) оден платив за тяглий наділ 15 карб., а другий за такий самий наділ 8 карб. і відробляв 1 жіночий день. Можливо, що цих селян було наділено землею за якісь особливі послуги, чи це відпущені на волю.

Отже, в маєтках Браницьких — землях з родючим черноземом — вживали скрізь панщину. Оброка, як певної системи не було. Лише в окремих випадках селяни платили оброк. Проте панові вигідніша панщина, коли майже на передодні реформи вона знову запроваджується в софійсько-кумейському ключі, хоч ґрунт був тут дуже неродючий і здавалось би, що пан більше мав зиску від оброка.

Поза панщиною дозволялось селянам заробляти в тутешніх економіях і на заводах. Їм платили гроші за день праці за таким розрахунком: мулярові 20 коп. сріб., тесляреві і ковалеві — 15 коп., пильщиків — 1 карб., каменярам — 2 карб., за випал вапни — 15 коп. За платню на фабриках і заводах говорилось раніш.

Також чимало селян працювало, як шинкарі, одержуючи від кожного проданого ока горілки по $\frac{1}{2}$ коп. сріблом.

В користуванні селян також було чимало млинів, при чому панові селяни віддавали $\frac{2}{3}$ прибутку, а собі залишали $\frac{1}{3}$.

В с.с. Дибинцях і Яцюках богуславського ключа на Канівщині селяни через кепський неродючий ґрунт жили більш з гончарства. В с. Дибинцях і околицях була фзянсова і гончарна глина дуже доброї якості, що оброблялась в 1840 рр. на панському заводі. Коли завод закrywся, то селяни орендували ці глинища. Вироби свої селяни продавали на місцевих ярмарках. Від малоземелля, що все збільшувалось в маєтках Браницьких з кінця 1840 рр., неврожаїв, селянам доводилось шукати заробітків поза Київщиною і Україною. З білоцерківського ключа чимало селян на початку 1840 рр. йшло на заробітки в Херсонщину, Таврію, Бесарабщину. Так

само йшли й з інших маєтків, що були до того ще менше забезпечені землею, особливо вільшанський і софійсько-кумейський ключі.

Коли селянин не міг дати собі поради, то тікав і шукав десь кращої долі. „В неизвестной отлучки“ за інвентарями 1845 р. рахувалось селян: у богуслав. ключі 4⁰/₀, у владислав. ключі 2,5⁰/₀, в окремих селах від 2 до 3⁰/₀.

Які ще взаємовідносини існували між панським і селянським господарством—відомостей дуже мало. Так є вказівка, що в 2-х селах богуслав. ключа і в 3-х селах вільшан. ключа селяни почали угноювати землю так, як угноювалась фільваркова земля,—проте їм не вистарчало угноєння, бо мали небагато худоби. Лише заможніші селяни могли запроваджувати у себе більш удосконалені плуги, борони. Подаю опись майна й деякі пункти з духівниці селянина Гаврила Павловича Барабася села Ксаверівки ксаверівського ключа на Васильківщині за 1846 рік. Майно Барабася:

	Штук		Штук
На степу випасних волів	130	Лошак	1
Дома робочих волів	6	Лошатко	1
„ биків по 5 років	1	Овець	13
„ корів з телятами	2	Ягнят	7
„ ялівок	1	Свиней	18
„ бичків	1	Колод з бджолами	22
„ теличок	2	Порожніх колод	50
„ коней по 3 роки	1	Возів волових	8
„ коней під козаком	1	„ кінних	1
„ кобил	9	Борін з зубами заліа.	4
		Плугів з залізом	2

Крім цього зазначено, що Єврей Волько з м. Богуслава винен йому ще 100 карб. за випас 50-ти волів. З цих грошей треба було заплатити в економію за степ 15 карб. Ще готівкою залишив жінці 100 карб. Хату з будівлями і хатню худобу Барабась залишив жінці і дітям (6), а волів на степу наказував продати за 1400 карб. Ще залишилось хліба: жита немолоченого 80 кіп, на степу скирти—200 корців, дома 60 корців, проса і ячменю разом 10 корців, вівса 10 корців. Цей Барабась, очевидно, належав до розряду плугових і мав в своєму наділі 10—12 дес. сіножаті. Проте він ще орендував у пана степ, випасав там волів на продаж і заробляв добрі гроші, приймаючи худобу скупщиків Євреїв на випас. Коней був у нього чималий ⁰/₀. Борони і плуги мав він такі, як на панських фільварках в цей час у богуслав. і владислав. ключах. Неясно сказано в опису за хліб і через те невідомо якого хліба він сів більше і чи продавав його.

В інтересах панського господарства було допомагати селянам в разі неврожаю, пошести на худобу і т. і. За 1840 і 50 рр. певних відомостей за це немає; є лише справи за 1830 р., де зазначено, що Браницький за 5 років (з 1825—1830) витратив на допомогу селянам в купівлі худоби щось біля 30 тисяч сріблом в 7 ключах. Також в цей період роздавалось селянам хліб, подаровано 543 тис. карб. сріб. очкового і зменшено та подаровано певний ⁰/₀ чиншу.

В 1840 рр. в богуслав. ключі було 11 запасних селянських хлібних магазинів, а у владислав.—10. У вільшанському ключі тільки почали будувати в 1848 році 3 магазину. Для цих магазинів за інвентарем 1845 року в богуславському і владислав. ключах пан одрізав 512 дес. землі, що селяни мусили її обробити, зібрати врожай і віддати до магазинів на випадок неврожаїв. Фактично лише менша половина так використовувалась, решту пан здавав в оренду вільним мешканцям. А насіння, як це треба було, давав не щороку і в недостатній кількості.

В кількох селах білоцерків. ключа і виноград. пан протягом 2-х років збирав з селян по $\frac{1}{4}$ хліба для запасних магазинів. Бували випадки, коли цей зібраний селянський хліб попадав не в хлібний магазин, а до економії на потреби пана.

Особливої і постійної допомоги вимагали селяни неродючих ключів, як унінський, соф.-кумейський і окремих сіл в інших ключах, а підчас неврожайів, пошестей і т. і. контингент цей ще збільшувався.

Проте, продовольче питання до самої реформи 1861 року в маєтках Браницьких не було остаточно вирішене, як не розв'язали його й урядові інстанції і більшість поміщиків всієї тодішньої Росії¹⁾.

В такій великій лятифундії, як маєток Браницьких, малось, звичайно, чимало причин для незадоволення селянства, що призводили і до певних активних виступів. В досліджених справах немає, на жаль, ніяких вказівок на це; лише з літератури відомо, що введення інвентарів 1847—48 р.р. спричинилось до 9 хвилювань на Київщині²⁾—мабуть це торкнулось і маєтків Браницьких, а в 1855 році в багатьох їхніх селах виникли заколоти, що призвели і до зустрічі з військом³⁾. Так уперше рух почався в с. Поправках на Васильківщині, тут же в Биковій Греблі відбулась кривава сутичка з військом, езекуція, що перенеслась далі в села Яблонівку, Трушки. Дуже неспокійно поводитись селяни і сусідніх великих сіл як Острів, Бирюки, Кожанка, Насташки і інші. На Таращанщині з сіл Браницьких згадуються Кердани, а на Канівщині розпочався рух у владислав. ключі в дуже великому селі (біля $1\frac{1}{2}$ тисячі душ м. п.) Карапишах, Миронівці і в с. Медвині богуславського ключа. Всі перелічені села належали графам Браницьким і селянство тут під тиском нових економічних умов розвитку грошового господарства шукало виходу. Це виявилось у хвилюваннях, що все збільшувались напередодні реформи 1861 року по Україні і всій Росії.

Шукання паном нових форм господарства.

Можна припустити, що в зв'язку з будівництвом нових промислових заводів (цукроварень головним чином) з 1840—50 рр. починається загальна реорганізація території, провадиться облік землі якісний і кількосний.

Це перш за все виявилось в складанні детальних плянів на цілі маєтки, окремі фільварки, села і угіддя. До того часу найновіші пляни відомі у богуславському ключі з 1823 року, у владиславському і вільшанському з 1825 р. Інвентар 1845 року красилівського ключа складався на підставі плану 1823 року.

Повільний темп життя й інертні традиції перших десятиліть XIX ст. не вимагали будь-яких змін і великої облікової точности. В 1848 році, наприклад, Владислав Браницький купив у пана Савецького на Звенигор. с. Товстое за пляном 1815 року, що його складено ще попередньою власницею—княгинєю Голіциною.

Перші нові пляни складались в маєтках Браницьких в 1842 році, згодом додаткові в 1844 і 46 рр. За кілька років знов було зроблено вдруге загальний переділ всіх земель в ключах владислав., богуславському, вільшанському, унінському і кумейському. Останній переділ 1852—3 рр. було безпосередньо зв'язано з дальшим будуванням цукроварень у вільшанському ключі і заокругленням маєтків купівлею нових сіл.

Підчас цього систематичного обліку території в кілька прийомів одрізано дуже великий $\frac{0}{0}$ селянської інвентарної землі, особливо в 1850 р.

¹⁾ Ігнатович,—Борьба крестьян за освобождение, с. 128. ²⁾ Ibid.

³⁾ Ясинский,—Волнения помещичьих крестьян Киевской губ. в 1855. С. Шамрай,—Київська козаччина 1855 р., „Зап. Іст.-Філ. Від. ВУАН“, т. XX.

Вже говорилось, що зараз же після заведення інвентарних правил скасовано вищі розряди плугових і четверних, що з переходом до кращих залізних плугів панові були вже непотрібні. Всі їх землі пан приєднав до економії. Лише 5⁰/₁₀ цієї землі повернено назад селянам для нових господарств. Також до 1852 року скрізь скасовано і напівтяглих чи бичкових; їхні піші наділи і сіножаті цілком перейшли до фільварків. Чимало селян примусово переводилось з вищих розрядів в нижчі, а землі їх так само відходили до економічних ланів. (Урахувати тут 0⁰/₁₀ неможливо через розбіжні свідчення селян).

Ще широко практикувалось зменшення корінного пішого наділу: з 2-х різ робили 1¹/₂ у білоцерківському і ставищанському ключах; у вільшанському ключі 2-хдесятинні клітки зменшувано кожену на 500 сажнів; у владиславському і богуслав. ключах кожний піший наділ з 7 д. 1368 саж. зменшено до 7-х десятин.

Ще відбирались сіножаті у пісих в ключах богуслав., владислав., білоцерків. і вільшанському (в 10-ти селах богуслав. і владислав. ключів, в 15-ти селах білоцерків. ключа і в 7-ми селах вільшанського ключа).

Крім цього в окремих випадках одрізували шматки орної землі, леводи, луки, сади, садибну землю, коли економії вони були потрібні. Садибна земля зазнала менших змін, лише в 3⁰/₁₀ всіх сіл було зменшено садибну землю, всього на 3,5⁰/₁₀. Селяни здебільшого не могли точно визначити, скільки саме землі пан відібрав, бо і не знали скільки її у них взагалі є. Лише в небагатьох випадках селяни могли приблизно точно сказати, скільки пан відібрав у них землі.

В деяких селах білоцерківського ключа селяни помітили зменшення різ по кількості днів, що їм було потрібно для оброблення цілої різи, або кількості висіяного зерна. Так в селі Острійках білоцерків. ключа казали, що до інвентаря орали різку 3 дні, а після інвентаря і нової нарізки 1849 року доводилось орати лише 2 дні; в селі Фесюрах в тому ж ключі це співвідношення виявлялось в цифрах 4 і 2¹/₂. В селі Зубарях сіяли на різі до переділу земель 1846 - 47 рр. 3 корця збіжжя, а після переділу лише 2, ще в 4-х селах сіяли раніш 4¹/₂ корця, а після—2¹/₂.

Щоб зробити це зменшення селянських наділів менш помітним перемирювали всі поля з 4-х моргових різ на 3-х моргові, або, як це було у виноградському ключі в 1855 році, перероблювали різі з прямокутних на косі. Таким чином селяни цього враз не помітили і ці хитрощі панські виявились лише в 1860 рр.

Крім відрізування широко практикувався обмін селянських земель з фільварковими, або часом з землями сусідніх селян. В 21 селі білоцерків. ключа, в 6-х селах ставищанського ключа, в 12-ти селах богуслав. і владиславського ключів, в 7-ми селах вільшанського ключа селянські наділи майже щороку міняли, особливо це практикувалось з сіножаттями у богуслав. і владислав. ключах; тут в 25⁰/₁₀ всіх сіл селяни не мали зовсім постійних луків, а щороку економія їм нарізувала в нових місцях.

Такими частими переділами губились колишні межі і наділи селянські поволі і непомітно для селян систематично зменшувались.

Ще часом щоб обдурити селян, щодо кількості їхньої землі, економія замість відібраної орної землі зараховувала в їх наділи непридатні землі; так було в кількох селах виноградського, вільшанського і білоцерківського ключів. Або, відібравши орне поле, зараховувала садиби, як польові наділи (3 села у ставищанським ключі та 2 у вільшанським маєтку на Звенигородщині). У білоцерківським ключі за вірець правильної доінвентарної різі вважались різі церковні; отже, в деяких селах, де від частих переділів старі межі губились, селяни вимірювали церковну різку, що її вста-

новив церковний проєкт 1842 року, і за нею вираховували кількість одрізаної інвентарної землі. З цього скористувались у своїй практиці згодом у 1860 рр. і мирові з'їзди, бо, як свідчили всі селяни, за інвентарних часів селянські та церковні різи були скрізь однакові.

В наслідок цього панського обліку виявилось, що селяни користувались з деяких земель здавна без відому економії. Такої орної землі виявилось щось коло 100 десятин (0.004%) у всіх маєтках. Взагалі на цих нових плянах особливо старано наносились луки та ліси. Чимало луків досі не було ніде зазначено, ні на панських економічних плянах, ні в інвентарях. Луки ці були здебільшого хоч „ставидла“—висохлі стави, хоч нові береги річок, що змінили своє річище, як от рр. Рось та Гнилий Тікач на Канівщині та інші менші річки. З цих лук селяни користувались ще з часів передінвентарних; здебільшого кожен косив ту частину, що прилягала до його наділу (так було в 17 селах богуславського та владиславського ключів, і в 12 селах білоцерківського та ставищанського ключів та в 8 селах виноградського ключа). У двох селах виноградського ключа та в трьох владиславського виявлено 3¹/₂ десят. левад, що за них зовсім не знала економія.

Так само ретельно заносились у ці нові економічні пляни всі ліси, гайки і навіть не раз траплялось, що дерев 10—20, що росли поодинокі на селянських полях, записувано як панський ліс. Це згодом підчас перевірки уст. гр. в 1860 рр. спричинило довгі та вперті суперечки.

До інвентарів та підчас складання інвентарів селянам дозволялось у маєтках Браницьких користуватись із лісу в різних формах: давалось матеріалу на будівлі та паливо, дозволялось косити траву на певних ділянках чи пасти худобу, тримати бджоли (в унінськ. ключі), розводити овочеві садки—надто в богуславським та ставищанським ключі (в селі Роскішному та в м. Ставищу навкруги по панських лісах було 780 дес. селянських овочевих садків). Найбільше використовувалось лісу на будівлі та на опал. Часом дрова зовсім не видавались, а на будівлі давалось лише в разі дійсної потреби, коли від економії була на це довідка. Найбільше лісового матеріалу та дров одержували селяни у владиславським ключі на Канівщині і в вільшанським та в виноградським на Звенигородщині. Тут існував звичай: щотижня один день кожен двір міг привезти собі хуру дров. В софійсько-кумейському ключі на опал економія дозволяла збирати хмиз, а будівельний матеріал давали в разі потреби. На Васильківщині є відомості за 92% сіл. З них приблизно ¹/₃ користувалась лісом на опал і будівлі лише за особливі послуги економії; друга третина мала право пасти худобу в лісі в-осени і весною. Нарешті остання третина—це села, що мали сіножаті в лісі. Крім того в 2-х селах давала економія матеріал на огорожу садиб, в 2-х селах дозволялось користуватись лісом лише тим селянам, що служили в економії. В с. Безпечному 5 селян мали у своєму користуванні ліски—всього 7 дес. 148 саж. В с. Прусах як компенсацію за зменшення наділу дозволялось селянам що-суботи возити собі хуру дров. На Таращанщині відомо за 77% сіл. З них половина одержувала ліс лише на будівлі, як певну допомогу, друга половина і на будівлі і на паливо. Тут тільки в с.с. Бесідці і Городищах ліс давали лише тим, що служили в економії. В с. с. Роскішному, Ставищах і Хрещатих Ярах селяни мали в панських лісах сади. З переведенням інвентарів це право селян користуватись лісом в тій чи іншій формі касується; лише у с. Франківці владислав. ключа залишається це право до 1861 року і в Олександрівці (передмістя Білої Церкви) також селяни до реформи пасли худобу в лісі. Цікаво, що наприклад, в селі Малому Половецькому на Васильківщині право користуватись лісом було відібрано

в першу чергу у піших, що стали відбувати двохденну, а не трьохденну панщину. У владислав. ключі в с.с. Карапишах, Дешках, Синицях, Івках хоч селяни й відбували інвентарних 8 будівних днів, проте за кожну хуру дров і будь-яку дошку мусили окремо ще відробляти панщину.

Отже майже в усіх лісах було заборонено селянам користування. І за гроші економії не вигідно було продавати ліс у роздріб. Селяни враз опинились у скрутній стані. Через те, що маєтки Браницьких розташовані були здебільшого на суцільній території повітів Васильківського, Таращанського, Канівського і Звенигородського, то чимало сіл по сусідству мали ліси тільки Браницьких, де була така ж заборона. Селяни тих сіл, що межували з землями інших власників, пізніше скаржились членам мирових з'їздів, що й інші пани почали так само дуже цінувати ліс. Скрізь було цілком заборонено пасти худобу в лісі, косити сіно в овочевих садках.

У 50% сіл заборонено після обліку ще користуватись із спільного вигону. Для селян велику вагу мало ще право пасти худобу на толоці; цього права вони також позбулись у 65% усіх сіл. Передусім це було заборонено в районах цукрової промисловости, цебто в ключах вільшанським, білоцерківським. У 20% сіл заборонено також спільне користування водопоями. Також заборонено ловити рибу в ставах, мочити коноплі і рвати очерет. Отже, з цих заборон та розпоряджень економії ясно, що тепер визнається особлива цінність лісу та луків.

Ліс у зв'язку з будуванням цукроварень був потрібний, як паливний матеріал, а почасти й будівельний. К кінцю 1840 рр. та на початку 1850 рр. він дуже дорожчав: на початку 1840 рр. сажень коштувала в маєтках Браницьких 3 — 4 карб., а на початку 1850 рр. — 10 — 15 карб. У зв'язку з таким станом вигідніше було ліс продавати й іншим підприємцям, особливо орендарям цукроварень, що свого лісу не мали. Відомо, що на початку 1850 рр. Браницький продав 200 дес. лісу на зруб у моринським маєтку та 150 дес. у владиславським ключі на Канівщині. Луки були потрібні і для цукроварень, бо побільшало худоби; в середньому, як каже Воблий, на кожну цукроварню припадало понад 20 штук худоби. Чимало лук звільнилось від скасування вищих розрядів, та, очевиднож, цього було мало, і от відбираються від піших левади та сіножаті. За тих часів, як запроваджувано інвентарі, фільварки в маєтках Браницьких мали сіножатів більше, ніж села, — це явище загальне для всієї Київщини. І на початку 1840 рр. економія чимало сіножатів здавала в оренду купцям, міщанам, шляхті з половини, проте не завжди користувалась з цього права. З середини 1840 рр. усі сіножаті економічні та відібрані у селян використовує безпосередньо економія. Особливо багато землі та інших угідь відібрано на Звенигородщині у вільшанським ключі після останньої нарізки 1853 — 54 рр. У цей маєток на початку 1850 рр. увіходило 11 сіл (м. Вільшана, Петрики, Воронівка, Вербівка, Тарасівка, Зелена Діброва, Гнильці, Моринці, Майданівка, Верещаци і с. Товсте). На початку 1850 рр. одібрано тут всього 34,2%, а по окремих селах цей відсоток хитався між 6 — 54%. Найбільше землі забрала економія в м. Вільшані — 45%, у с. Вербівці — 41% і в с. Гнильцях — 32%, отже, там, де почали будувати цукроварні.

За відібрану в с. Гнильцях землю головний управитель вільшанського ключа Жабоклицький подав скаргу на членів мирового з'їзду до київського „присутствия“. Кажучи за будування в вільшанським маєтку трьох цукроварень — у 1847, 52 та 56 рр., він зауважував що приставка будівельного матеріалу на ці заводи, саме будування, оброблювання бурякових плантацій, приставка дров та вивіз цукру до Києва, Одеси, Херсона, Ростова — усе це разом потребує чимало робочих рук. Щоб заохотити.

людей, економія платила за ці роботи більше, ніж за звичайну роботу в економічних фільварках. Тим то й охочих виявилось чимало. Проте зв'язані інвентарними повинностями селяни не могли на довгий час лишати свою землю. Тоді почалось масове відмовлення селян від своїх наділів. Економії довелось забрати землі, що селяни лишали необробленими. Коли ж піскова цукроварня згоріла, то селяни знову вертали до землі, і економія віддавала їм колишні їхні наділи. Але з зізнань місцевих селян та свідків сусідів виявилось зовсім інше: наділи селяни в цих селах мали дуже дрібні і взагалі весь вільшанський маєток уважався за найбільш малоземельний у Браницьких, і до 1847 року тут ніяких промислових закладів не було, виключно ходили коло землі. А вже з 1847 року, коли побудовано піскову цукроварню в м. Вільшаній, цей маєток набуває характеру „мануфактурного имения“ (як висловився мировий посередник). Роки за два будується ще 2 заводи та ливарня. Усе це будується на відібраних у селян інвентарних землях. На цій землі розташовуються і великі бурякові плантації. Робота на цих бурякових плантаціях велася, як панщина, без усякої платні, дарма, що це заперечував Жабоклицький. Хоч селянські наділи й дуже зменшились проте повинності їх відтоді збільшились. Немає відомостей—скільки саме днів відробляли селяни цю панщину, але з деяких побічних вказівок можна припустити, що більше ніж вимагали інвентарні правила, особливо в районах розповсюдження цукрової промисловости.

В доказ того, що земля справді була примусово відібрана у селян вільшанського ключа мировий з'їзд писав у відчиті до київського „по крестьянским делам присутствия“¹⁾:

1) скрізь у всіх селах вільшанського маєтку селяни скаржились на неправильну найновішу нарізку всіх земель в 1853—55 рр.—роки коли будувались великі рафінарні. При цьому селяни казали, що десятина Браницького скупіша за енгельгардтівську. Після вимірів казенного землеміра справді виявилось, що кожную клітку 2-хдесятичну було зменшено на 400—500 сажнів.

2) Не було випадків, щоб селяни в ці часи коли-небудь самі відмовлялись від вакансів.

3) Одержуючи ці ваканси в 1865 році, селяни старались розпорядитись ними як найкраще: замовляли окремі копії з плянів (загальні і для кожної зміни), за цими плянами ділили землю і настільки старано обробляли останні 2 роки, що поля їхні дали кращий урожай ніж панські, хоч взагалі панські поля у вільшанському маєткові вважались зразковими.

Далі зі справи виявилось, що, починаючи з 1847 року (час будівництва першої піскової цукроварні) пан постійно переводив селян в нижчі розряди, особливо піших в городники забираючи собі їх орну землю і сіножаті; а в 1853—54 рр. зменшено різи і відібрано всі лишки мало придатної землі. Таким чином тепер можна було утворити новий фільварок, бо раніш пан мав тут лише 60 дес. землі.

Крім того в 1850 році на двох відібраних садибних ділянках улаштовано лісництво. Досі всіма лісовими справами вільшанського ключа завідувала ключова виноградська економія. А відтепер, коли ліс набув такої великої цінности і його треба було утилізувати, коли у вільшанському ключі зосереджується цукрова промисловість, то й виникає необхідність мати близче доглядачів і розпорядчиків.

У другому селі Вербівці (того ж ключа) в 1852 році для збудування малого рафінадного заводу відібрано 9 селянських садіб—всього 15 дес.

¹⁾ Ц. І. Арх. ім. Антоновича, фонд ген.-губ., III викупний стіл, № 312 (ненум.).

землі і в заміну цим селянам нічого не дано. Цей факт був настільки всім очевидний, що управитель Жабоклицький не міг і сперечатись проти свого звичаю підчас засідань мирового з'їзду і дав селянам на вибір 15 дес. з фільваркової землі.

В сусідньому селі Петриках в 1847 р. наділи селянські зменшено — кожний на 1638 саж.: землю цю взято під бурякові плантації, а в с. Верещаках на відібраній селянській землі організовано панський фільварок.

Крім цього Браницькі відібрали 4 млини зі ставами у селян вільшанського ключа, що на них вони мали документи ще 1770 року від колишнього власника — князя Любомирського. Ці стави і млини передано у розпорядження новоутворених фільварків.

У сусідньому ключі виноградському, що складався з 18 сіл, також на відібраній інвентарній землі організовано було бурякові плантації і фільварки: в 6-х селах відібрано малопродатну землю, в багатьох селах орну землю, в 2-х селах хутори, де селяни мали пасіки і сади, а в селі Довгій Греблі засновано панський фільварок. В селі Ріпках, коли пан відібрав 70 дес. орної землі, то селяни мусили заорати 120 дес. крутих схилів, щоб прогудуватись.

В усіх селах цих двох ключів заборона користуватись лісом збігається з періодом будування цукроварень.

В с. Миронівці (владислав ключа) для будування рафінарні відібрано 14 селянських садіб, всього 21 дес. Правда, 8-ми селянам садібної землі було нарізано в іншому місці, але в значно меншій кількості і без садків, а 6 родин так і залишилось без хат, городів і мусили жити в комірному.

Взагалі селянської інвентарної землі було відібрано в 1840—50 рр. по окремих повітах і ключах в такій кількості:

Повіти і ключі	% сіл	№№ сіл	Назви сіл	Землі відібрано у % ^{0/10}	Повіти і ключі	% сіл	№№ сіл	Назви сіл	Землі відібрано у % ^{0/10}
Васильківський	14	1	Мар'янівка . . .	15,6	11		11	Болкуни	14,3
		2	Паляниченці . . .	13,3	12		Станіслав	14	
		3	Трушки	12,5	13		Брилівка	13,6	
		4	Олександрівка . . .	12,5	14		Юрківка	12,1	
		5	Вінцентівка	12,5	15		Розумниця	12	
		6	Антонівка	12	16		Г'ойсих	11,6	
		7	Михайлівка	9	17		Бесідка	11,1	
		8	Гребінка	"	18		Миколаївка	10,9	
		9	Коввалівка	6	19		Лісовичі	10,9	
		10	Руди	4	20		Янішівка	10,8	
		11	Мала Вільш.	3	21		Улашівка	10,6	
		12	Красилівка	"	22		Ставище	10,7	
		13	Мале Полов.	2	23		Остра Могила	9	
		14	Роток	1	24		Тетерівка	8,9	
			Разом	7	25	Полков. хут.	8		
Таращан.	80	1	Красноліс.	28,2	26	Юшкові Роги	7,2		
		2	Роскішна	24,9	27	Чернін	7,6		
		3	Баштечек	23,6	28	Косяківка	7,1		
		4	Криве	19,7	29	Антонівка	7,1		
		5	Журавлиха	"	30	Чаплин	7		
		6	Скибино	17,6	31	Войнарівка	7		
		7	Попружня	16,8	32	Жидівська Гребля	6		
		8	Хрещаті Яри	16,6	33	Плоске	3		
		9	Сніжки	16	34	Ясинівка	2		
		10	Тинівка	15,5	35	Нагорна	2		
					36	Велика Волн.	2		
			Разом			Разом	12		

Повіті і ключі	№№ сіл	Назви сіл	Землі відіб- рано у %	Повіті і ключі	№№ сіл	Назви сіл	Землі відіб- рано у %				
Влади- славський	95	1 Тептіївка	48,3	Вільшан- ський	90,9	17 Дибинці	22,5				
		2 Москаленки	43,8			18 Медвин	22,1				
		3 Карапиші	37,2			19 Софіївка	11,9				
		4 Семигори	36			20 Івки	11,1				
		5 Карандинці	35			Разом		42			
		6 Яхни	33,9			Виноград- ський	38,8	1 Петрики	54,5		
		7 Зеленки	32,4					2 Воронівка	44		
		8 Микитяни	30					3 Вербівка	43		
		9 Владиславка	29,4					4 Гнильці	40,4		
		10 Туніки	27,9					5 м. Вільшана	40,3		
		11 Пустовійти	23,3					6 Тарасівка	38,6		
		12 Вахутинці	24,2					7 Зелена Дібр.	16		
		13 Гулі	24,6					8 Моринці	12,6		
		14 Расава	24,4					9 Верещаки	9,2		
		15 Юхни	21,6					10 Майданівка	6,1		
		16 Миронівка	21					Разом		34,2	
		17 Баші	19,3					Софійс- кумей- ський	100	1 Товсті Роги	14
		18 Олександрівка	18,3							2 Виноград	14
		19 Вильхівці	16							3 Ріпки	11
		20 Янівка	15,8							4 Шубині Стави	9
Разом		37	5 Рідкодуби	8							
Богусл.	90,9	1 Лютери	54	6 Парадівка	4						
		2 Богуслав	52	7 Побережки	2						
		3 Чайки	50	Разом						14	
		4 Яцюки	46	Унін- ський	12,5					1 Шелепухи	31,2
		5 Красногор.	46			2 Плеваки	27				
		6 Михайлівка	42			3 Кумейки	24				
		7 Синиця	41			4 Березняки	23,7				
		8 Бараняче Поле	40			5 Михайлівка	21,8				
		9 Дмитренки	37,1			6 Софіївка	18,4				
		10 Дешки	36,8			Разом				24	
		11 Киданівка	36,2			Унін- ський	12,5			1 Нижиловичі	2
		12 Бородані	34,7								
		13 Гута	34,3								
		14 Митаївка	32,4								
		15 Роскішна	30,7								
		16 Біївці	27								

Ці відомості взято з протоколів мирових з'їздів, що в 1865—66 рр. перевіряли уставні грамоти. Найменше відомо за Васильківщину; думаю, що тут спричинилось особливо недбале ставлення до селянських справ членів мирових з'їздів. Вони вважали наче б то в усіх маєтках Браницьких відбиралось землі у селян не більш за $1\frac{1}{2}$ —4%—отже і зазначалось ними часто середне число—3%, або нічого не записувалось до протокола. Мабуть в дійсності землі тут відібрано більше навіть в тих 14-ти селах, що їх на таблиці зазначено. Таке траплялось і на Таращанщині. Також мало відомостей за 18 сіл виноградського ключа. Зате майже все відомо за ключі богуславський, владиславський, вільшанський і софійсько-кумейський і тут найбільш землі взято у селян богуславського ключа—42%, при чому у 8-ми селах цей % коливався між 40 і 54%. Майже стільки ж відібрали землі Браницькі у вільшанському ключі, в тих 7-ми селах, що були здавна в їхній власності, а саме 41,6, а значно менше одрізано землі у селах куплених на початку 1850 рр. (Моринцях, Верещаках

і Майданівці). В цьому ключі будувались відразу три цукроварні—мабуть через те так багато й землі відібрано. Навіть відрізувалась до економії земля мало родюча, як наприклад в Яцюках богуслав. ключа і Біївцях, де мировий з'їзд 1860 р. робив знижку на викупах 70⁰/₀; також в цілому софійсько-кумейському ключі відбираються у селян 24,7⁰/₀ мало придатної для хліборобства землі: тут будуються цегельня, броварня, гуральня. Селяни всіх сіл унінського ключа на Радомищині також зазначали, що землі їхні перемінювались і відрізувались, проте цифрові відомості є лише за с. Нижилівичі, де взято 27,8⁰/₀; всі ці землі—це здебільшого луки „іржаві“ і болота; серед них в 1851 році будується великий смоляний завод. Отже в тих ключах, що за них є повні відомості (богусл. владисл. вільш. соф.-кум. вражає величезний ⁰/₀ відібраної землі; це все земля орна (виняток унін. ключ) дуже небагатий на сіножаті. Сіножатів особливо багато відібрано у софійсько-кумейському ключі.

В богуславських ключах особливо дався в знаки селянам в ці роки реорганізації і будівництва головний управитель Деко. Він, виконуючи накази головної білоцерківської економії, виявив ще чимало власної ініціативи. Так він, наприклад, наказував службовцям економії вирубати селянські сади, нищити греблі, огорожі, а коли хтось не віддавав йому млина — млин цей за його розпорядженням по частинам розкрадався.

Таким чином за ці 12—13 років організовується в маетках Браницьких біля 20 промислових закладів. Більшість з них вимагає ще живого і мертвого інвентаря; через те поруч організуються і нові фільварки. Із свідчень селян відомо, що таких фільварків улаштовано було 17, але, мабуть це ще не всі.

З цих фільварків 3 були безпосередньо зв'язані з будівництвом цукроварень у вільшанському ключі, як вже раніш зазначалось. У білоцеркв. ключі з'явилося 5 нових фільварків, у богуслав. — 3, у владислав. — 1, у ставищанському ключі і інших селах Таращ. повіту — 2 і в софійсько-кумейському ключі — 3.

Цікаво підкреслити, що в селі Северинівці ставищанського ключа селяни сами просили управителя, щоб у них улаштували фільварок, бо їм доводилось далеко ходити на панщину в с. Ружки. У с. Москаленках владислав. ключа до 1854 року був лише панський ліс і панщину селяни відбували в с. Янівці. Коли ж в 1854 році на відібраній селянській землі організовано тут фільварок, то і панщину сюди перенесено. У софійсько-кумейському ключі до 1835 року був лише один фільварок в с. Кумейках. Коли ж сусіднє село Софіївка відійшло за судовим процесом 1835 року до Енгельгардтів і в Кумейках не залишилось панської землі, то фільварок тут було зовсім скасовано і селян переведено на оброк. Коли ж в 1852 році Браницький знов купив Софіївку, то в 56-му році всі землі цього ключа було знову переімяно, складено новий плян і на відібраній селянській землі улаштовано 3 нових фільварка, що обслуговували щойно збудовані гуральню і броварню.

З цих всіх новозаведених фільварків не виправдав себе лише москаленський фільварок у владислав. ключі, бо в 1865 році виявилось, що всі будівлі його перебувають в дуже кепському стані і пан без заперечень згодився розібрати їх, а землю повернути селянам. Що призвело до занепаду цей фільварок — відомостей немає.

Ще чимало старих фільварків — біля 10, що за них відомо — поширилось коштом відібраної селянської землі. Так, наприклад, в с. Янівці владисл. ключа в 1852 році на 9-ти десятинах селянського вигону скопано город для економії, у с. Медвині богуслав. ключа на 5 десятинах селянських левад збудовано садиби для фільваркових службовців і т. і.

На жаль немає зовсім відомостей, скільки саме десятин відібраної селянської інвентарної землі було вжито під бурякові плантації, який $\frac{0}{10}$ засівався чи збіжжям, чи якимись іншими може промисловими рослинами.

Нових 17 фільварків (а може й більш) вимагали певних грошей, щоб придбати мертвий і живий інвентар і оплатити робочу силу; вони потрібували ще хліба, для людей, і сіна та вівса для худоби.

Через те й повстає питання, оскільки це робилось в інтересах чи сільського господарства, чи фабричної промисловости.

Отже, відомості подані в цій частині освітлюють далеко не всі сторони порушеного питання. Вони лише дають певну картину зрушення панського господарства в середині 1840 р.р. і на початку 1850-х в бік нової галузі промисловости — цукроварства передовсім — і підкреслюють, оскільки це робилось коштом селянства.

Вже той факт, що в селян у цей період відібрано так багато землі, доводить яскраво експлуататорські тенденції цього напрямку.

Переведення в життя інвентарних правил 1847—48 р.р. в маєтках Браницьких.

Наприкінці цього розділу варто ще сказати кілька слів за інвентарну реформу в маєтках Браницьких.

Визнаючи велике значіння цього питання для головної теми цієї роботи, я проте не можу детально його аналізувати за браком повних відомостей.

Мені пощастило знайти лише кілька інвентарів 1845 року з маєтків Браницьких — ключів богуславського, владиславського, вільшанського і окремо 3-х сіл білоцерківського ключа. Цього, звичайно, надто мало, щоб робити якісь узагальнення. Але тут на допомогу стають селянські зізнання підчас перевірки уставних грамот 1864—65—66 рр., де ці інвентарі знова переглядались і виправлялись, бо їх було покладено в основу реформи 1861 року. Утворені р. 1844 губернські інвентарні комітети мали переглянути всі панські інвентарі, і, відповідно їх змінивши, перевести в життя. Проте виявилось, що це справа дуже складна і тільки в 1847 р. видаються „правила для управління маєтку за затвердженням для нього інвентарем“, а в 1848 році вносяться деякі зміни. Після того інвентарні губернські комітети виправляли інвентарі кожного маєтку і лише в 1852 році Бібіков їх остаточно затвердив.

Інвентарі ці складала самі пани, вписуючи в них кількість селян, землі і повинності.

Із справ 1860 р.р. виявляється 2 моменти: що інвентарі Браницькі склали здебільшого на цілі ключі і що не на всі села їх було складено.

Це, мабуть, можна з'ясувати тим, що запровадження інвентарів збіглось з загальною реорганізацією території великої лятифундії Браницьких і їм було дуже незручно вписувати всі землі — це перешкоджало робити намічений облік і використовувати її відповідно до своїх господарчих інтересів. Через те в ці інвентарі на цілі ключі вносились лише загальні числа і по них довідатись за землю і робочу силу кожного окремого села було цілком неможливо.

Крім цього на деякі села інвентарі зовсім не складались: таких було 2 села в унінському ключі, 2 в білоцерків. ключі і 3 села на Тарашанщині.

Відомості, що подавались в інвентарях часто були зовсім не вірні: землі селянської зазначалось менше, ніж мали селяни в дійсності, розряди вищі вписувались не всі і збільшувалось число безземельних — городників і комірників. Коли селянам в 1865—66 р. подавались ці інвен-

тарні відомості, то в переважній більшості членам мирових з'їздів доводилось виправляти і кількість землі, і кількість плугових, четверних і парових; особливо багато помилок в цьому було в селах Васильківщини, бо там селянські вищі наділи вважались за найбільші.

За повинність селянську також давались неправдиві відомості: так, за селян соф.-кумейського ключа і села Рудні Жереви (унін. ключ) в інвентарі було сказано, що вони, як і інші відробляють панщину; в дійсності вони платили оброк.

В літературі (Семевський, Самарін) підкреслювалось, що пани добре використовували різні неясності інвентарів і особливо широко практиковалось відбирання селянської землі, що за § 6 інвентарних правил дозволялось обмінювати землю за згодою селян, з відома начальства і в невеликих шматках.

Вже говорилось, що Браницькі відібрали у селян велику частину інвентарної землі без їхнього дозволу і без відома начальства. І відбиралась земля здебільшого великими шматками, часто цілі зміни в 200—300 десятин одрізувались від селянських полів.

Інвентарні наділи вищих розрядів в маєтках Браницьких були особливо великі на Васильківщині; це можна пояснити особливими господарчими умовами, що існували тут десь до початку 1840 р.р., проте з середини 40 р.р. господарчі інтереси панського господарства вимагали збільшення панської ділянки і ці великі селянські наділи касуються і приєднуються до фільваркових ланів.

Також зменшуються піші наділи, ті нормальні інвентарні наділи, що їх змінити не дозволялось інвентарними правилами.

За інвентарними правилами дозволялось за згодою пана і селян призначати і вищі розряди — з умовою відбувати більші повинності. В маєтках Браницьких ніде нових вищих розрядів не призначалось, а, навпаки, всі вищі розряди було переведено в нижчі.

За правилами земля, що залишалась після вищих розрядів вважалась лише у тимчасовому користуванні пана. Браницькі рахували цю землю своєю повною власністю, за неї вели процеси в 1860—70-х р.р. і за всяку ціну хотіли її залишити за собою і надалі.

Неправильно записувалось в інвентарі Браницьких користування селян сервітутами — лісом, толоками і т. ін. За це говорилось в дуже неясних виразах і чимало сіл було позбавлено цих вигід. В інших місцях селяни користувались сервітутами, але це не записувалось зовсім в інвентарі, як це було в 10-х селах на Васильківщині і Таращанщині і в 3-х селах на Канівщині (кл. богуславський).

Допіру поданих відомостей надто мало за для широких узагальнень, проте деякі висновки можна зробити:

1) можна припустити, що інвентарі в маєтках Браницьких навмисне складались на цілі ключі, щоб не перешкоджати наміченому обліковій території якісному і кількісному; відомостей за окремі села в економіях не бракувало, бо з 1842 року скрізь складались детальні пляни;

2) відомості в інвентарях подавались часто неправдиві; це робилось в інтересах панського господарства;

3) Браницькі цілком нехтували § 6 інвентарних правил і без відома начальства і згоди селян відібрали велику частину (можливо більше) селянської інвентарної землі;

4) зараз же після введення інвентарів зменшувались селянські наділи вищих розрядів і піші нормальні;

5) робилось в багатьох селах примусове переведення селян з вищих розрядів в нижчі;

6) в більшості сіл позбавлено було селян сервітутів, що за них говорилось в приписах до інвентарів;

7) повинностей не зменшували відповідно відібраній землі і не касували тих, що їх інвентарі забороняли;

8) в маєтках Браницьких, особливо в ключах канівськ., богуслав. і владислав. працювало у фільварках чимало підлітків, що праця їх не була унормована згідно з інвентарями;

9) становище селянства в маєтках Браницьких в період між введенням інвентарів 1847—48 р.р. і реформою 1861 року погіршало; до цього спричинились: а) зменшення наділів, б) переобтяження повинностями, в) перевод з оброка на панщину, як це трапилось в соф.-кум. ключі на Черкащині, г) збільшення панщизняних днів, як у вільшанськ. ключі в зв'язку з обробленням бурякових плантацій, д) позбавлення селян сервітутів — лісу передовсім.

Ігнатович вважає,¹⁾ що в „юго-западном крає“ після інвентарів становище селян „несколько улучшилось“. Щодо маєтків Браницьких, цього, мені здається, припустити не можна: хоч повинності за інвентарями було трохи унормовано, проте всі допіру перелічені причини негативно впливали на селянське господарство, що мусило підпорядковуватись інтересам панського фільварку.

Далі Ігнатович²⁾ ще каже, що відібрану інвентарну землю пани здебільшого зараз же віддавали в оренду селянам або комусь іншому; вони були зацікавлені тільки в тому, щоб ця земля рахувалась за ними на випадок якоїсь нової небезпечної для них реформи.

За маєтки Браницьких цього не можна сказати: тільки дуже невеликий $\frac{1}{10}$ відібраної землі здавався в оренду селянам же і шляхті, а то ця земля власне потрібна була безпосередньо панським фільваркам, чи як територія для нових промислових закладів, чи для бурякових плантацій, чи нарешті для організації нових фільварків і збільшеного посіву хліба.

Отже, інвентарна реформа в цілому була не вигідна для лятифундії Браницьких, що тільки що вступила в нову організаційну добу; через те інвентарні правила нехтувались, а все намічене ще до інвентарної реформи переводилось в життя, бо мінялись загальні господарчі умови і треба було йти на зустріч новим вимогам.

Маючи на увазі все допіру сказане у цілому II-му розділі, можна зробити такі висновки:

1) більшість своїх маєтків Браницькі одержали як подарунок не в наслідок якихось колонізаційних зусиль; звідси момент певної пасивности, щодо організації території і експлуатації населення;

2) торговельний капітал набуває певного значіння в маєтках Браницьких з кінця XVIII стол.; як саме він реалізувався відомостей немає;

3) проте, можна припустити, що до 1840 р.р. домінують відносини натурального господарства;

4) з 1840 р.р. позначається велике поживавлення в організації господарства: провадиться облік землі кількостний і якісний, будуються нові промислові заклади;

5) проте цей процес до реформи 1861 р. проходив досить мляво: не було модної англomanії і горячкості 1840 р.р. (часів „фабричної напружености“ — за Покровським); піонерами в нових галузях господарства і в удосконаленню сільсько-господарчої техніки являлись не Браницькі;

¹⁾ „Помещичьи крестьяне накануне освобождения“, с. 208. „Борьба крестьян за освоб.“, с. 194. ²⁾ Ibid., с. 205.

6) новий тип промисловости (цукроварні) Браницькі почали будувати, коли вже виявилось, що це не дефіцитна справа—наприкінці 1840 р.р.

7) торгівля Браницьких (хліб і цукор головним чином) охопила в цей період всі найголовніші ринки;

8) до кінця 1850 р.р. система господарства в панських фільварках носила мішаний характер: експорт зерна і технічне перероблення продуктів; система польоводства і трьохпілля;

9) панщина до кінця цього періоду вважалась за найдоцільнішу форму експлуатації робочої сили (повернення до панщини в кумейському ключі на Черкащині);

10) становище селянства за цей час погіршало: відібрано велику частину землі, майже зовсім скасовано користування лісом і іншими сервітутами; в районах розвитку цукрової промисловости траплялось збільшення панщини, в кумейському ключі переведено селян з оброка на панщину і т. і.;

11) інвентарна реформа 1847—48 р.р. перешкоджала економії робити намічений облік землі, вільно нею розпоряджатись—через те інвентарі склались не за правилами і останні не виконувались;

12) реформа 1861 року не являлась для Браницьких чимсь необхідним; їхнє господарство в цілому ще не докотилось до кризи, бо: а) сільське господарство давало, очевидно, прибутки, коли напередодні реформи заводились фільварки на неродючих землях кумейського ключа, б) на заводах вистарчало найманої кріпацької робочої сили (це лише припущення);

13) Проте панські фільварки, мабуть, пристосовувались до нових умов (праці без кріпаків) і збільшували челядь, живий і мертвий інвентар;

14) брак відомостей не дозволяє остаточно сказати, що давало Браницьким більше прибутку напередодні реформи—сільське господарство, чи промисловість, бо заводи більших розмірів шойно організувались і вимагали ще більш видатків.

III.

Економічне становище селянства на початку 1860 р.р.

В 1-му розділі вже зазначалось, що на початку 1860 рр. Браницьким (3-м братам) належало всього 229 сіл в 6-ти повітах Київщини.

Перш за все повстає питання, на скільки збільшилось населення в маєтках Браницьких в цілому за час від інвентарів 1845 року до реформи 1861 року і як це збільшення вплинуло на співвідношення між рядами селянства.

Найповніші відомості за це маємо в інвентарях 1845 року 2-х ключів богуславського і владиславського на Канівщині. Тут навіть можна прослідкувати зріст населення, починаючи з люстрацій 1765 року (таблиця № 12). Таким чином маємо 4 періода: від люстрацій 1765 року до люстрацій 1789 року—24 роки; від люстрацій 1789 року до інвентарів 1845 р.—56 років; від інвентарів 1845 р. до уставних грамот 1865 р.—20 років, і в цілому за весь цей час—100 років. Правда, тут неоднакові переміжки проте деякі моменти можна підкреслити.

За люстрацією 1765 року найменш залюднено було (10 дворів) с. Юхни владиславського ключа. У богуслав. ключі найменшими рахувалось 3 села, (що мали по 18 дворів)—Красногородка, Чайки, Лютери. Найбільшим в богуслав. ключі і взагалі було м. Богуслав—382 двора; далі в богуслав. ключі йдуть с. Медвин, Біївці, Дибинці, Михайлівка, Ісайки. У владислав. ключі були найбільшими 2 села—Зеленки і Карапиші, що мали по 156 дворів.

В цій люстрації 1765 року немає 7-х сіл пізніших часів, 2-х з владиславського і 5-х з богуславського ключа. Одно з цих сіл, Митаївка, вже згадується в люстрації 1789 року.

За перші 24 роки найбільш прибуло населення в с. Юхнах владиславського ключа, що рахувалось до того найменшим. Це село за люстрацією 1789 року збільшилось на 680⁰/₀; також дуже побільшало (на 133⁰/₀) село Медвин богуславського ключа. Зменшилось населення тільки в с. Миронівці владиславського ключа на 4,5⁰/₀. Це часи, коли ці села всі входили у Богуславське староство, коли ще йшла колонізація краю.

З 1775 року Богуславське староство було подароване королем небожеві Понятовському. Через те не зовсім ясно, чому тут в 1789 році провадився урядовий перепис сіл.

В 1799 році Богуслав. староство, як вже зазначалось, купив у Понятовського Браницький. Отже, цей період до інвентарів 1845 року — якихось років 50 — всі села колишнього Богуславського староства були під владою нового власника. В ці часи до інвентарів утворилось тут ще 6 сіл: 2 у владиславського ключі і 4 у богуславського ключі. Найпізніше, видно утворились села Софіївка і Івки богуславського ключа, бо в 1845 році тут було найменше людей: в Івках 87 рев. душ, а в Софіївці 56; решта сіл з цієї групи були всі значно більші: мали від 150 до 300 рев. душ. За цей час, від люстрації 1789 р. до інвентарів 1845 року на більш як 100⁰/₀ збільшилось населення у 5-ти селах, решта менше як на 100. Тільки в місті Богуславі за цей час зменшилось селян на 84,5⁰/₀. Це, мабуть, можна пояснити тим, що місто це робилось все більш промисловим центром і землі селянські тут урізувались і паном і іншими мешканцями. Це можна підкреслити, що с. Медвин богуславського ключа і село Зеленки та Карапиші владиславського ключа настільки збільшились, що кожне з них складалось вже в 1845 р. з 2-х великих частин і мали — Медвин майже 2 тисячі рев. д., а Зеленки і Карапиші більш як 1¹/₂ тисячі.

За 20 років, в часи переведення уставних грамот, населення селянське м. Богуслава знову збільшилось на 77,4⁰/₀. Тут вплинули, очевидно, і примусові переселення, що мали місце в цей період. В старих уставних грамотах 1862 року є чимало приписок за села богуславського і владиславського ключів, що кілька ревільських душ після інвентарів переселено паном у м. Богуслав.

Ще на багато (на 65⁰/₀) збільшилось населення с. Софіївки богуславського ключа, що утворилось незадовго перед інвентарями; також дуже збільшилось саме велике село богуславського ключа — Медвин. Найбільші села (за 45 р.) владиславського ключа — Зеленки і Карапиші вже на малий ⁰/₀ збільшились.

Коли ж взяти весь цей період, століття (з 1765 по 1865), то бачимо, що остаточно селянство м. Богуслава зменшилось на 67⁰/₀, на дуже великий ⁰/₀ (229,2) збільшилось населення Медвина і найбільш заселились Юхни, що за люстрацією 1765 року рахувались найменшою оселею в групі цих сіл. Решта сіл так збільшилась: менше як на 100⁰/₀ — 3 села, між 100 і 200 ⁰/₀⁰/₀ — 19 сіл, більш як на 300⁰/₀ — 1 село. Отже, більшість сіл збільшилась удвоє і утворює.

Якого розміру були всі села Браницьких, щодо кількості дворів видно з цієї таблиці: (див. табл. першу на 169 ст.).

Отже найбільш сіл з малою кількістю дворів було у софійсько-кумейському ключі і унінському, при чому у соф.-кум. взагалі найбільші села були з кількістю дворів меншою від 100. Великі села, що мали більше 400 і 500 дворів, зустрічаються у невеликих ⁰/₀⁰/₀; лише у вільш. кл. їх більше. Взагалі найбільш сіл було з кількістю дворів між 50 і 100. Більш 800 дворів — це в Медвині.

Повіти і ключі	Д в о р и									
	менше 50	менше 100	100	більше 100	6. 200	6. 300	6. 400	6. 500	6. 800	
	У с е л а									
Васильківськ.	7,1	26,5	—	37,2	15,9	8,5	2	2	—	—
Таращанськ.	6,4	40	—	32,3	11,1	7,8	2,2	—	—	—
Богуслав.	13,6	32,8	1	28	14,6	5,5	—	—	—	4,5
Владислав.	9,5	39	2	24,8	10,5	4,7	4,7	4,7	—	—
Виноград.	5,8	41,1	—	29,4	23,5	—	—	—	—	—
Вільшан.	—	18,1	—	27,2	18,1	18,1	18,1	—	—	—
Унінський.	25	62,5	—	12,5	—	—	—	—	—	—
Соф.-кум.	50	—	—	50	—	—	—	—	—	—

Як розподілялись ці села за кількістю душ ревізьких видно з цієї таблиці:

Повіти і ключі	Ревізькі душі (чоловічі)												
	менше 50	менше 100	більше 100	6. 200	6. 300	6. 400	6. 500	6. 600	6. 700	6. 800	6. 900	6. 1000	6. 2000
	С е л а у 0/0 0/0												
Васильків.	1	3	12,7	21,2	12	14,6	12	7,4	3	2	2	9	—
Таращан.	—	2,2	23,2	13,1	23	16,5	8,8	2,2	2,2	—	4,4	4,4	—
Богуслав.	—	—	31,8	22,7	13,6	—	9	—	—	9	4,5	4,5	4,5
Владислав.	—	—	14,2	33,3	4,7	14,2	4,7	9,5	—	9,5	—	4,7	4,7
Виноград.	—	5,8	29,4	11,7	17,6	5,8	5,8	23,5	—	—	—	—	—
Вільшанськ.	—	—	—	9	27,2	—	27,2	—	9	9	—	18,1	—
Унінський.	25	—	—	75	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Соф.-кум.	—	—	16,6	33,3	33,3	16,6	—	—	—	—	—	—	—

Найбільш, видно, було в маетках Браницьких сіл, що мали від 100 рев. душ, до 300. Великих сіл з населенням більше 1000 душ найбільш було у вільшан. ключі і у Васильківському повіті, в середині стоять Таращанський повіт, богуславський, владиславський і виноград. ключі. Села з 900-ми рев. душами були тільки у Васильків. і Таращ. повітах і богусл. ключі. З решти великих сіл досить значний 0/0 було 600 рев. душ. у виноград. ключі, у владисл. кл. і у Васильків. повіті. Менше сіл з 700—800 р. д. Більш 2-х тисяч це в Медвині і Зеленках влад. кл. Найменші села, що мали менш як 50 ревізьких душ зустрічаються тільки в дуже невеликій кількості у Васильків. повіті і в значній кількості (250/0) в унінському ключі. Села, де рахувалось ревізьких душ між 50 і 100-ми, були у невеликій кількості у Васильків., Таращ. повітах і у виноградському ключі.

Щодо окремих повітів і ключів, то бачимо, що в ключах Васильків. й Таращ. повітів найбільш є сіл різної величини, при чому у Васильків. повіті найбільший 0/0 це села з кількістю більш 200 і інші великі села (як 400 р. д., 500, 600, 1000) теж у досить великій кількості, а в Таращ. повіті найбільше сіл з більш як 100 і більш як 300 рев. д., зате інших великих сіл менше. В богуслав. і владислав. ключах, як і на Васильківщині, найбільше сіл, що мають від 100 до 300 рев. душ і досить великий 0/0 від 900 до 1000 р. д. і є чимало більш за 1000 і 2000. У виноград. найбільший 0/0 — це села, що мали від 100 до 200 душ і від 600 до 700 зате інших великих сіл тут немає. У вільш. кл. найбільше сіл, що мають 500 — 600 р. д. і найбільше великих — за 1000 р. д. В унінському ключі, є найбільш сіл з 200—300 р. душ, а з інших лише найменші. Нарешті в

соф.-кум. ключі найбільш таких як в унін. кл. і до 400 р. д., найдрібніших сіл немає, а решта досить великий $\%$ від 400 — 500 р. д. Отже тут, як і в унінському ключі найбільш було сіл однакових.

Скільки було всього в 1860 рр. ревізьких душ в маєтках Браницьких і як вони розподілялись за розрядами видно зі списків уставних грамот 1865 року:

Назва повітів і ключів	Ревізьких душ ч. п.	Д в о р і в				Всього дворів
		Тягли	Піші	Город.	Солдати	
		У $\%$ $\%$				
Васильківський	43.482	8,2	61	27,2	3,6	15.907
Таращанський	17.592	5,6	62,7	29,6	1,9	6.371
Богуславський	11.784	2,6	50,1	46,8	—	3.568
Владиславський	10.523	4,4	57,3	34,5	3,6	3.610
Виноградський	5.822	0,3	71,9	27,8	—	2.231
Вільшанський	6.949	10,6	59,4	30	—	2.720
Унінський	1.548	—	79,8	20,1	—	540
Соф.-кум. ключ.	1.884	8,1	49,6	39,1	2,8	779
Разом	99.584	—	—	—	—	35.726

Треба зауважити, що за комірників згадується лише в 2-х ключах — богуславському і владиславському в селянських зізнаннях на засіданнях мирових з'їздів. Отже, ці 99.584 рев. душі це лише тягли, піші і городники, цебто ті розряди, що викупляли землю і що їх було вписано в уставні грамоти. В останній графі „солдати“ зазначено ще окремо $\%$ солдат — цебто городників, що оселились в часи складання і перевірки устав. грамот.

Найменш селян було в унінському ключі на Радомищині, хоч кількість сіл тут більша, ніж в софійсько-кумейському ключі.

Щодо розрядів, то в 1865 — 66 роках найбільш тяглих залишилось у вільш. кл. у Васильків. повіті і софійсько-кумейському ключі. Далі йдуть Таращанський повіт владислав. кл. і богуслав. ключ, а на останньому місці це виноград. ключ: тут лише в 2-х селах було 7 тяглих. Зовсім не було тяглих в ці роки в унінському ключі

Зате в унінському ключі найбільший $\%$ піших; на другому місці стоїть виноградський ключ, а решта мають їх майже однаково — половину чи трохи більш за половину.

Щодо городників, то найбільше їх було у богуславському ключі, далі в софійсько-кумейському і найменш в унінському.

Колишніх солдат найбільш оселилось у Васильківському повіті і у владисл. кл.

Коли порівняти цю таблицю з таблицею № 9 інвентарних часів, то бачимо певні і значні зміни, що трапились на протязі цього часу у співвідношенні між розрядами.

Перш за все на дуже великий $\%$ зменшилось скрізь тяглих, особливо у Таращанському повіті і у вільшанському ключі. Трохи зменшилось скрізь піших. За городників з інвентарних часів є відомості лише за владис. і богуслав. ключі, де кількість їх значно побільшала к 1860 рр.

Отже, підводячи підсумки, можна припустити, що взагалі тяглих і піших зменшилось коштом городників і комірників. Відсутність повних відомостей не дає змоги вирахувати, що в цьому процесі являлось наслідком природнього зросту населення, а що примусового переводу паном селян з вищих розрядів в нижчі.

Цей момент збідніння селянства можна ще прослідкувати на 3-х селах Васильківського повіту, що за них є відомості:

Назва сіл	Інвентар 1761 р.				Інвентар 1763 р.				Інвентар 1845 р.			Уставні гр. 1865-66 р.				
	Х у д о б а															
	Волів	Коні	Волів і коні	Немає худоб.	Волів	Коні	Волів і коні	Немає худоб.	Волів	Коні	Немає худоб.	Волів	Коні	Немає худоб.		
Д в о р и у												%	%			
Острів	53,0	44,0	2,7	—	—	—	—	—	23,0	13,0	64,0	20,4	2,4	77,1		
Красноліс	51,6	34,1	3,1	11,2	33,0	27,6	14,0	25,1	26,3	17,3	56,2	13,2	1,4	85,2		
Безугляк	64,7	30,0	5,0	—	—	—	—	—	17,8	10,0	72,0	18	—	82		

З цієї таблиці видно, що в 1761 році в селах Острові і Безугляках дворів безхудобних зовсім не було, а в Краснолісі їх рахувалось 11,2⁰/₀. Волів скрізь було трохи більше половини. Невеликий ⁰/₀ хазяїв мали і коней і волів. За 2 роки в Краснолісі зменшилось волів, коней; збільшилось, правда, тих що мали і коней і волів, зате більш як удвоє збільшилось безхудобних дворів. За інвентарем 1845 року в с. Острові бачимо 64⁰/₀ дворів, що худоби не мали; в Краснолісі також великий ⁰/₀, а найбільший у Безугляках. Також за цю переміжку в 70 рр. значно скрізь зменшилось волів і коней. За 20 років ще зменшилось худоби у всіх селах, причому в селі Безугляках на 0,2⁰/₀ збільшилось волів, але зате не стало зовсім господарств, що мали б коней. Безхудобних за цей час помітно збільшилось лише у Краснолісі.

Поданих відомостей, звичайно, надто мало, щоб можна було робити широкі узагальнення для всіх маєтків Браницьких. Проте ці факти, а також і те, що багато інвентарної землі Браницькі у селян відібрали, підкреслюють, що селянство збідніло.

Ще можна подати відомості, скільки ⁰/₀ кожного розряду було в селах всіх маєтків. З таблиці № 13 видно, що тяглих найбільш — 24⁰/₀ — було в одному селі Таращан. повіту, а взагалі в Таращан. повіті найбільш було сіл, що мали 3⁰/₀ тяглих. У Васильків. повіті найбільше було по 3⁰/₀ і 7⁰/₀, а також по 8, 12, 13, 15⁰/₀ чимало сіл. В цих двох повітах найбільше сіл з великою кількістю тяглих як 19, 20, 21⁰/₀. В ключах богуслав. і владислав. найбільший ⁰/₀ — це 5, а з більшими ⁰/₀ лише 16 ⁰/₀. У виноград. ключі тяглих було найменш — лише в двох селах. У сусідньому вільшанському ключі найбільше сіл було з кількістю в 3, 4 і 5⁰/₀ і кілька високих ⁰/₀. В софійсько-кумейському ключі також найбільше сіл мали 5⁰/₀ тяглих і три села з досить великим ⁰/₀.

Крім цього на Васильківщині було 3 села, що тяглих зовсім не мали; у богуслав. ключі таке одно село, у владислав. 2 села, у виноград. 15; у вільшан. і в софійсько-кум. ключах і на Таращанщині тягли були скрізь. В унінському ключі тяглих зовсім не було.

Щодо піших, то найменший ⁰/₀ їх, що зустрічається в селах Браницьких, це 20, а найбільше 90; при чому і тут з цим найбільшим ⁰/₀ є лише села на Таращанщині, а переважний ⁰/₀ на Таращ. — 60. На Васильків. також переважає 60⁰/₀, як і в унінському, а менших і найбільших зовсім немає. В богуслав. і владислав. ключах переважає більший ⁰/₀ — 70, як і у соф.-кум. У виноград. і вільшан. кл. переважає 50⁰/₀ піших. З найменшою кількістю піших (20⁰/₀) було найбільше сіл на Таращанщині.

Городників у всіх селах було між 3 і 70 ⁰/₀ при чому тільки на Васильківщині і на Таращан. зустрічаються майже всі ці ⁰/₀ — від

малих до великих; в інших ключах були тільки великі $\frac{0}{10}\frac{0}{10}$. На Васильківщині переважали села, що мали по $20\frac{0}{10}$ городників, трохи менше було сіл з $30\frac{0}{10}$, а взагалі $30\frac{0}{10}$ переважало у всіх інших повітах і ключах. По $50\frac{0}{10}$ городників було найбільш в селах на Васильківщині, а найбільший $\frac{0}{10}$ зустрічається тільки в богуслав. і владислав. ключах ($70\frac{0}{10}$)¹⁾.

Отже, у всіх селах тяглих було найбільш від 2 до $8\frac{0}{10}$, пісих від 30 до $70\frac{0}{10}$ і городників від 20 до $60\frac{0}{10}\frac{0}{10}$.

Ці розряди зафіксовано у виправлених уставних грамотах 1865—66 років. Таким чином це співвідношення між різними групами утворилось в наслідок 14—17-літнього хазайнування Браницьких в своїх маєтках.

Щодо наділів селянських, то за ці роки важко дати якісь певні числа, бо уставні грамоти 1862 року являлись чернетками для складання нових в 1865—66 році і через те розділи з показчиками землі і подвірні описи по кілька разів виправлялись і перекреслювались так що остаточно невідомо, що записано в 1862 році, а що пізніше. Можна лише підкреслити, що відібрану землю селяни одержували лише починаючи з 1866—7—8 рр. А до того і користувались і відбували повинності з урізаних наділів.

Яке було співвідношення між селянськими змінами („руками“), між селянською, панською і церковною землею найкраще видно з експлікацій, що їх складали на кожне село землеміри в 1865—66 рр. На жаль в справах цих експлікацій залишилось дуже мало.

Подаю одну села Киданівки богуславського ключа, де характерно виявлено „черезполосицю“.

I-а зміна	Дес.	Саж.		Дес.	Саж.
Орної землі	190	1029	Землі вільних людей . .	10	—
Непридатної	4	1900	Поляни	7	2300
Чагарник непридат.	34	1450	Під путівцями	1	659
Під куренем пана	—	600	Церковної землі	9	1297
Провалля	1	1029	Разом	541	532
Церковна земля	10	824	У всіх 3-х змінах . .	1307	2381
Під путівцями	3	1117	Крім цього: а) в панському лісі:		
Земля вільних людей	50	—	Сіножаті	74	15
Разом	295	749	Під ставками	3	175
II-а зміна			Під садами	35	441
Орної	404	2011	в) під садами на панському полі	75	1360
Непридатна	6	1400	с) серед селянської землі панські лани	221	22
Чагарник непридат.	6	552	і урочище „Степок“ . .	36	763
Сіножать з деревами	11	2075	Отже всього землі в селянських дачах .	1753	357
Сіножать — бережина	19	1350	у $\frac{0}{10}\frac{0}{10}$		
Під ставками	1	375	З неї тільки селянської	81	1404
Під течією яра „Місток“	—	144	Чужої	19	348
Під путівцями	5	186			551
Під шляхом	4	2163			
Церковної землі	11	444			
Разом	471	1100			
III-я зміна					
Орної землі	435	2219			
Непридатної	9	760			
Чагарник непридат.	57	550			
Сіножать	7	1300			
Провалля	2	207			
Під течією яра	—	840			

¹⁾ В 1865 році збільшилось тільки число городників проти 1862 року, але невеликий $\frac{0}{10}$ — це переважно колишні солдати.

Майже 1/5 землі в цьому селі належала панові і церкві.

Взагалі сіл, що були у черезполосному володінні з паном було у всіх маєтках Браницьких біля 85⁰/₀; проте урахувати скрізь ⁰/₀/₀ чужої землі серед селянських наділів неможливо, бо здебільшого лише зазначається, що ці землі перемішані з панськими, а всіх числових даних не подається.

Гадаю, що напередодні реформи черезполосність ще збільшилась через постійні урізки і переділи селянської землі. Тільки за 3 села у богу-слав. ключі, за 5 сіл білоцерківського ключа і 2 села унін. ключа відомо, що там пан розмежував в 1860 році свої і селянські землі, урізавши, звичайно, при цьому 15—20⁰/₀/₀ селянської землі. Цього вимагали якісь особливі інтереси панського господарства, що випадково збіглись і з інтересами селян, бо в 1866 році селяни ці на засіданнях мирових з'їздів заявляли цілковите задоволення розмежуванням, лише вимагали, щоб їм повернули відібрані інвентарні землі.

За кількість худоби в 1860 рр. відомостей немає. Також невідомо, як велось селянське господарство, чи піднеслась його техніка і яку участь воно брало у торгівлі.

Із свідчень селянських на засіданнях мирових з'їздів відомо, які були урожаї на селянських полях в останні років 7—8 перед 1865—66 рр. Хоч цих відомостей є багато (за 92⁰/₀ всіх сіл), проте дати повну картину врожаїв для всіх ключів досить важко, бо не було однакової облікової одиниці. В одних селах зазначали врожаєм у зерні, в інших з десятини, з моргу, з різи, або вираховували в мірах, корцях, при чому корці були то 5-ти пудові, то 6-ти пудові; також і міри не скрізь однакові. Крім цього мався на увазі то якийсь оден рід хліба, то другий, або всі хліби разом і відомості збирались за різні роки.

Отже до цих свідчень селянських треба поставитись обережно; вони можуть дати лише приблизні обрахунки.

Подаю ці відомості у такій таблиці:

Повіти і ключі	Урожай в зерні „сам“								Урожай з одної десятини			
	1	2	3	4	5	6	6—7	7	7—8	Кращий	Середній	Найгірш.
	С е л а у ⁰ / ₀ / ₀								К о п и			
Васильків. . .	—	2.8	37	22	28	8	—	2,8	—	12—15	7—8	2
Таращан. . .	—	—	—	—	17	75	7	—	0.5	12—20	7—8	2—3
Богуслав. . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12—14	7—8	2—3
Владислав. . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12—15	7	2—3
Виноград. . .	—	—	—	—	—	—	50 ¹)	—	—	15	9—10	2—3
Вільшан. . .	—	—	—	—	—	30 ¹)	—	—	—	12	8	2
Унінський . . .	75	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Соф.-кум. . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1—2	—	—

Тільки в кількох селах на Таращанщині були найвищі врожаї — сам 8 і в копах — 20. Решта сіл Таращ. мала середні врожаї. На Васильківщині врожаї коливались в зерні від 2 до 7 і найбільше було сам 3. Половина сіл виноградського ключа показана з досить великим врожаєм — 6—7; у вільшан. кл. менше — 6. ³/₄ сіл унінського ключа мали дуже низький врожай. В копах з десятини найвищий врожай був 12—20 кіп, середній 7—10 кіп і найгірший 2 копи. Лише в соф.-кум. найкращим вважався врожай 1—2 копи, а то зовсім не поверталось посіяне. Найбільший умолот це 5 четвертей з копи на землях, що давали 15 кіп з десятини. Як ілюстрацію до цієї таблиці можна додати свідчення самих

¹) За інші відомостей немає.

селян за їхні врожаї і злидні; ці відомості збирали мирові з'їзди 1865—66 рр. і самі їх перевіряли.

Так в софійсько-кумейському ключі на Черкащині всі селяни свідчили, що земля без доброго угноєння не родить, а для угноєння немає у них стільки худоби. Особливо погана земля була в с. Плеваках, де ще до того наявність низьких вогких місць призводила до пошесних хвороб серед людей і худоби. В с. Кумейках при кепській, піскуватій і горбленій землі селяни мали досить добрі сіножаті, але зате вони лежали в 25 верстах від села і пан не хотів їх обміняти; через те селяни і не могли користуватись ними як пасовиськом, а доводилось їм наймати сіножаті значно гірші біля свого села за велику плату.

Не краще, а може й гірше жилося селянам в унінському ключі на Радомищині. В селах Блітчі і Нижилівцях селяни засівали шматки поля за 6—7 років, ризикуючи швидче загубити посіяне зерно, аніж одержати будь-який прибуток. На городах лише при постійному й інтенсивному угноєнні росте (за гиразом мирового посередника) „жалкое подобие“ городних овочів — картоплі і буряків. Так само в с. Зарудді — лише буряки і картопля трохи ростуть. Решту городини доводиться селянам купувати. Хліб тут сіють в садибах за 4—5 років і вистарчає його селянам не більше, як на 2—2 $\frac{1}{2}$ місяця. Найкраще родить гречка — раз на 3—4 роки сам 2—2 $\frac{1}{2}$. Крім цього вся селянська орна земля розкидана серед панського лісу в 70 окремих невеликих шматках на віддаленні оден від одного 3—7 верстов. В с. Хомовці селяни зовсім не мали орної землі, в садибах городина теж погано росла і взагалі перебували вони в дуже „обидном состоянии“. Також в с. Мигалках на половині садибної землі сіяли лише хліб. Худоба періодично (за 4—5 років) дохла від кепської трави і ще якихось умов. На хуторі Ханеві свого хліба вистарчало в більш заможних селян на 6 місяців, а в бідних на 1 місяць. Отже селяни тут вважали, що їм корисніше наймати чужу кращу землю, аніж обробляти свою, бо тільки при доброму угноєнні росло жито і в дуже незначній кількості ячмінь, овес і конопля; городина зовсім не росла. Мировий посередник констатував, що від постійного угноєння на садибній землі утворилась незначна домішка чернозему, — і все ж городина не росла. Так пропадали марно зусилля налагодити тут господарство.

Взагалі для угноєння цих ґрунтів унінського ключа потрібно було в кращих місцях 400 фур гною на десятину, в гірших — 800 фур, а утримувати стільки худоби селяни не мали змоги, бо хоч і чимало тут було луків, проте здебільшого болотяних, вкритих чагарником і дуже грубою іржавою травою, що давала врожаю до 2 $\frac{1}{2}$ пудів з десятини. Крім цього, як вже зазначалось, худоба часто гинула від пошесних хвороб.

З інших районів в найгіршому економічному стані були селяни в 3-х селах богуславського ключа — Біївцях, Яцюках і Дибинцях. Біївці і Дибинці уявляли окремі фільварки, а Яцюки разом з селами Мисайлівкою і Ісайками входили в ісайківській фільварок.

В с. Біївцях крім кепської землі багато лиха завдавали селянам і невигідні топографічні умови — з крутих гір, траплялось, що і худоба обривалась і треба було великих зусиль вжити на оброблення цих полів.

Такі кепські економічні умови відбилися і на зверхньому вигляді цього села. За свідченням члена мирового з'їзду 1864 року господарчі будівлі біївчан в „самом жалком состоянии“ — з 300 дворів ледве чи 16 $\frac{0}{10}$ мали найпотрібніші господарські спорудження; у решти — крім обдертої хати і напівзруйнованої повітки нічого не було.

Взагалі члени мирового з'їзду визнали, що селяни тут „крайне несостоятельны“.

Аналогічні умови були і в селах Яцюках та Дибинцях. За Яцюки відомо з протоколу мирового з'їзду 1866 року, що збирався вдруге, щоб перевірити претензії уповноваженого пана, що наче б то мировий посередник помилково показав в цьому селі 215 дес. непридатної землі, тоді, як її мусить бути лише 40 дес. Підчас розслідування цієї справи виявилось, що тут майже вся земля непридатна. Селяни казали, що вони за часів кріпацтва обробляли що могли, але найтяжче їм довелось працювати з часу переведення в життя уставних грамот 1862 року, коли було точно визначено число робочих днів за орну землю. Тоді селяни, як вони висловлювались, „схаменулись“, зрозуміли як багато з них пан вимагав, зовсім залишили обробляти цю землю і цілком перейшли на гончарство. Але тут їх спіткала велика незручність, бо доброї глини в їхньому селі не було; отже треба було її приставляти за 10 верстов з села Дибинець. Возити цю глину і виробити не було у них коней; тільки у 2—3-х було по 1—2 коняці; решта селян коней наймала. Отже, заробляли вони дуже мало за таких умов і не мали в господарстві найпотрібніших речей.

Члени мирового з'їзду ще зауважували, що яцюківські селяни своїм промислом „страшно изнурены и вообще как то отличительны своим болезненным видом и физическою неразвитостью от окружающего их населения“¹⁾. Якщо їх залишити в такому стані і надалі, то це накладе на „винowników неизгладимое пятно“—говорилось з цього приводу далі.

Трохи краще було становище селян у с. Дибинцях, де вони в себе мали добру глину.

Отже в унінському ключі, в софійсько-кумейському і в цих 3-х селах селяни не могли жити лише з хліборобства. В софійсько-кумейському ключі селяни останні роки переважно заробляли на вільшанській цукроварні: тут вони працювали на бурякових плантаціях і возили на завод дрова. В унінському ключі вони заробляли на смолянному заводі, на тартаковій, сплавляли ліс по р. Тетереви і ходили влітку в інші райони на польові роботи, особливо на Васильківщину в інші маєтки Браницьких і на Сквирщину; сюди ходили цілими родинами. В Дибинцях і Яцюках жили переважно з гончарства.

В 1861—62—63 р.р. великої шкоди зазнало селянське господарство від сарани. За це згадується в багатьох селах Таращанського Васильківського і Звенигородського повітів. Найбільш докладні відомості є за 4 села білоцерківського ключа на Васильківщині:

Волость	Назва сіл	На ск. дес. в 1863 р. „возродилась“ з 1862 р.	Ск. знова занято сараною в 1863 р.	Скільки десятин хліба загинуло.	На скільки карб. збитків.
		Д е с я т и н и			Карб. сріб.
Яблонівська	Яблонівка . . .	5	10	167	6.105
„	Фесюри . . .	—	5	105	3.885
„	Фастівка . . .	2	3	211	7.807
„	Щербакі . . .	—	—	40	1.480

Всього в цих 4-х селах селяни мали збитків на 19.277 карб. При цьому додається, що в 1862 році було цілком винищено сарану, але в 1863 році вона прилетіла знова з езерянських ґрунтів і в великій масі сіла на ярові посіви.

¹⁾ Центр. Історичн. Архів ім. Антоновича. III-й викупний стіл, справа № 349, с. 75.

Отже на початку 1860 р.р. селянство в маєтках Браницьких, втрапивши велику частину землі, хазайнувало на зменшених наділах і відбувало повинності та платило оброк за цю землю в значно більшому розмірі ніж могло. Селяни 2-х неродючих ключів — унінського і софійсько-кумейського і кількох сіл на Канивщині і Васильківщині перебували у виключно тяжкому економічному стані.

IV.

Переведення реформи в життя — роки 1862—1872.

З рескриптом 20 листопада 1857 року офіційно почався новий період у справі звільнення селян від кріпацтва.

Після того з'являються „всеподданнейшие“ адреси дворянства, де висловлюються побажання приступити до поліпшення побуту селян під керівництвом уряду. Шляхта „юго-западного края“ в січні 1858 року також подала аналогічну адресу.

Одним із перших актів уряду в цей період можна вважати заснування в кожній губернії спеціальних комітетів для підготовчої роботи. В цих комітетах шляхта мала змогу висловити свої погляди, піднести певні побажання і в цілому дати урядові матеріал, щодо специфічних місцевих умов.

В травні 1858 року на Київщині переводились вибори до київського губ. дворянського комітету для „улучшення быта помещичьих крестьян“, де серед 24-х делегатів обрано і Владислава Браницького від Васильківщини разом із Гудимом-Левковичем. Браницький, звичайно найкраще міг репрезентувати власників цього повіту, бо йому тут належало $\frac{2}{3}$ всіх сіл.

Комітетові надіслано урядовий програм з 10 пактів, що дуже комітет зв'язував; проте, в дискусіях, що тривали близько 7 місяців, виявились різні ідеологічні течії місцевої шляхти. Крім цього з повітів надійшло три ухвали від шляхти черкаської, сквирської, радомиської і окремі проекти панів Рильського, Бутовича, Неймана, Бобринського й інш. Найцікавіший, мабуть, проект останнього — відомого агронома і „цукровика“ — як вияв найрадикальнішого погляду на селянську справу. Цей проект складався з 4-х пактів: 1) за ревізією 1857 року кожному дарується 1 дес. землі, 2) цю землю в родині ділиться відповідно до числа чоловіків, 3) також даруються будівлі і садібну землю, 4) відповідальним за податки і банкові борги залишається пан, що йому забезпечено пропінанцію.

Черкаські пани, що серед них переважали економічно Росіяни — Воронцов, Абаза, Орлови, Граве і інші — прийняли цей проект в цілому лише з додатком, що 1 дес. коштуватиме 100 карб. з амортизацією 5% і що цей проект ухвалено буде не по пактах, а весь.

Ухвала сквирської шляхти обстоювала 240 карб. за 1 дес. садібної землі, також 100 карб. за орну землю і 6 карб. чиншу. З Радомищини вславився проект Неймана, що подав думку вічного „очиншування“.

В комітеті швидко виявилось 2 основні групи, що на них поділились делегати: одна на чолі з Шостаковським обстоювала „oczyszczanie“ і друга на чолі з Головинським і Бобровським висовували принципи „uwłaszczenia“. Між ними утворилась 3-я група, невелика, людей практичних, що їх обходили головним чином не будь-які принципи, а наслідки реформи.

Владислав Браницький належив до групи Шостаковського й увесь час послідовно і вперто обороняв найголовніші пакти своїх однодумців. Як власник великих просторів родючого чорнозему, він, звичайно, був зацікавлений у тому, щоб селянам відійшло землі як найменше і за ціну як найбільшу.

В цілому київський комітет, як і 2 інші — волинський і подільський — висловився за значне зменшення інвентарної землі з тою невеликою різ-

ницею, що київські й волинські пани хотіли зовсім усунути інвентарну реформу 1848 року, встановивши нормальні наділи від 4-х до 11 дес. на Київщині і до 13 дес. на Волині. Крім цього київський комітет хотів зменшити садибні наділи до 1 дес., плату за садиби призначити окремо й визначив дуже високі повинності.

Як критичну інстанцію праці цих губерніяльних комітетів утворено „комісію“ 3-х губернь, куди від київського комітету обрали Шостаковського, Бобровського і кандидатом Владислава Браницького.

Комісія за основу для праці прийняла ухвали київського комітету з деякими невеликими змінами.

Остаточні й губерніяльні комітети і комісія опрацювали справу реформи в бік великого обезземелення селянства. Коли б їх проекти здійснились, то селяни позбавились би: 1) інвентарної землі, що її після інвентарів відібрали пани, 2) різниці між пішими й тяглими наділами, 3) більшості вакансів, 4) великої частини садибної землі.

В редакційних комісіях довелося особливо боротись за інвентарну землю, за тяглий чи додатковий наділ. Шостаковський, критикуючи постанови господарчого відділу доводив, що власне інвентарна реформа лише з адміністративного боку вносила деякий розпорядок у відносини пана і кріпака: він не погоджувався з поділом на місцевості, з наділами в 5 і 7 десятин, з „отводом“ землі і розмежуванням земель панських і селянських тощо.

Проте урядовий погляд, що „юго-західний край“ живе в специфічних умовах і що немає підстав міняти політичний курс 1840 р.р., взяв гору і остаточно інвентарна земля залишилась за селянами.

Цей підготовчий період закінчився виданням „Местного Положення“, де найголовніші питання можна звести до таких пактів: 1) вся інвентарна земля користування 1847—48 р.р. залишається за селянами, 2) інвентарну землю, що її пани відібрали після інвентарної реформи повертається селянам, 3) селянська земля орна ділиться на корінний і додатковий наділи, 4) викуп корінного наділа є обов'язковий, від додаткового можна відмовитись, 5) зменшувати наділи можна лише за добровільною згодою, 6) за відібрані сіножаті зменшується викупні платежі, 7) садибна земля оцінюється по 102 карб. за десятину і оброк визначено в 5 карб. 10 коп., а вся орна ділиться по Київщині на 9 місцевостей в залежності від якості й інших місцевих умов.

Щодо маєтків Браницьких, то всі села тут зараховано до 4-х місцевостей — I, III, VI і VII, при чому тільки села Васильківського повіту поділились між двома місцевостями, а решту ключів у цілому зараховано до одної якоїсь місцевости. Як саме розподілялись села по місцевостях видно з цієї таблиці:

Повіти й ключі	Яка місцевість			
	I	II	VI	VII
	Села у %			
Васильківський	—	73	27	
Таращанський	—	100		
Богуславський	100			
Владиславський	100			
Виноградський	100			
Відшанський	100			
Уніський	—	—	—	100
Соф.-кумейський	100			

У Васильківському повіті до VI місцевості зараховано села, що більш на північ, де починаються менш родючі сіри ґрунти; в Таращанському повіті всі села віднесено до III-ої місцевості. 4 ключі Канівського і Звенигородського повітів і соф.-кумейський на Черкащині зараховано до найвищої I-ої місцевості з огляду на близькість до Дніпра і розповсюдження цукрової промисловості. Найнижчою місцевістю в маєтках Браницьких була VII місцевість, куди увійшли всі села унінського ключа на Радомищині, де відсутність особливих промислових вигід збігалась з дуже кепською неродючою землею.

На підставі пізніших матеріалів 1865—66 р.р. можна припустити, що найсправедливіше зараховано села на Таращанщині; коли тут і зустрічались місця менш родючі, то це компенсувалось чи наявністю великих садів чи левад.

На Васильківщині чулось більш нарікань з боку селян у III-ій місцевості, що подекуди нічим не відрізнялась від сіл VI-ої місцевості.

Не відповідала дійсності висока оцінка земель і вигід селянських в тих селах богуславського ключа, що за них говорилось у III-му розділі, як Яцюки, Бівці, Дибинці. Важко з'ясувати, оскільки висока була оцінка земель софійсько-кумейського ключа, бо немає ще порайонних даних, щодо умов праці на цукроварнях. Відомо лише, що селяни цього ключа обслуговували цукроварні свого пана у вільшанському ключі, а також працювали на заводах інших панів Черкащини.

Відповідно до цих місцевостей встановлено „Местным Положением“ (с. 151) і розміри повинностей за 1 десятину днями пішими чоловічими, чи грішми. За цими розрахунками всі села, що їх зараховано до I-ої місцевості (ключі богуслав., владислав., виногр., вільшан., соф.-кумейський) мусили з 1 десятини одбувати 20 день, або платити оброку 3 карб. 30 коп.; на Таращанщині і частині Васильківщини припадало 16 день чи 2 карб. 70 коп., в другій половині Васильківщини — 12 день чи 2 карб. і, нарешті, в унінському ключі $9\frac{1}{2}$ день чи 1 карб. 50 коп.

Цим виданням „Местного Положення“ закінчився, можна сказати, підготовчий період реформи, її теоретичне обґрунтування.

Далі починається переведення в життя виголошених законів; утворюються місцеві органи, що мали керувати цією роботою.

Цей період практичної роботи можна поділити на 3 періоди: перший період закінчувався 1863 роком, коли польське повстання примусило уряд уважніше поставитись до селянської справи і переглянути деякі питання. За другий період можна вважати роки 1864—1867, час перевірки уставних грамот з'їздами мирових посередників і їх повірочними відділами і, нарешті, 3-ій період — це 1867—1872 р.р., коли робились остаточні одводи селянської викупленої землі.

Перший період, з огляду на політичний момент, що його перервав, має загальне значіння для всіх 3-х губернь „юго-западного края“; щождо другого й третього, то тут маю на увазі лише маєтки графів Браницьких; можливо, що в інших районах межі цих двох періодів трохи інші.

Перехожу до першого періоду. Переведення реформи в життя покладено на губерніяльні „по крестьянским делам присутствия“, мирові з'їзди і на мирових посередників; губерніяльному „присутствию“ належало головне керівництво і розв'язання скарг в касаційному порядку на мирові селянські установи. Мирові з'їзди були апеляційною інстанцією в усіх справах, щодо діяльності мирових посередників і керували організацією переведення в життя положень 1861 р. в повітах. Нарешті мирові посередники розв'язували в першій інстанції всі скарги й непорозуміння і керували новими органами сільського самоуправління.

Другим практичним кроком реформи після організації органів сільського самоуправління було укладання уставних грамот в 1862 році. Ці грамоти укладали пани самі, або з участю селян. Коли ж пан не хотів цього робити, то це доручалось мировим посередникам. До березня 1862 року по всій Росії не було складено і $1\frac{1}{10}$ уставних грамот; пани не поспішали приступати до селянської справи. Коли ж мировим посередникам доручено прискорити цей процес, то до серпня число готових уставних грамот доходило вже до $1\frac{1}{2}$ ¹⁾.

В маєтках графів Браницьких уставні грамоти скрізь уклали самі уповноважені Браницьких і без участі як селян, так і мирових посередників. Уповноваженими графів Браницьких були перш за все їх головний управитель всіма маєтками Раковський і ще 4 шляхтичі з Волини — пани Веселовський для Васильківщини, Жабоклицький для Звенигородщини і Черкащини, Дембицький для Канівщини і Узембо для унінського маєтка на Радомищині. Раковський, видно, керував усіма справами і безпосередньо приймав участь у переведенні реформи на Таращанщині і часом виїздив на сесії мирових з'їздів і в інші райони, якщо справа була дуже серйозна.

Можна підкреслити, що в маєтках Браницьких на серпень укладено вже всі уставні грамоти: очевидно, тут це враз організували і квапились скоріше скінчити.

Уставні грамоти являлись дуже важливим документом, де визначалось на майбутнє до викупу господарчий стан кожного селянина і його відносини до пана. До кожної уставної грамоти додавався і подвірний опис, а часом список вільних жителів, що їхні землі були в „черезполосному“ володінні з селянськими полями.

В уставних грамотах Браницьких, крім офіційної частини—відповідей на друковані запитання, є чимало ще „додаткових статей“ приписаних у кінці, що виявляли бажання власника закріпити і надалі деякі моменти того ладу, що ось мав повалитись.

Всі ці додаткові статті можна звести до таких головних пактів: 1) заборона викурювати і продавати горілку, щоб цим не підривати панської торгівлі, 2) виключне право за паном рибної ловлі і мисливства на всіх панських і селянських землях, 3) заборона користуватись лісом, 4) виключний обов'язок селян держати в порядку всі шляхи, мости і греблі на панській і селянській землі.

Крім цих пактів, що зустрічаються у багатьох уставних грамотах (щось із 70%) було ще кілька відмінних додаткових статей, що залежали від особливих місцевих умов. Так, в 4-х селах богуславського ключа і в 6-х владиславського селянам дозволялось, як і раніш, користуватись тими займищами і левадами, де вони в 1850 році, за згодою пана, розвели садки; тільки тепер вводилось обмеження: можна було користуватись фруктами з дерев, що росли вже, а нових садити або щепити не дозволялось.

В уставній грамоті села Расави владиславського ключа зазначалось, що останніми часами тут значно розвинулась торгівля, селянам вона дає чимало користи і тому торговельний плац пан залишає у виключному своєму володінні.

У селі Дибинцях богуславського ключа глинища були на спільному вигоні селян і пана; в уставній грамоті щодо цього зазначалось, що власне вся поверхня вигона є власність пана і в разі потреби він може ці шахти перенести в інше місце тощо.

1) Корнилов, — Деятельность мирових посередников. „Великая реформа“, т. V, с. 246.

До §-18 уставної грамоти міста Білої Церкви додавалось зауваження, що селяни мусять охороняти завжди панську власність і свою, ніколи не робити шкоди ні панові, ні один одному—одним словом, зобов'язуються поводитись „нравственно и благопристойно“. І лише за таких умов вони можуть мати надію, що пан дозволить їм викупити частину його землі у власність. Отже, тут ще виключалась можливість обов'язкового викупу.

Ці перші уставні грамоти тоді ж у 1862-му році перевіряли мирові посередники в присутності уповноважених від селян. Селяни поставились з великою недовірою до цього першого акту їхнього визволення і на запити мирових посередників здебільшого нічого не відповідали. Лише в 2-х селах білоцерківського ключа селяни сказали, що в них відібрано частину інвентарної орної землі, в 3-х селах на Тарашанщині жалілись на великі викупні платежі і в 2-х селах владиславського ключа хотіли повернути відібрані левади й садки.

Може протоколи мирових посередників цього періоду писали так стисло й офіційно, але більш немає відомостей за цю першу перевірку уставних грамот.

На цьому й закінчується перший період переведення в життя реформи 1861-го року.

Лише з другої перевірки 1865—66 рр. відомо, що в 1862 році уповноважені Браницьких ніде відібраної інвентарної землі селянам не повернули; вони тільки зафіксували в цих уставних грамотах 1862 року фактичне користування селян землею і то з великими урізками. Проте всі ці грамоти мирові посередники „затвердили“ і таким чином селяни стали „тимчасово обов'язаними“ до викупу.

Далі трапилось польське повстання, що примусило уряд знову звернути особливу увагу на місцеві соціальні стосунки; щоб привернути до себе селян, треба було трохи притиснути панів Поляків. Але 3 брати Браницькі, як вже говорилося у 1-му розділі, належали до групи, що орієнтувалась на російський уряд і через те в повстанні участі не брали.

Відтепер у спішному порядку видають додаткові закони і положення, що мали прискорити справу викупу землі в цьому небезпечному з політичного боку „юго-западною крає“.

30-го липня 1863 року „признавая необходимым ускорить в губ. Киевской, Подольской и Волынской прекращение обязательных отношений“¹⁾ видається новий закон, що складається з 8 пактів: 1) всі „обов'язкові“ відносини припиняються з 1-го вересня 1863 року, 2) селяни відтепер вже вважатимуться за власників, а не за „тимчасово обов'язаних“, 3) оброк і викупні платежі зменшуються на 20%, 4) викупні платежі селяни вносять в повітові скарбниці, 5) після свідчення, що уставну грамоту укладено за правилами, вони перетворюються на викупний акт, 6) викупна ссуда капіталізується з 6%, 7) в міру перетворення уставної грамоти у викупний акт пан одержує гроші за правилами, 8) все, що досі видано в цій справі, не касується.

Що цей закон видавався наспіх видно з того, що в пп. 4 і 7 дається: це робитиметься за правилами, що їх ще видадуть.

2-го листопада цього ж року видається розпорядження, щоб заснувати в Києві тимчасову комісію для виконання закону 36-го липня²⁾. Комісія ця складається з 2-х членів: від міністерства внутрішніх справ і від міністерства фінансів під керівництвом генерал-губернатора. В 1864 році склад цієї комісії ще збільшено.

¹⁾ Всезбірка законів, том XXXVIII, с. 3928. ²⁾ Вс. Зак., т. XXXVIII, с. 40175.

Положення головного комітету від 10-го серпня 1864 року визначає остаточно розмір громадської землі, а додатковий закон до 8-го жовтня 1863 року дозволяє губернським „присутствиям“ робити знижки не більш як на 15⁰/₁₀ з викупної суми; коли ж є потреба в більшій знижці, то звертатись до київської тимчасової комісії¹⁾). Дуже важливим є ще закон від 4-го квітня 1865 року — „височайше“ затверджене положення головного комітету „об устранинии затруднений, встречаемых при изыскании и возстановлении границ инвентарного надела крестьян в помещичьих имениях юго-западного края“ і доповнення до нього „о крестьянских фруктовых садах в помещичьих лесах Юго-Западного Края²⁾). Складається воно з 6 п.п.: 1) коли селяни бажають залишитись на землі, що їй пан перемінив, то для цього треба подати громадський присуд не менш як $\frac{2}{3}$ всіх хавяїв, 2) коли ж цей обмін інвентарної землі трапився в наслідок поділу спадщини, продажу, переселення, чи реорганізації господарства, то пропонується селянам і панові увійти в добровільну згоду чи податись на вирішення третейського суду, 3) коли ж не відбудеться ні добровільної згоди, ні третейського суду, то селянам повертається інвентарна земля oprіч зазначеного в §-2 і дається певна нагорода, 4) зменшена викупна плата затверджується губернським „присутствием“, 5) якщо в цьому виникатимуть якісь особливі труднощі, то мировий з'їзд звертається до губернського „присутствия“ і далі до генерал-губернатора. В додаткові за фруктові сади в лісах панських визначався дуже важливий момент: якщо сади в інвентарі і не вписані, але селяни користуються ними з 1847 року, то вони вважаються за селянські; сади ці викупляються за оцінкою польової землі і пан має право викупити їх у селян або замінити на відповідну землю, залишивши старі сади на 15 років у користуванні селян. В 1867 р. видається закон про право на рибну ловлю у викуплених наділах.

Крім цих найголовніших розпоряджень ще чимало за цей час вийшло постанов головного комітету „височайше“ затверджених, що уточняли деякі неясні місця „Местного Положення“ і фіксували практику мирових з'їздів.

Отже, польське повстання 1863 року прискорило перехід селян із становища „тимчасово-зобов'язаних“ у власників викупленої землі, бо уряд квапився скоріше „із'ять“ їх із під влади бунтівничого польського пана, щоб не утворилося небезпечної спілки.

З 1864 року в маєтках Браницьких починається вдруге детальна перевірка уставних грамот з'їздами мирових посередників і їх повірочними відділами. Протоколів цих перевірок залишилось лише з 50⁰/₁₀ сіл на Васильківщині і 10⁰/₁₀ на Таращанщині. Далі ця перевірка в цьому році припиняється і в цих самих селах знова починається вже в 1865 році, при чому використовуються і ці протоколи 1864-го року. Що саме викликало такий повторний перегляд—прямих вказівок немає—може зміна складу мирових посередників після повстання, чи може нові закони, що їх не застосовано ще підчас перевірок 1864-го року, особливо закон з 4-го квітня 1865 року. Селяни на засіданнях мирових з'їздів в 1864 році (якщо вважати, що ці протоколи відбивали дійсний стан речей) давали дуже неповні відповіді, хоч в половині сіл зазначали в приблизних числах відібрану інвентарну землю.

Остаточна перевірка уставних грамот 1862-го року починається в маєтках Браницьких в 1865—66 роках; в 92⁰/₁₀ сіл перевірено грамоти в 1865 році і лише в решті сіл Канівського повіту і Таращанського закінчено це в 1866 році.

¹⁾ Іб., т. XXXIX, с. 1116. ²⁾ Іб., т. XL, с. 41510.

В ці роки селяни скрізь давали вичерпуючі відомості щодо відібраної землі, різних угідь і заявляли незадоволення на дуже високі викупні платежі.

Крім колективних заяв підчас засідань мирових з'їздів поступали і персональні заяви від окремих хазяїв, при чому часто подавались документи на право володіння відібраною землею від попередніх власників, як наприклад Гогера на Таращанщині, Любомирського на Канівщині і Звенигородщині й інших. На засідання мирових з'їздів викликалось 6 уповноважених від селян: три з того села, уставні грамоти якого перевірялись, а три – свідки сусідніх сіл. Також запрошували уповноваженого від пана, щоб він давав пояснення до заяв селян. В 10% сіл (ключів білоцерків. і богуслав.) уповноважені Браницьких не з'явились, а лише згодом прислали свої спростовання у писаній формі.

В деяких селах на засідання мирових з'їздів крім уповноважених селян з'являлись всі селяни. Таким чином перевірки уставної грамоти відбувались на повному сільському сході. В 3-х селах (2-х вільшан. ключа і 1 соф.-кум.) самі члени мирових з'їздів покликали всіх хазяїв, щоб остаточно розв'язати непорозуміння, в інших випадках селяни просто заявляли, що хочуть все чути. В 2-х селах селяни зовсім відмовились обирати уповноважених на сесію мирового з'їзду, кажучи, що вони нікому не можуть доручити такої важливої справи і з'явились у повному складі на засідання.

Звичайно перевірка уставних грамот відбувалась за таким порядком: спочатку вислухували відповіді селян на запитання: чи правильно зазначено в уст. гр. кількість дворів і рев. душ., які зміни трапились в складі садибної і польової землі від інвентарних часів і які ще є особливі й особисті заяви селян; після цього давав свої спростовання уповноважений пана; тоді мировий з'їзд вів слідство, допитував свідків, їздив з уповноваженими оглядати якість земель і визначати інвентарні межі; як що землемір не встиг ще скласти пляна, то засідання переривалось на кілька день, а то й на більше. Маючи вже всі дані, члени мирового з'їзду остаточно вирішували скільки землі належало селянам і скільки грошей за неї вони мусили платити.

Найтруднішим питанням цієї діяльності мирових з'їздів було встановити справжні інвентарні межі.

Щодо цього, то всі села в маєтках Браницьких можна поділити на три групи: до першої належать такі, що в них ніяких змін з часів інвентарних в земельних межах не відбулось; до другої групи можна зарахувати села, що в них частково було змінено інвентарні межі, або й цілком, але селяни добре пам'ятали число хазяїв кожного розряду за інвентарних часів і, нарешті, до третьої групи належать такі села, де інвентарні наділи по кілька разів перемінялись і селяни зовсім не могли пригадати числа хазяїв 1847-48 р.р.

Вже з попередніх розділів цієї роботи ясно, що до першої групи належало небагато сіл: Браницькі досить свавільно розпоряджались інвентарною землею селян; отже, таких сіл було всього по всіх маєтках 7% в ключах Таращанського і Васильківського повітів та в богуславському ключі. Це переважно села, що лежали далеко від промислових закладів і не мали особливо цінних угідь. Більшою була третя група (11% всіх сіл.) в ключах богуслав., владисл., виноград. і білоцерківському; сюди можна залічити головним чином дуже великі села (1000 і більше рев. душ), де селяни не могли пам'ятати інвентарних розрядів, як наприклад, Медвин богуславського ключа, Зеленки і Карапиші владислав. ключа й інші. Нарешті, найбільшою була друга група (82%), тут треба було лише

перевірити заяви селян і на підставі їхніх відомостей встановити колишні межі.

Ще великою мірою стояло на перешкоді те, що скрізь у маєтках були різні земельні облікові одиниці (про це згадувалось вже в II розділі) і членам мирових з'їздів доводилось визначати якого саме розміру була тут різа, хоч кількість різ в наділі вже було відомо.

Найчастіше в таких випадках звертались до церковної різи, бо численні свідчення місцевих селян і свідків довели, що за інвентарних часів селянська і церковна різа були однакові. Коли ж церковної землі не було в селі, чи різи церковні вимірювались інакше, то землемір з доручення членів мирового з'їзду вимірював 10 селянських ділянок і виводив якусь середню цифру.

Найбільш свавільно визначалась величина інвентарного наділу в селах на Таращанщині і на Васицьківщині: коли не можна було точно встановити інвентарні межі, то мировий з'їзд просто додавав до фактичного селянського користування ще 3⁰/₁₀ з панської землі, бо, мовляв, вже доведено, що скрізь у маєтках Браницьких урізано інвентарної землі від 1¹/₂ до 4⁰/₁₀ і завжди брали середнє число — 3⁰/₁₀. Через те я й гадаю, що в ключах Таращанщини і Білоцерківщини далеко не всю інвентарну землю одержали селяни, бо в тих селах, де інвентарні межі не загубились і тут траплялись урізки в 10 — 20⁰/₁₀. Можна припустити, що мирові посередники цих районів чинили на користь пана цілком свідомо: одночасово провадилась перевірка уставних грамот у вільшанському ключі і їм при бажанні могло бути відомо, скільки наприклад там урізувалось селянської землі.

Для визначення числа хазяїв кожного розряду у мирових з'їздах були виписки з інвентарів, але далеко не для всіх сіл. Виявилось, що в цих виписках траплялось чимало помилок і доводилось їх виправляти на загальному сході. Як вже зазначалось раніш таких інвентарних виписок на окремі села було небагато і то дуже часто в них траплялись помилки: тяглих і піших господарств показано менше, а городників більше, особливо в маєтках з родючою землею. Члени мирового з'їзду покликались ще на свідчення селян сусідніх сіл, але вони здебільшого могли лише сказати, який був інвентарний наділ у кожного розряду, а щодо числа хазяїв у розрядах, то вони певних відомостей дати не могли.

На доказ своїх прав уповноважені пана подавали на розгляд мирових з'їздів економічні інвентарі і пляни 1842 — 46 р.р. а часом і 1850 р.р. Виявилось, що в цих панських документах, складених для власного вжитку, було менш помилок, ніж у офіційних інвентарях 1847 — 48 р.р. Але траплялось, коли уповноважені Браницького навмисне робили потрібні їм написи на плянах; тоді, звичайно, виходило не на користь селянам.

По деяких селах маєтків Браницьких складались із селянами добровільні викупи угоди. Ріхтер¹⁾, кажучи, що всього таких умов складено в „юго-западном крае“ щось 6,5⁰/₁₀, підкреслює, що власне вони нічим не відрізнялись від звичайних урядових викупів, бо скрізь доводилось їх перевіряти. В маєтках Браницьких такі угоди складались у 14 селах (6⁰/₁₀); з них 10 сіл на Таращанщині й 4 в богуславському ключі на Канівщині, при чому в 10 селах в кінці 1863 року й в 4-х в 1862 році. Проте в 1865 році всі ці добровільні угоди оскаржили селяни в київськ. губ. „присутствии“ і в кінці 1865 року мирові з'їзди виїздили в ці села і провадили перевірку на загальних умовах.

¹⁾ „Материалы по вопросу о земельной наделе бывших помещичьих крестьян и о севритугах в юго и северо-западных губерниях России“. „Вестник финансов, промышленности и торговли 1900 г.“ № 39, с. 585.

Підчас перевірки виявилось, що в цих селах на добровільних умовах у селян було відібрано землі:

Повіти і ключі	Села	Садибна		Сади		Орна і сін.		Гром. ораяк		Вигін		Лева- ди		Разом		‰/‰	
		д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.		
Таращ.	Болкуни . . .	—	—	11	1700	—	—	—	—	—	—	—	2	1700	131	2096	14,3
	Миколаївка . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	54	1138	10,9
	Улашівка . . .	—	—	51	513	58	—	—	—	—	—	—	—	—	210	—	10,6
	Потоки	—	—	14	1358	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	1358 ¹⁾	—
	Попружна . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	134	—	16,8
	Хрещаті Яри . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	155	16,6
	Криве	—	—	21	1120	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19,7
	Юшкові Роги . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	96	—	17,2
	Лісовичі	—	—	227	1719	—	—	—	—	—	—	—	—	—	236	1719	10,9
	Сідл. сл.	—	—	30	716	—	—	—	—	—	—	—	—	—	49	716	—
Богуслав.	Медвин	31	1623	670	371	315	1295	—	—	—	—	—	—	1017	889	22,1	
	Мисайлівка . .	—	—	19	1331	949	205	55	635	—	—	51	—	1074	2233	42,7	
	Чайки	32	782	—	—	211	1042	114	322	131	—	—	—	489	884	50	
	Лютери	43	—	—	—	145	2103	—	—	34	1655	—	—	224	472	54,1	
	Разом	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4642	1358	36	

Крім цього ще непридатні землі не було зараховано в умови (також 36‰), а решту непридатної зарахували як придатну. Отже, ці умови нічим не відрізнялись від звичайних уставних грамот 1862 р.: так само відібрано великий ‰ орної землі і сіножаті (богусл. ключ) і всі сади селянські, що були розташовані в лісах і панських полях як Лісовичі, Медвин, Сідл. слобода, Криве, Потоки, Улашівка, Болкуни. Особливо багато не одержали інвентарної землі за цими умовами 4 села богусл. ключа (від 22 до 54,1‰); на Таращ. найбільше відібрали землі у Кривому, далі Юшкових Рогах, Попружні і Хрещатих Ярах. В селах Мисайлівці і Чайках (богусл. кл.) селяни навіть не знали, що складено такі умови і довідались за це лише в 1865 р.; в с. Лютерах на сході, коли умова складалась не було законної кількості (2,3 хазаїв) і пан загрожував, що коли не погодяться на ці умови, то їх не буде звільнено від повинностей.

Медвинські селяни за цією умовою переплатили аж 12‰ від всієї викупної позики; також Болкунам і Юшковим Рогам Браницький мусив повернути більше 20 тисяч переплачених грошей.

Особливо цікава добровільна викупна умова в с. Кривому на Таращанщині де зазначено: „вследствие особого благодеяния и милости“ Олександра Браницького 9-ти селянам зменшується плата за садиби (всього 33 карб.), дарується всім селянам $\frac{1}{5}$ всього викупу і дається в безплатне користування (спільне з паном і вільними жителями) 11 дес. 1920 саж. панської землі для випасу худоби. Селяни цю умову підписали, а згодом виявилось, що не зважаючи на ці „благодеяння“, вони втратили 19,7‰ інвентарної землі (в тому числі 21 дес. садків) і переплатили зайвих грошей за 2 роки щось із 800 карб.

На підставі перевірених відомостей мирові посередники складали нові уставні грамоти 1865 — 66 року, які після перегляду київ. губ. „присутствием“ перетворювались на викупні акти. Останні йшли на затвердження головного викупного „учреждения“ і після того селянам видавалась „данная“ і робився остаточний „отвод“ землі.

¹⁾ Відомості неповні.

Отже цей другий період і закінчується перетворенням уставних грамот у викупні акти.

За перевіреними уставними грамотами 1865 — 66 р. р. селянам всього повернено 10,5% (приблизно) відібраної інвентарної землі.

Скільки саме селян викупило землю в маєтках Браницьких вже значалось, тепер розглянемо скільки землі селяни одержали за перевіреними уставними грамотами 1865 — 66 р. р.

П о в і т и і к л ю ч і														Р а з о м			
Василь-ківський		Тара-щанський		Богус-лавський		Вино-град-ський		Вільшан-ський		Унін-ський		Софій-сько-ку-мейський		Р а з о м			
дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.	дес.	с.		
127035	1041	52255	633	27600	35	27688	401	15392	31	13317	410	6770	310	3780	1301	273.838	1562
у																	
%																	
46,3		19		10		10,1		5,6		4,8		2,4		1,3		—	

З цієї таблиці видно, що всього селяни викупили за допомогою уряду 273.838 дес. 1562 саж. землі, при чому біля половини (46,3%) припадало на села Васильківщини, майже 1/5 на села Таращанщини, трохи більше як 1/5 на 2 ключі Київщини, 1/10 на 2 ключі на Звенигородщині і невелика частина на ключі унінський і соф.-кумейський. Взагалі селяни викупили 56,4% всієї землі, що належала Браницьким в цих повітах. Крім цього було ще подаровано землі:

Повіти і ключі	Села	Садибна		Орна		Вигін		Болото		Непрід.		Разом	
		д.	саж.	д.	саж.	д.	саж.	д.	саж.	д.	саж.	д.	саж.
Тар.	Войнар.	5	1394	—	—	—	—	—	—	57	2310	63	1304
	Юрківка	15	400	—	—	—	—	—	—	—	—	15	400
" "	Сніжки	—	—	—	—	11	1680	9	1968	—	—	21	1248
	Юшк. Роги	1	1008	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1008
" "	Болкуни	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	—
	Уляшівка	—	—	—	30	14	—	—	—	—	—	44	—
Богус.	Мисайлівка	3	797	—	—	—	—	—	—	—	—	3	797
	Виног.	Погибляк	—	—	—	—	19	1680	—	—	—	—	19
" "	Павлівка	20	—	—	—	14	1323	—	—	—	—	34	1323
	Кам. Брід.	—	1200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1200
" "	Вотилівка	—	600	—	—	22	1117	—	—	—	—	22	1717
	Боярка	—	—	22	—	—	—	—	—	—	—	22	—
" "	Босівки	4	1536	16	120	—	—	—	—	—	—	20	1650
	Ріпки	—	—	21	859	—	—	—	—	—	—	21	859
" "	Парадівка	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	3	—
	Вільш.	Вербівка	15	—	6	—	—	—	—	—	—	21	—
" "	Тарас.	7	1235	—	—	—	—	—	—	—	—	7	1235
	Товсте	—	—	13	1000	—	—	—	—	—	—	13	1000
Р а з о м		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	349	30

Ці 349 д. 30 саж. подарованої селянам землі склали 0,1% всієї землі, що перейшла до селян. Цікаво відзначити, що 1 д. 1008 саж. в Юшко-вих Рогах, 16 д. 120 саж. в Босівці і Вотилівці 22 д. 1117 саж. подаровано під школи. А взагалі дарували Браницькі ці землі, щоб схилити селян

на якісь вигідні для себе умови. Так в с. Павлівці подаровано 20 д. на нові садиби і 14 д. вигону за те, що селяни згодились залишити розмежування земель 1850 р.; в Парадівці подаровано 3 д. орної землі за обмін 14 д. панської землі для вільних мешканців; також за вигідний обмін подаровано 13 д. 1000 саж. орної землі в с. Товстому. За причини інших дарунків відомостей немає, проте можна вважати, що скрізь це робилось багачи на увазі певну вигоду панського землекористування; особливо багато подаровано в с. Улашівці—30 д. орної і 14 д. вигону. Взагалі подаровано найбільше орної землі—31,6%, тоді садибною—26%, вигона—22,9%, непридатної—18%. Можливо, що це неповні відомості, особливо щодо Васильківщини, де також бували обміни між паном і селянами.

Крім цього відомо, що 94 д. 1.799 саж. викупили селяни без допомоги уряду, за готівку: це в м. Вільшаному викуплено 2 д. 1.946 саж. садибною землі і 35 д. поля, у с. Винограді (вин. кл. на Звен.) 7 д. 1.638 саж. поля і в м. Боярці (виногр. ключ на Вол.) товариство селян викупило 49 д. поля за особливою умовою з паном. Що це було за товариство і яка умова, нажаль, невідомо. Ця земля складає 0,03% всієї землі, що перейшла до селян. Отже всього селяни одержали 274.282 д. 936 саж.

Скільки було в кожному повіті і ключі окремо орної садибною і різних угідь видно з таблиці № 14; % садибною землі коливався між 8 і 12, лише в соф.-кум. кл. 22,3%. Найменш садибною було в унінському ключі, а найбільш в соф.-кум. кл. Орна земля разом з сіножаттю становила 58—82%, найменш було у богусл. кл. і найбільше у Таращанському і Васильківському повітах. В унін. і соф.-кум. кл. сіножаті окремо становили великий % особливо в унін. кл. Менш ніж в унін. кл. було орної землі в малоземельному софійсько-кум. ключі за кошт мабуть 16% непридатної. Щодо садів, то найбільше їх було у богусл. кл. (5,6%); тут треба підкреслити, що дуже велике число садів припадало лише на кілька великих сіл і містечок, так, наприклад, на Таращанщині в м. Ставищу і селі Роскішному було разом 623 дес. садків, а в селі Медвині богуславського ключа—670 дес.; в решті сіл садків було небагато. Зовсім їх не було в унінському і соф.-кум. ключах. Левад найбільш було у соф.-кум. кл. і у вільшанському ключі; вигонів взагалі у селян було мало, лише в унінському ключі найбільше; тут за вигони правили великі шматки неродючої землі. Випусків і пустирів найбільш було в богуслав. кл., а в соф.-кум. ключі їх зовсім не було; % непридатної землі коливався між 3 і 16; в соф.-кум. і унінськ. ключах піднімається до досить високої цифри. Також багато і в богусл. ключі. Що саме зазначалось під терміном „гони“—мені не зовсім ясно; взагалі на гони ще міряли в деяких селах сіножаті, але із справ не видно, щоб ці 0,02 і 0,4% на Васильківщині й Таращанщині були сіножаті. Це невеликий % землі відійшов під громадські будинки, як волосні управи, школи, запасні хлібні магазини. Нарешті, лісу одержали тільки селяни одного села Мигалки в унінському ключі в обмін за 278 дес. 100 саж. „поляни“—201 дес. 800 саж. будівельного лісу, що складало 46,5% всієї їхньої землі. Що це були за „поляни“, яку господарчу цінність вони мали для Браницьких не вдалося з'ясувати, але це факт виключний, бо ніде більш не тільки не давалось лісу, але й заборонялось в тій чи іншій формі ним користуватись.

Це так розподілялась земля поміж цілими ключами, а тепер розгляньмо, які наділи одержали селяни за уставними грамотами 1865—66 р. в кожному повіті і ключі. На таблиці № 15 зазначено наділи орної землі і сіножатів у кожного розряду—піших і тяглих. На Васильківщині найбільший % піших дворів а в між 7—8 десят., досить великий %—

5 десятин і менший—9 десятин. На Таращанщині найбільше було по 6 десятин, більш як $\frac{1}{5}$ —по 7 дес. і невеликий $\frac{1}{10}$ по 8 і 10 десятин, чого не було вже на Васильківщині. В богуславському і владиславському ключах найбільше піших дворів мали по 4 дес., досить значний $\frac{1}{10}$ по 5 дес. і менше по 6 і 7—8 дес. Ще менші піші наділи були у виноградському й вільшанському ключах: майже $\frac{1}{2}$ мали по 3 дес., а решта майже нарівно по 4, 5, 6 і 7 десятин. $\frac{1}{3}$ дворів унінського ключа мала по 2 дес., трохи менше по 4 і 5 дес. і досить великий $\frac{1}{10}$ по 10, 12 дес. і $\frac{2}{10}$ по 15 дес. У соф.-кум. ключі були тільки наділи в 2 і 3 дес., при чому $\frac{6}{7}$ становили 2 дес.

З цього огляду видно, що більше великих наділів було в селах Таращанщини й Васильківщини, при чому Таращанщина стоїть на першому місці. Далі йдуть ключі з меншими наділами—богуславський і владиславський, потім із ще меншими виноградський, вільшанський і нарешті найменші наділи були у соф.-кум. кл. Унінський ключ займав трохи виключно становище: тут не було зовсім тяглих в такому розумінні, як в інших ключах, і через те піші наділи зустрічаються і дуже малі—по 2 дес. і великі, як ніде, по 12 і 15 дес.

Порівняємо тепер цю таблицю з відповідною таблицею інвентарних часів (№ 11), щоб констатувати, які зміни трапились за ці 12—13 років і що дала селянам реформа 1861 року.

Перш за все в 1847—48 р.р. у всіх повітах і ключах найбільший наділ був в 7 д., крім унінського, де було 15 д. В 1865—66 р.р. унінський там само залишається, але немає зовсім цього наділу в соф.-кум. ключі, зате на Таращанщині найбільший наділ збільшується. Далі, на Васильківщині за інвентарних часів всі піші наділи були однакові—по 7 д. 1638 саж.; в 1860 р.р. таких наділів залишилось лише $\frac{75}{100}$, а $\frac{90}{100}$ трохи зменшились і $\frac{150}{100}$ зменшились значно—до 5 десятин. На Таращанщині хоч тепер і з'явилися більші наділи, зате переважний наділ зменшився з 7 д. 1.638 саж. до 6 дес. В богуславському і владиславському ключах також зменшився переважний наділ з 5 д. 1.828 саж. до 4 дес. У виноградському ключі раніш переважав наділ в 7 дес., тепер в 3 д.; у вільшанському було нарівно наділів по 6 д. і 3 дес., а тепер майже половина по 3 д. і лише $\frac{1}{7}$ по 7 десятин. В соф.-кум. ключі переважний наділ також зменшився з 4 д. до 2-х і зовсім втрачено наділ в 7 дес. В унінському ключі переважав за інвентарних часів наділ в 10 дес., він же був найменший; тепер переважав, як і в соф.-кум. ключі 2 дес., а великі наділи вже становлять невеликий $\frac{1}{10}$.

Тут треба підкреслити, що на Таращанщині походження наділів в 8—10 дес. в 1860 р.р. не зовсім ясне. Це було лише в 2-х селах—Северинівці і Гострій Могилі, що за них немає повних протоколів засідань мирових з'їзтів. Взагалі мирові посередники намагались дорівняти піший наділ 1860 р.р. до пішого інвентарного наділу і це мало де вдавалось, бо хоч і поверталась відібрана паном інвентарна земля, але зате збільшилось населення.

Перехожу до тяглого наділу 1860 р.р. (табл № 15). За інвентарних часів здебільшого тяглий наділ був у двоє більший за піший. В 1866 р. це залишилось у невеликому $\frac{1}{10}$ сіл. Так, на Васильківщині тільки в $\frac{40}{100}$ сіл тяглий наділ був подвійний проти пішого, при чому інвентарного розміру залишилось тільки $\frac{20}{100}$; решта всі „додаткові“ наділи були менші за піший. На Таращанщині подвійних тяглих зовсім не було: всі були менші. Чимало залишилось подвійних наділів в богуславському й владиславському ключах порівнюючи з іншими ключами. У виноградському і вільшанському ключах порівнювати було менш однакових наділів і розмір їх не змі-

нився. Найбільш однанових наділів залишилось у соф.-кумейському ключі, зате цей наділ на $\frac{1}{3}$ зменшився.

Коли взяти окремо додаткові наділи, то бачимо, що (таблиця № 15) найбільший додатковий був 7 дес., що зустрічається на Васильківщині, Таращанщині і в ключах богуславському і владиславському, при чому найбільший $\frac{0}{10}$ цього наділу був на Таращанщині. Найменший тяглий в 2 дес. був лише в соф.-кум. ключі на Черкащині. 3 дес. складало $\frac{4}{6}$ тяглих наділів у вільшан. ключі і більше половини у виноград. ключі. Додатковий наділ в 4 дес. складав $\frac{3}{4}$ наділів на Васильківщині, майже $\frac{1}{3}$ на Таращанщині і в ключах богуславському й владиславському. Наділ в 5 д. у великих $\frac{0}{10}$ зустрічається тільки у богуслав., владислав. ключах і в невеликому $\frac{0}{10}$ в соф.-кум. ключі. Наділ в 6 д. переважав у виноград. ключі, менше в богуслав., владислав. і невеликий $\frac{0}{10}$ у вільшан. ключі і особливо на Васильківщині.

Таким чином тільки на Таращанщині у великій кількості сіл залишився найбільший додатковий наділ в 7 д.

Землі інших інвентарних наділів бичкових чи напівтяглих, четверних і плугових, що їх було скасовано, цілком розтанули в загальній масі землі через збільшення населення і вплинули мабуть лише на те, що піший і тяглий наділи не в такій мірі зменшились.

Гадаю, що на Васильківщині і Таращанщині наділи 1860 р.р. мусять бути більші, бо в цих повітах не всю інвентарну землю одержали селяни через свавільне вираховання мирових з'їздів, як вже це зазначалось.

Київський губерніяльний комітет і „комісія“ київ. хотіли зовсім ігнорувати інвентарний тяглий наділ, а запровадити новий „нормальний“, який би ще більше зменшив селянське землеволодіння. Проте, у вищих інстанціях взяв гору погляд, що треба залишити більші наділи і, як компроміс, з'явився цей „додатковий“ наділ. А підчас переведення реформи в маєтках Браницьких їх уповноважені вживали всіх заходів, щоб заховати відомості за інвентарні великі наділи.

Трохи важко порівнювати ці 2 таблиці (№№ 15, 11), бо їх складено за різними принципами, — характер матеріалу не дає змоги зробити інакше, проте й тут яскраво виступає факт великого зменшення наділів, особливо в ключах з неродючою землею, як унінському і соф.-кумейському, а також в місцях, де за інвентарних часів було чимало великих наділів, як Васильківщина й Таращанщина.

На таблиці № 16 визначено величину садібних наділів кожного розряду і в кожному повіті і ключі.

На Васильківщині і Таращанщині тільки найбільший $\frac{0}{10}$ тяглих мали наділи між 1 і 2 дес.; половина піших і більш як $\frac{0}{7}$ городників мали наділи менші за 1 дес. Взагалі тяглі на Васильківщині були краще забезпечені садибами, ніж на Таращанщині, бот тут менший їх $\frac{0}{10}$ мав наділи до 1 дес., досить значний 2—3 дес. і невеликий $\frac{0}{10}$ 8—9 дес., тоді як на Таращанщині більше було з найменшими наділами і найвищий сягав лише 6—7 дес.

Невеликий $\frac{0}{10}$ городників мав найбільші наділи на Васильківщині.

Так само в ключах богуславському, владиславському, виногр. і вільшанському найбільший $\frac{0}{10}$ тяглих мали наділи 1—2 дес. і значно менші піші й городники; тільки в богуславському ключі були наділи у тяглих найбільші—12—13 десятин. Невеликий $\frac{0}{10}$ піших в цих 4-х ключах мали більші наділи ніж на Васильківщині й Таращанщині—по 9—10 дес. Городники тут великих наділів не мали. В унінському ключі піші наполовину мали невеликі наділи і більш як 3 дес. не зустрічається. Городники мали такі ж наділи, тільки більшому $\frac{0}{10}$ їх належали менші на-

діли. В соф.-кум. ключі найбільший $\%$ тяглих, як ніде в інших маетках, мав найменші наділи — менше як 1 дес. Тут піші й тягли садибні наділи майже однакові, лише у тяглих невеликий $\%$ мав до 6 дес., а в піших до 5 дес. А городники цього ключа трохи краще забезпечені землею, бо дисить великий $\%$ їх, як ніде в інших ключах, мав наділи 1—2 дес.

Взагалі, щодо всіх розрядів, найкраще садибною землею були забезпечені ті розряди, що мали і орної землі найбільше, щепто тягли, а піші мали менші наділи. Здавалось би, що городники, які не мали зовсім орної землі, мусили мати зате більше садибної. Фактично цього не було і городники в цілому найгірше були забезпечені садибними наділами.

Щождо великих садибних наділів у богуславському, владиславському і виноградському ключах і на Васильківщині—у тяглих (12—13 дес. у богуславському) і почасти у піших (виногр. 8—10 дес.), то це можна пояснити тут наявністю садків, левад і хуторів. У богуславському ключі в кількох селах селяни мали власні хутори окремо серед полів, що вони їх придбали за гроші ще до інвентарів і розводили там сади, пасіки, а один улаштував став і продавав рибу у панський двір.

Особливо багато мали садів селяни м. Ставища і с. Роскішного на Таращанщині. Ці сади були розташовані в лісах і лісових урочищах; тут крім фруктових дерев, мали селяни чимало лісу і трав'яних полян. Це видно з цієї таблиці.

Урочища і ліси	Під фруктов. дерев.		Під полянами		Під рідким лісом		Під самим лісом		Під левадами		Разом		
	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	д.	с.	
м. Ставище													
1. Ревуха	12	920	—	720	25	1225	25	768	—	—	63	1173	
2. Ковалиха	1	1296	3	1272	19	1464	13	358	—	—	37	1993	
3. Войнарівка	9	660	16	1752	56	1797	—	—	—	—	82	1809	
4. На Жовтій річці	3	2156	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	23	476	20	1344	101	2089	38	1066	—	—	187	2331	
с. Роскішне													
1. Ревуха	29	1587	7	2209	106	1672	163	1342	—	—	307	2012	
2. Ковалиха	6	1576	12	1176	36	2176	17	866	—	—	73	994	
3. Розсоховате	6	868	—	1505	29	1226	5	2284	—	—	42	2083	
4. Войнарівка ур.	—	2300	—	—	1	100	—	—	—	—	2	—	
5. Войнарівка ліс.	—	—	—	—	7	1272	—	—	—	—	7	1272	
6. Урочище	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1740	1	1840	
	43	1531	21	85	182	253	186	2092	1	1740	435	901	
Разом	66	2007	41	1429	283	2342	225	758	1	1740	623	832	
			У		$\%$		$\%$		$\%$				
			10.5		6.7		45.5		36		0.1		--

Поляни, що зазначені в другій графі, були між фруктовими і лісовими деревами, а на площі під рідким лісом селяни збирали сіно в Роскішному від 10 до 30 кіп, а оден, що мав 19 д. усіх угідь, збирав сіна 50 кіп. Цей $\%$ землі був найбільший, далі йде досить велика кількість самого лісу і самі сади становили лише 10,5 $\%$ всієї цієї площі. Ці сади в м. Ставищу складали 9 $\%$ всієї придатної землі; в селі Роскішному 20,9 $\%$. За постановою минулого з'їзду лише 25 $\%$ садів залишились на старих

місцях в м. Ставищу і 57,1⁰/₀ в Роскішному, а взагалі всього залишили на старих місцях по обох селах 36,3⁰/₀ десятин. Відомо ще, що всі сади в с. Роскішному належали 51 хазаїнам і мали 3.922 фруктових дерев. З цієї кількості садів лише 4,5⁰/₀ складали сади малі (6,1 дес.) й 5⁰/₀ по 3 дес., решта мала переважно 5, 6, 7 десятин і було кілька по 20, 19 і 18 десятин. Ще в Седлецькій слободі під садами було 10⁰/₀ всієї придатної землі і в м. Медвині на Канів. (богуслав. к.) 15,9⁰/₀.

Селянські садибні землі було перемішано з землями вільних мешканців, що так розподілялись по соціальному стану і таку мали кількість землі:

Повіті і ключі	Села і міста	Ск. землі		Соціяльне становище													
		д.	саж.	Число дворів	Двор.	Одгод.	Солдат.	Безсрочні	Жінки ряд.	Відпус. сол.	Казен. сел.	Вільні хліб.	Духов.	Міщани	Купці	Євреї	Громад.
					Д в о р и у ⁰ / ₀ ⁰ / ₀												
Виноград.	м. Боярка	6	192	13	—	23	77	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	с. Бродки	4	552	6	17	—	83	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Вотилівка	11	2232	16	26	12	25	6	13	6	—	—	—	—	—	—	—
	Кам'ян. Брід	5	1488	11	9	9	82	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Порадівка	15	1632	36	25	48	8	—	—	8	—	—	11	—	—	—	—
	Павлівка	21	672	19	31	69	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Погибляк	14	1368	15	34	—	21	13	—	13	1	—	—	—	—	—	—
	Ріпки	26	1104	44	15	49	—	7	13	9	3	—	—	3	—	—	—
	Товсті Роги	41	1008	64	36	44	3	3	3	8	—	—	—	—	—	—	—
Шубині Стави	16	1680	33	9	27	57	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Тар.	Ставище	11	288	60	14	14	50	7	1	3	1	—	1	5	—	1	1
	Скибино	166	2184	149	10	69	10	—	—	9	—	0,6	—	0,6	—	—	0,6
	Ружек	119	200	162	62	45	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Косяківка	3	24	10	—	—	60	10	—	20	—	—	—	10	—	—	—
	Войнарівка	40	216	81	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	В. Вовн.	5	1872	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Юрківка	19	360	31	27	62	5	—	—	3	—	—	—	—	3	—	—
	Миколаїв.	17	794	24	12	42	—	—	—	35	—	—	—	12	—	—	—
	Кердани	15	2256	36	—	38	62	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Лісовичі	33	1848	55	—	14	59	10	—	17	—	—	—	—	—	—	—
Сед. сл.	3	14	6	—	—	16	84	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Богус.	Медвин	44	207	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Мисайл.	6	1350	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Потоки	6	762	8	—	—	88	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12

Всього по виногр. ключі належало 163 д. 2227 саж., що разом з селянською садибною землею складали 14,3⁰/₀, в Таращ. повіті всього 539 д. 2374 саж. чи 24,8⁰/₀ і в Богусл. повіті 237 д. 580 саж. чи 3,8⁰/₀. Лише декілька дворян мали більш як 2 і 3 дес: решта садиби всі були менше 1 дес. Отже бачимо, що ⁰/₀ дворян досить значний, особливо у виноградському ключі на Звенигородщині—села Товсті Роги, Вотилівка, Павлівка, Порадівка і на Таращанщині—Юрківка і Криве, але особливо багато дворян в с. Ружек на Таращанщині (62⁰/₀); в Боярці, Косяківці, Керданах, Лісовичах, Седлецькій слободі і Потоках дворян зовсім не було. Однородців ще більше ⁰/₀ ніж дворян; лише в Бродках, Погибляках, Косяківці і Потоках їх не було зовсім. Дуже великий ⁰/₀ солдат, особливо в Потоках, Седлецькій слободі, Городках Кам'янім Броді і Боярці. Мабуть до цієї ж категорії можна зарахувати і слідуючі три рядки—безсрочні, жінки ря-

дових і відпускні солдати; тоді загальний $\frac{0}{100}$ солдат по селах ще збільшиться. Казенні селяни зустрічаються лише в 4-х селах, найбільше їх в с. Порадівці виноград. ключа; вільні хлібороби зазначені лише в с. Скибиному на Таращ. Ще був чималий $\frac{0}{100}$ міщан, особливо в с. с. Миколаївці, Порадівці і Косяківці. Інших категорій зустрічається небагато; в графі „громадяни“ зазначено чужоземців.

Ці відомості неповні, бо і в других селах згадуються вільні мешканці—лише не зазначено скільки їх і скільки мають землі.

Коли взяти середні цифри наділів на 1 двір і 1 ревізьку душу по повітах і ключах, то матимемо такі числа, щодо придатної землі:

П о в і т и і к л ю ч і															
Васильків.		Таращ.		Богуслав.		Владисл.		Виногр.		Вільш.		Унінськ.		Ссф.-хум.	
двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.	двір	р. д.
д е с я т и н и															
7,9	2,9	8,2	2,3	7,7	2,3	7,7	2,6	6,8	2,6	5,6	1,9	12,5	4,4	4,8	2

Коли це порівняти з таблицею Ріхтера¹⁾, то побачимо, що в маєтках Браницьких на Васильківщині і Таращанщині наділи придатної землі на 1 двір були більші, а на 1 рев. душу були більші на Васильк. і менші на Таращ. ніж в цілих повітах. У богуслав. і владисл. ключах наділи і на двір і на душу були більші ніж в цілому повіті. У ключах виногр. і вільшан. наділи на двір більші, а на рев. душу у вільш. кл. менші ніж в цілому Звенигор. повіті. В унінськ. ключі наділ і на 1 рев. душу і на 1 двір менший ніж середній наділ на Радомищині. У соф.-кумейському ключі на 1 рев. душу і на двір наділ був більший ніж на Черкащині. Для всієї Київщини у Ріхтера зазначено на 1 рев. душу 2,5 дес. і на 1 двір 7 десятин. В усіх маєтках Браницьких на 1 р. д. припадає 2,6 дес. і на 1 двір 7,6 десятин — отже трохи більше.

З цих середніх цифр видно також, що на Васильківщині і на Таращанщині у селян були найбільші наділи за уставними грамотами другої перевірки, проте ці числа не дають тої повної картини наділів, що відбились в таблицях.

Після перевірки уставні грамоти перетворювались у викупні акти. В цілому у викупні акти, порівнюючи з уставними грамотами 1865—66 р., внесено мало змін.

Так, наприклад, на Васильківщині в 82 $\frac{0}{100}$ сіл ніяких розходжень між уставними грамотами 1865—66 р.р. і викупними актами немає, а в решті сіл збільшено орної землі і сіножаті на 1 $\frac{0}{100}$, садибної на 0,2 $\frac{0}{100}$. У всіх селян Браницьких взагалі за викупними актами збільшено орної землі і сіножаті на 1,3 $\frac{0}{100}$, садибної на 0,6 $\frac{0}{100}$, при чому в 11-ти селах було садибної землі зменшено на 0,02 $\frac{0}{100}$, а більше половини, всіх сіл ніяких змін не зазнало.

Отже, можна вважати, що київське „присутствие“ внесло мало змін в уставні грамоти 1865-66 р.р. і ті, подані раніш, наділи уставних грамот в цілому цими змінами не порушено.

Для определення викупної позики в основу брали грошовий оброк, що його визначили уповноважені пана в уставних грамотах 1862 р. Коли б не додаткові закони 1862-63 р.р., то селянам довелось би ще

¹⁾ Ор. cit. таблиця № 1.

більш переплатити грошей за землю. Маючи на увазі знижки в 20% для дорівняння з інвентарними повинностями і інші знижки мирових з'їздів 1865-66 р.р., можна скласти таку таблицю викупних платежів:

Повіті і ключі	Всього знижки порівн. з оброком	Селяни платили щороку		Всього викупної позики		Зменшено викупну позивку в квіт. прис. і ГВУ.
	На %/о	Карб.	Коп.	Карб.	Коп.	На %/о
Васильківський	3,4	175 101	35	2.840.989	50	0,04
Таращанський ¹⁾	36	71.561	—	1.264.645	30	0,03
Богуславський ²⁾	20	41.358	47	641.504	10	0,06
Владиславський ³⁾	19,9	42.776	44	600 624	25	0,7
Виноградський	51,4	21.699	10	363.380	91	3,2
Вільшанський	14,7	28.118	15	465 257	25	0,3
Унінський	51	4.099	50	76.185	5	0,2
Соф.-кумейський	79,6	1.887	15	38.425	7	41,1
Разом	—	322.196	16	6.291.010	73	—

Найбільшу знижку було зроблено в соф.-кумейському ключі і виноградському і найменшу на Таращанщині. Головне викупне „учреждение“, перевібивши уставні грамоти внесло мало змін. Щодо оброка, то на Васильк. платежі було зменшено порівнюючи з оброком найменше, а в соф.-кум. ключі найбільше.

Отже, щороку селянам доводилось платити за землю всього 322.196 карб. 16 коп., а позики всієї вони одержали 6.291.010 карб. 73 коп.

Як розподілялась знижка, що її робили підчас перевірки уставних грамот 1865-66 р.р. мирові посередники, видно з табл. № 17.

Заборона користуватись лісом найвище розцінювалась в Таращанському повіті, де найбільше сіл одержали знижку на лісі в 15%; на Васильківщині найбільш знижки одержали за втрату ліса і пасовиська в лісі; також тут великий % сіл мав знижку по 10% на самому лісі; ліса й толоки разом було позбавлено небагато сіл. На Канівщині в ключах богуславському і владиславському також найбільше за ліс робили знижку в 15%, а в ключах на Звенигородщині в 10%. Чимало сіл ще в канівських ключах мали знижки за спільне користування лісом і пасовиськом, тоді як на Звенигородщині пасовисько в лісі мали селяни тільки в 5-ти селах. У соф.-кумейському ключі знижки на ліс зроблено небагато по 5—10% і найменшу знижку одержали на лісі селяни унінського ключа на Радомищині — району суто лісового. Тут до реформи 1861 року селяни користувались лісом у більшій мірі ніж в інших районах, а знижки одержали найменше.

Щодо орної землі, то знижки за неї коливались від 5% до 80%. На Васильківщині цей % коливався між 10 і 30, при чому найбільше знижки було зроблено в селах III-ої місцевості—на 10—20%. На Таращанщині тільки в одному селі зроблено знижку в 5%, а в решті в 10%—20%. В ключах Канівського повіту робились знижки значно більші—до 60% через несприятливі топографічні умови і виключно неродючий ґрунт в 2-х селах. В ключах Звенигородщині знижки робились менші. Взагалі в цих 4-х повітах—Таращанському, Васильківському, Звенигородському і Канівському найбільш робились знижки між 10 і 20%. Досить велику знижку (майже на половину) одержали селяни соф.-кумейського ключа і найбільшу знижку (70—80%) селяни унінського ключа.

1) Це відомості лише за 57% сіл. 2) Відомості за 19% сіл. 3) Відомості за 77% сіл.

За садибну землю знижок робилось без порівняння менше. На Васильківщині тільки в 7-х селах було зроблено знижки по 7% за неродючий ґрунт і вийске положення садиб; на Таращанщині тільки в 5-х селах зменшено платежі за садибну землю на 5—10% за те ж саме; в ключах Канівського повіту за топографічне положення зроблено трохи більші знижки; на Звенигородщині здебільшого робилася знижка найменша, в соф.-кумейському ключі середня, і найбільшу знижку за садибну землю мали села унінського ключа.

Сіл, що не одержали ніякої знижки було небагато, проте можна гадати, що взагалі величезна кількість знижок не цілком відповідала дійсному станові речей, бо залежала від відношення мирових посередників до селянської справи в цілому. Особливо багато суб'єктивних моментів було внесено в оцінку сервітутних вигід взагалі і лісу з'окрема; вже говорилося, що в унінськ. ключі селяни в інвентарні часи користувались лісом у великій мірі, а знижки за позбавлення лісу одержали зовсім мало: так само траплялось в багатьох селах інших ключів тим більше, що площа спільного користування не була визначена ні в інвентарні часи, ні пізніше¹⁾.

За законом селяни на Київщині викупляли землю з 1 вересня 1863 року і в вигляді викупних платежів платили, замість оброка за цю землю, по 6 коп. за карбованець позики, що її призначив уряд. З цих 6-и копійок 5 складали оплату росту, 1/2 коп. йшло на покриття боргу і 1/2 к. брали на утворення запасного капіталу.

Скільки саме селяни переплатили викупних платежів від 1 вересня 1863-го року до остаточної перевірки і складання викупних актів в 1866—68 р.р. видно з відчиту мирових посередників Канівського повіту по окремих волостях богуславського і владиславського ключів.

Ці відомості у скороченій формі можна подати в такій таблиці:

Назва ключів	Назва волостей	Назви сіл окремо	Скільки років вийвих земель відозли пан	Скільки грошей селяни переплатили	Яка земля селянська була в пана					
					Орпа	Сіно-жати	Лєвади	Садибна	Виґони	
					Десятини					
Владисл.	Вильхівська	—	2—3	7.867	20	1329	249	195	18	15
"	Микитянська	—	1 1/2—3 1/2	3.854	15	—	—	—	—	—
"	Владисл.	—	2—4	3.951	10	—	—	—	—	—
Богусл.	Богуслав.	—	3 1/2—5	3.535	—	—	—	—	—	—
"	Ісайківська	—	1 1/2—3	3.200	50	—	—	—	—	—
Владисл.	Карапишан.	—	1 1/2—2 1/2	5.625	75	—	—	—	—	—
Богуслав.	Мисайлівська	—	1 1/2—3 1/2	3.793	—	—	—	—	—	—
Владисл.	—	Олександрів	1 1/2—2 1/2	467	27	14	70	12	—	—
"	—	Яхни . . .	1 1/2—3 1/2	1.422	40	207	56	7	—	—
"	—	Шупики	2 1/2—3	1.387	52	71	32	61	2	21
"	—	Янівка . .	2 1/2—5	2.885	24	527	—	39	—	—
"	—	Семигори .	2—3	1.145	22	256	60	6	59	—

Отже, відібрана паном інвентарна земля перебувала в користуванні пана після переходу на викуп ще від 1 1/2 до 5 років, при чому скрізь помітно, що найдовше пан не віддавав сіножатів. Взагалі сіножаті і лєвади становили чималу кількість десятин. На кожную волость поіпадало переплачених грошей по кілька тисяч, а на Київщині найбільше

1) Личков.—Сервітутный вопрос в Западном крае. „Север. Вестник“, 1891, № 8 і 9.

заплатили селяни Вильхівської волости, де дуже багато було відібрано орної землі і сіножатів; велика сума Карапишанської волости припадала головним чином на сіножаті.

Щодо окремих сіл, то найбільше переплатили селяни с. Янівки владиславського ключа (біля 3 тисяч карб.), бо в них було забрано чимало орної землі і перебувала вона в користуванні пана найдовше (до 5 років). Інші досить великі села як Яхни, Шупики, Семигори також переплатили більше тисячі карб.; лише невелике село Олександрівка заплатило найменше.

Ці чималі суми переплачених грошей лягли великим тягарем на селянство і хоч їх було, звичайно, вираховано з загальної суми викупних платежів, проте селянам важко здавалось знова щороку виплачувати навіть менші суми. Через те кілька посередників клопотались, щоб в селах, де особливо багато селяни переплатили зайвих грошей, їм було дозволено в рахунок переплачених кілька перших років зовсім нічого не платити. Але київське „присутствие“ відповіло, що немає на це розпоряджень від вищих інстанцій і розклало ці гроші на всі 49 років; селяни таким чином майже не відчули від цього полегшення і в 2-х селах Карапишанської волости владислав. ключа самі подавали заяви про це до міністра внутрішніх справ, проте це не дало ніяких наслідків.

Остаточні викупні акти були затверджені головним викупним „учреждением“ по маєтках гр. Браницьких в 1867—68 р.р. Невідомо, на якій підставі і чому саме робило знижки Г. В. У., як це вже зазначено нами раніше, чи знаходились просто помилки в обрахунках і це лише перевірка, чи ще були якісь щодо цього розпорядження.

Викупні акти 91⁰/₁₀₀ сіл всіх маєтків Браницьких було враз затверджено Г.В.У. лише з невеликими приписками щодо пропусків користування сервітутами, а справи решти 9⁰/₁₀₀ сіл (ключів владиславського, вільшанського і Таращанського повіту) пересилались знова до київського „присутствия“ на перегляд. Особливо довго не затверджувались справи тих сіл, де виникло найбільш непорозуміння з паном—як с. Роскішне і м. Ставище на Таращанщині (відібрано 623 дес. садків) і вільшанський ключ з цукроварнями.

На цьому (перетворенні перевірених уставних грамот 1865—66 р. у викупні акти) можна закінчити другий період переведення реформи в життя.

Тепер останнім актом являлась видача селянам „данної“ (ст. 110 „Местн. Полож.“) повітовим судом на підставі повідомлення київського „присутствия“, що вже всі необхідні перевірки закінчено і викупний акт затверджено Г. В. У. Це був звичайно, важливий юридичний документ. Проте фактично чи не більше значіння для селян мали самі „отводні акти“; їх складали мирові посередники в присутності уповноважених з обох боків на підставі повторних і остаточних вимірів землемірів.

На практиці виявилось, що в „данних“ було ще багато помилок через неправдиві виміри попередніх землемірів, що часто робили різні урізки селянської землі на користь пана.

Таким чином із складанням „отводних актів“ остаточно поверталась селянам відібрана земля. Скільки саме було повернено землі в цей 3-ій прийом видно з цієї таблиці (див. табл. на 195 ст.):

Видно, що найбільш недомірено було сіножатів, а взагалі недорізано більш за все у вільшанськ. ключі орної землі, що пішла під бурякові плантації, і сіножатів в унінському ключі. Всі ці, повернені за „отводними актами“ землі, складали для всіх маєтків Браницьких біля 0,04 десятин.

Отже, для селян велике значіння мали ці виправлені отводні акти; проте багато їх десь швидко загубилось, бо в 1880 р. мирові посередники з доручення київського „присутствия“ розшукували їх по канцеля-

П о в і т и і к л ю ч і

Васильк.	Таращан.	Богуслав.	Владисл.	Виногр.	Вільшан.	Унін.	Соф.-кум.
Скільки ‰ повернено землі.							
0,05	0,02	0,04	0,01	0,003	0,4	0,3	0,02
Я к а с а м е з е м л я							

Сіно-жаті	Сад.	Орна	Лев.	Сіно-жаті	Орна	Сіно-жаті	Сад.	Ви-гони	Орна	Сіно-жаті	Орна	Сад.
-----------	------	------	------	-----------	------	-----------	------	---------	------	-----------	------	------

ріях волосних правлінь і не могли знайти, хоч селяни і свідчили, що отвод мировим посередником в їхній присутності було зроблено, акт складено і ними підписано.

Отводи землі почали переводити з 1867 р. і справи 81⁰/₁₀₀ всіх сіл закінчено до 1872-го року; лише в 15⁰/₁₀₀ сіл затягнувся отвод до 1875 року і в 4⁰/₁₀₀ сіл до 1881—83 р.р. Це переважно села з районів цукрової промисловости, де пан не хотів так легко віддавати назад відібрану землю, подавав скарги у вищі інстанції і таким чином справа затягалась.

Треба ще підкреслити, що в цих ‰ поверненої за отводними актами землі були не тільки шматки недомічених ділянок з часів складання уставних грамот, але траплялось, що панські економії й після складання грамот робили спроби знова захопити потрібні їм землі в колишніх межах або й зовсім нових. На цьому ґрунті головним чином розпочинались процеси за землю. Таких випадків в маєтках Браницьких відомо в 5⁰/₁₀₀ сіл ключів вільшанського, богуславського, білоцерківського.

Звичайно, що і в перевірених отводних актах траплялось чимало неясностей і помилок, особливо в справі спільного користування, бо розмежовано цілком від панської землі було до 1870 р.р. тільки 45⁰/₁₀₀ всіх сіл в маєтках Браницьких. Ці розмежування почались ще за часів інтенсивної реорганізації маєтків перед реформою 1861 року і майже скрізь цими розмежуваннями селяни були незадоволені. Таких розмежовань до реформи переведено в 10⁰/₁₀₀ сіл, ще в 15⁰/₁₀₀ сіл уповноважені Браницьких квапились розмежувати панські землі і селянські в 1861—62 р.р.; а решта вже розмежувались в кінці 1860 р.р. після остаточної перевірки уставних грамот.

Неясності в межах після отводу спричинялись часом до багатолітніх процесів, що їх кінця ще не було і в 1880 р.р.: таких справ відомо 3 по маєтках Браницьких (вільшанський ключ — с. Петрики і білоцерків. ключ — Красноліс), а одна з них затяглась аж до 1903 року.

На цьому ґрунті неясности в „отводних“ плянах виникла цікава справа в 1903 році в м. Ставищах на Таращанщині.

14-го травня цього року мировий посередник писав до київського губернатора, що ставищанська економія хотіла почистити став від болота й очерету. Цей став завжди належав графові Браницькому, а селяни за викупним актом мали право лише напувати худобу. Коли селяни довідались за це, то хазяї 50-ти дворів (побережні жителі става) заявили волосному старшині, що вони не дозволять почистити став, бо тут поять худобу, ламають очерет, перуть білизну і через те їх бере сумнів, чи дозволить їм економія після чищення робити це й надалі. Хоч волосний старшина й економ запевняли селян, що ніщо не зміниться, проте вони твердо стояли на своєму — поки їм „начальство“ не з'ясує прав кори-

ствання цим ставом, вони чистити не дозволять. Управитель ставищанської економії звернувся до мирового посередника. Мировий посередник Розов зібрав у волосне правління всіх зацікавлених селян і в присутності повіреного від пана з'ясував їм на підставі викупних документів, що власне селяни мають право лише напувати худобу в цьому ставу, а ламати очерет і ловити рибу їм заборонено. Селяни з цим наче б то й погодились, але заявили, що став затоплює їхні садиби. Тоді мировий посередник оглянув береги, і виявилось, що не затоплює, тоді він запропонував селянам подати позов за збитки.

Всі ці роз'яснення хоч наче б то й переконали селян, проте вони стояли на своєму, бо, як пише мировий посередник, помічається загальне незадоволення з графа Браницького.

Виходу з цього становища Розов не бачив: якщо економія не чиститиме ставу, то цим виявить певний небезпечний страх, коли ж почне чистити, може виникнути заколот.

Економія, очевидно, відажилась на останнє, бо 20-го травня повітовий исправник Закусілов телеграфував губернатору, що 19-го травня селяни „скопом оказали противодействие рабочим экономии, изломали приспособления некоторых рабочих“, а доглядачів „потолкали и оскорбили“. Місцевий пристав припинив це, давши змогу робочим і доглядачам „удалиться“, а селян умовив розійтись.

У відповідь на це губернатор 24-го травня наказав членові київ. губерньського „по крестьянским делам присутствия“ поїхати у м. Ставище, з'ясувати справжні причини цього „непорозуміння“ і вжити всіх заходів, щоб „вразумить“ селян, довівши їм, що після чищення вода в ставку буде гігієнічніша і для їхньої худоби. Крім цього пропонується, щоб чистити став почала економія в присутності члена.

Чи поволлявала роботи економія відомостей немає. Але далі знова продовжується ця справа в грудні місяці; є допис 15-го грудня від Розова до губернатора. За пропозицією від 26-го листопада Розов 4 грудня прибув у м. Ставище і довідався тут, що таращанський повітовий исправник заарештував 2-х селян; це „произвело желательное действие“. З свого боку Розов вжив всіх заходів проти таких „насильственных действий“ селян м. Ставища і с. Роскішного; він наказав сільським і волосним „должностным лицам“ мати „неослабный надзор“ за селянами — побережними жителями ставу, а волосному старшині зокрема звелів доносити йому й поліції, як бува він, що помітить. Далі мировий посередник з'ясував селянам, що вони не мали права в листопаді місяці забороняти службовцям економії ловити рибу в ставу. Винні в цьому покаялись і обіцяли більш не робити „самоуправств“ взагалі і графові Браницькому зокрема, а на все, що порушує їхні інтереси, „подавати лише скарги до суду“.

Проте, це „примирительное настроение“ селян Розов не міг вважати за тривале, бо головну причину цих всіх незадоволень і заколоту власне це не усунуто.

А справа в тому, що межі ставу і фактичне володіння ним побережних жителів в дійсності не сходяться з „отводним“ пляном.

Отже, зробивши дізнання серед селян і економічних службовців і розглянувши судові процеси (між економією й селянами — за ловлю риби і ламання очерету) мировий посередник прийшов до таких висновків: 1) в попередні роки селяни ніколи не „оспаривали“ права власності пана на став, а за всі самовільні вчинки карались, і часто суворо, колишнім мировим суддею Вовкушевським; в цьому ж році за аналогічні вчинки і за заколот 19-го травня селян виправдано. Цей факт і те, що економія не тільки не скористувалась з свого права прочистити середину ставу

(на це й селяни погоджувались), а спустила воду в ставі, викликала у селян думку, що економія не по праву володіє цим ставом. Через те й систематичне вживання „исключительных мер“ викликала небажані „толки“ серед селян, „озлобление“ й переконання, що всьому виною лише пан. Разом із тим це підривало довір'я до місцевої адміністрації; 2) теперішні межі ставу не сходяться з межами отводного пляну і через те й судові органи не можуть встановити ні факта виновности селян, ні порушення прав власности.

Отже єдиний вихід з цього — доручити місцевому землеміру Шереметьєву перевірити береги ставу й садиби околицьких жителів. Гарантія успіху це те довір'я, що ним користується Шереметьєв серед селян.

На цей доклад відповів губернатор лише 14-го січня 1904 року, що офіційно не можна доручати перемір землі землеміру, бо за законом 28 квітня 1865 року всі такі справи мусить розв'язувати лише суд. Проте, землемір у вільний від служби час може це зробити за згодою і за запрошенням покривджених. Внизу ще дописано — прохання до мирового посередника „оказать свое содействие“, щоб обидві сторони зговорились і запросили землеміра. На цьому наші відомості кінчаються.

Висновки з цієї справи можна зробити такі: очевидно, селяни в м. Ставищах і селі Роскішному взагалі були незадоволені з того, як переведено реформу, особливо багато непорозумінь після отводу землі траплялось з переводом садів в інші місця; за інвентарних часів всім селянам, а не тільки побережним жителям дозволялось поїти худобу в ставищанському ставу, ловити рибу, ламати очерет, прати й мочити коноплі, — отже селяни і вважали, що ці заборони несправедливі і що у викупному акті не визначено всіх їхніх прав; траплялись випадки, коли землеміри навмисне неясно зазначали деякі межі, щоб панові можна було в разі потреби захопити зайвий шматок — може й тут це мало місце.

Цікава справа з „отводом землі“ виникла у с. Рудній Жереви на Радомищині, де селяни не хотіли викупляти землю, а хотіли перейти в міщан.

Повіровний відділ запропонував селянам мотивувати своє небажання залишитись селянами; проте члени громади ніяких нових мотивів не висували й лише повторяли: „ми були вільні, нас поміщики закріпачили і прив'язали до землі, що нічого не варта, і тим самим позбавили нас можливости вільно відходити з села на ковальські заробітки, чим власне кожний з нас годується“¹⁾. Виявилось, що після інвентарної реформи економія одрізала в них 20% садивно́ї землі і 40% сіножаті. Не зважаючи на їх заяву, уставну грамоту і викупний акт складено, а знижки призначено 70% за „іржаві“ сіножаті, відсутність орної землі і невеликі садибні наділи. Проте за рік (в 1866 р.) мировий з'їзд знова їздив до Рудні Жереви, виконуючи наказ міністра внутрішніх справ, щоб остаточно переконатись, чи справді хочуть ці селяни переписатись у міщан. На загальному сході члени мирового з'їзду спочатку з'ясовували всі вигоди від придбання у власність громадської землі, бо це забезпечує людину „на прочных основаниях“, і дає певні привілеї перед тими, що власности не мають і мусять „вести жизнь бродячую“. При цьому повідомили селян, що їм робиться велика знижка і відтепер вони платитимуть всього 62 карб. 59 коп., тоді як панові за меншу кількість землі платили оброку щороку 295 карб. 20 коп. Підчас цих роз'яснень членів з'їзду переривали селяни, відповідали, що все це вони вже чули, розуміють і знають, і мали на увазі, але все ж не хочуть залишатись надалі власниками; що вони готові удвічі

¹⁾ Центральний Історичний Архів ім. Антоновича. Справа № 1593.

більш заплатити, щоб тільки їх тут не держали, що вони не хочуть бути хліборобами і жити в цій слободі, хоч би навіть і даром їм цю всю землю дали і, нарешті, заявили, що якщо їх зібрати тільки для того, щоб умовляти, то вони просять дозволу піти звідси, бо не мають часу вислухувати ці пояснення і прохають лише за одне — скоріше перевести їх у міщан. Другі ще до цього додали, що як би їх навіть „срубили в куски“, то вони все ж тут не залишаться. Деякі демонстративно по кілька разів виходили з кімнати. Бачучи таке „упорное заблаговременно подготовленное возражение“ мировий з'їзд нарешті запитав їх, що власне їх примушує переходити в міщан і що там кращого для себе вони бачуть? На це селяни відповіли, що їх прадіди й навіть батьки були міщани й жили краще за них, що вони вважають для себе за вигідніше ходити на заробітки в майстерні різних „ремесел“ — в цьому дехто вже пересвідчився. Мировий з'їзд вислухавши все це прийшов до висновку, що селяни не мають власне ніяких підстав і все це в них „підготовлено“. Після цього виявилось, що 29 дворів хочуть перейти в міщан, а 7 дворів мають намір залишитись селянами з умовою, що їм дадуть землю тих, що переходять в староковшівську міщанську громаду.

Викуп цієї зайвої землі полегшувався тим, що селяни вже переплатили грошей за 2 роки 860 карб.

Наприкінці в протоколі мирового з'їзду є ще цікавий додаток: „столь упорные и безосновательные домогательства этих крестьян“ на перехід у міщан є наслідок якихось „тайных подстрекательств, исходящих (насколько можно полагать по собранным особо сведениям) от местной экономии“ графів Браницьких, де на всіх посадах сидять католики, шляхтичі і здебільшого міщани.

На цю думку навела членів з'їзду відповідь селян; на запитання, де ж вони житимуть, дехто з селян зауважив: як що їм і потрібна буде земля, то вони підуть до свого пана, графа Браницького, попрохають у нього і він їм дасть, а викупляти землі не хочуть. Хоч більша частина цих селян православні, проте ходять вони до костьола акуратно, не зважаючи на те, що костюл чимало далі від церкви. В костюлі вони хрестяться за католицьким обрядом і в своїх хатах мають не тільки католицькі ікони, але й такі, що їх зовсім не визнає православна церква. В цьому члени мирового з'їзду самі переконалися обходячи деякі хати. Отже, остаточно мировий з'їзд вирішив, що на селян впливали службовці з панської економії і католицьке духовництво. Проте, заяву селян київ. прис. ствердило і вони перейшли в міщан.

Можна припустити, що тут мала місце й національна ворожнеча і певна агітація, але головної причини мировий з'їзд мабуть не хотів бачити: земля в Рудній Жереві була надто кепська і селяни більше годувались з ковальського ремесла.

Тут неясно одне, чи пан був зацікавлений у тому, щоб селяни викупили цю неродючу землю, чи члени мирового з'їзду переконували селян лише на підставі власних міркувань.

Ще виникло непорозуміння з отводом землі селянам м. Богуслава, бо виявилось, що тут підчас складання уставної грамоти на міщанських садибах жило чимало селян, що прийшли на заробітки з сіл і власне жили тут тимчасово; і ще після складання уставної грамоти прийшло більш 20 селян і також оселились на міщанських садибах. Більшість з них навіть ходила на заробітки в околиці Богуслава й на сходах мирських ніколи не бувала. А в уставних грамотах тих сіл, звідки вони прийшли за їх здебільшого зазначено — „перемещенные“, отже виявилось, що справжніх корінних мешканців м. Богуслава лише 126 дворів.

Отже отводними актами закінчується третій період і останній в пере-
веденню реформи 1861—63 р.р. в життя.

В цьому процесі застосування нових законів ще треба підкреслити
два моменти: боротьбу селян з паном за відібрану інвентарну землю
і боротьбу різних груп селян поміж собою ізза поділу відібраної від пана
інвентарної землі.

В першому моменті більш активно виступали уповноважені Браниць-
ких, що пред'являли різні документи і подавали скарги у всі інстанції
на несправедливі вчинки мирових посередників, мирових з'їздів і їх пові-
рочних відділів, які більш довіряли свідченням селян, аніж їхнім паперам.
Таких скарг з боку Браницьких було подано 120 (більш половини сіл)
до київського „присутствия“ і 10 до сената і міністра внутрішніх справ,
при чому переважну більшість було розв'язано не на користь Браниць-
ких; за решту відомостей в справах немає.

Крім письмових заяв уповноважені графів ще виявляли своє незадо-
волення демонстративним поведженням підчас перевірок і цим ще більше
затягали справи, або просто не давали присудженої селянам землі чи
відбирали нові потрібні їм шматки.

Селяни з свого боку через мирових посередників і безпосередньо
оскаржували вчинки представників Браницьких, намагались часто силою
відібрати інвентарну землю і довести свої права на окремі хутори і ле-
вади, що їхні діди і прадіди придбали у власність ще за попередніх панів.
Зі справ видно, що найбільш активно боронили селяни свої права на
Васильківщині, в білоцерківському ключі і на Звенигородщині у віль-
шанському ключі; тут, як вже говорилось, Браницькі для цукроварень
захопили 41% селянської інвентарної землі і це не могло не вплинути
на вияв певної свідомості.

Тепер зупинюсь трохи на тій боротьбі, що велась між різними гру-
пами селян в зв'язку з отводом землі. За законом селяни мали право
самі розподіляти ваканси, цебто землю одібрану від пана. На ґрунті цих
розподілів і виникла боротьба між заможнішим селянством і біднішим,
особливо городниками і комірниками, що хотіли в багатьох селах одер-
жати піші наділи, тим більше, що деякі з них власне й мали ці наділи
за інвентарних часів. Найбільше відомостей за ці змагання біднішої групи
є в справах м. Вільшаної і села Петриків вільшанського ключа на Звени-
городщині. В с. Петриках пан повернув 670 дес. інвентарної землі. Мировий
посередник цю землю сам розподілив в подвірному опису 1865 р.
так, що всю цю землю одержали всі тяглі і деякі піші. Цим була неза-
доволена більшість селян — решта піших і городників. На загальному
сході 1872 року селяни більшістю постановили зробити переділ: дати
всім городникам піші наділи, при чому піший наділ взагалі збільшити,
отже 225 дес. залишалось без змін, а 270 д. дали городникам і пішим.

Мировий посередник в 1880 р. визнав цей приговор за незаконний
і скасував його. Селяни тоді склали новий — дуже подібний; мировий по-
середник знова не затвердив його і на скаргу в київське „присутствие“
заявив, що на сході були розходження. Тоді 63 чоловіка селян (тяглі
й частина піших) подали скаргу до сенату. Сенат 1884 р. визнав при-
говор 1872 р. за недійсний, бо змінено наділ. Проте, коли в 1885 р.
мировому посередникові довелось переводити в життя цю постанову, то
виявилось, що селяни весь час з 1872 року користуються за своїм при-
говором землею і не хочуть ніяких змін. Отже, в своїй заяві до київ-
ського „присутствия“ мировий посередник підкреслив, що тут треба,
щоб більшість поступилась меншості, а цього зробити не можна, бо знова
почнуться „волнения“ і „сопротивления“, які вже мали місце в 1880

і 1881 р.р. Київське „присутствие“ сповістило про це генерал-губернатора. Цей з свого боку робив розслідування й нарешті написав заяву до міністра внутрішніх справ, що ця справа дуже небезпечна і що треба скасувати постанову сенату 1884 року, бо це внесе „спори, драки, буйства, беспорядки и страшную путаницу в их правовые отношения“. При цьому додавалось, що треба скасувати цю постанову і для м. Вільшаної, бо це ще більше викличе силу „толков и разногласий“.

В 1887 році сенат свою постанову 1884 р. скасував і визнав приговор селян 1872 р. за законний на тій підставі, що подвірний опис 1865 р. їм мировий посередник не оголосив. В м. Вільшаній справа була аналогічна; теж постановою 1872 року селяни переділили 1047 дес. одібраної інвентарної землі. Проте заможніша група селян тут виявила більш енергії і ініціативи. Хоч постанову сенату 1884 року скасовано в 1887 році і селянський приговор і розподіл землі визнано за правильні, проте, бачимо, що ця справа затяглась. Так, в 1901 р. мировий посередник вів слідство в м. Вільшаній, бо до нього дійшли чутки, що там 150 селян незадоволені своїми наділами, зменшеними громадою в 1872 р. Два селянина Нагірний і Демченко заявили мировому посередникові, що вони подали позов на громаду в окружний суд, що такий самий позов збираються подати селянин Шендрик і ще 140 селян, щоб поновити скасовану сенатську постанову 1884 року. Далі виявилось, що справу цих селян веде київський присяжний повірений Лакієр, якому вони вже заплатили 200 карб, і мали ще заплатити 200. Лакієр розшукав в канцелярії київського „присутствия“, сенатський наказ 1884 р. і обіцяв селяням повернути одібрану городниками й комірниками землю. З цього указу він переписав кілька копій, сам їх підписав і роздав селяням. Мировий посередник в своєму відчиті зазначив, що цим Лакієр підтримує і розпалює і „без того беспокойное настроение крестьянского населения“, як міста Вільшаної, так і інших сумежних сіл, де земельне питання так само загострене.

В с. Тарасовці (цей же богуславський ключ) відібрану від пана землю одержали всі 170 городників по 6 дес., а інші додаток до інвентарного наділу.

У Воронівці всі піші одержали по 3 дес. і 33 городники (30% всіх городників) по 6 дес., у Вербівці також всі піші і 43 городники (59%).

У владиславському ключі у Шубиних Ставах відібрану землю дали пішим і всім городникам і в Погибляках 10 городникам (50%). При цьому зазначалось в протоколах сільських сходів, що городникам дається земля з їхнього бажання, через те не скрізь всі її одержали. За комірників в цих селах не згадується. Відомо ще за справу в селі Попружному на Тарашанщині. Тут від пана відібрали 134 дес. 1.722 саж. і за розподілом на селянському сході одержали наділи також городники і комірники і користувались цією землею до 1869 р. (очевидно років 3—4) а в 1869 р. громада відібрала у 19 хазяїв (городників і комірників) цю землю. Коли ці 19 чоловік вдалися зі скаргою до мирового з'їзду, то з'їзд нічого не зробив в цій справі. Видно і селянська громада скаржилась на спроби цих городників і комірників знова відібрати свою землю, бо в 1788 р. своє небажання віддати їм цю землю громада мотивувала тим, що їй довелось би заплатити за „провладение“ 1.500 карб. Не зустрівши підтримки ні в мирового з'їзду, ні в київському присутствії уповноважений скривджених Бурлака вдався до сенату. Сенат визнав „явное бездействие“ селянських установ і наказав київському присутствію негайно цю справу розв'язати, проте ще в 1895 р. київське присутствіє не видало розпорядження, щоб землю повернути городникам і комірникам. Сенат знова визнав, що вони мають право на цю землю і громада

повинна надіслати протокол відібраної у пана в 1865 р. землі. На жаль немає в справах більш ніяких відомостей за розподіл землі в інших селах і не можна сказати, в якій мірі була розповсюджена ця боротьба між більш заможними групами селян і малоземельними та зовсім безземельними. Мабуть перед вели в цій боротьбі заможні селяни.

З тих справ, що є, видно, що мирові посередники, складаючи в 1865—66 р.р. подвірні описи, ніде не робили розподілу відібраної землі між всіма категоріями селян, а лише коштом відібраної землі збільшували піший і додатковий наділи до можливих розмірів інвентарних часів.

Отже, підсумовуючи все допіру зазначене в цьому розділі можна зробити такі висновки:

- 1) уповноважені в маєтках Браницьких квапились самі без допомоги мирових посередників скласти уставні грамоти в 1862 році;
- 2) в цих уставних грамотах не було зовсім зазначено відібраної землі;
- 3) в нових уставних грамотах 1865—66 р.р. було повернено селянам 10,5% відібраної інвентарної землі, проте не можна вважати, що це вся, особливо щодо Васильківщини і Таращанщини;
- 4) відібрана інвентарна земля поверталась в три прийома — за уставними грамотами 1865—66 р.р., викупними актами і отводними актами;
- 5) наділи селянські, порівнюючи з інвентарними, значно зменшились, не дивлячись на повернену землю;
- 6) в деяких селах інвентарна земля розподілялась і між безземельними і таким чином на той час касувались розряди городників і комірників;
- 7) за відібрану інвентарну землю йшла боротьба між паном і селянами з одного боку і між різними групами в селах з другого.

V.

Ставлення до реформи селян, Браницьких і адміністрації.

Маєтки графів Браницьких розкидані по тій частині Правобережжя, що була весь час місцем різних соціальних розрухів.

В протоколах перевірки уставних грамот 1865 р. свою недовіру до панів селяни мотивують нещодавною „козаччиною“; 100 років назад тут прокотилась хвиля гайдамацьких повстань. Ще раніш ці місця були за арену соціальних і політичних завірюх часів „Руїни“, коли містечко Ставище (головний маєток Браницьких на Таращанщині) як бойовий центр спочатку Тетері, а згодом повстанців, переживало кари Чернецького. Ще раніш тут прокотилась хвиля заворушень „Хмельниччини“ — тоді вся Київщина була в повстанні.

В попередньому розділі вже говорилось за хвилювання селян у вільшанському ключі (м. Вільшана і с. Петрики) в 1870—80 р.р., а також за стійкість, щодо своїх вимог селян Рудні Жереви унінського ключа на Радомищині.

Недовір'я селян до першого кроку реформи яскраво виявилось підчас перевірки мировими посередниками уставних грамот 1862 р. Залишився цікавий спеціальний відчит про це мирового посередника Канівського повіту, де він пише, що всі 5 сіл Мисайлівської волости¹⁾ (богуславського ключа) відмовились підписати й прийняти уставну грамоту. В Карапишанській волості владиславського ключа на сході зібралось більше жінок ніж чоловіків і прийняли вони „властей (мирового посередника і начальника канівської повітової поліції) с шумом и пренебрежением“.

¹⁾ Центр. Істор. Архів ім. Антоновича, III викупний стіл, № 1973.

В Пустовійтівській волості (с. Пустовійти, Юхни, Баші) на сході теж було більше жінок, проте зустріли начальство інакше: всі впали на вколішки і прохали залишити їх працювати на пана ще 2 роки, бо їм так в церкві прочитали в маніфесті. Всі „усовещання“ залишилися без всяких наслідків і уставні грамоти не прийняли і не підписали. В Зеленківській волості на сході з'явилось чоловіків і жінок майже нарівно; тут теж впали на вколішки і прохали залишити їх працювати до нового року. На запитання мирового посередника, що ж буде далі, відповідали — „як бог дасть“. При виході з хати мирового посередника і начальника поліції оточив натовп жінок „стеснив до неможливості движенье“ з криком — „читайте! читайте!“. Отже під шум „общего непонятного разговора“ мировий посередник і начальник поліції ледве добрались до свого візка. В Миронівській волості, хоч жінок і не було (підкреслює мировий посередник) проте селяни теж прохали відкласти викуп землі ще на 2 роки. У Владиславській волості знов з'явилися чоловіки і жінки, але мировий посередник і начальник поліції „убежденные уже примером дурного влияния нахождения женщин“ на сході не хотіли їх впустити, проте жінки, силомиць увійшли у ворота і мировий посередник примушений був розпустити сход і зібрати його на другий день. Коли з'явилися жінки, селяни без шуму завернули їх додому, але уставної грамоти не прийняли. Те ж було в Богуславській і Біївській волостях, при чому в с. Біївцях селяни мотивували своє небажання прийняти уставну грамоту високою оцінкою повинностей. Тут їх підбурював тамошній селянин Яким Давиденко, який хоч і не був обраний уповноваженим і старшина навіть заборонив йому входити на збори, все ж прийшов і підбурював всіх проти мирового посередника і начальника поліції, а головному управителеві Рожанському „нанес дерзости“ кажучи: „ковзайтесь не ковзайтесь, пане, то це вам не pomoже, а сидіть лучше тихо“. Мировий посередник зробив розпорядження, щоб віддати його під суд.

В усіх цих волостях на Канівщині було 11.120 душ селян і наприкінці свого відчиту мировий посередник додає, що він уставні грамоти оголосив, вважає їх вже введеними, проте не може ручитись за точне виконання, бо „обдуманное упорство с шумом и падением на колени доказывают общее недоверие“. Грамоти ці довелось мировому посередникові залишити в себе. В с. Шупиках (владиславського ключа) в заяві селян чувається свідомість глибокої соціальної неправди: „ми, батьки і прадіди наші за цю землю вже відробили панові“.

В с. Киданівці селяни сказали, що вони вже нікому не вірять опріч цареві, що він їм „припише“, то й робитимуть.

На Звенигородщині в с. Майданівці (виноградського ключа) спочатку селяни заявили, що їх земля не дуже родюча і прохали знижки. Мировий посередник з цим погодився і сказав, що подбає, щоб київське „присутствие“ затвердило знижку. Проте після „совещания“ селяни заявили, що ніяких знижок не хочуть, а платитимуть цей оброк.

В м. Боярці (того ж ключа) „добросовісні“ сусідніх сіл після всіх переконань мирового з'їзду не хотіли теж підписати боячись боярських уповноважених, які, почувши пропозицію підписати, „с видимою дерзостью вышли“ з хати волосної управи і викликавши „добросовісних“ приєднались до натовпу, що стояв на дворі і заявили, що вони „нічому не вірять і нічого підписувати не думають“. За таких обставин мировий посередник примушений був залишити управу.

На Васильківщині в 5-х селах селяни теж або з „шумом и криком“ випроваджували мирових посередників, або просто не хотіли слухати ніяких пояснень і демонстративно розходились. Це найбільш яскраві факти

вияву селянської недовіри до цього першого кроку переведення реформи. Здебільшого мирові посередники коротко мотивували небажання селян прийняти і підписати уставну грамоту або „общим настроением“ селян, чи посилкою на сусідні села, чи бажанням залишитись без всяких змін до „слухного часу“.

Як саме селяни виконували обов'язки, покладені на них уставними грамотами є відомості за білоцерківський маєток ¹⁾ на Васильківщині. Так, в квітні місяці 1863 року начальник васильківської повітової поліції двічі робив „внушення“ селянам м. Білої Церкви, щоб вони відробляли повинності і платили належний оброк, але селяни відповіли, що вони не задоволені землею і ні робить, ні платять не будуть; тоді начальник поліції поїхав в с. Пологи і Вінницькі Стави в тій же справі і також не досяг ніяких наслідків; особливо „дерзко“ і з „самонадеянностью“ поводитись селяни с. Пологи. Тут в цих двох селах було звільнено волосних старшин, проте і це не вплинуло на селян. Також селяни с. Черкас і хутора Черкаського заявили мировому посереднику, що ні платять оброка, ні відроблять не будуть, а хочуть лише „царського викупа“. Тоді 21-го квітня мировий з'їзд виїхав до м. Білої Церкви, де зібрались селяни і Черкаського волости; проте і члени мирового з'їзду нічого не змогли зробити, а на загрози членів селяни відповідали — „як бог дасть“. На другий день волосні старшини білоцерківські і черкаські повідомили мировий з'їзд, що селяни пішли були на економічні роботи, але, довідавшись, що ці роботи будуть їм зараховані за повинності, залишили працю і вернулись до дому. Такий стан продовжувався очевидно і далі, бо 9 липня цього ж року управителі білоцерківського і устимівського маєтків писали в київське губернське „присутствие“, що селяни не платять оброка і не відробляють повинностей, і що ні мирові посередники, ні поліція не можуть їх ні до чого примусити; через це панські економії опинились в скрутному становищі — немає робочих рук, щоб збирати хліб. Крім цього деякі селянські громади випасли панський хліб, траву, і рубаючи ліс, роблять насильства і „буйства“. У відповідь на ці заяви київське губернське „присутствие“ пропонує мировому з'їздові порозумітись з генерал-майором Кренке (командир військ повітів Київського, Васильківського, Таращанського, Канівського і Сквирського) і начальником поліції, щоб всі ці вчинки селянські припинити; а управителям панських маєтків пропонується як найшвидче скласти добровільні викупні умови з селянами, справедливо розмежувавши панську і селянську землю. Ці заходи також ніякого успіху не мали і 9 серпня київське „присутствие“ писало до мирового з'їзду, що селяни у всьому білоцерківському маєткові рішуче відмовляються виконувати свої обов'язки, особливо в с. Пінчуках, де своєвільство їх дійшло до надзвичайних розмірів, (наприклад селянин Степан Линник „загнав“ економічного коня), а в селах Ксаверівці і Гребінках селяни випасли панський хліб і сіножаті на значну суму грошей; в багатьох інших селах селяни захопили панські сіножаті і поля і засіяли їх, усунувши силоміць сторожу. Отже губернське „присутствие“ знова доручає мировому з'їздові разом з Кренке припинити всі ці заколоти і якщо є потреба, то хай Кренке розташує військо по особливо непокійних селах. Не змінилось становище і через 2 місяці, бо 3 жовтня мировий з'їзд пише до васильківського повітового ісправника, що і військові сили нічого не можуть зробити і недоплати селян сягають великих розмірів; все це призводить панське господарство до руїни. Отже пропонується негайно зібрати з селян всі гроші; коли ж не даватимуть, то хай Кренке зробить езекуцію.

¹⁾ Центр. Істор. Архів ім. Антоновича, III викупний стіл, № 347.

В 1864 р. підчас перевірки уставних грамот мировими з'їздами найбільше хвилювались селяни на Васильківщині. За це згадується в заяві головного управителя білоцерківського маєтку Христовського. Селяни с. Черкас хотіли, щоб він їм прирізав 12 моргів землі в запас під садиби. На це Христовський відповів, що це можна зробити лише на підставі добровільної згоди, проте до „полюбовного соглашения“¹⁾, вважав він, зараз прийти не можна „по случаю возрожденного неуважения собственности в особенности отличающегося в смежном 4-м мировом участке, служащим главным органом к беспорядкам в других смежных имениях и потому до водворения в этом участке полного порядка, я не предвижу никакой возможности входить“ з селянами в будьяку добровільну згоду, „ибо при совершении таковых родились бы новые беспорядки в различных видах“. Це було 5-го вересня. 30-го жовтня Христовський на аналогічне бажання селян с. Черкаського хутора (одрізати їм землі на 3 гори) заявляє, що він згодиться, але в той час, коли „водворен будет порядок и крестьяне привыкнут исполнять в точности всякого рода договоры и охранять права собственности“, зараз же, особливо в хуторі Черкаському, як сумежному з 4-м мировим участком, де „закон о договорах и обязательствах, а также о правах собственности почти совершенно не существует допущено быть не может впредь до устранения этого беспорядка“. На жаль, не залишилось протоколів сумежних сіл 1864 року.

З цих слів Христовського можна зробити припущення, що ці хвилювання були зв'язані, очевидно, з захопленням землі і тривали довго, коли за 2 місяці Христовський пише „впредь до устранения этого беспорядка“.

В с. Брилівці на Таращанщині, коли 8 жовтня 1864-го року приїхали члени мирового з'їзду, то засідання не відбулось, бо селяни не захотіли прислати своїх уповноважених. Умовляти їх поїхав мировий посередник, але нічого не добився. За рік, повіривши уставній грамоті вже майже по всьому повіту, мировий з'їзд знова прибув до Брилівки і запропонував селянам, що як вони не хочуть знов вибирати уповноважених, то хай всі приходять на сход. Селяни зібрались, але лише для того, щоб заявити, що не хочуть приймати ніякої участі в перевірці уставної грамоти. Після цієї заяви всі розійшлись. І тільки в 1866 році другому мировому посередникові вдалось зібрати селян на сход, але знов вони поводитись досить демонстративно і відмовились їхати з членами мирового з'їзду оглядати межі інвентарної землі. Виявилось, що землі їх ще в 1862 р. були остаточно розмежовані з панськими і цим розмежуванням вони навіть були задоволені, проте постанови за це не хотіли дати, бо мовляв, ніколи, нічого не підписували і підписувати не будуть, бо бачили приклади, що хто підписувався, то наживав собі біду, як це бувало в часи „козаччини“ в 1855 році. Це єдиний раз коли селяни в такій формі згадували козаччину.

В с. Тиновці також селяни не хотіли дати приговора, що бажать залишитись на обмінених землях і казали, що досить їх усної заяви; але трохи поговоривши між собою додали, що дадуть приговор, коли їм дадуть землю на душу.

Далі можна припустити, що настрої селян гадає; в 1865—66 р.р. вони майже скрізь дають вичерпуючі відомості за всі свої кривди, і за якісь хвилювання і демонстрації більш ніде не згадується. Тільки підписували викупні акти і отводні акти селяни продовжували уникати. Часом бувало, що на сход з'являлась $\frac{1}{6}$ чи $\frac{1}{6}$ частина хазяїв і лише вони давали свої підписи.

На Київщині в маєтках Браницьких з особливою недовірою поставились селяни до перших кроків реформи в місцях, що там були хвилю-

1) Центральний Істор. Арх. ім. Антоновича, III викупний стіл, справа № 751. с. 107.

вання в 1855 році — „козаччини“. Так, на Канівщині у владиславському ключі найбільш неспокійно було в Карапишанській волості, є відомості за виступи селян у с. Кирданах на Таращанщині, і можна припустити, що на Васильківщині до 4-го району входили якраз села, що відзначились в 1855 році — Бикова Гребля, Острів, Кожанка, Бирюки, Насташка і інші.

Такі хвилювання, демонстрації і примусове введення уставних грамот також явище загальне для всієї України і Росії.

Щодо відношення мирових посередників до переведення реформи, то прямих вказівок на це майже немає, а на підставі побіжних і розкиданих відомостей можна поділити всіх мирових посередників на три групи. Найбільша з них — це люде, що ставились до справи цілком формально, виконуючи букву закону. Часом ця формальність навіть переходила межі в бік начеб-то навмисного недогляду на користь панові: „забували“ вносити, наприклад, у викупні й отводні акти млини, левади і таке інше і не уважно ставились до селянських заяв.

Друга невелика група мирових посередників дивилась, очевидно, на свою службу, як на серйозну, відповідальну діяльність і намагалась відстоювати інтереси селянства. Деякі мирові посередники з цієї групи виявили чимало ініціативи, турбуючись у вищих інстанціях, щоб було зроблено доповнення і пояснення до „Местного Положення“. Так 3 мирових посередники з Васильківщини і 2 з Канівщини вимагали, щоб київське „присутствие“ видало розпорядження, щоб тим селянам, що багато грошей переплатили, дозволено було в перші роки зовсім не платити викупних платежів, бо вони дуже збідніли від непомірних кількарічних виплат. Ще 2 мирових посередники з Таращанщини і оден з Канівщини клопотались у головному комітеті, щоб селянам обов'язково давались в наділ лісові ділянки там, де лісу в Браницьких було досить; також мирові посередники підносили питання за краще розв'язання справи з селянськими садками і сервітутами.

Нарешті до третьої групи можна залічити тих, що переводили справи явно на користь пана. Найбільш яскравий приклад це справа з добровільною викупною умовою в с. Чайках¹⁾ богуславського ключа на Канівщині. Селяни тут в 1865 році подали скаргу в київське „присутствие“ на цей акт і мировий з'їзд підчас його перевірки довідався, що селяни, яких записано присутніми й учасниками в складанні цього приговора ніколи не брали ніякої участі і взагалі вони й не бували на сходах по своєму становищу службовому і фізичному: так Грицько Верешута — каліка, Гоголь — „дряхлалий старик“, Сорокапуд — завжди живе в с. Хохівці старостою на цукроварні, Трохим Вовк — постійний робітник економії. Крім цього цікаве свідчення подав Семен Дяченко, що теж його підпис був на папері. Він сказав, що в складанні цього акта ніякої участі не брав і ніхто його йому не читав, а його просто було покликано в економічний будинок, де сиділи мировий посередник Тарнавський, місцевий піп, головний управитель Рожинський і інші. Тут Дяченкові сказали, що він є уповноважений від громади, але хто його обрав і для чого (іронізує Дяченко) йому не сказали і підписуватись за себе він нікого не прохав. Теж саме було з трьома селянами — свідками сусідніх сіл. Цей акт селянам не оголошувався і за нього вони довідались, коли він вже був затверджений головним викупним „учреждением“. Мировий з'їзд вирішив, що в цій справі вся вина падає на колишнього волосного писаря і головного панського управителя, бо спочатку, мовляв, волосні писарі і волосні старшини призначались управителями. Проте, роля миро-

¹⁾ Цент. Іст. Архів ім. Антоновича. III викупний сіл. № 1973.

вого посередника в цій історії цілком ясно визначилась, а мировий з'їзд хотів його наче виправдати.

В селах Таращанського повіту на користь пана складали добровільні умови мирові посередники Іванський і Липківський, а підписувались з їх наказу волосні писарі і старшини. В с. Лисовичах¹⁾, коли уповноважений селянин Ничипоренко згадав за відібрані сади, то Іванський звелів йому вийти з хати і покликав лише підписати вже складену умову. В селі Попружному²⁾ всі селяни хотіли взяти участь у складанні умови, проте мировий посередник Липківський цього їм не дозволив.

За села Вильхівці і Івки владиславського ключа мировий посередник писав до київського „присутствия“, що по „собранным самовернейшим справкам“ селяни в інвентарні часи лісом тут не користувались. Хтось із членів київського „присутствия“ з боку написав олівцем: „брехня!“, і під час слідства виявилось, що селяни лісом користувались до останнього часу. Ще відомо за трьох мирових посередників, що їх було навіть звільнено за подачу явно неправдивих відомостей.

Виявити більше громадську і соціальну позицію мирових посередників немає можливості, бо в справах дуже рідко навіть називалось їх прізвище, а лише зазначалось — мировий посередник такого то району. Отже, можна тільки підкреслити, що, мабуть, ³/₄ мирових посередників в маєтках Браницьких ставились до справи визволення або цілком байдуже, або явно захищали панські інтереси; і лише зовсім невелика група дивилась на свої обов'язки, як на певну громадську справу і намагалась обороняти селянство.

Ще чимало прислужились Браницьким землеміри, що часто недорізували, недомірювали потрібних панові шматків землі. Це виявлялось здебільшого за років 10—12, коли селяни цю землю за давністю літ вже губили назавжди. Відомо за 8 подібних випадків в ключах вільшанському, богуславському і владиславському; з них лише в двох випадках селянам вдалось повернути землю, а решта загубили щось біля 40 дес. орної землі і сіножатів.

За землеміра в с. Миронівці владиславського ключа на Канівщині повірочний відділ писав до київського „присутствия“, що він соромився назвати цілком непридатну землю її власним ім'ям і назвав делікатно „пашня в горах изрытая промоинами“. Причини цієї обережності — великі розміри пашні—200 дес. і бажання Браницького залишити її за собою.

Можливо, що і мирові посередники і землеміри чинили на користь Браницьких не тільки через безпосередні впливи з боку панських економія, а й через те, що Браницькі займали визначне становище, як великі власники і як люди близькі до царського двору.

Ще кілька слів за відношення до реформи самих панів. Браницькі, як власники чорноземної родючої землі були, звичайно, зацікавлені, щоб віддати селянам землі як найменше і за ціну найдорожчу. На це була скерована вся діяльність їх уповноважених — Христовського по Васильківському повіту, Раковського на Таращанщині, Веселовського на Канівщині і інших. Для цього часом навіть вживалось підроблення документів і неправдиві свідчення. Так у Винницьких Ставах на Васильківщині мировий з'їзд констатував, що пляни економічні 1845 року були написані на папері 1850 року, подвірний список 1847—48 р. в багатьох місцях виправлений і мав зверху написи пізніші „47“. Чертежі подавались на якихось брудних клаптиках паперу, щоб вони справляли враження давніх.

¹⁾ Центр. Іст. Арх. ім. Антоновича, III викупний стіл, № 1959.

²⁾ Ibid., III викупний стіл, № 1954.

Все це робилось для того, щоб не повернути селянам відібраних 187 дес. інвентарної землі. В 15% сіл на Васильківщині, в 8% сіл на Таращанщині подавались пляни 1847 р.р. написані олівцем, де скрізь було зазначено значно менш селянської землі.

Але найцікавішою була справа за садки в с. Роскішному і м. Ставищах¹⁾ на Таращанщині. Пан відібрав тут у селян 780 дес. садків, що були розташовані в панському лісі. Отже, панові треба було довести, що ці садки ніколи в користуванні селян і не були.

Для цього уповноважений Браницьких організував цілу низку свідків, які давали неправдиві відомості, а сам ще в письмовій формі заявив мировому з'їздові, що його свідки можуть свідчити тільки під присягою. Навіть підмовили було одного селянина — колишнього вартового в садках, — але він не встояв перед доводами односельчан і нарешті признався, що власне він не пам'ятає, як була справа. Крім економічних офіціалістів і кількох шляхтичів ще було притягнуто як свідків 6 Євреїв, що так розподілили між собою ролі: чотири з них наче брали в оренду ці сади, а двоє були у них вартовими. При чому для більшої правдивості вони вигадали ціле оповідання: як Шмуль Тиковський і Аврум Островський їхали до Білої Церкви за 2 роки до холери 1847 року, щоб найняти там садки і раптом зустріли Мойсея Коберта і Лейбу Шендеровського, що вже звідти поверталися (точно зазначено де й коли зустрілися) і від них довідалися, що садки ними вже в оренду взято. Тоді вони увійшли з ними в спілку, а двох своїх товаришів — Шмуля Кушніра і Арона Юридовича взяли за вартових. Свідчення селян місцевих і сусідів довели, що ці сади завжди були в користуванні селян і ніколи нікому в оренду не здавались.

Часто уповноважені Браницьких називали непридатну землю цілком родючою і вимагали перенесення у вищу місцевість.

Головний управитель вільшанського маєтку в своїй скарзі до київського „присутствія“ назвав 150 десятин в с. Гнильцях — зовсім непридатну горбасту землю — як „найкращу в світі українську землю“, де він збирається садити буряки. Це викликало іронічну примітку олівцем когось з членів „присутствія“, що мабуть цих „Карпат“ уповноважений і не бачив ще на власні очі.

Взагалі в своїх зауваженнях на заяви селян уповноважені скрізь намагались довести за всяку ціну неправдивість селянських свідчень. В цьому їм допомагали службовці економії й шляхтичі — вільні мешканці, орендарі панської землі, що їх особливо багато було в селах на Васильківщині і на Таращанщині.

VI.

Наслідки реформ для селянського і панського господарств.

В IV розділі вже зазначалось скільки душ селян — колишніх кріпаків Браницьких — викупили з допомогою уряду землі і скільки саме. Коли порівняти ці числа з загальною кількістю всіх бувших панських селян Київщини і всієї викупленої ними землі²⁾, то виходить, що селяни Браницьких складають 17,6% всіх селян, а земля, що ними викуплена, — 20%.

Селяни Браницьких одержали після реформи 1861—63 р.р. на 10,5% землі більше ніж було в них в користуванні перед реформою. За Ріхтером³⁾ у всій Київщині селяни одержали на 21% землі більше — це найбільша цифра з 3-х губернь „юго-западного края“. За Янсоном⁴⁾ на

¹⁾ Ibid., III викупний стіл, №№ 1592, 1609.

²⁾ Янсон. — „Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах“, табл. № III. ³⁾ Opus cit. ⁴⁾ Янсон, — Opus cit., с. 103.

Київщині селяни одержали за уставними грамотами на 13,8⁰/₁₀ землі менше, ніж мали раніш. Отже, щодо Київщини в цілому це не з'ясовано.

Тепер повстає питання оскільки задовольнили селян такі наділи і як відбилися на їхньому господарстві щорічні викупні виплати.

В передмові до цієї роботи вже підкреслено, що тут не ставиться завдання досліджувати всі складні наслідки реформи, а лише робиться спроба зазначити певні зміни в зв'язку з реформою в перші роки після неї.

Перш за все треба сказати, які вимоги ставили селяни підчас переведення реформи і оскільки ці вимоги задовольнялись.

Всі їхні бажання, щодо змін існуючих правил можна звести до трьох пактів: 1) щоб землю наділяли на душі, а не на двори; 2) щоб відрізували від панської землі певні шматки під майбутні садиби; 3) щоб прирізати до селянського наділу панського лісу. Ці заяви подавали селяни, звичайно, не у всіх селах і не всі разом. Щодо першого побажання, то його найбільш висловлювали в селах з малими наділами, як у вільшанському ключі на Васильківщині і виногр. на Звенигородщині, в деяких селах з пішими наділами в 4 дес. в богуславськ. і владислав. ключах. В 2-х з цих сіл селяни навіть заявили, що лише тоді визнають за дійсний викупний акт і підпишуть його, як їм наріжуть наділи на душі, а не на двори; ще в 2-х селах виногр. ключа селяни також лише за такою умовою згоджувались на обмін своєї і панської землі.

Щодо другого побажання, то це говорилось здебільшого в селах, де не було вигонів і пустопорожніх місць і перед селянами в найближчий час могло повстати питання—де далі будуватись; використовувати для цього орну землю вважалось не вигідним, особливо в малоземельних районах.

Третє побажання (про лісові ділянки) особливо часто підносилося селянами майже скрізь, де були панські ліси, бо в останні роки в зв'язку з великим підвищенням цін на лісові матеріали і на дрова селянство не мало змоги нічого придбати.

На першу вимогу і мирові посередники і київське „присутствие“ відповідали просто, що про це не може бути ніяких розмов, бо цього немає в існуючих законах і правилах. Щодо другого і третього побажання, то і мирові посередники, і селяни звертались з відповідними пропозиціями до уповноважених Браницьких, проте це не дало ніяких наслідків. Тільки в одному селі на Поліссі пан обміняв селянам 210 дес. лісу, як це вже говорилось раніш, вбачаючи в цьому якусь дуже вигідну для себе комбінацію. Отже, в цілому ці вимоги селян не прийнято.

Тепер розгляньмо, що в існуючих законах являлось не вигідним для селянського господарства, що, застосовуючись до місцевих умов, давало негативні наслідки.

В „Местном Положении“ і в „Общем“ поскільки воно пристосовувалось до „юго-западного края“, було чимало §§, що захищали інтереси панів і що ними скористувались в своїй практиці і граfi Браницькі.

Так, в § 55 „Местного Положения“ панові дозволялось в 3-х випадках вимагати без згоди селян перенесення їхніх садіб на інше місце, а для селян був лише оден подібний пакт і то з великими застереженнями. Браницькі в 3-х випадках скористались цим своїм правом в ключах білоцерківському і богуславському не на користь селян.

§ 66 залишав за паном сади, кам'яні будівлі, що їх селяни самі будували, і інше в разі обов'язкового перенесення, а пан міг і не погодитись на переніс своїх будівель.

Непридатною землею, що залишалась серед селянської, пан міг розпоряджатись цілком: цього не було дозволено селянам, хоч селяни в багатьох

селах підкреслювали, як це не зручно для їхнього господарства, бо економі Браницького забороняли на таких землях проїзди і прогони.

Дуже неясно стояла справа з розмежуванням селянських і панських земель і зв'язаними з цим сервітутними правами.

В „Местном Положении“ 1861 року зовсім не згадувалось за право пасти худобу на толоках і лише 4-го квітня 1865 року з'явились деякі пояснення. Проте і київське „присутствие“, і генерал-губернатори київські по різному дивились на розмежування: то як на обов'язкове, то необов'язкове, то корисне, то некорисне для тої чи іншої сторони¹⁾.

В маєтках Браницьких чимало ще залишилось нерозмежованих сіл, бо добровільної згоди рідко селяни з паном доходили. Але розмежування з одного боку усувало дуже шкідливу „черезполосицю“, а з другого боку позбавляло селян пасовиська, що особливо почувалось в місцях з нестачею вигонів і сіножатів. Селяни 2-х сіл богуслав. ключа в 1865 році жалілись на мировому з'їзді, що після розмежування 1860-го року вони примушені були продати частину худоби.

Отже, справа ця не розв'язувалась ще законами 1860—70 р.р. і важко сказати, що в деяких районах більш дошкуляло селян — „черезполосицю“, чи відсутність пасовиська. Ті знижки, що робились мировими з'їздами за позбавлення толоки у ключах вільшанському, владиславському, богуславському, на Васильківщині і Таращанщині далеко не завжди відповідали дійсному стану речей.

Це треба прикласти і до інших сервітутів і лісу передовсім.

Ліс зовсім не входив в селянський наділ і хоч дозволялось селянам протягом 9-ти років користуватись лісом за особливі повинності чи плату, проте завжди виходило, що це незручно для панського господарства.

Також в багатьох селах (особливо, де садів було чимало, як Медвин, Ставище) селяни не погоджувались на обмін їхніх садів, що лежали в панських лісах; проте закон був на боці пана і Браницькі вивели всі селянські сади з лісів і часто обмінювали їх на значно гіршу землю.

Ще чимало неясних місць в §§ „Местного Положения“ цілком суб'єктивно роз'яснювались мировими посередниками, особливо в ключах Васильківського і Таращанського повітів, де мирові посередники більш ніж в інших місцях захищали інтери Браницьких.

Ще не приймались до уваги зовсім численні заяви селян за примусове переведення паном з вищих розрядів у нижчі, особливо в останні роки—тяглих у піші та піших у городники.

Правда, повертаючи за розрядами 1847—48 р.р. відібрану інвентарну землю, мирові з'їзди начеб-то поновлювали колишні розряди, але цей поворот самої землі не міг винагородити всіх втрат, що їх селяни понесли, позбуваючись живого і мертвого інвентаря. А тепер доводилось знова все це набувати.

В законі також не було точно зазначено кінцевого моменту розподілу селянської відібраної землі між розрядами—це покладалось на мирових посередників і селянські громади. Бачимо, що здебільшого мирові посередники розподіляли „ваканси“ лише поміж заможнішими. Такі подвірні описи не перевірялись на сході і треба було не мало революційного завзяття (як це було у Вільшаній та в Петриках на Звенигородщині), щоб переділити знова справедливше.

Уже говорилось у IV розділі, що селяни багато переплатили за землю в період до остаточного затвердження викупних актів і це також не було

¹⁾ Личков, — Сервитутный вопрос в Западном крае.

впорядковано в додаткових правилах і призвело селян до великої заборгованості.

Отже, реформа повернула селянам 10,5% тієї землі, що вони з неї користувались до реформи і що її пан одібрав.

Проте можна вважати, що це ще не вся земля інвентарного користування, особливо для ключів у повітах Васильківським та Таращанським.

З дальшим розвитком грошового господарства селянинові треба було й більше грошей насамперед на різні податки. За Янсоном¹⁾ на Київщині на 1 десятину припадало 1 карб. 56 коп. викупного, а разом із податками це становило 3 карб. 26 коп., а тим часом прибутку давала 1 десятина в 1-ій місцевості 1 карб. 12 коп. Таким чином на Київщині наділ у 4¹/₂ десятини міг прогодувати 2 дорослих та 2 непрацездатних, а на податки вже треба було заробити.

З таблиці № 15 видно, що наділи в 4 дес. мала більшість сіл богуславського та владиславського ключів на Канівщині, а ще менші наділи—що й прогодувати не могли—одержали селяни в ключах виноградським, вільшанським, унінським і софійсько-кумейським, надто в двох останніх.

До цього ще треба додати, що ці наділи ще зменшились на початку 1870-х років у тих селах, що перевели новий переділ землі між усіма розрядами (городниками і комірниками).

Вирахувати, скільки селяни в маєтках Браницьких переплатили за землю, вважаючи на тогочасні покупні ціни, досить важко за відсутністю даних щодо земельних цін у цих районах.

Ще Олександра Браницька в 1830-х роках подарувала 285.700 карб. для селян. Ці гроші являлись основним капіталом, а 0% з них мали щороку витрачатись на „поддержание благосостояния“ селян²⁾. Ці 0% на 13 березня 1874 року становили 56.499 карб. 46 коп. В 1875 році було затверджено устав сільського банку графині Олександри Браницької в м. Білій Церкві і за § 3 цього уставу ці 0% від капіталу мали ділитись в січні кожного року на 2 частини: одна частина давалась на заснування позичково-ощадних товариств в селах, а друга на заснування і утримання сільських шкіл. Ніде в справах 1860 і 1870 років не згадується ні за ці гроші, ні за діяльність банку. Коли тут і був момент певної панської благодійності, то це, звичайно, відогравало дуже незначну роль в справі поліпшення становища селян, бо вся діяльність Браницьких була скерована якраз у протилежний бік.

За Похилевичем³⁾ у графів Браницьких перед реформою 1861 р. було на Київщині всього 484.887 дес. землі. Коли ж до селян відійшло 274.282 дес., то у трьох братів Браницьких ще залишилось в цих 6-х повітах на Київщині 210 605 дес. землі чи 44,5% всієї їхньої землі, що так розподілялась по повітах і ключах:

Васильк.		Таращ.		Канів.		Вільш.		Вино.р.		Унінськ.		Соф.-кум		Разом
Дес.	%	Дес.	%	Дес.	%	Дес.	%	Дес.	%	Дес.	%	Дес.	%	Дес.
79.950	38	36.778	17,4	33.085	15,7	13.692	6,5	10.952	5,2	26.730	12,6	9.863	4,6	210.605

Перевірити всі ці числа за архівними даними не вдалося за браком матеріалу. Відомо лише дещо з архіву Браницьких. Так в проханні по-

¹⁾ Opus cit. с. 112.

²⁾ „Устав сільського банка графині Александри Браницькой в местечке Белой Церкве“, с. 3. Архів Браницьких.

³⁾ Opus cit., сс. 116, 386, 428, 496, 552, 625.

віреного Браницьких Диновського до київського губернатора Ейлера зазначено, що на 1860—63 р.р. київський губерніяльний комітет наложив податок на землі Браницьких на Васильківщині і зазначено тут за 3 ма братами всього 184.591 дес.: у Владислава 118.143 д., Костянтина 35.829 дес. і Олександра 30.619 дес. Ці числа менші за числа подані Похилевичем¹⁾ на 22.394 дес., але і тут і там, очевидно, малось на увазі панську і селянську землю разом. Ще в двох справах подаються відомості за землі Браницьких на Васильківщині в 1870 році²⁾. В першій зазначено за Владиславом Браницьким 66.421 дес. і за Олександром 15 051 дес. 2228 саж.; в другій справі того ж року рахується за Владиславом Браницьким 68 233 дес. землі. В окладному листі грошевих зборів Київ. губ., Звенигор. п. „с землевладельца Владислава Браницкого, подлежащим платежу в Звенигородское казначейство“³⁾ за 1869 р. зазначено 11.316 дес. землі; це очевидно в ключі вільшанському, що належав Владиславу Браницькому; за Похилевичем виходить, що у вільшанському ключі землі було більше. Отже, залишається неясним, скільки саме землі в них залишилось після реформи в кожному ключі і повіті (ці числа лише приблизні). Також не зовсім ясно, як було поділено між братами всі ці маєтки, бо деякі рахувались в 1870 р. в спільному володінні всіх трьох братів, а деякі було вже поділено. Так відомо з уставних грамот 1865 р., що на Васильківщині 69⁰/₁₀₀ всіх сіл належали Владиславу Браницькому, 13⁰/₁₀₀ Костянтину, 5⁰/₁₀₀ Олександрові, 8⁰/₁₀₀ рахувалось у спільному користуванні всіх трьох братів, за решту (5⁰/₁₀₀) відомостей немає. Взагалі після розділу маєтків між братами в 1858 і 1866 р.р. більшість сіл перейшла до Владислава Браницького.

Цілком докладні відомості за розподіл маєтків між братами є лише за 1877 рік⁴⁾ в „приложеніі“ до устава сільського банка, де подається список всіх сіл графів Браницьких, що їм належали на Київщині, і зазначено скільки сіл вони продали „удельному ведомству“. Невідомо, до кого перейшли ще 5 сіл: одно на Васильківщині—Велика Волнянка, 3 села на Звенигородщині вільшанського ключа—Моринці, Майданівка і Верещаки, і Софіївка на Черкащині. Цих сіл в цьому спискові зовсім немає. Отже за цим списком 1877 року всіх сіл 224, а не 229 і між трьома братами Браницькими і „удельным ведомством“ вони так розподіляються:

П о в і т и	К о м у н а л е ж а л и			
	Влад. Б.	Олекс. Б.	Кост. Б.	Удільн. в.
	С е л а у ⁰ / ₁₀₀ ⁰ / ₁₀₀			
Таращанський	—	62,2	2	35,5
Васильківський	74,4	13,2	1	11,2
Канівський	—	—	9	81
Звенигородський	32	4	—	64
Черкаський	100	—	—	—
Радомиський	25	25	50	—
Скільки всього сіл	88	44	9	82
У ⁰ / ₁₀₀ ⁰ / ₁₀₀	39,2	19,6	4	36,6

¹⁾ Ів., с. 496.

²⁾ „Ведомость о количестве всех удобных и неудобных земель в имениях Влад. Браницкого, Алекс. Бр. и удельного ведомства, в Васильк. у.“, „Свод сведений о землях Вл. Бран. в Васильк. у.“, Архів Браницьких.

³⁾ Архів Браницьких.

⁴⁾ „Устав сельского банка графини Александры Браницкой в местечке Белой Церкви“, Київ, 1877 р., сс. 57—61. Архів Браницьких.

Щодо розподілу цих сіл між ключами, то лише софійсько-кумейський ключ на Черкащині, вільшанський на Звенигородщині і владиславський на Канівщині були в одних руках: перші два належали Владиславові Браницькому, третій „удельному ведомству“; в богуславському ключі лише 4 села належали Костянтинові Браницькому, а решта сіл перейшла до „удельного ведомства“; виноградський ключ на Звенигородщині поділився між „удельным ведомством“ і Олександром Браницьким, а унінський на Радомищині між трьома братами. Села Васильківщини належали 4-м власникам, а Таращанщини — 3-м.

Отже з цієї таблиці видно, що велику кількість сіл Браницькі продали „удельному ведомству“, особливо на Канівщині (81⁰/₁₀) і на Звенигородщині (64⁰/₁₀); чимало сіл перейшло до „удельного ведомства“ і на Таращанщині, менш на Васильківщині; тільки в малих ключах унінському і софійсько-кумейському все належало лише Браницьким. Що призвело до продажу такої великої кількості сіл (36,9⁰/₁₀) „удельному ведомству“ відомостей немає.

Крім цих сіл, що відійшли до „удельного ведомства“ ще 5 сіл, очевидно, також було продано; отже, к 1877 р. Браницькі всього продали 37,9⁰/₁₀ своїх маєтків; „удельному ведомству“ продавались маєтки саме тоді, коли переводились реформи і закінчували переведення в життя викупних актів вже „надзиратели удельного ведомства“. Так відомо, що Костянтин Браницький в 1869 році продав „удельному ведомству“ 31 село: 2 на Звенигородщині (виноградський ключ), 7 на Васильківщині, 21 на Канівщині (8 сіл богуславського ключа і 13 сіл владиславського ключа і одно село на Черкащині (соф.-кумейський ключ). Також Олександр Браницький в 1869 р. продав „удельному ведомству“ 10 сіл на Таращанщині. Продаються „удельному ведомству“ такі великі маєтки, як Житнегори, Узин на Васильківщині, Карапиші, Зеленки, Миронівка на Канівщині і інші. Отже, велику частину своїх маєтків Браницькі продали „удельному ведомству“, не дочекавшись остаточних розрахунків викупної операції.

Здавалось би, що з реформи Браницькі вийшли ще великими власниками, маючи більш 210 тисяч десятин землі. За відібрану для селян землю одержали вони біля 40 тисяч карб. готівкою (десяткові знаки викупної позики, що з них важко було вирахувати ⁰/₁₀) і щороку мали біля 350 тисяч карб. безперервного прибутку (5¹/₂⁰/₁₀ від викупної позики). З цих грошей правда, вони мусили сплатити видатки по переведенню реформи і повернути частину боргів. Скільки саме боргів мали Браницькі в 1860 рр. — невідомо; є лише кілька довідок з повітових судів до київського „присутствия“: так Олександр і Костянтин Браницькі були винні двом малолітнім Кайзерам 7.000 карб., генеральші Голіциній 11.248 карб. і якийсь капітанші 5.714 карб. — всього 23.962 карб. і Владислав Браницький — купцеві Городинському 161.375 карб. і Гідеру 6.000 карб., всього 167.375 карб. Але невідомо, як вираховувало ці борги головне викупне „учреждение“ в один рік, чи в кілька років; також невідомо, в якій мірі були погашені борги Браницьких, що вони їх зробили в 1850 році і 1847 р. в „С. П. сохранный казне“. Ще відомо, що в 1865 р. за клопотанням довіреного міністр фінансів дозволив видати Владиславові Браницькому 1.210.000 карб. в рахунок викупних грошей. В разі великої заборгованости, мабуть, такої суми не дозволили б враз дати готівкою.

Питання, чому саме Браницькі так поспішно зліквідували велику частину свого господарства — чи за борги, чи враз виявилось, що ці фільварки не можуть далі існувати за нових економічних обставин, чи потрібно було сконцентрувати всі капітали на якихось промислових закладах-цукроварнях передовсім, — можна було б розв'язати, коли б було докладно ві-

домо, в якому стані перебувало сільське господарство і фабрична промисловість Браницьких в цей період. На жаль, за це є лише деякі відомості, здебільшого за маєтки Владислава Браницького: білоцерківський і вільшанський. Взагалі в 1860 і на початку 1870 р.р. всі землі Владислава Браницького складала 5 маєтків: на Васильківщині (білоцерківський) 41 село у устимівсько-великополовецький—29 сіл, на Звенигородщині—вільшанський маєток, на Черкащині—софійсько-кумейський і на Радомищині в унінському ключі 2 села—Нежиловичі і Хомівка. Всього на Васильківщині у Владислава Браницького в 1870 р. ¹⁾ рахувалось землі:

Всього землі			П р и д а т н о ї					
Десят.	Придатн.	Непри-	Всього	Лісу	Чагар-	О р н а		
	дати	датн				„1“	„2“	„3“
	У ‰	дати	Десятин			У ‰	‰	‰
68.233	85	15	58.044	12.1	9,6	17	32,2	28,5

На цій таблиці в графі орної землі цифрою „1“ позначено той ‰ землі, що на ній сіялись цукрові буряки, цифрою „2“—це землі, що на ній можуть рости буряки і цифрою „3“—це земля, що на ній цукрові буряки рости не можуть через погану якість ґрунту. Отже ґрунту, де можна садить цукрові буряки зазначено досить великий ‰. Лісу Владиславові Браницькому належало чималий ‰. Ця вся земля була поділена між двома маєтками: білоцерківським—щось біля 40.000 десятин землі і устимівсько-великополовецьким—30.000 десятин землі. Останній, видно, склався з двох колишніх ключів устимівського і великополовецького.

Щодо вільшанського і софійсько-кумейського ключів, то, здається, вони також були об'єднані в один маєток і до них ще належали землі христофоровського маєтку на Херсонщині, принаймні на всі ці землі разом в 1862 році склався баянс і робились різні підрахунки ²⁾, і каса вільшанська називалась „генеральною“. З цієї відомості видно, що разом у вільшанському і соф.-кумейському ключах було 27.417 дес. землі, з неї лісу 42,8 ‰. Скільки землі мав христофоровський ключ—невідомо. Всього тут рахувалось 14 фільварків вільшанського і кумейського ключів і 15-ий це „добра“ христофоровські. У білоцерківському маєткові за 1867 р. відомо, що тут було 26 фільварків, а в 1870 р. у всіх маєтках на Васильківщині у Владислава Браницького рахувалось 47 фільварків. Проте все ж немає повних відомостей по окремих маєтках на Васильківщині в ці роки.

Щодо хазяйнування в цих маєтках, то перш за все треба відзначити скільки фільварків віддавалось в оренду. Так з відомості за 2 ключі білоцерківського маєтку ³⁾ (вільшанський і ксаверівський) видно, що в 1864 р. всі фільварки цих ключів (33) були у володінню лише економії панської, а в 1865 році віддано в оренду у вільшанському ключі 5 фільварків (з 9) і в ксаверівському 8 (з 24) і ще 2 фільварка перебувало у спільній оренді з адміністрацією; отже всього віддано в оренду 45,4 ‰ фільварків. В 1866 році у вільшанському ключі в оренді було 2 фільварки—моринський і гнілецький. В 1867 році ⁴⁾ з 26 фільварків маєтку

¹⁾ „Ведомость о количестве земли в имениях Влад. Браницкого в Васильк. у. 1870 г.“ Архів Браницьких

²⁾ Szczegola dotyczace się bilansu zamkniecia dóbr Olszańskich na dnia 1 lipca 1862 r. (окремий зшиток). Архів Браницьких.

³⁾ „Wiadomość z operacyi gospodarskiej wydziału Białocerkiewskiego za lata 1864 i roku ostatniego. Архів Браницьких.

⁴⁾ „Wiadomości Biura Białocerkiewskiego 1867 r.“ Арх. Браницьких.

білоцерківського (тут не зовсім ясно, чи це весь маєток, чи частина, вірніше ключ білоцерківський) 22 було в оренді і лише 4 фільварки яблонівський, сорокотягський, вільшанський і пилицханський (сюди входило 7 сіл) раху ались за економією панською. Землі в цих 4-х фільварках було 9,6% всієї кількості; отже в оренду здавалось 80,4% землі цього ключа білоцерківського. Ще за 1870 рік відомо¹⁾, що з 47 фільварків на Васильківщині (невідомо які саме ключі) 20 фільварків чи 42,5% було в оренді—це 28 сіл, при чому село Краснолісі вважалось у пожиттєвій оренді, мабуть когось з службовців економії за певні заслуги. Це все відомості лише за маєтки Владислава Браницького, за інші мені не пощастило відшукати. З цих відомостей хоч і неповних видно, що на Васильківщині Владислав Браницький великий % сіл здавав в оренду.

На яких умовах здавались в оренду фільварки—відомо мені лише три умови трох пізніших років 1875 і 1877. В 1875 р. 28 серпня записана орендна умова²⁾ між повіреним Владислава Браницького Чацьким і австрійським підданим графом Лінсенбартом на фільварок Шкарівку на Васильківщині. Всього в умові 24 пакти, перелічу найголовніші: 1) оренда має тривати 6 років—з 1 березня 1875 по 1-го березня 1881 р., 2) землі віддається в оренду всього 920 дес. 1905 саж., що так розподіляється по угіддях: садибної 2%, орної 88,4%, сіножаті 3,8% і непридатної 5,3%; крім землі переходять в користування орендаря всі забудовання, 3) передається орна земля в такому стані: засіяно житом 61 д. 1104 саж., пшеницею 105 д. 2185 саж., заорано пару озимого 39 д. 1816 саж. і ярвого 130 д. 448 саж., 4) перші три роки орендар має платити по 5 карб. сріблом за 871 д. 1402 саж. придатної землі, щєбто щороку по 3.922 карб. 12 коп., а решту три роки по 4.357 карб. 92 коп. за десятину, отже за шість літ всього 24.840 карб. 12 коп., 5) орендна платня вноситься двічі на рік: 1-го лютого і 1-го листопада вперед, 6) власник може зменшувати площу землі, але платити орендареві за кожну десятину толоки 4 карб. 50 коп., а за заорану чи засіяну десятину по згоді; можливі такі випадки зменшення орендованої площі: а) при отводі селянських земель по викупних актах чи через розмежування селянських і панських земель, б) в разі вимоги від уряду, щоб виділити землю для державних чи громадських потреб, с) в разі вимоги уряду, щоб власник виділив певну частину землі для вільних мешканців. В примітці до цього пакту додається, що в разі розмежування панської та селянської землі, коли б поля орендовані було одведено далеко від орендуємих фільваркових забудовань, то орендар може першого березня скасувати цю умову без будь-якої нагороди; в пакті 9 говориться, що всі ремонти за доглядом власника робить орендар, будування нових будівель лише за згодою власника; будинки, збудовані орендарем, після закінчення орендного строка орендар може перенести лише в тому разі, коли їх не захоче придбати власник; за будівлі, що їх збудує власник, але корисні для орендаря, останній платить щороку по 8% їх вартості; нові сади розводить можна лише з дозволу власника, 12) без згоди Браницького не можна здавати в підоренду якихось угідь навіть на короткий час, 14) повертаючи маєток орендар мусить стільки ж заорати і засіяти, при чому засіяти добрим зерном, 18) не виплата повністію і в строк негайно касує цю умову, 19) в разі припинення цієї умови орендар має право ще 2½ місяці держати свій хліб в фільваркових клунях. Оце найголовніші пакти.

1) „Wiadomości Bjura Biłocerkew. 1870 r“. Арх. Браницьких

2) „Арендные договори 1875 и 1877 г.г.“. Арх. Браницьких.

Другу орендну умову складено 6 лютого 1877 р. між уповноваженим Владислава Браницького—Жабоклицьким і шляхтичем Краснопольським на село Моринці вільшанського ключа на Звенигородщині. Також в умові 24 пакти, але є деяка різниця: 1) умову складено не на шість, як в Шкарівці, а на пять років, 2) віддається в оренду всього 570 д. 1430 саж.—з неї орної 91,5%, садибної 1,5%, сіножаті 4,2% і неприд. 2,1%, 3) засіяно озиминою—житом 32 д., і пшеницею 140 д., заорано під ярину 100 д. і угноєно 149 д. 550 саж., 4) щороку орендар мусить платити по 4 карб. 50 коп. за десятину—отже в рік 2.511 карб., а за 5 років—12.559 карб. 80 к. сріб., 5) плата вноситься кожного 1 березня за рік вперед. П. 6 такий самий як і в попередній умові, в п. 15 в примітці додається, що коли б орендар хотів завести інший спосіб ведення господарства через важливі причини, то це можна лише за згодою економії, далі, що сіножатів ні в якому разі не дозволяється заорювати, весь гній обов'язково мусить звозити на моринські поля; крім цього орендар зобов'язаний засівати цукровим буряком 54 дес. землі за поданими до цього правилами.

Порівнюючи ці дві умови, бачимо, що за Шкарівку в другу половину строк оренди збільшується, в Моринцях такої умови немає, зате в Моринцях обов'язково орендар мусив засівати 10,3% орної землі буряками цукровими і конче угноювати землю. Це село лежить в районі цукрової промисловости, що і призводило власника до таких вимог.

Цікавий пакт 9, де можна розірвати умову в разі незручного для орендаря розмежування. Те, що землі не були ще остаточно визначені, очевидно, негативно відбивалось на оренді. Можливо, що в білоцерківському маєткові через те й віддавали в оренду землю лише з 1865 року, коли вже були перевірені уставні грамоти., перетворені у викупні акти і опреділилось, хоч і не остаточно, яку кількість землі залишалось за паном.

Ще відома одна умова. 1877 року 4 липня головний управитель білоцерківського маєтку граф Чацький здав в оренду мешканцеві с. Піщаної колишньому однодворцеві Антонові Троцькому 7 дес. 1638 саж. землі, що розташована в 3-х шматках; здано на 3 роки по 4 карб. 50 коп. за десятину. Зобов'язується Троцький вносити все повністю і не робити своєю худобою потрав—інакше штраф платитиме за кожную штуку по 1 карб. 50 коп. і примушений буде заплатити всі збитки. За кожні 2 тижні неустойки плати—також мусить платити штраф по 2 карб.

Як саме велось господарство в панських фільварках в цей переходовий час, є деякі відомості також за маєтку Владислава Браницького. Перш за все в 1862 році десь в грудні в Білій Церкві було засновано центральне бюро в наслідок урегулювання фінансових справ. Отже, з наказу двом жонцам ключовим від 25/XII—1862 р.¹⁾ відомо, що відтепер: 1) всі рахунки мусили замикатись 1-го кожного місяця і лишки треба було вносити до каси цього бюро; 2) всі жонци мусили кожного 25-го вносити до ключової каси шинкові гроші; 3) до цього ж часу скрізь мусили бути зроблені всі виплати; 4) гроші, що залишались від потреб ключів, вносити до каси головної білоцерківської щомісяця перед 1-им числом; 5) рапорти касові місячні за минулий місяць з документами конче подавати до головного контролю 1-го кожного слідуючого місяця. Отже, так заводилась нова відчитність по ключах. З цих розпоряджень жонцам відомо ще, що в 1862 р. ключі білоцерківського маєтка відчували велику нестачу паші для худоби. Так, 17-го квітня писалось до 2-х

¹⁾ Книга, „Cyrkularna“ на рік 1862. Архів Браницьких.

жонців ключових і економа вільшанського, що через погані пасовиська літом і велику нестачу паші зимою дуже тяжко годувати економічну худобу, а особливо за сучасних обставин, коли конче потрібно ще збільшувати панське тягло,—отже, через те треба зайву худобу продавати—пропонується незабаром вивести її на ярмарок до Білої Церкви. Травня 11-го наказувалось трьом жонцям і економові островецькому, щоб коні годувати лише „posladami“, а вівса їм не давати ані гарця, бо забракне його для стайні палацової. На осінь справа не покращала; 29 вересня цей наказ повторювався, бо, мовляв, вівса вродило цей рік дуже мало і не стане на стайню палацову і весняний висів. Від 6-го грудня відомо, що в тому островецькому ключі гинуло сила овець від нестачі паші, а решта мала на собі мало вовни—це призводило до великих збитків. Це доносить головному уряду інспектор вівчарень Бекер, прохаючи дати розпорядження, щоб в кожному фільваркові для овець складалось сіно в окремі копиці, бо інакше вони й половини не одержують, а 12-го грудня до жонців писав головний управитель, що все ж сіна дуже мало і через те треба вівцям давати солому і лише в негоду трохи сіна. В зв'язку з цієї нестачею вівса і сіна в серпні видано такого наказу: „через те, що вся приставка збіжжя провадиться економічними кінями, то кожний фільварок мусить перед привозом зробити певний запас пашні в комісарії в Білій Церкві, щоб лише там всі фурмани попасали коней і не продавали цього попасу дорогою Євреям“. Невідомо, чи раніш це робилось, а в жовтні жонці островецькі мусили об'їхати всі фільварки і відібрати волів на „poras“ до гуральні гребінської, що ось мала почати працю. Отже, з цих розпоряджень видно, що зима 1861—1862 року, літо 1862 і перша половина зими 1862 року були дуже несприятливі для хуоби панських фільварків. В ці ж роки налетіла сарана і ще в 1860 р. був на Васильківщині заснований повітовий „комитет для прийняття мер к истреблению саранчи“, а 1-го вересня 1862 р. головний управитель білоцерківського маєтку Зеленський одержав 4 друкованих примірники—„руководства“ одеського аналогічного комітету. Від 5 серпня 1862 р. відомо, що налетіло на землі білоцерківських маєтків сила сарани у „неслышанной“ кількості і знищила вона ярину, що ще не встигли зібрати, а саме—просо, гречку і навіть частину вівса. Пропонувавалось адміністрації для боротьби з нею палити багаття, а двом жонцям островецької економії наказувалось, щоб збирали сарану в мішки і закопували, а де з'їла вона посіви знов сіяли. До економів ключів вільшанського і ксаверівського писалось, щоб вони в кожному селі призначили одного чоловіка, щоб слідував, де сарана закопує насіння і ставив там тички або викопував ямки: за цю працю ці люди звільнятимуться від повинностей, а економі щотижня мусять доносити як саме це робиться. Немає відомостей в якій мірі пошкодила сарана посіви, до якого збитку призвела вона панські економії на Васильківщині.

1863 року російський уряд наказав зібрати 10% від чистого прибутку з маєтків польських панів на оплату державних видатків, що їх спричинило польське повстання. Ці гроші треба було внести протягом тижня, інакше загрожував опіс і продаж майна. З приводу цього головний управитель білоцерківського маєтку Зеленський 31-го серпня цього ж таки року писав до генерал-губернатора, що на білоцерківській маєток накладено біля 50 тисяч карб. податку; проте він вважав цю суму за надто велику, бо сюди зарахували і селянську землю і не включили всіх витрат на господарство. Крім цього внести таку суму Браницький не може за такий короткий час, бо й немає готівкою такої великої суми; а гроші від оренди млинів і шинків роздано робітникам, а за минулі півроку се-

ляни не заплатили оброку тисяч із 80 і ні одного дня не робили, і позичити такої суми ніде тепер не можна. Коли ж уряд продасть цей маєток з аукціону, то це лише зруйнує господарство і призведе уряд до цілком не вигідної операції, бо відповідних грошей ніхто не зможе заплатити. Отже зважаючи на це все, Зеленський просить одно з трьох: чи дозволити позику в київській конторі державного банку під заставу зібраного хліба до листопаду—грудня, чи дати розкладку на три місяці, чи записати ці гроші на рахунок оброка, що належить від селян.

Тоді ж Зеленський писав до пристава у відповідь на вимогу надіслати відомості за кількістю землі, що вираховуючи панські прибутки від господарства треба мати на увазі такі моменти: 1) четверта частина орної землі лежить під паром і ніякого прибутку не дає, 2) земля без робочих рук нічого не варта, а тепер важко знайти робітників, і наймана праця дуже подорожчала: отже пан, наймаючи робочі руки має такі витрати: платить $0,00$ за позичені на це гроші, хліб збирається пізніше, одна п'ята хліба і до половини сіна віддаються за працю. Крім цього Зеленський додавав, що селяни випасають скрізь сіножаті. Отже, вираховуючи панські прибутки, треба мати на увазі всі ці моменти, всі витрати на господарство і сучасні ціни на хліб; щодо лісу, то він ніякого прибутку не дає, а лише вимагає чимало коштів на охорону.

Нараховано було прибутку з Владислава Браницького за цей 1863 рік в такій кількості¹⁾.

Всього при- бутку карб.	З землі		Оренда напоїв.	Інші прибутки
	прид.	садиб.		
	у $0/0$			
318.628	71,5	8	11.9	8.6

Окремо з Білої Церкви ці прибутки становили такі $0/0$:

Всього карб.	Земля		Інші
	придат.	садиб.	
	у $0/0$		
35.817	66,8	10,1	23

Невідомо, в якій мірі уряд задовольнив клопотання Зеленського, чи зовсім нічого не зробив. З попереднього розділу знаємо, що справді селяни відмовлялись платити оброк і відробляти повинності. Прибутки від землі становили $1/5$ всіх прибутків, оренда шинків давала чималий $0/0$: до „інших“ прибутків мабуть, треба віднести орнду млинів і ставів. Щодо Білої Церкви, то тут зазначено очевидно, прибуток з землі трьох передмість, до „інших“ належить прибуток з крамниць і млинів.

В серпні 1864 р. повірений всіх трьох братів Браницьких писав до губернатора в справі $5/0$ збору з чистого прибутку в маєтках „юго-западного краю“: що коли це робитиметься за розрахунком 1863 року, то дуже зруйнує панське господарство, бо: 1) селяни вже перейшли на викупні виплати, 2) в 1863 р. пан ще мав виключне право пропінанції, — тепер це належить і селянам—через те взагалі прибутки пана зменшились в три-чотири рази, а в багатьох маєтках довелось зовсім закрити шинки, 3) в багатьох маєтках, особливо Тарашанського і Канівського по-

¹⁾ „Ведомость о $10/0$ сборе с Владислава Браницького по Васильковскому уезду за 1863 год“. Архів Браницьких.

втів викупні виплати вже затверджено головним викупним „учреждением“,—отже з цих земель не повинні нараховуватись $\frac{0}{100}$ прибутку, 4) в 1863 р. Браницькі, заплативши 10% від оброку власне цього оброка сповна не одержали, 5) чимало маєтків якраз в цьому (1864) році здається в оренду, але ще не всі контракти остаточно оформлено, бо ще не закінчено розподіл землі панської і селянської, 6) мирові з'їзди робили знижки на виплати з селянської землі—отже в тих місцях треба зробити знижки і з прибутків від панської землі, 7) в цьому році часті і проливні дощі зруйнували чимало панських млинів. Отже, повірений просить, щоб все це взяли на увагу і вирахували цей новий збір не за числами 1863 року, а значно меншими. Також невідомо, як остаточно було вираховано цей новий податок. Звичайно, в цих заявах і 1863 і 1864 р. мабуть, дещо й перебільшено, але проте можна припустити, що панське господарство перебувало в стані певної кризи, що урахувати прибутки й видатки в цей переходовий час було важко для панської економії, що ці надзвичайні податки досить тяжко відбилися на панському бюджеті. Як невелику ілюстрацію до цього можна подати відомості за прибутки і видатки двох ключів білоцерківського маєтку в 1864 і 1865 р.р.¹⁾ ксаверівського і вільшанського, де було (як вже зазначалось вище) 33 фільварків.

Роки	Видатки			Всього прибутку	Число прибутку	Статті
	Всього карб.	госп.	уряд.			
		у $\frac{0}{100}$				
1864	186.273	23,7	76,3	118.852	—	67.421
1865	86.122	56,1	43,9	97.140	11.017	—

З цієї таблиці видно, що в 1864 році, витративши майже $\frac{1}{4}$ частину на утримання урядів генерального і ключового, ці обидва фільварки не тільки не мали ніякого прибутку, але ще зазнали втрати. В 1865 р. справа покращала: хоч витрачено на утримання уряду більше половини всіх грошей, проте є чистий прибуток. Менші числа 1865 року мабуть можна з'ясувати тим, що в цьому році (як вище зазначено) 15 фільварків здано в оренду; можливо, що оренда і врятувала ці ключі.

В вільшанському ключі на Звенигородщині в 1866 році в 9-ти фільварках (ще 2 здавалось в оренду) всього засівалось озимини, ярини і цукрового буряка десятин:

Всього десятин	Пшени.	Овес	Жито	Буряки	Ячмінь	Просо	Гречка	Ріп.	Горох	Льон
3.785	34,5	17,2	12,9	9,0	8,8	8,7	4,0	3,6	0,8	0,5

Отже найбільш сіялось пшениці; $\frac{0}{100}$ бурякових плантацій стояв на четвертому місці, промислова рослина ріпак становила 3,6% і довісім небагато засівалось льоном. Головний управитель цього маєтку в 1866 році в своєму відчиті зазначає, що в 1864/5 р.р. хліба засівалось менше і збирався він здебільшого за сніп і менш за гроші, при чому витрачено було грошей на найми робітників і економічної служби 43.817 карб. 43 коп. і хліба. Урожай цього 1866 року він вважав за краще збирати лише за гроші і через те прохав ще 10.000 карб. щоб мати „оборотного“ капі-

¹⁾ „Z operacyi gospodarskiej wydziału Białocerkiewskiego za lata 1864 i z roku ostatniego“. Архів Браницьких.

талу 51.707 карб 84 коп. Крім цього він вважає необхідним зробити такі витрати: через те що у вільшанському маєткові є 7.500 десятин орної землі, що за трьохпілля обробляється щороку 5 000 дес., то треба ще купити 1.068 штук волів; зараз мається лише 356 волів і 145 коней і ними можна обробити ледве чи $\frac{1}{5}$ частину землі; рахуючи кожного вола по 70 карб. він просив асигнування на купівлю волів 37.380 карб. і 80 коней по 35 карб.—2.800 карб. Крім цього він вважає конче потрібним збудувати ще 4 ферми на панських землях, бо деякі поля в дуже далекому віддаленні від теперішніх економій; на ці нові ферми потрібно по 6.000 карб. чи 24.000 карб. Отже всього треба було асигнувати в 1866 році 115.887 карб. 84 коп. щоб завести правильне господарство.

У відсотках ці видатки становитимуть: на робітників 44,6%, на купівлю худоби 34,6% і на нові фільварки 20,7%. З цього видно, що вільшанський маєток не був ще готовий до нового життя—без панщизняної праці і селянського інвентаря.

Менше змін, мабуть, зазнало і менш відчувало цей переходовий період господарство в унінському ключі на Радомищині. Тут, як це зазначалось раніш, належало Владиславові Браницькому 2 села Нежиловичі і Хомівка¹⁾, де всього було 10 969 десятин землі, що за угодами так розподілялись: лісу 92%, садивною 0,4%, орної 6,7% і непридатної 0,7%. Тут економія засівала лише овес у невеликій кількості, щоб прогодувати 6 коней для роз'їздів управителя; ще мали 8 пар волів для приставки матеріалу на лісопилню. Отже ліс являється найголовнішим об'єктом господарчої діяльності. З промислових закладів крім лісопилни тут були смоляний завод, млин і два шинки. Смоляний завод коштував економії 2.700 карб., лісопилня—2.000 карб. Від добування смоли одержували прибутку 1.200 карб. на рік, проте у відомості зазначалось, що всі ці гроші витрачались на охорону і упорядкування лісу. Млин здано в оренду на 10 років, а шинки на 3 роки. Отже, всього рахувалось прибутку в цьому маєткові більш 2.000 карб. на рік. При цьому зазначено, що вирахувати прибуток за останні 10 років нєможливо, бо власне земля прибутків не дає, ліс вимагає ще витрат, а за панщини економія мала дарову робочу силу і значно більші прибутки від пропанації.

Ще відомо за прибутки устимівсько-великополовецького маєтку на Васильківщині за 1871 рік²⁾.

Всього землі десятин			Промислові заклади					Прибутки				
30.013												
Прод. ори.	Лісу	Не-прод.	Гу-ральні	Шин-ки	Млн-ш	Стан-ня	Всього карб.		Промисловий прибуток			
							60.986		17.530 карб.			
у %%			Скільки штук				Від сіль-ськогого-сводир.	Від про-мислов.	Продаж горілки	Млини	Гуральні	Стани
							у %%		у %%			
65,8	22	11,9	2	25	12	6	71,3	28,7	27,3	64,6	5,1	2,8

¹⁾ „Ведомость об оценке Нежиловецкого имения графа Владислава Браницкого, составлено и подано в поверочный комитет Радомысльского уезда 1866 года“. Архів Браницьких.

²⁾ „Ведомость устимовско-великополовецкого имения о доходности 1871 г. 23 июня“. Архів Браницьких.

Тут було всього 16 фільварків і ліс становив великий 0% . Щодо гуралень, то одна з них в 1871 році була не дійова. В цілому промисловий прибуток в цьому маєткові складає лише біля $1/3$ всього прибутку, при чому найбільше прибутку давали млини, далі продаж горілки і невеликий 0% гуральні і стави. Отже, безпосередньо від землі, пристосовуючись до місцевих цін, Браницький мав $71,3\%$ прибутку.

В білоцерківському маєткові в 1870—71 р.р. передбачалось такі витрати:

Всього витрат	Головний уряд																			
	Гол. уряд	Гол. уряд	Служба загальна	Лісовий від.	Правничий	Мірничий	Медичний	радіаліста	Податки грош. та ліса	Казн. військ.	Кл. акадерія	Справи селянські	Мисливство	Будівля	Збирання чиншу	м. Біла Церква				
Карб.	у 0% 0%																			
143.000	3,7	4,1	1,2	4,5	2	1,6	10,4	0,8	11,2	21,5	24,4	3,3	0,5	1,2	0,4	5	1,5	1,2	1,2	0,1

Отже, на саме управління зазначено $13,4\%$ всіх витрат (головний уряд, головний контроль, служба загальна, відділ правничий, відділ мірничий, граціялісти); досить великий 0% ішов на медичний відділ, м. Білу Церкву і лісову службу; найбільше зазначено витрат на ведення ключового господарства; громадські і державні податки складали більш $1/10$ всіх видатків; з інших дрібних видатків найбільше зазначено в графі „справи селянські“; бджільництво становило невеликий 0% ; охорона кордонів, збирання чиншу і мисливство вимагало найменших витрат; крім цього входило ще утримання косячу і гімназії білоцерківських.

Далі зазначено такі прибутки:

Всього прибутку	Головний уряд									
	Оренда млинів і ставів	Степові випаси	Крамниці і балагани	Будинки під фабр.	Фабрика дахова черкаська.	Цегельня	Пропінація	Чинш з вільн. меш.	Фрукти	
Карб.	у 0% 0%									
53.511	28,9	11,2	8	3,7	0,09	0,1	38,5	3,3	0,3	

Отже пропінація, оренда млинів, ставів, степових випасів становили найбільший 0% прибутку; далі йдуть чинш від вільних мешканців і прибуток від крамниць і балаганів: $3,7\%$ давало комірне під фабрику Ментцеля, фабрика дахова черкаська і цеглова становили невеликий 0% ; прибуток з фруктів це мабуть з города Олександрівська в м. Білій Церкві. Весь цей прибуток складає 37% всіх зазначених видатків, але це, звичайно, ще не всі прибутки і рукою Владислава Браницького надписано на цьому проекті, щоби зазначити всі прибутки від збіжжя і інших продуктів і тоді подати йому цей проект бюджету вдруге на затвердження.

Щодо промислових закладів в маєтках Браницьких, то із статистичних відомостей за 1868 рік¹⁾ видно, що нових фабрик чи заводів в цей переходний час Браницькі ніде не будували. З докладної записки повіреного Владислава Браницького до міністра фінансів Княжевича від 1-го листопада 1861 року видно, що Браницький просить кредиту в київському банку на 1 мільон карб. сріблом.

¹⁾ Картки Комісії Істор.-Геогр. словника України при ВУАН.

Зі справи ясно, що це вже просить він вдруге після відмовлення: отже, повірений підкреслює, що іншим панам на цукрову промисловість такий кредит вже дозволено, як наприклад, дано з державної скарбниці позику в 3 мільйони карб. на 37 років графові Бобринському. Браницький просить цей кредит для цукроварні вільшанської, де щороку виробляється до 400 тисяч пудів рафінаду і щорічний оборот цього заводу становить до 5-ти мільйонів карб. сріблом. Теперішній перехідний період сільського господарства вимагає, щоб ця промисловість не занепадала. Для держави немає ніякого ризику в такому кредитові, а лише користь, бо тут капітал передається у вірні руки, повертається назад і підтримав би не лише промисловість Браницького, а й інші цукроварні, що безпосередньо зв'язані з виробництвом Браницького. Нарешті, як не можна всієї суми, то повірений просить дозволити видавати ці гроші по частинам в міру потреби. Але з дальшого видно, що кредиту цього Владислав Браницький не одержав, бо, мовляв, немає грошей в державній скарбниці.

Від 5 вересня 1862 р. відомо наказ трьом жонцам ключа білоцерківського, що 6-го вересня має початись виробництво цукру, а потрібної кількості робітників ще немає; через те треба, щоб волосні старшини і старости об'явили по селах про це; краще, щоб ішли ті, що вже працювали і в першу чергу хазяї, що мають заборгованість—хай відробляють її на цукроварні.

З цього видно, що на цукроварнях білоцерківського маєтку відчувалась деяка затримка з постачанням робочих рук. Невідомо, як справа стояла на вільшанській цукроварні (Звенигородщина), що перед реформою обслуговувалась у великій мірі панщизняною працею селян вільшанського й софійсько-кумейського ключів.

Маючи ці неповні і хронологічно розірвані відомості за господарство Браницьких в перше десятиліття після реформи, можна зробити лише деякі висновки і припущення: 1) лятифундія Браницьких в цілому після реформи втрачає свою суцільність; відтепер панські економії розкидано поміж чужою селянською землею і часто на досить великому віддаленні одна від другої; 2) це і позбавлення дарової панщизняної праці вимагало чимало витрат в панських економіях, бо треба було будувати нові ферми і купувати живий і мертвий інвентар; 3) ще до остаточного розрахунку за викуплену селянами землю Браницькі продали 37,9% своїх маєтків, з них 36,6% купило „удельное ведомство“; 4) з решти сіл 39,2% належало Владиславові Браницькому, біля $\frac{1}{5}$ —Олександрові і зовсім небагато (4% сіл)—Костянтинові; здається, що Владиславові належали і всі цукроварні; 5) найменше змін від реформи, мабуть, зазнав унінський ключ на Поліссю, де за головний об'єкт господарчої діяльності правив ліс; 6) в 1862—1863 р.р., в період „тимчасового зобов'язання“, коли селяни не хотіли відробляти повинностей, панські економії відчували брак робочих рук, 7) після виправлення уставних грамот—з 1865 року чимало фільварків здається в оренду, 8) можливо, що на ставлення російського уряду до Браницьких в перші роки реформи (відмовлення в позиці, надзвичайні податки з прибутків) впливала участь в польському повстанні їхнього четвертого брата Ксаверія.

„Rząd генеральний в м. Білій-Церкві.

Роки	П о с а д и	Утримання				
		Г р о ш і				
		Срібло		Мідь		
		Карб.	Коп.	Карб.	Коп.	
1840 — 41	Ревізор	300	—	—	—	
	Секретар	240	—	—	—	
	6 канцеляристів по	60	—	—	—	
	Архівіст і протоколіст	50	—	—	—	
	Сторожі	при комісарії 2	—	—	40	—
		„ секретарю 1	—	—	8	40
		„ канцеляристах 2	—	—	16	80
		Разом:	950	—	65	20
		Канцелярія рахункова:				
		Рахівник генеральний	300	—	—	—
		Рахівник відділу пропінанції	230	—	—	—
		4 рахівники по	100	—	—	—
		Архівіст	90	—	—	—
		4 сторожі	—	—	8	40
		Разом:	1.020	—	33	60
	Правництво:					
	Генеральний уповноважений	1.500	—	—	—	
	Уповноважений в пов. Васильків.	160	—	—	—	
	Архівіст паперів правничих	110	—	—	—	
	Експедитор справ „руських“	286	—	—	—	
	Сторожі при уповноважених	—	—	8	40	
	„ повіту Васильків.	—	—	—	—	
	Разом:	2.056	—	8	40	
	Всі відділи разом	4.026	—	107	20	

Двір панський в м. Білій-Церкві.

Роки	Посади	Утримання										
		Гроші										
		Сріблом		Міддю		Дунаги	Сріблом		Міддю			
		Карб.	К.	Карб.	К.		Карб.	К.	Карб.	К.		
1840 — 41	Маршалок двору	132	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Кухмістер	504	—	—	—	16	—	—	—	—	—	
	Цукерник	194	40	—	—	—	32	40	—	—	—	
	Підчаший	—	—	719	28	—	32	40	—	—	—	
	Писар	—	—	159	84	—	—	—	—	—	—	
	2 інтенданти по	—	—	240	—	—	—	—	—	—	—	
	Таліцер	—	—	240	—	—	—	—	—	—	—	
	Його помішник	—	—	50	—	—	—	—	—	—	—	
	2 офіціялісти по	—	—	240	—	—	—	—	—	—	—	
	3 льокаї по	—	—	120	—	—	—	—	—	—	—	
	2 полотерів по	—	—	50	—	—	—	—	—	—	—	
	Помішники		в цукерні	—	—	79	92	—	—	—	—	—
			в буфеті	—	—	102	69,5	—	—	—	—	—
	Хлопці		в буфеті	—	—	50	—	—	—	—	—	—
			в цукерні	—	—	60	—	—	—	—	—	—
			в пивній	—	—	60	—	—	—	—	—	—
	Кухар	—	—	239	76	—	—	—	—	—	—	
	„	—	—	126	48	—	—	—	—	—	—	
	Пекар	—	—	199	80	—	—	—	103	78	—	
	„	—	—	126	56	—	—	—	—	—	—	
	Разом:	830	40	2864	53,5	16	64	80	103	78	—	

Табл. № 3.

Офіціалісти ключа ставищанського.

Рік 1839 - 40	П о с а д и	У т р и м а н н я		
		Міддю гроші Карб.	Коп.	
	1) Жонца ключовий	277	—	
	2) Касир	92	50	
	3) Ревізор економічний	83	25	
	Канцеляр. при уряді {	камеліст	41	62
		підкамеліст	20	—
		лікар	138	75
	Економи фільваркові {	Ставищанського й Роскішного по Янішев., Яс.нськ., Розум. Скибин.	46	—
		Ружецького	45	—
		Шушковського, Юрковськ. "	60	—
		Городищенськ Войнарів. "	40	—
		Журавліхського	35	—
	4 лісничих {	Фільв. Юрк. Яніш. } по	30	—
		Ружецьк., Скібінськ. }	43	75
	Писарі {	Гуральні	50	—
		Магазини	40	—
		Броварні	108	—
Фабрики ключової		34	65	
Дозорчі серветної фабрики		27	75	
	Граціялістка	27	—	
	Разом	1.676	64	

Худоба фільваркова.

Табл. № 4.

Рік	Повіт	Ключі	Ф і л ь в а р к и	Воли	Бики	Коні	Ко- рови	Те- лята	Мо- лоді
				ш т у к					
1841	Таращ.	Ставищ.	1. Ставищ	90	—	31	—	—	—
			2. Роскішн.	82	—	18	—	—	—
			3. Ружськ	70	—	12	60	71	32
			4. Шушков.	60	—	10	59	58	—
			5. Журавл.	38	—	10	60	—	—
			6. Янішів.	33	59	11	—	—	—
			7. Ясінюв.	61	—	13	59	86	—
			8. Розумн.	44	—	10	60	34	58
			9. Скибин.	52	—	10	60	—	—
			10. Городищан.	50	—	8	—	—	—
			11. Юрківськ.	50	56	—	—	—	—
			12. Войнарів.	38	—	6	—	—	—
				Разом	688	115	139	358	249
1851	Васильк	Устимів- ський	1. Устимів.	83	—	17	46	2	—
			2. Палачнич.	72	—	22	31	25	1
			3. Єлизавет.	16	—	9	31	3	—
			4. Трилськ.	85	—	25	49	26	—
			5. Кожанськ.	75	—	10	—	—	—
			6. Півнянськ.	17	3	10	—	—	—
			7. Яхнянськ.	24	24	10	12	—	—
			8. Малополов.	69	47	25	45	57	—
				Разом	441	74	270	143	113

Табл. № 5.

Челядь фільваркова за 1846 рік.

Повіт	Ф і л ь в а р к и	Ч е л я д ь					Гроші за рік	
		річна	літня	вівчарі	городники	Пасішник	Карб.	Коп.
Васильківськ.	1. Пилипчанськ.	6	4	—	—	—	76	55
	2. Яблонів.	6	4	—	—	—	67	20
	3. Сорокот.	5	6	—	—	—	35	25
	4. Фастів.	7	4	—	—	—	68	—
	5. Єзеря.	17	9	—	2	—	150	33
	6. Шапірс.	10	5	2	—	—	111	—
	7. Потіївськ.	10	8	—	—	—	92	50
	8. Насташськ.	20	17	—	—	2	190	75
	9. Поправськ.	6	4	—	—	—	59	32
	10. Бірюківськ.	10	5	—	—	—	86	90
	11. Шкарівськ.	18	7	2	1	—	201	25
	12. Черкаськ.	16	9	—	—	1	148	20
	13. Вільшанськ.	7	8	—	—	2	136	14
	Разом	138	90	4	3	5	1.421	35

Табл. № 6.

Челядь фільваркова.

Рок	К л ю ч і	Парубки		Попоничі	Пастухи	Підпаски	Пасічники	Господині	Доярки	Всього челяді	Платня	
		Біля волів	Біля коней								Карб.	Коп.
1840	Ставищ.	24	2	10	16	7	17	3	6	72	426	96
1851	Устимівськ.	12	15	92	8	5	13	5	6	239	—	—
1861	"	180	60	30	18	10	15	7	10	320	1.816	37
1861	Ксаверівськ.	25	25	37	21	8	12	3	6	172	985	13

Табл. № 9.

Повіти і ключі	Р о з р я д и				Бичкові чи напівт.
	Піші	Парові	Четверті	Плугові	
	Д в о р и у %/о				
Васильківський	70,8	23,9	3,1	1,9	—
Таращанський	71,2	24,6	2,5	1,5	—
Богуславський	68,8	17,4	0,5	0,2	12,6
Владиславський	80,2	18,1	0,7	0,1	—
Виноградський	74,4	22	2,4	1	0,08
Вільшанський	66,9	29,3	—	0,2	3,4
Соф.-кумейський	55,7	21,3	—	—	22,7

Табл. № 7.

№ за черг.	Повіти	Ключі	Село чи місто	Рік засно- вання	Якого року згадується	Назва підпри- ємства	Скільки ро- бітників	Робітники	
								Річні	Кріпаки
1	Васильк.	Білоцер.	Біла Церква	1851	—	С.-г. машини	—	—	—
2	"	"	"	—	1849	свічний	—	—	—
3	"	"	"	—	—	миловарня	—	—	—
4	"	"	"	—	—	шкіряний	—	—	—
5	"	"	"	—	1855	гуральня	—	—	—
6	"	"	Ксаверівка	—	1859	"	—	—	—
7	"	"	Єзерна	—	1860	"	—	—	—
8	"	"	"	1847	—	цукроварня	—	—	—
9	"	"	Шамраївка	—	—	"	—	—	—
10	"	"	Кожанка	1858	—	"	—	—	—
11	"	"	Синява	1859	—	"	—	—	—
12	Таращ.	Ставищ.	Ставище	—	1839	серветна	37	—	—
13	"	"	"	—	1846	вапняний	14	—	—
14	"	"	"	—	1840	цегельня стара	—	—	—
15	"	"	"	1841	—	цегельня нова	17	—	—
16	"	"	"	—	1857	гуральня	—	—	—
17	Канів.	Богусл.	Дибинці	—	1851	будівельня	—	—	—
18	"	"	"	—	1849	С.-г. машини	—	—	—
19	"	"	"	—	1851	фаянсова	—	—	—
20	"	"	Хохітва	—	1858	цукроварня	—	—	—
21	"	"	"	—	1845	гуральня	—	11	8
22	"	"	Тептіївка	—	1860	шкіряний	—	—	—
23	"	Владис.	Миронівка	1857	—	цукрокарня	—	—	—
24	"	"	"	—	1845	гуральня	—	6	6
25	"	"	Карапиші	—	1857	"	—	—	—
26	"	"	Зеленки	—	1858	"	—	—	—
27	Звениг.	Вільшан.	Вільшанка	1856	—	цукроварня	—	—	—
28	"	"	Гнильце	1848	—	"	—	—	—
29	"	"	"	1849	—	ливарня	—	—	—
30	"	Виногр.	Воронівка	—	1856	гуральня	—	—	—
31	"	"	Зелена Діброва	—	1857	"	—	—	—
32	Радом.	Унін.	Нежиловичі	—	1855	смоляний	—	—	—
33	"	"	Ханево	—	1858	тартак	—	—	—
34	"	"	Заруддя	—	—	ливарня	—	—	—
35	"	"	Рудня-Жерево	—	1851	"	—	—	—
36	Київськ.	"	Київ	—	1860	цукроварня	—	—	—

Кількість цукру, що вивезено з Вільшани Звенигор. повіту
в березні місяці 1860 року.

Назва місяця	Якого числа	Куди відправляли цукор	Гатунки рафінаду						Всього:	
			I гатун.		II гатун.		III гатун.			
			Пуд.	х.	Пуд.	х.	Пуд.	х.	Пуд.	х.
Березень	1	До „Komissu“ київськ.	231	12	—	—	—	—	231	12
„	5	„	515	11	—	—	—	—	515	11
„	6	„	571	4	—	—	—	—	571	4
„	19	„	325	—	101	36	101	17	528	13
„	21	„	386	17	183	4	182	22	752	3
„	28	„	421	—	69	15	187	—	677	15
		Разом: . . .	2450	4	354	15	470	39	3275	18
„	—	Ростов і Маріупіль . .	4566	30	200	28	1566	24	6334	2
„	—	Могильов	943	2	—	—	149	31	1092	33
„	—	Кременчук	217	39	26	13	120	35	374	7
„	—	Звенигород	83	14	79	11	53	16	216	1
„	—	Бердичів	190	20	159	8	154	33	504	21
„	—	Бердичів	197	18	183	22	100	33	481	33
„	—	Біла Церква	91	11	106	21	85	38	283	30
„	—	Умань	593	24	598	35	511	8	1703	27
„	—	Красилівка	16	30	—	—	—	—	—	—
„	—	Звенигород	—	—	2	—	1	—	3	—
„	—	Симферопіль	950	2	349	5	—	—	1299	7
		Разом: . . .	—	—	—	—	—	—	12293	1

Назва ключів.	Назви сіл і міст	Люстр. у 1765 р.	Люстр.	Інв.	Уст.	На ск. 0 ⁰ / ₀ збільш. за 100 років
			1789	1845	гр. 1865	
			На скільки 0 ⁰ / ₀ збільш. від попереднього			
		Всіх дворів	д в о р и			
			у 0 ⁰ / ₀			
Богуслав.	Богуслав	382	19,8	84,5*)	77,4	67,0*)
"	Медвин	157	133	78,9	21,0*)	229,2
"	Красногородка	18	11	63	19	127,7
"	Бараянче Поле	39	51,3	64,4	10,3	140,3
"	Дмитренки	33	45,1	68,7	28	218,1
"	Киданівка	80	45	93	13,3	230,0
"	Біівці	115	40,8	54,9	10,7	141,7
"	Дешки	28	46,4	60,9	9	157,0
"	Хохітва	46	34,7	33,8	10,8	100,0
"	Розкопанці	57	5	26,6	31,5	75,4
"	Дибинці	113	11,5	43	14,7	73,4
"	Бородані	30	60	68,7	2,4	176,6
"	Чайки	18	100	105	13,5	411,1
"	Лютери	18	16	52,3	59	183,3
"	Мисайлівка	125	11,2	76	19	134,4
"	Ісайки	151	3,3	81	23,3	131,1
"	Яцюки	37	32,4	135	0,8	208,1
"	Гута	—	—	—	17,8	—
"	Синиці	—	—	—	30*)	—
"	Софіївка	—	—	—	65	—
"	Івки	—	—	—	36	—
"	Митаївка	—	—	40	52	—
Владислав.	Москаленки	36	77,7	15,6	22,9	152,7
"	Карапиші	156	77,5	93	2	250,0
"	Пустовійти	75	18,6	170,7	17,8	278,6
"	Карандиці	31	9,6	73,2	13	119,3
"	Зеленки	156	16	162	0,6	245,5
"	Расава	96	23,9	84,8	7,2	145,8
"	Шупики	39	7,6	80,9	43	179,4
"	Миронівка	87	4,5*)	175,8	55,8	310,3
"	Баші	27	12,5	83	41	144,4
"	Юхни	10	680	42,3	32,4	1370,0
"	Туники	20	65	60,6	9	190,0
"	Вахутинці	17	29	100	7,8	152,9
"	Гулі	63	1,5	15,6	10,7	41,3
"	Микитяви	37	16	97	4,9	118,9
"	Яхни	68	27	28,7	17,8	126,4
"	Вильховець	106	12,2	51,2	23,3	109,4
"	Семигори	74	14	56,4	17	109,5
"	Тепіївка	21	57	54,5	41	—
"	Янівка	31	14,8	94	10,5	441,9
"	Владіславка	—	—	—	3,5*)	—
"	Олександрівка	—	—	—	20,3	—

*) Зменшилось

Повіті і ключі	т я г л і																							
	¹⁾ м. 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24

С е л а																									
Васильківськ. . .	4	—	3	10	7	6	28	8	6	4	5	5	6	6	4	6	—	2	2	4	1	1	—	—	—
Таращанськ. . .	—	—	5	7	2	2	2	4	3	2	2	5	2	1	—	—	—	3	1	—	2	—	—	1	1
Богуславськ. . .	2	3	1	2	3	5	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Владиславськ. . .	1	2	1	3	3	4	—	1	1	1	—	—	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Виноградськ. . .	0,9	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вільшанськ. . .	—	—	—	2	2	2	1	—	1	—	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	—
Соф.-кумейськ. . .	—	—	—	1	—	2	—	—	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

П і ш і

	20	30	40	50	60	70	80	90																	
Васильківськ. . .	—	—	19	24	39	10	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Таращанськ. . .	4	2	6	10	15	5	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Богуславськ. . .	1	1	2	4	5	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Владиславськ. . .	1	2	1	3	6	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Виноградськ. . .	—	2	2	8	3	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вільшанськ. . .	—	1	1	5	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Унінськ.	1	1	—	1	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Соф.-кумейськ. . .	—	1	1	1	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Г о р о д н и к и

	3	5	7	8	9	10	11	12	15	18	20	30	40	50	60	70									
Васильківськ. . .	1	6	1	2	2	1	4	2	3	3	3	3	1	3	4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Таращанськ. . .	—	1	1	1	1	1	1	2	1	2	1	1	1	3	6	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Богуславськ. . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	10	5	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Владиславськ. . .	—	—	—	—	—	—	1	1	2	1	9	4	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Виноградськ. . .	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	7	4	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вільшанськ. . .	—	—	—	—	—	1	—	—	—	3	3	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Унінськ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	5	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Соф.-кумейськ. . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

¹⁾ У ‰‰‰ кількість дворів.

Таблиця № 14.

Розподіл селянської землі між угіддями (Уст. гр. 1865—66 р.р.)

Повіти й ключі	У $\frac{0}{100}$ -х до всієї кількості землі в повіті чи ключі											
	Садбня	Орна	Сіножать	Орна й сіножать	Сади	Левади	Вигін	Випуски й лустоп.	Непридатна	Голи	Підгромад. будівл.	Ліс
1. Васильківськ.	10,2	—	—	81,6	0,1	0,8	0,5	0,5	6,2	0,2	0,04	—
2. Таращанськ.	10,2	—	—	82,5	1,6	1,1	0,8	0,5	3,2	0,04	0,06	—
3. Богуславськ.	20,7	—	—	58,1	5,6	1,0	1,0	1,0	12,6	—	0,02	—
4. Владиславськ.	12,8	—	—	78,7	0,7	1,8	0,1	0,2	5,6	—	0,04	—
5. Виноградськ.	10,4	—	—	79,3	0,4	0,4	1,9	0,6	6,8	—	0,02	—
6. Вільшанськ.	18	—	—	74,2	—	2,6	0,1	0,4	4,6	—	0,05	—
7. Унінський	8,3	50,8	20,2	—	—	—	4,1	0,01	14,1	—	—	2,9
8. Соф.-кумейськ.	22,3	43,8	14,5	—	—	2,4	0,4	—	16,1	—	0,04	—

Таблиця № 15.

Наділи орної землі і сіножатів за устанв. грам. 1865—66 р.р.

Повіти і ключі	Піший чи корінний наділ											Додатковий						
	Д е с я т и я и																	
	2	3	4	5	6	7	7-8	8	10	12	15	2	3	4	5	6	7	
Д в о р и											у						% %	
Васильківськ.	—	—	—	15,4	—	9	75,5	—	—	—	—	—	10,2	75	6,1	3,4	5,3	
Богуславськ.	—	—	60,2	28,3	7,4	—	4	—	—	—	—	—	—	35	40	15,1	9,8	
Владиславськ.	—	—	55,2	30,6	9,1	—	5	—	—	—	—	—	—	38	42	11,6	8,3	
Таращанськ.	—	—	—	—	72,1	22,6	—	2,3	3	—	—	—	—	30,1	—	—	69,7	
Виноградськ.	—	42	16,1	15,1	13,5	—	13,2	—	—	—	—	—	—	64,5	10,1	—	25,3	
Вільшанськ.	—	47,3	10,2	14,1	14,1	—	14,1	—	—	—	—	—	—	80,3	13,4	—	6,2	
Унінськ.	32	—	28	25,1	—	—	—	7	5	2,7	—	—	—	—	—	—	—	
Соф.-кумейськ.	87	12,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	92	—	—	7,8	—	—	

Таблиця № 16.

		С а д и б н а з е м л я н а д в і р												
Повіті і к л ючі	Розряди	Д е с я т и н и												
		М. 1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-11	11-12	12-13
		Д в о р и у ‰ ‰												
Васильківський . . .	Тяглі . . .	26,5	39	18,5	9,8	4,8	0,4	0,3	0,2	0,2	—	—	—	—
	Піші . . .	53,2	32,3	7,2	4,4	1,5	1,1	0,1	0,01	—	—	—	—	—
	Городники	87	9	2,1	1,5	0,1	0,05	—	0,02	—	—	—	—	—
Таращанський . . .	Тяглі . . .	30	47	8	4,8	3	5	2	—	—	—	—	—	—
	Піші . . .	45	33	19,7	—	1,5	0,5	0,2	—	—	—	—	—	—
	Городники	92	5	1,9	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Богуславський . . .	Тяглі . . .	31	34	10	12	5	3	0,1	—	0,7	—	2	—	2
	Піші . . .	50	28	12	4,1	2,5	1	0,1	2	0,1	0,01	—	—	—
	Городники	76,5	18,2	4	1	0,1	0,1	—	—	—	—	—	—	—
Владиславський . . .	Тяглі . . .	26,6	47,1	7	10,2	4	1	2	1	—	—	1	—	—
	Піші . . .	53	25	4	11	3	1	—	2,8	0,1	—	—	—	—
	Городники	77,1	15,1	3,4	2,9	1,5	—	—	—	—	—	—	—	—
Виноградський . . .	Тяглі . . .	32	35	21	—	5,2	2,7	—	4	—	—	—	—	—
	Піші . . .	52	21	10,5	7,1	3	2	1,4	3	—	1	—	—	—
	Городники	75	19,2	3	2,4	0,2	—	—	—	—	—	—	—	—
Вільшанський . . .	Тяглі . . .	30,7	49,5	19,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Піші . . .	78	21,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Городники	80,8	18,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Унінський	Піші . . .	55,6	41	3,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Городники	77,3	20,4	2,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Соф. кумейський	Тяглі . . .	65,6	29,8	1,5	1,5	—	1,5	—	—	—	—	—	—	—
	Піші . . .	65	25,3	5	4	0,5	—	—	—	—	—	—	—	—
	Городники	71,4	27,3	—	1,2	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Таблиця № 17.

Знижки за землю за уставними грамотами.

Повіті і к л ючі	Л і с										О р н а з е м л я					С а д и б н а				Не було знижок	Немає відсоток										
	Ліс окремо		Лісі пасов.		Лісі волока		Орна земля					Садибна																			
	5)	10	15	10	15	20	25	5	10-20	20-30	30-40	40-50	50-60	60-70	70-80	40	50	60	75			5-10	10-15	15-20	30-40	60-70	80-90				
Васильків. 2) . . .	5	22	15	10	35	3	1	10	48	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	—	—	—	—	5	4		
Таращан.	—	—	25	—	10	4	—	1	32	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	3	4		
Богуслав.	2	—	10	4	—	5	—	3	12	1	1	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	4	—	—	—	2		
Владисл.	—	8	7	5	1	—	1	2	14	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	3	—	—	—	1	1	
Виноград.	1	10	1	2	2	—	—	2	9	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	
Вільшан.	2	5	—	1	—	2	—	1	5	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	—	—	—	—	1	
Унінськ.	7	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	2	1
Соф.-кум.	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

1) ‰ знижки. 2) Кількість сіл.